

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 1 (472)

СІЧЕНЬ – ЛЮТИЙ 2007

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора, відпов. за випуск), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Решет** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Решет**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректори – **В.В.Григор'єв**, **Н.Ю.Мельник**
Комп'ютерна верстка – **А.В.Корженівська**
Обкладинка – **Н.О.Горбань**

Підп. до друку 27.01.2007 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1250 прим. Зам. № 6-22/10.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ «ВІПОЛ»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, I.F.Kuras
Institute of the political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

М о ц я О. П. Київська Русь і країни Європи: характерні риси східнослов'янської державності, рівні міжнародних відносин та напрями контактів	4
З е м а В. Є. Папа Григорій Великий у лабетах легенд та історіографії	20
Ч у х л і б Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.)	39
М и ц и к Ю. А. Київський патріархат у проектах Петра Могили .61	
Л и т в и н о в а Т. Ф. (Дніпропетровськ). Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф.Й.Туманського	70
О р л и к В. М. (Переяслав-Хмельницький). Державні селяни в податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній)	94
С т а р о в о й т е н к о І. М. Епістолярна спадщина Євгена Чикаленка	104
К о р н о в е н к о С. В. (Черкаси). Заходи білогвардійського уряду А.Денікіна з урегулювання орендних відносин в українському селі (1919 р.)	117
С п и к Л. І. (Луцьк). К.А.Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч	125
К р и к н і ц ь к и й О. П. До питання про боздатність РСЧА під час радянсько-польського збройного конфлікту 1939 р.	135
Ш в и д к и й В. П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр.	149
Г р и ц ю к В. М. До питання фортифікації племен скіфського часу	169

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

К о л я с т р у к О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці	174
М е й с Д ж е й м с. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? (публікація А.Сидорука)	185
А д а д у р о в В. В. (Львів). Концепція трьох польських королівств Роландра та її співвідношення із зовнішньополітичною доктриною французького уряду під час війни 1812 р.	200

О Г Л Я Д И

Б а ч и н с ь к а О. А. (Одеса), К у л ь ч и ц ь к и й С. В. (Київ) Видання, присвячені 140-річчю Одеського університету	212
---	-----

Р Е Ц Е Н З І Ї

К і р с е н к о М. В. С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинів. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем	215
--	-----

Гром В. М. (<i>Рівне</i>), Цибульський В. І. (<i>Рівне</i>).	
О.Б.Ярошинський. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст.217
Ясь О. В. Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис221

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Удод О. А. До 70-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Кульчицького223
Пришляк В. В. (<i>Луцьк</i>). III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»226
Блануца А. В., Ващук Д. П. Міжнародна наукова конференція «Литовська метрика й Литовський статут як джерелознавча база для славістики й балтистики»228
Світленко С. І. (<i>Дніпропетровськ</i>), Шляхов О. Б. (<i>Дніпропетровськ</i>). Наукові читання, присвячені пам'яті професора А.М.Черненка «Актуальні питання політичної історії України та Росії XIX–XX ст.»230
Прокopcук В. С. Всеукраїнський круглий стіл «Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.): життя в ім'я України»231
Пастушенко Т. В. Міжнародна наукова конференція «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.»233
Михайлюк М. В. XI Міжнародна молодіжна конференція з юдаїки235
Нові книги237

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

О.П.Моця*

**КИЇВСЬКА РУСЬ І КРАЇНИ ЄВРОПИ: ХАРАКТЕРНІ РИСИ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ, РІВНІ МІЖНАРОДНИХ
ВІДНОСИН ТА НАПРЯМИ КОНТАКТІВ**

У статті розглядаються питання розвитку державотворчих процесів на півдні східнослов'янської ойкумени в кінці I – на початку II тис. н.е., специфічні риси першої держави східних слов'ян протягом кількох століть, а також напрями зовнішньополітичної діяльності її зверхників у часи ранньофеодальної монархії та феодальної роздробленості.

Зазначимо, що «Київська Русь», або «Давня Русь» чи «Русь – Україна» – це кабінетні терміни. Адже сучасники називали цю державу «Руська земля» або «Русь». Перша із вищезазначених назв з'явилася на основі розробки московськими книжниками XVI ст., а пізніше М.М.Карамзіним, С.М.Соловйовим, В.Й.Ключевським та іншими істориками Російської імперії концепції про генеалогічну безперервність протягом тривалого часу правлячого у Москві князівського роду. Одночасно з обґрунтуванням цієї теорії виникли й терміни «Київська Русь», «Володимирська Русь», «Московська Русь» – за назвами центрів концентрації в той чи інший період владних функцій. Цієї концепції дотримуються і більшість сучасних російських (та і не тільки російських) істориків.

Правда, останнім часом робляться спроби знову зкорегувати історичні події кінця I тис. н. е.: місто Ладога на далекій східнослов'янській Півночі проголошується першою столицею Русі, з якої пізніше ця місія переходить до Новгород-Великого, а потім уже до Києва. Однак слід зазначити, що не всі російські сучасні дослідники перейшли на такі «ура-патріотичні» рейки. Вони наголошують, що вищезгадане невелике місто як столиця – це модернізм понять, його краще іменувати як першу резиденцію представників князівської династії Рюриковичів¹.

Говорячи про київський період історії східнослов'янської середньовічної цивілізації, зазначимо, що територія Середнього Подніпров'я дійсно була центром Русі. Тому про Київ і далі слід говорити як про основний урбаністичний центр у цьому європейському регіоні, що зафіксував ще князь Олег, який у 882 р., знищивши стару династію Києвичів, об'єднав північні та південні території і саме його назвав «матір'ю міст руських»².

Окрім цього літописного повідомлення, чисельні згадки в різних списках локалізують Русь саме на півдні східнослов'янської держави. Це стосується не лише південних літописних зводів, а й новгородських, де Приладожжя та і загалом Новгородщина завжди зветься «весь Новгородская область». Така ж стабільність у термінології прослідковується щодо назви «Русь» в її середньодніпровському географічному визначенні: сюди з Новгорода Великого приходять єпископи, князі та посадники для вирішення своїх різноманітних проблем, завоювання влади, координації дій тощо. На підтвердження такої думки наведемо кілька повідомлень про події, що, зокрема, відбувалися: 1132 р. – «въ се же лето ходи Всеволодъ въ Русь Переяславлю» (тобто із Новгорода до Переяславля Руського, нині Переяслава-Хмельницького. – О.М.); 1136 р. – «въ то же лето, на зиму, иде въ Русь архиепископъ Нифонтъ съ лучшими мужи и заста кыяны съ черниговьци стояще противу собе, и множество вои»; 1142 р. – «епископъ и купце и слы нов-

* Моця Олександр Петрович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

городьскыя не пушаху из Руси» (тобто з Києва. – *О.М.*); 1149 р. – «иде архиепископ новгородскыи Нифонтъ въ Русь» та багато інших випадків³.

Як ядро держави визначає Середнє Подніпров'я і візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який у X ст. вказував на північні райони східнослов'янської ойкумени як на «Зовнішню Русь», звідки кораблі йдуть до центру, тобто на середньодніпровський південь: «... Из Зовнішньої Росії в Константинополь моноксіли являються одні із Немогарда (тобто Новгорода), у котрому сидів Сфендослав (князь Святослав), син Ингора (Ігоря Старого), архонта Росії, а інші із фортеці Мілініскі (Смоленська), із Теліуци (Любеча), Чернігогі (Чернігова) і з Вусеграда (Вишгорода). Отже, всі вони спускаються рікою Дніпро і сходяться в фортеці Кіоава (тобто Києва. – *О.М.*)...»⁴. Костянтин також описав маршрут знаменитого шляху «із варяг у греки» – основної торгової артерії Східної Європи, що зв'язувала балтійський і чорноморський світи. Але у зв'язку з більш розвинутим півднем і різноманітними товарами, що надходили звідси, правильніше було б іменувати цей шлях «із грек у варяги».

До речі, пізніші назви «Мала» та «Велика» Росія безпосередньо відносяться до вищезгаданої ситуації територіального визначення різних регіонів східнослов'янського світу. Адже терміни «Μαίωρ» та «Μίνωρ» у середньовічних джерелах використовувалися не для означення розмірів чи площ (велика – мала), а для розмежування політико-адміністративних частин тієї чи іншої країни. «Мала» частина – метрополія, а «велика» – територія розселення певного народу⁵. Лише пізніше наведена вище семантика слів змінилась і терміни почали використовуватися в протилежному значенні.

Вказуючи на саму появу назви «Русь», слід зазначити, що інформації з цього приводу явно недостатньо, хоча більшості лінгвістів усе ж схиляється до думки про північне її походження.

Але поява назви і процес формування центральної частини країни зі столичним містом – це різні речі. Тому тут слушно процитувати думку відомого історика С.В.Юшкова: «Надзвичайно характерне ставлення Святослава (вищезгаданого великого князя київського. – *О.М.*) до окремих земель, які входили до складу його держави: коли новгородці прийшли просити собі князя, то Святослав із презирством спитав: «А бы пошел кто к вам?»

Як відомо, пізніші князі дорожили цим великим центром і всіляко прагнули закріпити його за собою»⁶.

Це спостереження вченого можна підтвердити і текстами перших русько-візантійських договорів, в яких київська державна верхівка показала найважливіше значення для неї у той час певних градів та прилеглих до них земель. Так, у договорі 907 р. князь Олег вимагав данини: «... Первое на Кієвъ, также и на Черниговъ, и на Переяславъ, и на Полътескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая города. По тем бо городомъ сядяху князя подь Ольгом суще». А в договорі 945 р. уже князь Ігор вимагає матеріальне утримання в столиці Візантійської імперії – місті Константинополі (сучасному Стамбулі) для своїх послів та купців, котрі приходять: «...первое от града Києва, и пакы ис Чернигова, и ис Переяславля, и прочии города»⁷.

Як бачимо, ні Ладоги, ні Новгорода Великого, ні Пскова, ні Изборська, ні Білоозера – основних центрів Північної Русі – у вищеназваних документах не згадано. Вони, мабуть, відносились у той період до «прочих градов», тобто менш важливих із погляду київських зверхників X ст. населених пунктів.

Пояснення вищенаведених незаперечних історичних фактів про значення різних східноєвропейських регіонів у процесі формування першої східнослов'янської держави уже раніше дав учений, якого аж ніяк не можна звинуватити в «українському буржуазному націоналізмі» за партійною термінологією радянських часів: «Багатий матеріал різноманітних джерел переконує нас у то-

му, що східнослов'янська державність визрівала на півдні, в багатій та родючій лісостеповій смузі Середнього Подніпров'я. Тут за тисячі років до Київської Русі було відоме землеробство. Темпи історичного розвитку тут, на півдні, були активнішими, ніж на далекій лісовій та болотистій півночі з її пісними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склалися «царства» землеробів-борисфенітів, у котрих слід вбачати праслов'ян; у «троянові віки» (II–IV ст. нашої ери) тут відродилось експортне землеробство, що привело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, полоцька, новгородська, ростовська північ такої багатой спадщини не отримала і розвивалася набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли південь і північ багато в чому вже зрівнялися, сусіди жителів півдня все ще викликали у них іронічні характеристики «звериного» способу життя північних лісових племен.

При аналізі незрозумілих і часом суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра у нашому випадку проявляється чітко й конкретно. Ми повинні поставитися з великою підозрою та недовірою до тих джерел, котрі будуть підносити нам Північ як місце зародження руської державності, і повинні будемо з'ясовувати причини такої явної тенденційності»⁸.

Із процесом становлення Київської Русі тісно пов'язаний процес формування її територіального простору. Слід нагадати, що «... під державною територією треба розуміти територію, котра являла собою власність організованого в державу експлуататорського класу, який за допомогою своїх органів влади встановлює на певній території своє адміністративне членування, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, змушує його до утримання державного апарату, натуральних повинностей та військової служби... подальший розвиток державної території істотно відрізняється від її генезису. Однак ці відмінності не мають принципового характеру». Інакше кажучи, «... державна територія зростала шляхом поширення данини і суду»⁹.

У писемних джерелах термін «Руська земля» міг означати й етнічну спільноту, і сукупність володінь Рюриковичів, а іноді навіть і військо. Проте у більшості випадків цей термін означав саме землю, певний простір, територіальне ядро первісної Русі¹⁰.

Далі процеси розвивалися досить динамічно. Спочатку про якусь цілісність держави за часів князювання Аскольда, Діра, Олега (який їх і знищив) говорити передчасно. Сама її територія більше нагадує вісімку і складається з двох половинок – «Зовнішньої і Внутрішньої» Русі, що сходяться на Верхньому Дніпрі.

Швидко змінюється ситуація за часів правління Ігоря, Ольги та Святослава. Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім'ю великого князя київського та його найближчих родичів. У третій чверті X ст. Русь у територіальному відношенні зростає найбільше у своїй історії, а вищезгаданий князь-воїн навіть планував перенести столицю країни: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу я жити в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – паволоки, золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – сrebro й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь», – зазначає літописець.

Далі, після деяких династичних чвар, пов'язаних із боротьбою за київський престол, логічне завершення політика східнослов'янських зверхників попередніх поколінь отримала за часів князювання Володимира, який, за виразом літописця, з 980 р. «почав княжити в Києві один». Наприкінці X ст. у цілому завершився процес формування Київської держави, кордони якої проходили у верхів'ях річок Оки і Волги на сході; Сули, Сіверського Дінця, Росі – на південному сході та півдні; Дністра, Прута, Західного Бугу, Двіни й Неману, а також

охоплювали Карпати – на заході; простягалися через Чудське озеро, Фінську затоку, Ладозьке й Онезьке озера – на півночі. У сфері політичного впливу Русі залишилися також окремі райони в Криму та Приазов'ї.

За часів правління цього князя та його не менш відомого сина Ярослава Мудрого кордони країни почали стабілізуватись і, в основному, збігатися з етнічними межами розселення східних слов'ян (хоча до них входили і деякі землі, заселені представниками інших народів). Західна орієнтація у політиці зробила Київську Русь європейською державою. Проте повна стабілізація кордонів відбулася вже після самого Ярослава.

Після смерті в 1132 р. сина Володимира Мономаха – Мстислава Великого об'єднавчі тенденції на Русі ще певний час домінували, але у зв'язку з подальшим розвитком окремих земель-князівств почалося їх поступове відходження від Києва¹¹.

Говорячи про політичний устрій та соціально-економічні відносини, весь давньоруський період розвитку східних слов'ян можна розділити на два етапи: ранньофеодальної монархії (IX–XII ст.) і феодальної роздробленості (XII–XIII ст.). На першому з них основні імпульси керування здійснювалися зі столиці держави – Києва, а на другому ефективно розвивалися й центри удільних князівств, що було типовим і для інших європейських країн.

Важливу роль на початковому етапі розвитку феодалізму на Русі відігравали воєнні походи за межі її території. Завдяки цьому, правлячий клас мав великий зиск, а сама молода держава піднімала свій престиж на міжнародній арені. Зацікавленість в отриманні доходів у результаті міждержавних воєнних конфліктів, а також зовнішньоторговельних операцій, становила найхарактернішу рису політики володарів кінця IX – першої половини X ст. Водночас центральна казна почала поповнюватися надходженнями із внутрішніх районів країни. Далі ця тенденція посилювалась, а сам процес феодалізації «набував обертів».

У соціально-політичній сфері стосунки різних груп елітарної верхівки розвивалися в діалектично пов'язаній опозиції двох основ – державної та родової. Верхніх щаблів соціальної ієрархії прагнули досягти як представники старої племінної верхівки, так і безрідні, але повністю віддані великому князеві та його оточенню вихідці з різних земель і народів. Серед них, окрім аборигенів, знаходилися і скандинави, номади надчорноморських степів, хозари, фіно-угри та ін.

Внаслідок цього процесу сформувався соціальний прошарок, відомий у літописних джерелах під назвою «дружина». Цей інститут не був специфічним для якогось окремого народу чи регіону, а являв собою загальноісторичне явище. До нього входили не лише дорослі чоловіки, котрі становили його основу і які давали йому соціальну характеристику, а й представники обох статей та усіх вікових груп. У широкому розумінні дружина включала насамперед зобов'язаних службою князівських васалів і мала чотири основні риси – функціональну, економічну, організаційну, ідеологічну. Вона поділялася на певні групи, в основному – на «старшу» і «молодшу». До першої з них входили представники військово-феодальної аристократії, яких часто називали «боярами», «лучшими мужами», а до другої – рядові професійні воїни («отроки», «децькі», «пасинки»).

Наступна епоха феодальної роздробленості характеризувалася поглибленням процесу феодалізації земель, назрілими потребами налагодження нормального виробництва у місті та на селі. На південноруських (сучасних українських) землях сформувалося п'ять земель-князівств: Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке. Надалі процес дроблення продовжувався, а тому з'являлися більш дрібні наділи. Хоча це теж не був одноплановий рух. Так, наприкінці XII ст. Галичина і Волинь об'єдналися, в результаті чого виникло Галицько-Волинське князівство.

Князі-засновники місцевих династій швидко зміцнивши своє становище в окремих землях, зав'язали тісні стосунки із земським боярством та великою земельною знаттю, зацікавленою у мирному господарюванні у своїх вотчинах. Пізніше, однак, між осілими на землю князями й місцевим родовим боярством виникали серйозні суперечки, котрі нерідко переростали у збройні сутички. Тож у боротьбі із сепаратистськими тенденціями з боку великого боярства князі мусили спиратися на постійну військову дружину, розташовану біля столиці кожного князівства й готову щомиті вирушити у похід проти ворога свого сюзерена. Так у XII ст. у кожній землі народжується нижчий прошарок феодалів – дрібне дворянство, сформоване з князівських дружинників, слуг, адміністративного персоналу вотчин.

На різних східнослов'янських територіях у той чи інший час переважали монархічні або республіканські феодальні тенденції, набирали значної ваги відцентрові чи доцентрові сили, зміцнювали своє становище або ж підпадали окремі князівські родини. Лише Київська земля так і не виділилася у спадкову вотчину якої-небудь гілки роду Рюриковичів, не виділилася в окреме незалежне князівство. Аж до трагічних подій у 40-х роках XIII ст., тобто до часів монголо-татарської навали, вона вважалася власністю великокнязівського столу і навіть загальнодинастичною спадщиною всього давньоруського князівського роду¹².

Тож весь період існування першої держави східних слов'ян, мабуть, слід іменувати киеворуським, а володимирський та московський, що відносяться до більш пізніших часів і про які мова йшла на початку, необхідно відносити уже до історії етнічних великоросів (росіян). На південноруських, пізніше українських, землях подальша історична періодизація повинна розглядатися за своїми специфічними параметрами.

Конкретна суть давньоруського феодалізму полягала в державній належності земельних володінь, які роздавалися великим князем чи володарем окремої літописної землі, але не просто як приватним володарем, а як носієм державних символів. Права володаря як великого князя київського, так і князів інших удільних земель залежали від володіння відповідним столом. Тобто, такий «державний» феодалізм характеризується виростанням землеволодіння безпосередньо з відносин панування. Походження визначило й суттєві моменти феодальних відносин, серед яких, окрім вищезазначеного, є ще два. Перший із них – домінування «волості» як форми землеволодіння, близької за своєю суттю до беніфіціальної, й підпорядковане значення «вотчини», близької за своєю суттю до західноєвропейського аллоду. Другий – панування централізовано-рентної системи експлуатації «волості» князями при наявності і «вотчинної» – в домєніальних володіннях. На відміну від повної, відчужуваної власності, що була характерною для феодальної Західної Європи, у Східній Європі на першому місці знаходилася власність умовна, тимчасова, невідчужувана. Головною у давньоруських поглядах на суть державної влади була переконаність у тому, що суб'єктом влади з тісно пов'язаною з нею земельною власністю був не один якийсь зверхник, починаючи з великого князя київського, а весь князівський рід Рюриковичів, щодо якого окремий його представник виступав у ролі тимчасового володаря певних територій¹³.

Однак це зовсім не свідчить про відсталість соціально-економічного розвитку населення східноєвропейського регіону. Адже існує й достатньо обґрунтована думка, що західноєвропейська модель феодалізму була дуже конкретним (можливо, навіть унікальним) політичним варіантом в історії, а не, власне, етапом. Та і деякі факти свідчать про те, що до XIII ст. східна модель розвитку суспільства випереджала за якісними показниками західноєвропейський світ в економічному плані, а міста Візантії та Русі досить відрізнялися від Парижа і Лондона, мали чимало спільного з урбаністичними центрами Сходу¹⁴.

Такі твердження логічно пояснюються навіть географічним положенням середньовічних суспільств чорноморсько-середземноморського басейну, центром якого в ті часи була Візантійська імперія. Внаслідок цього спільні риси давньоруського феодалізму можна шукати не тільки на Балканах, а й далі на південь, зокрема в середньовічному Єгипті¹⁵.

Звичайно, це було не просто відображення процесів у контактній зоні між цивілізаціями Заходу і Сходу за умовною лінією «трьох К» (Київ – Константинополь – Каїр), а конкретні прояви загальноісторичних закономірностей. На відміну від тих же Єгипту чи Візантії, де зафіксовані етнічна відособленість правлячих прошарків суспільства (у першому з цих випадків) чи часта зміна династій (у другому), на Русі із самого початку правили лише Рюриковичі, представники яких досить швидко були асимільовані слов'янами. Можна згадати з цього приводу хоча б імена перших князів: Олег та Ігор – в основі скандинавські (Хельга та Інгвар), а у третьому поколінні уже Святослав – чисто слов'янське ім'я.

Водночас на відміну від західноєвропейських феодалів усіх рангів, котрі у переважній більшості, отримавши свої володіння, залишалися там назавжди, а потім передавали їх своїм нащадкам (цей процес проходив із покоління в покоління), давньоруські князі, починаючи з часів ранньофеодальної монархії, весь час перебували в русі, не жаліючи сил та енергії для переміщення й зайняття більш політично та економічно вигідного столу.

При цьому правителі окремих земель-князівств, рвучись до нових володінь, намагалися залишити за собою і старі надбання. Для західноєвропейських феодальних володінь та їх господарів, котрі знаходилися, так би мовити, в статичному стані, була абсолютною нетиповою ситуація, що зафіксована в Іпатіївському літописі під 1135 р.: «Юрьи испроси оу брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль, и Ростовъ и прочюю волость свою, но не всю»¹⁶. Разом із князем на нові місця проживання перебиралось і його чисельне оточення, що в свою чергу сприяло контактам між певними групами населення на різних територіях.

Специфіка давньоруського феодалізму спричинила і до наявності відмінностей у формуванні поселенських структур Київської Русі. Як зазначав П.П.Толочко, становлення міських форм життя на Русі не проходило за єдиною соціологічною схемою – адже ці процеси були багатогранні й різноманітні. Умовно можна виділити три основні шляхи містоутворення: торговельно-ремісничий, общинно-феодальний, а також феодальний або державний. «Перший шлях виявився фактично тупиковим, оскільки обумовлювався не стільки внутрішніми, скільки зовнішніми причинами... Общинно-феодальний і феодальний (державний) шляхи утворення міст являлися природною еволюцією нових соціальних форм життя, що виникли з потреб розвитку самого східнослов'янського суспільства. Міста ставали центрами давньоруської державності, первісними функціями котрих були: адміністративно-політична, редистрибутивна (концентрація та перерозподілення додаткового продукту), а також – культова. Для землеробської округи давньоруське місто – це природне осереддя, народжене цією округою і без неї не мислилося»¹⁷.

На думку згаданого дослідника, тісні адміністративно-політичні й господарські зв'язки східнослов'янських міст із сільською округою обумовили деяку специфіку їх соціально-економічного життя. Ремесло і торгівля, що в цілому були досить розвинутими, не стали основою їх розвитку – адже додатковий продукт цих галузей був порівняно невеликим у загальному економічному балансі давньоруського суспільства. Тож міста насамперед росли за рахунок додаткового продукту, що утворювався в сільськогосподарському секторі економіки країни, на котрій вони мали право внаслідок значної концентрації в них соціальних прошарків, які володіли землею.

Іноді давньоруське місто називають колективним замком, де проживали наймогутніші феодала якогось мікрорегіону чи більш обширних територій (в столиці та її околицях мали свої резиденції представники різних гілок правлячого князівського роду). До речі, саме питання про те, що собою являв ординарний східноєвропейський феодальний замок сьогодні є ще не до кінця вирішеним. Але, все ж накопичені матеріали дозволяють у загальних рисах охарактеризувати цей тип поселень.

Соціологічно замок – це феодальне поселення його власника (іншими словами, резиденція), котре звичайно було укріплене і являлося центром вотчинного володіння. Розумінню замка (від польського «zamek») у давньоруських літописах частково відповідали терміни «градъ» та «дворъ». До характерних рис планування таких пунктів, що були розраховані для проживання самого феодала, його челяді, представників вотчинної адміністрації, дружинників, населення, яке обробляло землі місцевого володаря і постійно знаходилося на феодальному дворі, звичайно, відносять житла самого феодала та його оточення, різні виробничі й господарські приміщення. Сама площа замку досягала 1 га. Цим вона відрізняється від розмірів укріплених частин більшості малих міст давньоруського часу, що визначаються, як мінімум, в 2–2,5 га. Самі ж замки були пристосовані для їх захисту незначною кількістю воїнів. Цей факт мав аналогії і в Західній Європі – там гарнізон великого замку становив близько 100 чол., а замки середньої величини мали лише 25–50 воїнів.

Біля кожного з них знаходилося по кілька відкритих поселень. Мабуть, якраз у них проживали особисто залежні від конкретного володаря селяни. Така структура «гнізда» поселень (укріпленого та кількох неукріплених), вірогідно, археологічно відображає феодальну вотчину, детально не описану в писемних джерелах. Та на багатьох замкових площадках не було виявлено постійних жител самих феодалів. Особливо це стосується найкрупніших за розмірами, котрі, звичайно, належали найбільш авторитетним магнатам. Але цей, на перший погляд, парадоксальний факт пояснюється вищенаведеною характеристикою східноєвропейського міста як колективного замку. Воно насамперед було центром сільськогосподарської округи, і тому з підвищенням соціального статусу конкретного представника феодального страту (чи класу) він волів більше перебувати в урбаністичному центрі та контролювати ситуацію, а не постійно проживати у своїй вотчині. Там за нього господарством керувала його адміністрація¹⁸.

Але основна маса населення феодальної доби проживала не в містах чи замках, а в сільських поселеннях. Як зазначав Ф.Бродель, навіть у XV–XVIII ст. світ являв собою все ще велику селянську країну, де від 80 до 90 відсотків людей існувало за рахунок обробітку землі¹⁹. Селянство в широкому значенні охоплювало всіх дрібних сільських виробників, котрі вели індивідуальне господарство власними силами і засобами виробництва, і для яких трудова діяльність становила їх найважливішу функцію. Якраз у результаті праці самих селян розвивалося сільське господарство – вони зробили найбільший внесок у вдосконалення знарядь обробітку землі (рала, плуга і т. д.), вивели нові сорти зернових і технічних культур, нові породи худоби. Досить успішно розвивалися різноманітні ремесла, що також накладало свій відбиток на весь соціально-економічний потенціал тогочасного суспільства.

Село згадується вже в перших договорах Русі з візантійцями та у вступній частині «Повісті минулих літ» при описі життя східних слов'ян. Але ці повідомлення дуже фрагментарні. Тому основну нову й різноманітну інформацію дають археологічні матеріали, котрі дозволяють говорити, що формування давньоруської сільської поселенської структури простежується в IX–X ст. Часто нові селища виникають на площі більш ранніх. Уже в X–XI ст. починається формування садиб на селі, що набуває поширення в XII ст. на всій території півден-

норуських земель, і вказує на економічне зміцнення малої (парної) сім'ї, хоча в деяких випадках велика сім'я (теж з об'єктивних причин) продовжує існувати. Тенденції розвитку приватної власності фіксуються і появою таких категорій речей, як замки і ключі. Ще один цікавий факт: протягом багатьох десятиліть відмирання життя у деяких сільських поселеннях у XIII ст. пояснювалося винятково негативним впливом монголо-татарської навали у 40-х роках згаданого століття (навіть там, де їх не було). Виявилося, що на цей процес впливав і екологічний фактор: унаслідок виснаження землі жителі багатьох сіл змушені були переселятися на нові території.

Можна говорити про паритетні відносини між містом і селом у давньоруський період; про певну спеціалізацію та господарські можливості жителів окремих поселень залежно від екологічної специфіки в зонах їх розташування; про високий рівень розвитку сільського ремесла, котре в багатьох вимірах не поступалося міському; про особливості ідеологічних уявлень у світогляді широких народних мас²⁰.

Повертаючись до вже згаданої російської історичної концепції про перенесення центру країни з Дніпра на Волгу (Київська – Володимирська Русь), слід зазначити, що в цій теорії досить важливими були події 1169 р., коли силами князя Андрія Боголюбського давня столиця держави була розграбована. Але сам володимиро-суздальський князь взагалі не очолював військо і залишався дома. Цю справу він доручив своєму сину Мстиславу. Тоді в поході на Київ «... брали участь не тільки, і навіть не стільки суздальські сили, скільки південноруські. Подібні акції щодо давньої столиці Русі проводили й інші князі, зокрема, Всеволод Ольгович, Роман Мстиславич і Рюрик Ростиславич, які займали чернігівський, волинський і київський столи. Це була боротьба за владу, за старійшинство серед давньоруських князів...»²¹.

Тож даний період, аж до монголо-татарської навали початку XIII ст., все ж треба називати «києворуським».

Повертаючись до подій рубежу I–II тис. н.е., слід відповісти на запитання: чи можна розглядати історію Київської Русі лише в контексті локального розвитку сучасних східнослов'янських народів? Звичайно ні. На всі середньовічні процеси (і не тільки в ті часи) впливали й інші фактори, починаючи вже з періоду формування державності. Наприкінці I тис. н. е. особливе значення відігравали дві структури – хозари та варяги, на ролі котрих необхідно коротко зупинитися.

Держава перших із них – Хозарський каганат – являлася найбільшою політичною силою Східної Європи протягом кількох століть. Це утворення проіснувало з VII по X ст., а його центр містився в поволзько-передкаспійському регіоні. Західні території каганату знаходились у східних, південних та кримських районах сучасної України. А в протистоянні з різноетнічним населенням цієї держави східні слов'яни значною мірою розвивали свої тенденції в напрямку цивілізації. Вплив даного утворення на сусідів був таким, що на Русі великі князі київські іноді навіть називали себе каганамі, щоб і в титулатурі бути на рівних із тими могутніми володарями.

Так величав ще на початку XI ст. н. е. Володимира Святославича у своєму «Слові про закон і благодать» митрополит Іларіон, який став на чолі давньоруської церкви в період правління сина вищезгаданого князя Ярослава Мудрого. Але сам титул «каган» («хакан») руси використовували вже у IX ст., про що свідчить повідомлення такого відомого джерела, як Бертинські аннали (839 р.).

Хозарія, створена спочатку як держава кочівників, із часом набула складнішої форми: при збереженні частиною населення кочового та напівкочового способу господарювання очевидною є також значна роль транзитної торгівлі та великий, особливо на окраїнних землях, вміст осілого, землеробського населен-

ня. Етнічний склад підлеглих каганам і бекам був досить строкатим: це, власне, хозари, болгари й алани.

Із цим населенням пов'язуються археологічні пам'ятки так званої салтівської культури (за першою знахідкою біля сучасного села Верхній Салтів, поблизу Харкова). Вони розміщені безпосередньо біля східнослов'янських поселень, а певні характерні риси вказують на різноманітні контакти між представниками двох етнічних масивів. На першому етапі хозари відігравали більш активну роль і, як зазначає давньоруський літописець, навіть «примучували» частину східнослов'янських племен. Але пізніше останні «віддячили» своїм сусідам: у 965 р. князь Святослав Ігоревич розбиває військо кагана, захоплює столицю держави – Ітіль на Нижній Волзі – та деякі інші міста. Хозари поступово сходять з історичної арени, а тому слід констатувати, що вони лише опосередковано вплинули на формування структур Київської Русі.

Набагато складніше розглядалося протягом тривалого часу питання про роль варягів – вихідців зі Скандинавії – у становленні першої держави східних слов'ян (так звана норманська теорія). Згідно з цією гіпотезою, якраз скандинави своїми активними діями привели до поступального руху східних слов'ян. Але гостра полеміка з цього приводу в останні десятиліття перейшла у спокійне русло. Доведено, що русько-скандинавські стосунки були взаємовигідні.

Найявні джерела все ж фіксують більш тісні зв'язки переселенців та автохтонів у північнослов'янських областях, ніж на півдні Русі (та і сама ця назва, на думку більшості лінгвістів, має північне походження). Привертає до себе увагу той факт, що про Київ майже не згадується у середньовічних скандинавських письмових джерелах (на відміну від Новгород Великого). Ще одним свідченням недостатньої інформованості скандинавських авторів про деталі історичних подій у середньодніпровському регіоні є опис сватання до дочки Ярослава Мудрого – Єлизавети норвезького коунга Харальда в 1043 р.: у кількох сагах розповідається, що київський князь приймає гостя в Хольмграді (тобто Новгороді), хоча, починаючи з 1018 р., Ярослав займає великокнязівський стіл і всі офіційні прийоми проводить у столиці держави. Більше того, саги, в яких досить уважно висвітлюється генеалогія героїв, зовсім не знають родова Володимира Святославича, у військових дружинах якого служило багато вихідців із Північної Європи.

І все ж скандинави, за даними джерел, проживали в різних регіонах східнослов'янської ойкумени. Але становище їх було неоднакове. На півночі вони часто мігрували у зворотному напрямку й поверталися на батьківщину. А на півдні вимальовується інша ситуація. Тут у зв'язку з подальшим розвитком державницьких інститутів варяги в основному виконували волю місцевої феодальної верхівки. При не вигідній ситуації вони бачили більш перспективи у службі при константинопольському дворі Візантійської імперії, ніж у поверненні додому. Або часто залишалися на давньоруському півдні назавжди. Слід зазначити, що переселення вихідців зі Скандинавії на Русь проходило не лише на межі двох тисячоліть, а й пізніше. Тут слід згадати варяга Шимона (поясом якого розмічувався Успенський собор Києво-Печерського монастиря), який за часів Володимира Мономаха перейшов із ріднею та оточенням із католицизму у православ'я і, як пізніше його син Георгій, мав достатньо повноважень у тогочасних державних структурах.

Очевидно, вихідці зі Скандинавії на півдні Русі в основному залишалися назавжди і поступово (починаючи з другого покоління) були асимільовані автохтонами. Звичайно ж, між Києвом і скандинавськими країнами існували й активно розвивалися різноманітні економічні та політичні стосунки. Але тут не було, як на півночі, значної кількості людей, які поверталися додому за море і своїми розповідями в різних аудиторіях закладали інформаційну основу майбутнім середньовічним письмовим джерелам²².

Та в цілому наявні дані і їх аналіз дозволяють стверджувати, що східнослов'янська державність насамперед розвивалася за рахунок внутрішніх ресурсів тогочасного суспільства. І, звичайно, не в ізолюваному середовищі.

Зовнішня політика, як і вся історія Київської Русі, поділяється на два етапи: ранньофеодального періоду, тобто часу формування та розвитку єдиної монархії, і періоду феодальної роздробленості. На першому з них складається політична єдність Русі, що вийшла на міжнародну арену. Країна опутана різного роду політичними й економічними зобов'язаннями тих земель, котрі були об'єднані під владою Києва. Введення за Володимира Святославича православ'я полегшило та сприяло зміцненню зовнішньополітичних відносин країни, ввело її до кола великих християнських держав середньовічного світу. На другому етапі змінився і характер зовнішньої політики. Крупні та могутні володарі окремих земель-князівств відстояли свої права на внутріполітичні дії, а й на зовнішньополітичні зв'язки. У той час складаються князівські угруповання, котрі протистоять одне одному і зав'язують зовнішньополітичні відносини з найвигіднішими сусідами. Відбуваються суттєві зміни й у зовнішній торгівлі: поруч із русько-арабськими операціями (на дірхеми) з Багдадським халіфатом і державами, котрі виникли після його розпаду, розвивається тісне торговельне зближення Русі з державами Західної Європи. Воно відмічене активним балансом і притоком іноземної валюти – денаріїв, брактеатів та срібних злитків-марок. Це теж певною мірою впливало на загальний стан зовнішньої політики.

За три із лишком століття зовнішньополітичної історії Київської Русі багато чого змінилося в навколишньому світі: виникли й занепали скандинаво-англійські союзи, котрі залишили політичні сліди в Англії, Північній Франції, Південній Італії; розквітла і розпалася Візантійська імперія; арабське володарювання, від Багдада до Кордови, що мало загальну експансію на Європу, скінчилось, а сам арабський світ став жертвою хрестових походів; Германія перенесла свої кордони з Ельби на Одер, а потім, розвиваючи натиск у східному напрямі, – на Віслу, Неман та Західну Двіну; виникли й зміцніли слов'янські держави; хвилі кочівників – угрів (старих мадяр), печенігів, торків, половців – пройшли по північнопричорноморських степах. І в багатьох із цих процесів Київська Русь відіграла не останню роль.

Якщо ж говорити більш конкретно про зв'язки східнослов'янської держави з навколишнім світом, то їх слід характеризувати як різновекторні. Серед пріоритетних країн була Візантія та її чисельні провінції, країни арабського світу й Середньої Азії, Грузії та Вірменії, Волзька Болгарія – на сході і півдні; Германія, Франція, Англія – у Західній Європі; Данія, Норвегія, Швеція – на півночі. Найтісніші контакти відбувалися з найближчими сусідами – Польщею, Угорщиною, Чехією, а також із номадами Північного Причорномор'я.

Із часу формування Київської держави одним із найважливіших спрямувань її культурно-історичних контактів була Візантійська імперія. Цей напрямок визначався тогочасною геополітичною ситуацією у Східній Європі, коли на південь ішли потужні міграційні потоки. Якраз через басейн Дніпра проходила й основна ділянка знаменитого шляху «із варяг у греки», а Середнє Подніпров'я стало контактною зоною між північними та південними європейськими регіонами.

Надзвичайно важливою подією у міжнародному житті став похід 860 р. давньоруських військ на Константинополь. Подія, що закінчилася перемир'ям, викликала величезний резонанс у Європі. Вона знайшла відображення в тогочасних візантійських джерелах, насамперед у двох проповідях патріарха Фотія та його «Окружному посланні» східним митрополитам. Через деякий час посольство русів прибуло до Візантії й уклало договір «миру та любові». Але, окрім «політичної дружби», у договорі передбачалися й економічні питання: русам дозволялося торгувати у столиці імперії. Даний договір став практично політич-

ним визнанням міжнародного значення молоді східнослов'янської держави. Наступне військове протистояння Києва та Константинополя призвело до підписання ще двох угод у 911 та 944 рр., поїздки княгині Ольги до Візантії 946 р., двох походів її сина Святослава на Балкани.

Подальші події також були вигідні для Русі. Насамперед це династичний шлюб Володимира з принцесою Анною та прийняття східними слов'янами християнства. Країна зайняла видне місце серед держав тогочасного світу. Традиційна візантійська політика, щоб підкреслити найвищий статус імператорського дому, уникала будь-яких династичних союзів. Візантійський імператор був недосяжним ідеалом могутності, влади, престижу для будь-якого європейського монарха. А тому престиж влади київського князя теж було піднято на найвищий щабель. Певна прохолода у відносинах у перший період правління Ярослава Мудрого пізніше була виправлена: син великого князя київського – Всеволод одружився з візантійською царівною з дому Мономахів, а вже його старший син Володимир отримав через це прізвисько Мономах.

Окрім Візантії, Хозарія була головним об'єктом зовнішньої політики Русі на першому етапі її існування. Оскільки східна торгівля країни у той час здійснювалася через дану ранньофеодальну державу, то це робилося часто якраз за посередництва хозарських купців. У Києві навіть існував топонім «Козаре», що лишився, вірогідно, від місцезнаходження торговельної колонії східних сусідів слов'ян.

Із середини VIII до початку X ст. Київська Русь входила до «хозарського» (південного) кола обігу арабських монет. На відміну від північних монетних знахідок, тут зосереджуються монети з абасидських монетарень східної та центральної частин арабського світу. Це зона стійких економічних контактів, пов'язаних, перш за все, з Дніпровською системою торговельних сполучень, вона була основою політичних зацікавленостей Русі у східному напрямку²³.

До візантійсько-русько-хозарських стосунків має відношення і прийняття останніми іудаїзму як державної релігії каганату. Це відбулося під впливом єврейських купців, які активно брали участь у міжнародній торгівлі і в цій частині Європи. Існує точка зору, що хозарський «цар» Булан перейшов у нову віру в Криму (тоді – Тавриці), поблизу Ялти, в урочищі Карасан і ця акція мала не лише релігійне, а й політичне забарвлення. Подія ознаменувала фактичне включення всього півострова, за винятком Херсона (античного Херсонеса, давньоруського Корсуня недалеко від сучасного Севастополя), до складу каганату і повний розрив стосунків цієї території з Візантією²⁴.

Говорячи ж про перших давньоруських князів, то, зокрема, Аскольд підтримував із Хозарією переважно мирні стосунки. Каганат не проявляв активної ворожості проти Русі і водночас був достатньо міцним заслоном проти кочівників Сходу. Про мирні контакти Русі з Хозарією у той період свідчать і надходження звідти арабської монети VIII–IX ст. Але пізніше ситуація змінилася, а це призвело до вже згаданого розгрому каганату Святославом Ігоровичем у 965 р. Головною метою його походу був не грабіж, не розорення корінних земель каганату, а закріплення на Дону, Надазов'ї, Північному Кавказі, політичне приєднання нових територій, можливо, підкорення ослабленої Хозарії на правах васалітету.

Відносини Русі ще з одним східним сусідом – Волзькою Болгарією, що розміщувалася значною своєю частиною на території сучасного Татарстану – після походу Святослава переважно були мирними. Та і згаданий похід у поволзький регіон був більше пов'язаний якраз із Хозарією, ніж із політикою самої Болгарії. Спробу її підкорення пізніше зробив Володимир Святославич, коли він «победи болгарів». Але з цього приводу висловив сумніви ще його дядько і воевода Добрина: «Сим дани не даяти». 985 р. було укладено мирний договір до того часу, як «камень начнет плавати, а хмель грязнути» (тобто тонути). Відносини

залишилися мирними і пізніше. Зокрема в 1006 р. було підписано новий договір, а протягом тривалого часу якраз через Київ із Волзької Болгарії до земель Верхнього Подунав'я пролягав один із середньовічних маршрутів Великого Шовкового шляху – міжнародної магістралі, що з'єднувала цивілізації Заходу і Сходу. Для підтвердження цього наведемо такий факт: у 1178–1180 рр. купець із дунайського міста Регенсбург на ім'я Гартвіг, який у той час проживав у Києві, перевіз на регенсбурзький монастир Св. Еммерама шляхом контокорентних розрахунків 18 фунтів срібла. Цю суму повинні були виплатити даному монастирю боржники купця, які жили там. Відома навіть спеціальна категорія купців, котрі торгували з Руссю – так звані «рузарії»²⁵.

Зв'язки з Дунайською Болгарією для східнослов'янської держави теж були традиційними в економічно-політичній і, особливо, у культурній сфері. Адже це була слов'янська країна, яка раніше прийняла християнство, де раніше виникла писемність. На Русі діяло чимало болгар, перш за все у церковній та культурній сферах. Шляхи до Візантії і далі в західні райони Балкан теж пролягали через Болгарію. Але Візантії часто вдавалося використовувати Русь проти Болгарії або, навпаки, налаштовувати правителів останньої проти Києва.

Вище вже розглядалося питання про роль скандинавів у становленні давньоруської держави. Але участю вихідців із Північної Європи у військових формуваннях київських князів контакти не обмежувалися.

Із X ст. Русь стає постійним притулком для високопоставлених вигнанців із північних країн, а з часів Ярослава Мудрого встановлюються династичні зв'язки з королівськими дворами Скандинавії. Великі князі київські займали самостійну позицію у підтримці тих чи інших претендентів на королівський престол. Сам Ярослав був одружений на Інгігерд – дочці шведського короля Олафа Скотконунга, а його дочка Єлизавета вийшла заміж за Гаральда Грізного, який чимало років провів на Русі й у 1047–1066 рр. був королем Норвегії. Після його загибелі в Англії вона стала дружиною датського короля Свена. Русько-скандинавські державні зв'язки зберігалися і за часів Володимира Мономаха.

Зростання авторитету та могутності Русі відбивалося у достатньо широких династичних шлюбах не лише з представниками північних сімей. Так, син Володимира Святославича – Святополк був одружений із дочкою польського короля Болеслава Хороброго; Анна Ярославна стала дружиною короля Франції Генріха I, а її сестра Анастасія – угорського короля Андрія. Польсько-руські шлюбні відносини згаданим шлюбом не обмежилися: сестра Ярослава Доброніга-Марія вийшла заміж за Казимира Пяста, а Ізяслав Ярославич оженився на сестрі польського короля Гертруді.

Тож київська правляча династія підтримувала тісні відносини з більшістю родин феодальної еліти тогочасної Європи. Звичайно, кожний династичний шлюб знаменував собою політичну угоду, мирні та союзницькі відносини з конкретною країною.

Говорячи про відносини із західноєвропейськими країнами, не слід забувати про посольство княгині Ольги до імператора Оттона I. Між ними велися переговори щодо прийняття Руссю західного християнства й направлення сюди єпископа. Ольга окреслювала найбільш вигідний для Русі шлях, а також, можливо, використовувала зв'язки із західною церквою як засіб тиску на Візантію. У відповідь до Русі було направлено місію на чолі з Адальбертом, який повернувся додому 962 р. У 1006 або 1008 рр. у Києві протягом місяця перебував єпископ Бруно Кверфуртський, який очолював місію до печенігів. Звідси він надіслав імператору Генріху II листа, в якому описував Володимира як «повелителя Русів».

У дев'яності роки X ст. спостерігаються інтенсивні відносини Києва з Ватиканом. Римський папа намагався перетягнути на свій бік молоду християнську

державу. Така дипломатична практика Русі мала, звичайно, не релігійну, а суто політичну основу. Київська Русь не йшла у фарватері політики Візантії, а проводила свою системну політику, намагаючись у різних регіонах мати противагу своїм потенційним супротивникам. Германська імперія та Рим виступали такою противагою Візантії і Польщі. Результатом зближення з Германією став шлюб (після смерті Анни) Володимира Святославича з онукою Оттона I, донькою графа Куно. 1013 р. між Києвом і Священною Римською імперією була укладена мирна угода.

Про економічні зв'язки з Чехією повідомляють як давньоруські літописи, так і іноземні джерела. Політичні відносини також мали давню історію. Союз Володимира з королем Андріхом сприймався вже як традиційний. Однією з дружин цього великого князя київського була «чехиня». Даний шлюб мав скріплювати певні угоди, яким, звичайно, передували обмін посольствами та переговорами. А традиційний торговий шлях із Києва до Регенсбурга вів через Краків і Прагу і теж відіграв велику роль у взаємовигідних контактах.

Найактивніші стосунки Русь мала з Польщею. І це зрозуміло – кордон між двома країнами був найдавніший із відомих і за нього протягом століть велися війни. Перш за все, це стосується Червенських градів у басейні Західного Бугу та околиць міста Перемишля (сучасного Пшемисля). Наприкінці X ст. у результаті закінчення протистояння, як свідчить літопис, Володимир «бе живе с князи околними миромъ, с Болеславомъ Лядскимъ, и съ Стефаномъ Угръскимъ, и с Андрихом Чешским». Та це було тимчасове перемир'я: Ярослав з братом Мстиславом довелося провести два походи, щоб відстояти Червенські гради. Полонених «ляхів» перший із названих князів розселив на новій оборонній лінії держави по р. Рось. Ще пізніше зародилася принципова польська політична лінія на підтримку волинського угруповання на Русі. А протягом X–XI ст., незважаючи на вищезазначені територіальні претензії, Русь та Польща стабілізували свій кордон і встановили союзницькі відносини між Києвом і Краковом.

Мирні відносини Києва з Угорщиною були традиційними ще з часів переходу «старих мадяр» на «нову батьківщину» – у Карпатську котловину. Вони були союзниками Русі в її візантійській, німецькій чи польській політиці. Пізніше взаємовідносини мали як негативні, так і позитивні моменти. Але в цілому політика наступників Ярослава Мудрого щодо Угорщини тяжіла до союзницької, хоча вона ускладнювалась усобицями у кожній із країн. Та погляди на взаємовідносини галицьких Ростиславичів у часи феодальної роздробленості починали в цьому плані відрізнятися від позицій Києва.

Із країнами Західної Європи Київська Русь, крім окремих династичних шлюбів, підтримувала політичні й економічні контакти, хоча вони були не такими інтенсивними, як із безпосередніми сусідами.

На другому етапі розвитку міжнародних відносин – в часи феодальної роздробленості XII–XIII ст. – єдина зовнішньополітична діяльність перестала існувати (як у вищезгаданому «галицькому варіанті»). Проте зацікавленість країни в економічних зв'язках залишалася незмінною. Нова державна система викликала до життя великі князівські коаліції, які врівноважували одна одну. У цілому глобальним завданням зовнішньої політики Русі був захист від наступу кочівників, тиску західних феодалів та Візантії. Зовнішньоторговельні й культурні зв'язки значно інтенсифікуються.

На території Русі поруч із Києвом зросли центри, що проводили власну зовнішню політику. Ними стали Чернігів, Галич, Володимир-Волинський (Переяслав завжди діяв у руслі київських тенденцій). Але ця політика могла змінюватися при зміні на князівських столах ворогуючих династій роду Рюриковичів. Політичний поліцентризм повністю почав панувати після смерті сина Володимира Мономаха – Мстислава Великого в 1132 р.

Інтереси Волині схилилися до контактів із Польщею, звідки йшла як допомога, так і загроза агресії. Там же шукав союзників і Чернігів. Для Галича пріоритетними були відносини з Угорщиною. А для того ж Чернігова головними були відносини зі Степом. Київ як загальнодержавна столиця, резиденція митрополії та великий економічний центр на шляху «із варяг у греки» був насамперед зацікавлений у зв'язках із Візантією. Це були головні напрями політичних зносин, проте існували й інші. Київ та Володимир-Волинський у певні моменти підтримували дружні стосунки з Угорщиною, Галич контактував із Польщею та Візантією і т.д. Характеристика всіх різноманітних стосунків у часи феодальної роздробленості на Русі – тема окремої великої за обсягом роботи.

Але взаємовідносини відбувалися в ті часи не лише з безпосередніми сусідами. Прикладом більш широких міжнародних акцій може бути прийняття князем Данилом Галицьким у 1253 р. у волинському місті Дорогочині королівської корони від послів папи Інокентія IV. Зацікавлена в поширенні католицизму, його політичного й ідеологічного впливу на Східну Європу, папська курія виступила ініціатором у нав'язуванні галицько-волинському володарю королівського титулу, розраховуючи отримати чималі вигоди від того. Тривалий час Данило вагався у прийнятті рішення, не бажаючи проникнення папських місіонерів на його землі. Але постійна загроза з боку Золотої Орди спонукала князя вести переговори з папою – в єдиному розрахунку на його допомогу проти монголо-татар. У наступні роки обидві сторони не дотримались умов договору. Декларований папою хрестовий похід проти татар християнами Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Помор'я не відбувся, та й не міг відбутися. Згадані країни були надто слабкими, щоб вистояти у боротьбі зі спадкоємцями Чингісхана, загрузли у внутрішніх усобицях, та і загалом боялися воювати з могутньою степовою імперією. Данило ж не впустив до себе католицьких місіонерів і ченців, не виконав навіть своїх мінімальних обіцянок у конфесійному питанні²⁶.

Але характеристика контактів русів із представниками інших народів була б неповною без згадки про кочове населення причорноморських степів – печенігів, торків і половців. Так, за деякими свідченнями, вже під час хрещення Володимира Святославича був присутній печенізький хан Метеган. Давньоруські князі часто одружувалися з дочками кочівницьких вельмож, хоча своїх доньок заміж у Степ не видавали. У літописах зафіксовано не менш як вісім шлюбів відомих князів із половецькими красунями. Сім'ї тоді були багатодітними, і якщо припускати, що у цих 8 князівських сім'ях у середньому виросло по п'ять синів і дочок, то серед них (тобто князівських сімей у цілому) було близько 40 князів і княгинь напівполовців, а далі – приблизно 200 половецьких онуків і онучок. Це споріднення скріплювалося повторними шлюбами княжичів і князівен змішаного походження. Зокрема Ігор Святославич – герой «Слова о полку Ігоревім» – по лінії свого батька був онуком половчанки – дочки Осолука, тобто доводився правнуком половецькому хану Осолуку.

Ці та інші факти відображають характер діалектичних взаємовідносин двох народів і демонструють, наскільки тісно переплітались їх долі. Висловлювалася навіть гіпотеза, що в XII–XIII ст. Київська Русь і Половецька земля становили одну поліцентричну державу²⁷. Однак це є перебільшенням. Прихильно до Русі ставилися переважно тільки «дикі половці» – два кочівницьких угруповання, що розміщувалися недалеко від південноруських кордонів, але ніколи не селилися у Пороссі чи Посуллі на давньоруській державній території. Одна із цих груп локалізується на схід від Дніпра, в межиріччі Осолу і Дону, чи на самому Дону. Вона мала тісніші стосунки з чернігівськими князями та Юрієм Долгоруким. Інша – на захід від Київської землі. Все ж основна маса кочових орд вбачала в давньоруських містах і селах об'єкт збагачення, а в землеробах і ремісниках східнослов'янської держави – потенційних рабів, яких мож-

на було вигідно продати на ринках невільників або ж використати у своєму господарстві²⁸.

Фінальним рубежем киеворуського періоду в історії України стали 40-ві роки XIII ст. Монголо-татарська навала завдала Русі, яка посідала одне із чільних місць у загальноєвропейському історичному розвої середньовіччя, непоправної шкоди. Упродовж кількох століть вона успішно протистояла кочовим народам степів, боронила себе і країни Центральної та Західної Європи. Свою високу історичну місію – рятівницю європейської цивілізації – Київська Русь виконала і в згадані роки глобального лихоліття, але цього разу ціною власного існування.

Через низку причин країна не змогла протистояти військовій машині монголо-татар. Із вогнем і мечем, долаючи героїчний опір русів, вони пройшли східнослов'янськими землями, спалили найбільші міста, розтоптали і розікрали матеріальні цінності народу, нищили його духовне надбання. На високій ноті обірвалася творчість давньоруських зодчих і художників, літописців і билинників, музикантів і ремісників. Те, що вдалося врятувати, опинилося на довгі століття в земляних схованках.

Вважається, що спадкоємцем державно-політичних традицій на півдні Київської Русі в помонгольський час стало Галицько-Волинське князівство. На відміну від Середнього Подніпров'я, західні землі карпатського регіону менше постраждали від монголо-татарських завойовників. Упродовж другої половини XIII ст. тут велось монументальне будівництво, літописання, розвивалися торгівля, ремесла, сільське господарство. Завдяки політиці Данила Галицького та його найближчих наступників, галицько-волинські землі не зазнали такого розорення з боку військ завойовників, як це мало місце у Руській землі у вузькому значенні цього терміна – Київщині, Чернігівщині, Переяславщині.

Проте ні Володимир-Волинський, ні Галич не змогли очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. Колись єдиний державотворчий потік, що виходив із Києва, розділювався на кілька окремих річищ, насильно консервованих завойовниками; спочатку монголо-татарами, згодом – Литвою й Польщею. Віками налагоджені зв'язки між окремими землями Київської Русі, а також із країнами Європи, були розірвані. Знищення Києва – як історичного центру тяжіння давньоруських земель, серця Руської землі – спричинилося до того, що вони опинилися у сфері політичних інтересів сусідніх держав і надовго втратили перспективу незалежного розвитку.

Та, незважаючи на трагічні наслідки для Київської Русі монголо-татарської навали, завойовники не змогли знищити історичні і культурні традиції народу, як і його самого. Він продовжував жити на своїх предковичних землях і був гарантом безперервності історичного процесу. Спадщина Київської Русі стала тією базою, на якій розвинулася культура Русі – України в епоху пізнього середньовіччя²⁹.

¹ *Кирпичников А.* Рюрик пришел с Ладоги // Родина. Славянский мир. – 2001. – Январь-февраль. – С.36; *Кузьмин С., Волковицкий А.* Петергоф для Рюрика // Родина. – 2003. – №8. – С.29.

² Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Ипатьевская летопись. – Москва, 1962. – Т.2. – Стлб.6.

³ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.22, 24, 26, 28.

⁴ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. – Москва, 1991. – С.45.

⁵ *Агеева Р.А.* Страны и народы: происхождение названий. – Москва, 1990. – С.141.

⁶ *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.52.

⁷ ПСРЛ. – Т.2. – Стлб.22, 37.

⁸ *Рыбаков Б.А.* Мир истории. Начальные века русской истории. – Москва, 1984. – С.39.

- ⁹ Кучкин В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. – Москва, 1984. – С.6; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. – Москва, 1951. – С.217.
- ¹⁰ Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 годов. – Москва, 1995. – С.39.
- ¹¹ Моця О.П. Київська Русь: етапи формування державної території // Археологія. – 2001. – №1. – С.42–50.
- ¹² Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.208–233.
- ¹³ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.77, 160, 174.
- ¹⁴ Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. – Москва, 1984; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989; Куза А.В. Малые города Древней Руси. – Москва, 1989; Service E.R. Origins of the State and Civilization. – New York, 1975.
- ¹⁵ Литаврин Г.Г. Византийская империя во второй половине VIII–XII в. // Культура Византии. Вторая половина VII–XII вв. – Москва, 1989. – С.11–35; Семёнова Л.А. Особенности феодализма в Египте // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – Москва, 1982. – С.100–110.
- ¹⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стлб.295.
- ¹⁷ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.233.
- ¹⁸ Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – С.22–36.
- ¹⁹ Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – Москва, 1986. – С.60.
- ²⁰ Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003.
- ²¹ Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К., 1980. – С.178.
- ²² Моця О.П. Населення південноруських земель IX–XIII ст. – К., 1993. – С.131–135; Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь (серія «Україна крізь віки»). – К., 1998. – Т.4. – С.36–39, 48–55.
- ²³ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.5–8.
- ²⁴ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. – К., 1990. – С.149–151.
- ²⁵ Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар – Киев. Пути, связи, судьбы. – К., 1997. – С.23.
- ²⁶ Давня історія України. – К., 2000. – Т.3. – С.515–546; Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002. – С.9–127.
- ²⁷ Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – Москва, 1989. – С.327.
- ²⁸ Плетнёва С.А. Половцы. – Москва, 1990. – С.9–171; Давня історія України. – Т.3. – С.561, 564–565.
- ²⁹ Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. – С.341–342.

The questions of development of the states' formation processes on the South of East Slavonic territory of settling in the end of the I – the beginning of the II millennium AD, the specific features of the first state of eastern Slavs during several hundreds of years and also the direction of outer political activity of its rulers during the times of early feudal monarchy and feudal division are examined in the article.

В.Є.Зема*

ПАПА ГРИГОРІЙ ВЕЛИКИЙ У ЛАБЕТАХ ЛЕГЕНД ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**

Метою цього шкіцу є огляд пам'яток XV–XVII ст., пов'язаних зі св. папою Григорієм Великим (540–604 рр.). Існує декілька типів текстів, традиційно атрибутованих папі: гомілії, церковні пісні, моральні роздуми та життєписи святих. Усі вони поділяються на оригінальні та апокрифічні. Атрибутовані йому «Діалоги у 4-х книгах про італійських та сицилійських отців» (церковно-слов'янський переклад цього трактату відомий під назвою «Римський патерик») користувалися надзвичайною популярністю в середньовічному християнстві Сходу й Заходу. Однак авторство цього тексту піддавалося сумнівам з часів Реформації. В останні десятиліття Френсіс Кларк докладно вивчав пам'ятку. Після ретельного дослідження тексту він зробив висновок, що «Діалоги» були укладені після смерті Григорія за допомогою оригінального листування та фрагментів його текстів. Переклади та копіювання оригінальних та приписуваних йому текстів тривали під час київського культурного та релігійного відродження XVII ст. Це була нова хвиля віртуального впливу Григорія на руську культуру. Життєпис Григорія, так само, як і життєписи з «Римського патерика», були представлені в руських «Прологах» і збірках, які склалися з текстів напучувального змісту. Зокрема, «Життєпис св. Венедикта», котрий був символом Європи та західного монастицизму, міститься в напучувальних збірниках та віршуваннях Л.Барановича. Нарешті, цілковито легендарна історія про папу Григорія, котрий нібито був порятований у дитинстві рибалками, трапляється в українській писемній та усній традиціях. Можна припустити, що українське духівництво могло ідентифікувати папу Григорія перед XVII ст. Його життєписи містилися в рукописах давньої Київської митрополії. Декілька текстів, пов'язаних із традицією папи Григорія на руських землях, додаються.

У своєму листі до єпископа Салону (maximum Salonitanum episcoporum) папа Григорій зауважував: «Дуже сумую я й печалюся, коли чую про слов'янський народ, що лякає вас сильно. Сумую тому, що приймаю до серця ваші страждання, засмучуюся тому, що через Істрію вони почали вже проходити до Італії»¹. Попри насторожене ставлення до новоприбулих варварів, численні писання папи набули поширення в слов'янських землях. Нижче спробую розглянути останню історіографію, присвячену творам самого Григорія, а також зупинюся на тих пам'ятках, пов'язаних із понтифіком, котрі побутували на руських землях Великого князівства Литовського та Польської Корони, об'єднаних межами й спадком давньої Київської митрополії.

Один із найяскравіших істориків античності та раннього середньовіччя Пітер Браун свою оповідь про папу Григорія (540–604 рр.)² спирає на спробу реконструкції того, чим були італійські землі в часи згаданого понтифіка. Тож він пише, що наприкінці VI ст. з-поміж головних міст Римської імперії Рим був найбільш занедбаним, а кількість населення там знизилася до 50 тис. Місто бу-

* Зема Валерій Євгенович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

e-mail: zema11@mailcity.com; valeriyzema@wp.pl

** В основі статті доповідь, яку автор виголосив у палаці Леоні Монтанарі (Віченца, Італія) 23 вересня 2006 р. під час конференції «Григорій Великий: постать і твори в Центральній Європі».

до західним вікном імперії, виснаженим невпинною війною з Персією, а після 568 р. зруйноване лонгобардами.

П.Браун зауважує, що тип держави, уособлюваний екзархом Равени, був не так державою, як «sancta respublica», святим союзом. «Римська» імперія, принесена до Західного Середземномор'я Юстиніаном, була лише християнським королівством, що насолоджувалося славетним титулом – претензією на світове панування. Решта ж державних утворень були радше варварськими узурпаціями, чия легітимність залежала від визнання імператора Царгороду. Риму ж було дозволено перейти до рук понтифіків, котрі годували місто. Понад 400 маєтків, патримонія Святого Петра, що містилися переважно на Сицилії, постачали продукти та золоті монети для підтримки Риму; викупували та переміщували біженців із центральної Італії й оплачували імперські гарнізони. Папа та єпископ Равени були банкірами Східної Римської імперії в Італії – лише вони могли позичати гроші для нужденної адміністрації. Також Рим був «імперським» містом. Мозаїки, розташовані в його базиліках, містили такий напис: «Вороги Риму будуть знищені по цілому світу силою святого Петра».

Родина папи Григорія уособлювала чергування публічного статусу та затворництва. Його дід – папа Фелікс III (526–530 рр.), звів першу церкву, розташовану в межах римського Форуму. Напис на цьому храмі повідомляє, що він є власністю Фелікса. Це – свідчення публічної щедрості до римського плебсу. Тітки Григорія, чії життєписи увійшли до традиції як Східної, так і Західної церков, вели усамітнене побожне життя в родинному палаці. Григорій перетворив родинний будинок на Авентійському пагорбі на малий монастир під заступництвом св. Андрія. П.Браун дотримується думки, що майбутній понтифік був обізаний із правилами св. Венедикта, хоч монастир Григорія знаходився в місті, а не в сільській місцині. Для нього монастир був місцем несамовитого аскетизму тяжкого навчання, хоч заповзяттю шкодила хворобливість. У 579 р. Григорій став дияконом і вирушив до Царгороду. Зважаючи на збайдужілий характер палацового життя та брак зацікавленості в італійських подіях, Григорій присвятився монастирському служінню. У грецькому світі він звеличувався за володіння «вишуканими пальцями, здібними до писання богоугодних творів». Перебуваючи в палаці папських представників, Григорій спілкувався з невеликим гуртком латинян. Він проповідував, як ігумен серед ченців, витлумачуючи їм книгу Йова. Григорієві «Моральні повчання на Йова» засвідчують, що у центрі його думання є етика, а не теологія. Тим самим він демонстрував бажання зіставити два взаємовиключні явища, що бентежили римських авторів-етиків з часів Сенеки – владу й того, що її супроводжує – турботу й обов'язок. У 590 р. доля Григорія була визначена – він став папою. «Ставши єпископом, я повернувся назад до світу». До самого кінця – пише П.Браун – життя Григорія визначалося словами з Книги Йова: «Ось! Велетні стогнуть під водами». Для людини, котра ввійшла на декілька років у споглядальний спокій монастирського усамітнення, Григорій відчув себе під вагою океану, яка тяжіла над кожным католицьким єпископом у VI ст. П.Браун зауважує: «Пастирські правила» («Regula Pastoralis») Григорія створювали сталий ритм, котрий в'язав гріх та виправлення, що довершував зв'язки християнських спільнот через століття, завдяки запровадженню фігури пастора, яку ми могли б назвати на сучасний кшталт «професіоналом», або ж технократом. Це була праця не для аматорів. Аматори – це магнати, котрі перетворювалися на єпископів у Галії; люди імператора в єпископствах Італії та романського сходу були тим, чого Григорій боявся найбільше. Його «Пастирські правила» застерігали кожного двічі зважити перед тим, як прийняти тягар пастирського служіння.

Щодо спадку св. Венедикта, котрий став символом і основою європейського монастирського життя, то П.Браун переконаний, що для Григорія був відлеглим

минулим. Венедиктів монастир у Монте-Касіно зруйнували лонгобарди. Те, що вражало Григорія, як гадає історик, передовсім було Венедиктове «discretion», інспіроване впевненістю ігумена, котрий знає, як запровадити згромадження ченців до духовного й матеріального зростання. Кожен монах був пов'язаний зі своїм ігуменом та братами благочестивим кодом, що бринів у фразі «obedientia sine mora» – «покора без вагання». У правилах св. Венедикта, котрі зафіксовані в приписуваних Григорію «Діалогах» (відомі також у православному світі як «Патерик римський»), абсолютна влада над душами вимагала цілковитої спрямованості наміру та прозорості кінцевої мети.

* * *

В основі уявлень про біографію понтифіка лежить його життєпис, укладений Йоаном Дияконом, котрий походить з варварів, що й зумовило трактування подій та постатей, пов'язаних із Григорієм Великим. Так чи інакше, життєпис ліг в основу численних енциклопедичних довідників. У нашому випадку спиратимемося на відповідну статтю в «Католицькій енциклопедії»³. Побіжно пригадаємо окремі сюжети з його біографії. Тож, Григорій (народився близько 540 р. в Римі, а помер 12 березня 604 р.). Він – нащадок знаної римської родини «gens Anicia», що володіла значними маєтностями на Сицилії та палацом на Делійському пагорбі в «Urbs aeterna». Його батько, римський сенатор, по народженню сина зрікся світу та ввійшов до кола семи папських дияконів. Мати Григорія, Сильвія, була прирівняна римською церквою до сонму святих, чиє свято відзначається 3-го листопада; в усамітненості та святості, як згадувалося, провели життя дві його тітки – Тарсіла та Емілія. Життєписи свідчать, що Григорій здобув блискучу освіту, тож не мав собі рівних у галузі вільних наук, хоч так і не спромігся вивчити греку протягом шестирічного перебування в Царгороді.

У 546–552 рр. Рим був уперше підкорений готами, зверхником котрих був Тотіла, згодом там були розташовані війська Белісіаріуса та оточений військами готів, котрі захопили місто знову. Відчуття неспокою вплинуло на тексти Григорія, так само, як і очікування кінця світу. Підрахунки єпископа Григорія Турського (помер у 594 р.) вказували на ймовірність кінця між 799 та 806 роками, що давало можливість затамувати подих і молитися. У вересні 589 р. страшний землетрус знищив Антіохію, забравши десятки тисяч життів, у листопаді того ж року жахлива повінь накрила Італію, після чого чума зібрала щедрий ужинок, у тому числі й папу Пелагія II. Майбутнє ж вислання місії та навернення Англії, здійснене за посередництва Григорія, було наслідком приготувань до скорого кінця⁴.

У 572 р. імператор Юстин II призначив Григорія претором. По смерті батьків він успадкував значний маєток, тож вирішив зректись заможності й світу, уфундував шість монастирів у Сицилії та один, як згадувалося вище, у власній римській оселі св. Андрія, віддавши решту майна вбогим. У 575 р. Григорій склав чернечі обітниці. Щодо дискусії про дотримання ченцями правил св. Венедикта за часів Григорія, то Цезар Бароній (кардинал, бібліотекар Ватикану, історик римо-католицької церкви доби Реформації та Контрреформації) та його наступники відкидали це. Як свідчить традиція, коли Григорій побачив на ринку невільників із Британії, він вирішив спорядити місію, аби сіяти благочестя та євангельське слово. Після благословення від папи Венедикта I, він від'їхав. Міський люд, прочувши про віддалення Григорія з Риму, зібрався на вулицях з вимогою його повернення. Ця історія набула особливого поширення в англійських середньовічних пам'ятках.

Після смерті папи Пелагія II (590 р.) за спільним рішенням сенату, кліриків та народу Григорія було проголошено понтифіком. Відмовляючись від обрання, він надіслав таємного листа до імператора Маврикія, сина котрого вихову-

вав від хрещення (за правилами, кандидатуру папи мав затвердити імператор). Лист було перехоплено Германом, префектом Риму, який замість нього надіслав декрет про обрання папи Григорія. Серед заходів нового папи – відправлення спільних молитов («*litaniae*»), коли всі вірники ділилися на 7 частин (клір, мужі, ченці, черниці, жінки одружені, вдови й дівиці, убогі та немовлята). Після молитов в окремих храмах усі мали сходитися до церкви Богоматері, аби оплакувати заподіяні беззаконня. Дізнавшись про викрадення його листа, папа вирішив залишити Рим та переховувався в одній із печер. Нарешті завдяки зоресяному голубу, котрий за легендою, ширяв над його головою, Григорій визнав своє обрання.

Після одужання від чуми почалося нашествя лонгобардів – у 595 р. Арнульф, сполетський герцог, і вождь лонгобардів Агілульф виступили з Падуї та пішли на Рим. Страшний землетрус і буревій знищили багато будівель і людей. Григорій почав проповідувати за прикладом великих учителів церкви, наслідком чого стало укладання повчань на Книгу пророка Єзекиїля. Під час облоги Риму Григорій не дочекався допомоги від імператора, тож змушений був самостійно укласти договір з Агілульфом (лонгобарди були аріанами, еретиками в очах римлян).

* * *

Авторству Григорія Великого приписувалася значна кількість творів, серед яких переважали повчання, моральні роздуми на старозавітні теми та духовні настанови, життєписи святих, а також літургія на передосвячені дари та григоріанський спів. Найпевнішим серед джерел, про які більш докладно йтиметься нижче, можна вважати листування понтифіка. Не глибоко вчений, філософ чи спілкувальник, а радше правник та адміністратор, чернець, місіонер, проповідник, передовсім лікар душ та провідник людей, а також справжній батько середньовічного папства⁵. Жак Ле Гофф звертає увагу на той факт, що в «Діалогах», хоч їхня автентичність піддається нині сумніву, наводиться класифікація снів, котра мала вплив на середньовічне візіонерство – сновидіння можуть спричинятися кепським здоров'ям, походити від Бога та навіюватися дияволом. Разом з Августином, як уважається на підставі «Повчань на Книгу Йова» та «Діалогів» у 4-х книгах, Григорій причетний до формування уявлень про чистилище – місця, де відбувається очищення від гріхів, котрі можуть спокутуватися по смерті. Папа розташовує чистилище не на землі, а в спеціальному відсіку за світу⁶.

Мар'ян Русецький звертає увагу на розвиток концепції дива, трактуючи праці папи Григорія як місток між Августином і Томою Аквінським. Усі події світу, – пише дослідник, – розглядаються понтифіком під теоцентричним кутом. Тож будь-яка подія є або винагородою, або Божим покаранням, підґрунтям чого є провіденціалізм. Діяння провидіння мають проявлятися в історії, котра ніби зіснвана з Божих знаків, що слугують застереженням для людини. Дива були потрібні для давньої церкви, сучасної та пов'язуються з її місією. У «Діалогах» відбулася переоцінка зв'язку дива зі святістю. У «Моральних повчаннях на Книгу Йова» визначаються дива фізичні, видимі та духовні, невидимі. Для того, щоб запобігти надуживанню у творенні див, пастирям треба тримати контроль над творцями див. Юдеям закидалося, що в Ісусі вони не впізнали Бога, попри здійснення пророцтв та створені ним дива. Подібні думки, – зазначає М.Русецький, – прозвучали й у Григорія Турського (пом. 594 р.)⁷.

Твори Григорія складаються з різнопланових текстів, серед яких автентичні, приписувані йому чи апокрифічні. Окремі з них мали тлумачення, побутували на українських та білоруських землях:

– *Moralium Libri XXXV* – 35 книг повчань на Йова. Складається з 6 частин та 35 розділів, котрі поділяються на підрозділи. Укладена, коли Григорій пере-

бував при царгородському дворі як легат на прохання Леандра, єпископа севільського.

– *Homiliarum in Ezichielem Prophetam Libri II* – 2 книги бесід на Єзекиїля. Укладена в часи нашестя на Рим лонгобардів (592 р.), згодом перероблена. Складається з двох книг. Перша включає 12 бесід на три перші розділи пророцтва та на частину четвертого. Видіння храму Еклезіастом у 40-му розділі посприяло написанню 10 нових бесід, котрі становлять другу книгу бесід.

– *Homiliarum in Evangelia Libri II* – 2 книги бесід на Євангелія. Позбавлена вишуканості, властивої попереднім текстам, проста за змістом, бракує алегорій, мала бути доступною для вірних. До складу ввійшло 40 проповідей, котрі папа промовляв під час літургії⁸.

– *Regulae Pastoralis Liber* – Книга про пастирське служіння. Острах майбутнього суду та радість царства небесного – головна спонука для пастирів для відповідного виконання служіння; містять чималу кількість вказівок про проповідання; після Августина – другий теоретик проповідництва. Відомо три списки перекладу, здійсненого випускником Києво-Могилянської академії Симеоном Полоцьким – його власноручний список 1671 р. та два переписані начисто №151, 152, котрі зберігаються у Синодальному зібранні Державного історичного музею (Москва).

– *Dialogorum Libri IV* – 4 книги розмов із Петром Дияконом про життя та дива святих сицилійських про безсмертя душі (життєписи святих: Гонорат, Ливертин, Монах, Еквіс, Констанцій, Марцелін, Наннос, Анастасій, Боніфатій, Фортунат, Север, Бенедикт, Павлін, Іоан, Агапіт, Датій, Сабін, Касій, Андрій, Констанцій, Фригдіан, Савін, Кербоній, Фульгенцій, Геркулан, Флоренцій, Мартин, Монах гори аргентійської, Пресвітер провінції Валерійської, Теодор, Аконтій, Мена, Слевфорій, Аманцій, Максиміан, Санктул, Редемт). У книзі 4-й роздумує про безсмертя та загробний стан душі. Міститься оповідь про кончину Стефана. Патерик відомий у східній традиції як «Патерик Римський». Окремі запозичення з нього фіксуються в «Прологах», «Мінеях», «Ізмарагдах», про що йтиметься нижче⁹. Цей текст вважається найпопулярнішим серед відомих під іменем папи Григорія.

– *Epistolarum Libri XIV* – 14 книг листів – найдостеменніше з-поміж джерел.

– *Liber Sacramentorum* – Сакраментарій або ж Книга про таїнства. Оповідає про справляння літургії, різноманітних обрядів як у звичайні, так і святкові дні цілого року. Не є самостійним текстом – Григорій упорядкував сакраментарій, укладений папою Геласієм за сто років до нього.

– *Liber Antiphonarius*, Антифонарій.

– Витлумачування: на Першу Книгу Царств (*Regum expositionum libri*), Пісню пісень (*Homiliae in Canticum Canticorum*), сім покаючих псалмів (*Expositio in VII Psalmos paenitentiales*).

* * *

Щодо вивчення спадщини папи Григорія, то в модерний час його твори досліджували студенти Київської духовної академії, свідченням чому є декілька дисертацій. Більш ґрунтовно до вивчення перекладів писань Григорія на теренах давньої Київської митрополії, зокрема в збірках повчального змісту, підійшов професор згаданої академії Микола Іванович Петров. Завдяки вивченню патериків зібрань життєписів святих, що походять з-під пера різних авторів, учений зробив важливе спостереження: повтори чи перетини сюжетних ліній в патериках таких різних авторів можуть свідчити також про особисту знайомість авторів-укладачів цих зібрань¹⁰. Йоан Мосх, патріарх Софроній, Леонтій Кипріян Неапольський, Григорій Великий (відомий у слов'янській традиції як «Двоєслов» чи «Беседовник») та інші – часами їхні оповіді, як вважає Петров,

були лише різними редакціями того самого сюжету. Зокрема оповідь у «Діалогах» про ченця, котрий помер в епитимії, та душа котрого була прощена внаслідок молитов братії та поминань (див. «Друкований Пролог», 11 грудня), подібна, як уважає М.Петров, до оповіді Йоана Мосха у 190-му розділі «Духовного лугу». Оповідь Леонтія Кипріяна Неапольського життєпису Йоана Милостивого про силу поминання – вказував М.Петров – подібна до розповіді Григорія Двоєслова в «Діалогах» (може зустрічатися в «Прологах» під 10 липня; «Діалоги», ч.4, розд.57; ССРЛ. – Т.LXXIII, 361).

Зазначені вище змістові паралелі між «Лугом Духовним» Йоана Мосха та «Діалогами» Григорія Двоєслова, як уважав М.Петров, є наслідком впливу філософії новопіфагорейської школи, а також пов'язані зі східними патериками. Під час перебування в Царгороді Григорій міг слухати оповіді старців, а згодом скористатися ними для своїх діалогів. Зокрема оповідь про мучеників, котрі постраждали в Африці від аріян (може зустрічатися в «Прологах» під 8 грудня), міститься, на думку М.Петрова, в «Історії» Прокопія (*Corpus Scriptorum historiae Byzantinae*. – Vonnae, 1833, pars sec. – Vol.1. – P.344–345). М.Петров звертає увагу на те, що «Бесіди» Григорія різняться від східних патериків, що подають життєписи пустельників, тим часом римські патерики висвітлюють радше общежитійний аспект християнства. Про ідейну належність Григорія до піфагорейської школи говорить його біограф Йоан Диякон¹¹. Піфагорейське «bivium» (роздоріжжя двох шляхів, два способи, два шляхи) полягало в навчанні про таємне значення чисел або ж метафізиці. У моральному плані Піфагор намагався піднести людей до божественно-морального. Він розглядав душу як таку, що запроваджена у тіло задля покарання. Вона перебуває в тілі ніби за ґратами. Піфагорейське вчення, – веде далі М.Петров, – розглядало душу серед демонів, котрі мешкають у просторі між землею й місяцем, і котрі за своєю природою та місцем проживання посідають проміжне місце між богами й людьми. Новопіфагорейці виділяли у відповідності до Аристотелевого вчення знання та діяльність, уможливі та практичні чесноти. Серед них головними були – любов, дружба, розважливність та проникливість. У відповідності до цього, як зазначає Петров, Св. Григорій при поясненні 4-х тварин в Єзекіїля говорить, що вони можуть означати 4 головні чесноти.

Св. Григорій отожднює підземний вогонь із пеклом або чистилищем. Деякі шукають пекло на землі, інші ж – під землею. Останнього уявлення, на думку М.Петрова, дотримувався й автор «Діалогів». Його оповідь про засвіт описує міст, під яким протікала ріка, чорна й туманна, що випаровувала сморід і млу; позаду ж мосту був широкий зелений лан, тобто рай. Той із нечестивих, хто хотів перетнути потік, потрапляв у смердючу воду. Безвинні ж праведники могли вільно переходити через річку до прекрасних місць. Подібна історія міститься в ірландській оповіді про св. Патрика та пургаторій (чистилище), де згадується дорога з пекла до раю, що провадила через вузький, як лезо ножа, міст.

М.Петров спробував запровадити класифікацію патериків, виходячи з культурної географії їх походження. Зокрема «Луг духовний» чи «Лимонар» Йоана Мосха засновувався на оповідях палестинських пустельників, на яких справила вплив єврейська та арабська культури. Як наслідок – наявність оповідей про сарацинів, котрі здійснюють набіги на відлюдників¹². Історію про Варлаама та Йоасафа М.Петров відносить до індійського патерика. Йоасаф бачить уві сні дивне місто, збудоване з золота та коштовних каменів, де крилаті мужі співають страшних пісень. Це місто створене на небі з добрих справ. Уявлення про палац, зроблений із добрих справ, вказує дослідник, має суто індійське походження. Щодо Царгородського чи зведеного патерика, то історія про воїна (таксіота), котрий воскрес із мертвих, нагадує подібну оповідь із Григорія Двоєслова¹³. З оповіддю Двоєслова має тісний зв'язок видіння Козьми – він також переходить

на тому світі вузькою стежиною через прірву й річку та бачить пекельні муки й райські місця з тією різницею, що у видінні Козьми райські місця представляються у вигляді палат, що створюються чеснотами. М.Петров підсумовує, що повчальні твори були відомі на руському ґрунті вже з давніх часів, зокрема, на прикладі Кирила Туровського можна простежити вплив притчі про Варлама та Йоасафа¹⁴.

М.Петров виділив тексти з «Діалогів» та «Бесід на Євангеліє», котрі ввійшли до обох частин «Прологу»¹⁵. Проложна стаття про тих, хто ходить до «церков жидівських та єврейських» запозичена нібито з «Лугу духовного» Йоана Мосха, проте в оригіналі бракує згадки про «латинян» та «жидів». Це – руська переробка. З «Діалогів» Двоєслова було перейнято декілька текстів, котрим приписано слов'янське походження – «Про похованих у церквах» (приписуване Йоану Екзарху Болгарському); «Слово про криводушного ченця» (легендарно атрибутоване Йосифові Волоцькому).

Історія появи літературних текстів напучувального характеру, патериків, пов'язана з найдавнішим періодом слов'янських літератур. Уже на самому початку перекладу літургійних, паралітургійних та напучувальних збірників, призначених для богослужіння чи навчання священників та простого люду, появляються різноманітні зводи життєписів святих. Серед таких перекладів, що з'явилися наприкінці X ст., – одні з найбільш відомих в європейському середньовіччі «Діалоги» Григорія Великого, що мають суто «латинський» характер – присвячені цілковито італійським сюжетам та подвигам мужів римського обряду. На слов'янський ґрунт «Діалоги» потрапили завдяки посередництву пізнішого перекладу з латини на греку, який здійснив у середині VIII ст. папа Захарія – останній грек на престолі св. Петра. Нині відомо про 5 незалежних перекладів на церковнослов'янську¹⁶. Перший переклад належить до т. зв. Преславської школи й хибує дослівністю. Другий переклад було здійснено на Балканах у XIV ст. Відома також скорочена антологічна версія, котра ввійшла до «Об'єданого патерика» («Сводный»). Стосовно життєпису св. Венедикта, то запозичений з «Діалогів», його було запроваджено до «Прологів» – збірників з читаннями напучувального змісту, що обіймали цілий церковний рік. На теренах давньої Київської митрополії запозичення з «Діалогів» увійшли до «Прологів» I-ї та II-ї редакцій (29 січня, 12 лютого, 15 і 17 серпня). Декілька статей з «Діалогів» були запозичені, на думку Светлани Давидової, до «Прологів» обох редакцій з «Пандектів» Никона Черногорця (14, 15, 23 січня, 16 жовтня)¹⁷. Поширення текстів під іменем Григорія Великого в кириличних рукописах як на Балканах, так і на теренах Київської та Московської митрополій вивчав Гергард Біркфеллнер.

«Пролог», котрий містить водночас тексти папи Григорія та його життєпис є кодексом кінця XV ст.¹⁸ – рукопис №18 бібліотеки інституту кн. Безбородька в Ніжині (нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського):

- Арк. 25. Повчання про тих, хто ходить у церкви жидівські та латинські.
- Арк. 26–45. Діяння й дива Миколая Мирлікійського.
- Арк.119–119 зв. sl oʋo / ouzc\mx poui. vedou]i Mʋw cršʋo nbsʋe.
- Арк. 127. w t' ve dnʋ pou`enfe. / cršʋwi nbs\mx. Початок: w wem- oubo moego / [est wa nastoi tx. swʋi mi pot]ites- d[ami.
- Арк. 183. 2 січня. Пам'ять Сильвестра, Папи Римського.
- Арк. 183 зв. Диво св. Сильвестра і його суперечка з юдеями.
- Арк. 236. 12 січня. pou`enfe o tr;d\ i / cršʋwi nebesn\mx. Початок: ne l\ nouites- brae / swʋ m spsf.
- Арк. 241 зв. sl oʋo / pogreba]ihs- w cerkʋvah'. gr\[xni c\h' kto silo1 bo boudi.

- Арк. 244 зв. nakazanfe o nebesn\m' cršwi. i / w\`n\ mouci. Початок:
- Арк. 253. po`enfe o nbb\mx cršwi. Початок: cršwe nbsoe w\» no est x. i bes» mertno ego ve vdoutx rabota1]i gw.
- Арк. 266 зв. sw m» nc\ inyri ny, piny...strastx sšya m» nci filicity. i. z< sw a.
- Арк. 283 зв. styi grigirii papa rimxskyi. o sei sš\i m» nc\ filicat\ skatx namx. tol kovanE mx sšgo OŃ fa. 4kove bo reko[a vidove.
- Арк. 285–287. w t' ve dnx sšgo grigorfa papy rimxskago. sl owo / stranŃiopriimxstw. Початок: eter' `lŃ' bgat' s' vs\mx domomx. s veliki mx poDanE mx. gostemx sl; va[e. egda po vs- dŃi k' trapez\ svœi. stranŃiki ky privod- [e.
- Арк. 305. skazanfe sšgo grygorfa dvoesl ovca. o mni s\ oumerx[emx w / pitemfi. i paky sl; vi w emx za nx sorokovust fiv i paky pro] ena bySdŃa ego. Початок: pov\da[e grigorii papa rimxskyi. b- [e re-n\kto mni h' n\ wkoemx manastyri sou];.
- Арк. 321. sl owo / ml šyni venedikta. kakoi skoupi ni] ago. ou ba isprosi w zlato. Початок: bySw rimst\i stran\ `ernorizecx i `1dotvarecx slaven' z\lo. imeneMvnedikt'. sš' i `1den'. 4ko ve i mstvy a w skršati. ml šw z]lo. po premnogou i]edr' k' vs- komou `bk; pros-]emou. / ex mxnogi mx manastyremx.
- Арк. 322 зв. sl owo sšgo grigorfa. o ishod\ d; [i 6 t\la. Початок: ho] 1 vamx prit`1 mal ou skazati. eave serda va[a s' s' trahomx da posl ou[altx. ocx moi. g< sexstry im\ . i vs- tri`šny by[a dvv. im- ve b\ dini trasila. a drouzii emel fana. a tret fei gordiana. i w din' dnx. vs- / bl oeny by[a w `erne`estw i dini1 mysl x1 vs\gor-]e k' bo. i w edinoi k\l fe obx] evi.
- Арк. 370, на 12 лютого. sl owo grigorfa papy rimxskago. / mni s\ ive dan' bySzmew na sn\ Dgr\h' raDŃi paky ml tvŃ1 izbawen' byS
- Арк. 433. w t' i ve dŃx pou`enfe / smsti. Початок: mol 1 vy oubo brat fe. im\ ite voi nou smstx pred o ±`i ma si. / semx bo pomy[l- 1] e ne imatx s' gr\ [iti. ne w my bo w kii `aSpridet x.

Окремо життєпис Венедикта відомий у «Пролозі» середини XVII ст., рукопис №178, який різниться від сербського перекладу XIV ст.¹⁹ Віршований переказ життєпису святого ввійшов до збірника життєписів Лазаря Барановича (див. Додаток 2) – одного з засновників Київської школи проповідництва.

Серед інших текстів, що мали поширення на українських землях – збірник №145 (24) Києво-Софійського зібрання Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського. Філігрань – гербове зображення двоголового орла з короною, належить до 1670–1680-х рр., де містяться «Діалоги», друга половина XVII ст. (див. Додаток 3, де подається зміст рукопису). У зібраннях білоруських монастирів кількість списків «Діалогів» дещо ширше²⁰.

Один із центральних у спадщині Григорія Великого творів відомий наразі в єдиному списку на теренах Київської митрополії – «Тлумачення Папи Римського Двоєслова на книгу Йова», що датується останньою чверттю XVII ст.* На початку рукопису, в якому міститься переклад вказаного трактату, дошито привілей для отця Кіндрата Липського на парафію в Стародубі, церкви Преображення Господнього від архімандрита Єлецького монастиря в Чернігові Феодосія Углицького, що датується травнем 1691 р. Так само лише в єдиному примірнику наразі відомо про побутування перекладу роздумів Григорія над «Піснею пісень» (середина XVII ст.), що належав Лазарю Барановичу і який зберігається в ІР НБУ ім. В.Вернадського, колекція Києво-Софійського собору, рук. 156/47 (див. Додаток 4).

* Петров Н.И. Описание рукописей в г. Киеве, Рукописи библиотеки Киево-Софийского собора. – Т. III, рукопис №144 (23). Нині – ІР НБУ ім.В.Вернадського.

Щодо приписуваних Григорію Великому літургій дарів передосвячених – служби, що правиться у п'ятницю Великої седмиці, а в східній традиції в окремі дні посту²¹, – то окрім численних рукописів вона фіксується в цілій низці друкованих службників, що з'являлися як в унійних, так і в ортодоксальних видавництвах²². Ім'я папи Григорія було занесене з венеційських видань.

Франтішек Вацлав Мареш є автором двох статей, де він розглядає переклад з латини на богемську текстів Григорія Великого²³ у рукописі з колекції Н.Погодіна, 70, відділ рукописів Російської національної бібліотеки. Цей рукопис він розглядає як опосередкований спадок Кирило-методіївської традиції, хоч він датується XIII ст. Ф.Мареш наголошував на необхідності видання всієї пам'ятки, частину гомілій з якої він видав в антології кириличних текстів, пов'язаних з давньою Богемією²⁴.

Як бачимо, поживлення релігійного життя від кінця XVI ст. та впродовж XVII ст. призвело до зростання уваги до спадку отців Церкви. Зокрема, цитати з Григорія Великого починають входити до полемічних текстів не лише як напучування. Вони мають вагу патристичної спадщини. Так, у знаковому для православ'я на українських землях (а також і в Росії) збірці з текстами, що віддзеркалювали спадщину Київської митрополії, «Книзі про віру» зазначається, що попри ті видіння й об'явлення, про які відомо з писань Григорія, східні отці не визнали чистилища. Під час Фераро-Флорентійського собору грецькі отці так сприймали слова Григорія: йдеться не про чистилище, а про залякування людей вічним вогнем²⁵. У «Бесіді Захарії Копистенського на день поминання Єлисея Євтимія Плетенецького» (1625 р.) наводиться фрагмент із життєпису св. Венедикта Нурсійського, котрий, як згадувалося вище, є частиною «Патерика Римського», себто «Діалогів»; оповідається про те, як дві інокіні дошкуляли словесно чоловікові, котрий їм слугував. Венедикт, який дізнався про витівки сестер, закликав їх до виправлення. Чорниці не дослухалися до його порад. Невдовзі вони померли та були поховані в церкві. Під час літургії, коли диякон виголошував заборону на причащення (позбавлені права причастя мали вийти геть), мати померлих сестер бачила, як із домовин виходили її доньки та залишали церкву. Тож вона пригадала, що сестри не були допущені до причастя через дошкуляння. Коли мати оповіла це Венедиктові, то святий подав їй просфору, аби вона принесла офіру Богові. Після цього ніхто не бачив примари чорниць, що підтверджує, на думку З.Копистенського, значущість літургії за померлих. У своїй «Палинодії» (1621 р.) той самий З.Копистенський згадував, що папа Григорій після обрання його на апостольський престол надіслав листи до інших чотирьох патріархів – александрійського, антіохійського, ерусалимського та царгородського, в якому підтвердив, що має намір дотримуватися рішень вселенських соборів²⁶. Попри значне число пап, – зазначає З.Копистенський, – лише деякі з них залишили по собі писання, серед них – Григорій та Леон²⁷. У тексті «Унія греків з костелом римським» зазначається, що еретики повинні знати – жоден папа не вивищувався над святими, або ж іншими людьми, хоч багато з них визнано святими, а саме – Григорій, Леонтій, Климент, Сильвестр та інші. У «Гармонії восточної церкви з костелом римським» (1608 р.) наводяться слова папи Григорія про те, що свята церква виростає з єдності вірних так, як тіло складається з різних частин. Щодо співіснування двох традицій прийняття Тіла Божого, то анонім намагається узгодити протиріччя існування двох традицій. Прісний хліб використовується без домішки, бо це символізує, що Господь безгріховно прийняв тіло. Квасний хліб береться тому, що втілене Слово є справжнім Богом і довершеною людиною. Квас домішується до борошна, тому Тіло Господа є живим, одухотвореним, себто в обох випадках – чи то прісному, чи то квасному – під час літургії приймається Його Тіло.

Прибічник унії Антоній Селява в «Antelenchus» (1622 р.) звернув увагу на прикладі папи Григорія, коли понтифік стояв понад усіма апостольськими столицями та міг усувати єпископів²⁸.

Уявлення про папу Григорія так само загадкові, як і доля його писань, значна частина яких була визнана апокрифічними, про що йтиметься нижче. Життєпис папи, як було згадано, уклав Йоан Диякон, а на підставі грецького його перекладу з'явилися два слов'янські. Перший з них хибував слабким знанням греки. Найдавніший список міститься вже в Супрасльському рукописі – збірник мінейного характеру з березневими читаннями. З цього рукопису було зроблено копію в середині XVI ст., що потрапила до колекції Милецького монастиря, рук.117 (Aa 1287), арк. 218 зв. – 221, IP НБУ ім. В.Вернадського. Також життєпис Григорія папи римського міститься в колекції Києво-Софійського собору, рук. 145/24 с., 458 арк. (див. Додаток 3)²⁹, слід вважати за доцільне подальше вивчення цього життєпису як складової частини збірників повчального змісту, що побутували на землях давньої Київської митрополії.

Крім канонічного життєпису відомо про функціонування т.зв. легенди про папу Григорія³⁰, в якій оповідається про те, що Григорій був народжений унаслідок кровозмішення між братом і сестрою: немовля поклали до човна з запискою та грошима. Знайдений рибалками, він сам згодом стає рибалкою. Дізнавшись про гріх свого походження, вирішує замкнутися задля вимолювання прощення, викинувши ключі від келії в море. Григорія обирають на престол св. Петра, ключі від його келії було знайдено в череві риби. Микола Гудзій вивчив початки легенди про папу Григорія. Французький роман про папу увійшов до складу *Gesta Romanorum*, згодом до *Historie Rzyskie*. Як вказував Гудзій, в основі оповіді про папу Григорія – легенда про кровозмішування, котра виростає з міфології про Едипа – Телефоса – Персея³¹ Михайло Драгоманов вивчав прототип легенди про папу Григорія в *Gesta Romanorum* та її відображення в усній традиції. Зокрема пісню про папу Григорія було записано з вуст Андрія Довгалюка на прізвисько Зоря у Вінницькому повіті Подільської губернії. Згадується про наявність пісні про папу Григорія в збірці о. Садока Баронча (*Sadok Baracz. Bajki, fraszki, przyslowia i pieśni na Rusi.* – Lwów, 1886. – S.71–72).

* * *

Після огляду здебільшого легендарних історій, пов'язаних з папою Григорієм, та приписуваних йому творів, звернуся до історіографії останніх років. Упродовж останніх 20-ти років авторство папи Григорія щодо чималої кількості приписуваних йому текстів було піддане сумнівові. Ідеться про коментарі до Першої книги Царів, відкинуті Адальбертом де Воге³², літургії передосвячених дарів, що відправляється в час посту та григоріанський спів. Нарешті, сумніву було піддане авторство «Діалогів», відомих у візантійсько-слов'янській традиції як «Патерик римський». Завдяки низці зіставлень англійський католик Френсіс Кларк дійшов висновку, що «Діалоги», приписувані папі Григорію (593 р.), були написані пізніше невідомим псевдоепіграфом³³. Справжній автор міг служити в секретаріаті апостольської столиці наприкінці VII ст. Ф.Кларк знайшов, виділив і надрукував окремі фрагменти з «Діалогів», котрі можна атрибутувати папі Григорію і які були включені до основного тексту «Діалогів» – вони поставили на основі текстів, котрі беззаперечно належали Григорію. Одні з них були скопійовані з добре відомих творів, інші ж засновувалися на текстах, що зберігалися в скрипторії Риму.

Упродовж середніх віків «Діалоги» зажили слави ходової книги – дива мають читабельний характер, подані в доступній формі, містять теологічні роздуми, приклади з християнського побуту, а шокуючи оповіді про духів та демонів надихали проповідників і митців. Непохитна достовірність усіх історій спирала-

ся на авторитет папи, отця церкви й святого. Ф.Кларк розглядає також становлення критики автентичності «Діалогів». Для протестантських реформаторів «Діалоги» слугували за джерело для критичного трактування традиційних вірувань і практик: Філіп Меланхтон називав папу Григорія «танцмайстром» та «провідником теології, котра має відійти в небуття», а Гульдрайх Коккіус із Базеля на засадах літературного критицизму опублікував приписувані Григорію «Діалоги». У передмові до видання (Базель, 1564 р.) видавець тепло відгукнувся щодо писань папи, окрім «Діалогів», котрі він уважав відвертою піддробкою. У той час, як більшість критиків лише побіжно формувала свої спостереження щодо відмінностей стилю й мови «Діалогів» у порівнянні з іншими творами, конкретні докази цього подав Роберт Кук. Він показав, що існують доктринальні розбіжності між «Діалогами» та іншими текстами Григорія. Головним аргументом католицьких апологетів «Діалогів» була апеляція до прадавньої традиції, пов'язаної зі св. Венедиктом. Домініканин Кассіус Галлінгер не лише показав, що устав св. Венедикта не був відомий південніше Альп аж до VIII ст., а також указав на самотність життєпису Венедикта та його уставу у зіставленні з іншими сучасними йому джерелами. Той же папа Григорій у жодному зі своїх численних творів не згадує про венедиктинський устав, окрім, звичайно ж, «Діалогів». Цей святий також не згадується в церковних календарях аж до першої чверті VIII ст. Джерела, з яких було укладено «Діалоги», Ф.Кларк поділяє на три типи: архівні документи, фрагменти, котрі були запозичені з ранніх чернеток творів понтифіка, зокрема з «Повчань на Йоана». Найбільше ж і найголовніше джерело запозичень – записи, котрі Григорій так ніколи й не наважився виставити на суд публічності. Третє джерело – гомілії на Євангелія.

Окрім текстуральних розбіжностей дослідник фіксує також сутнісні, теологічні. Чільною суперечністю між релігійним фольклором автора «Діалогів» та теологічними концепціями папи Григорія є ставлення до Святого Письма. Якщо власні писання Григорія завше ґрунтуються на Біблії, то в «Діалогах» бракує церковної та соціальної перспективи, властивої іншим творам Григорія. Душпастирські настанови свідчать про постійну обізнаність смертельної відповідальності священників та єпископів перед душами, що не узгоджується з «Діалогами», де містяться історії про душі, котрі відходять від їхнього світу, блукають по-іншому, потім повертаються, аби повідомити про те, що вони побачили. Якщо М.Петров шукав паралелей «Діалогів» з патериками інших авторів, то Ф.Кларк спробував звернутися до античної класики. Він вказав на подібність сюжетів з творами Виргілія, Цицерона та інших авторів. Їхні міфи, наділені багатю уявою, впливали на християнську літературу, що присвячувалася позасвітним мандрам та надприроднім візіям. У «Діалогах» (кн.4, 57.8–16) міститься історія про ченця, котрий у стані тяжкої хвороби був викритий у переховуванні монет для використання на власні потреби. Ця історія була запозичена з творів Йоана Мосха. На паралелі між «Лугом духовним» та «Діалогами», як було згадано вище, звертав увагу ще М.Петров.

Мерилін Данн у свою чергу вважає, що оповідь про чистилище («purgatorium») також указує на пізніше походження рукопису. Твердження із книги «Діалогів» про можливість заступництва для звільнення душ від смерті має своє коріння в системі покарань, котра поширювалася на Британських островах і здебільшого не була відома на континенті за часів Григорія. Книги «Діалогів» ґрунтуються на переказуванні історичних фактів, супроводжуваних докладними віднесеннями до людей та місць, знаних з історичних записів, зокрема тих, котрі зберігалися в папській бібліотеці. Характер соціального та економічного життя, віддзеркалений у «Діалогах», не відповідає часам папи Григорія, коли все ще зберігалася більш організована система стосунків. Дуже підозрілими, вважає Ф.Кларк, є історії св. Венедикта та Екскіларатуса, в яких присутні подібні об-

ставини. Основні сюжети «Діалогів» запозичені як з агіографічних історій часів Григорія, так і після його смерті. Найбільшим прикладом запозичень є оповідь про знищення диявольських намірів із руйнації душі, котра відома під іменем Кассіяна, і більш описово в латинському перекладі з грецької «Апофтегмати». Щодо запозичень з авторів доби античності, то серед них Кларк виділяє дві категорії: Руфін, Евагрій, Еремія, Супліцій Серв, Павліній, Августин, Касіян та Григорій Турський, а також збірка життєписів духовних отців у перекладі Пеллагія. Із-поміж інших – легендарні автори, котрі писали про сенсаційні дива, піддані сумніву Римською церквою за наказом Геласія у VI ст. Також серед джерел – різноманітні хроніки («gesta»), зокрема Северія, піддана укладачем «Діалогів» скороченню.

Стосовно запозичень з Йоана Мосха, то останній, як нині встановлено, жив у Римі з 614 по 628 чи 629 рр., тоді ж він уклав свій «Лимонар» або «Духовний луг». «Діалоги», стверджує Ф.Кларк, зроблені пізніше, тож залежали від «Лимонара». Малоймовірним є те, аби автор «Діалогів» знав грецьку, хоча він міг чути перекази з «Лимонара» від грецьких ченців, які наприкінці VII ст. заповнили Рим. Історія про грішного ченця простіша та менш драматична порівняно з тією, котру ми бачимо в «Діалогах» (видання «Лимонара» в «Corpus Christianorum Seria Graeca», 1989 р.)³⁴. Зараз добре відомо, що головний вплив на франкську монастичну традицію впродовж VII ст. мали правила ірландського ченця Колумбана, тож правила Венедикта в цей період не відігравали істотної ролі. Ірландський абат виїхав невдовзі перед кінцем VI ст., несучи монастичну місію спочатку до Галії Меровінгів, а згодом на Північ Італії, при цьому чернечі устами не мали імені, а називалися «святими правилами». Автор «Діалогів» запроваджує «золоту легенду» італійської святості на противагу культурі східних святих, котрий панував на італійських землях у VII ст., поширюваний грецькомовними ченцями й кліриками. Із цим чужоземним благочестям змагався автор «Діалогів», писання якого, укладені в елінізованому Римі завдяки запозиченню моделей святості через контакти з грецькими кліриками³⁵.

Підсумовуючи цей шкід, що є спробою лише побіжного впровадження до проблеми вивчення впливу спадщини отців Церкви на релігійність Київської митрополії, нагадаю про декілька викладених вище спостережень. По-перше, вивчення спадщини отців Церкви потребує більш ретельної уваги. Дослідження творів цих авторів на прикладі українських та білоруських пам'яток демонструє їх присутність реальну чи уявну в нашій культурі. На прикладі полемічних текстів доби Контрреформації добре видно, що автори ідентифікували папу Григорія, а також його тексти й теологічну концепцію чистилища, сліди котрої відчутні в «Патерику римському». Повчання та життєписи, приписувані святому, присутні в «Прологах», «Мінеях» та «Ізмарагдах». З XVII ст. починає побутовати легенда про папу Григорія, що була проявом формування писемних та усних світських жанрів. Попри критичність у трактуванні сучасної історіографії авторства «Патерика римського» вивчення впливу теорії снів та сновидінь на авторів «Києво-Печерського Патерика» та «Іпатського літопису» залишається відкритими. Наявність текстів Григорія Великого та «Діалогів» у латинській та візантійсько-слов'янській традиціях є свідченням спільності коренів європейської культури та причетності давньої Київської митрополії до цієї традиції.

Додатки

1

Рукопис Київської духовної академії, од.зб. 178, «Пролог» 1643 р. Опис: Л.А.Гнатенко. Просвітители Кирило і Методій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. – К., 1995. – С.46. «Пролог» березень – серпень, друга редакція, мова церковнослов'янська, українська редакція, філіграні 1640–1643 рр. відповідають самодатуванню, походить зі Львівщини

pam- TprpDnago 6ca na[ego gri gorfa papy ri Skago.

sfi b- [e pri oustfan\ csi pr' vyOmni Hig men' byvx / biteli nari caem\i skli / kamerfa. potom w ru`enx byvx arhferei skom pr\$li; emouve pobes\d\, ni po 6wxt; sl ovesnom; no izvol efemx bvfi mx arhferei stvo prfemx, 4koVi slova imaTrov\dati.]e bo tomou s;]; w manastyri i w svoei kel fi trostii i `ernil / Misanfa tvor-];. pre\$ta n\ k tom; 4ko 6 istowenfa vobago pri p\vaa, i prpDnago ml \$i prizyva] a. b- [e ve po- vlenitomou ni] x pros- i, nive 4ko `l kx b- [e, no uvD im\ syi 4ko nagx 6 istopl enfa w z[edyx\i do[eDeve n\kotoroe `to prfati. no w obraz\ ni] ago prosit o`el. no byv\i 6 nego ml \$yni, 6 krye mou aggl a, ive w nezap; pri [eD w z- tx dr; gi Hq< tret fe ve pri [ed, ne / stav\ togo prazDaa 6iti. ni edino ive zlatici stmu ne ostav\ x[i. no w zelmbi tebago preslonka srebrena, i tomou vj vEl enno podade. tolikve b- [e treb; =] i MbezZl obi vx ml \$i vx, 4ko i svol zlatou1 `a[; pros-] imi 6dade. pa`eve skr' b- [e koego tUa p=stiti. tako oubo ni] i M ou`revDti. povel\va[e, po vj<posavdati i tom; samomou 4w-[es- tretfi na des- Ts' nimi svd-i in\m ve togo ne mogu] i Mv\dti. ni velica w / bravenEl 4ko mn\tis- prpDnom; i toG posava] i posavBh; i w pra[aa[e kto / n\ sica eShot- / nelvuv\dati kto Si ne b- [e kom; vrd\ti / nogo, ili stmu pov\dati. b- [e bo `1b, 4ko aggl x b- [e k' nemou pri [edy. ive pr' vfe b- [e bogovosl anx zlata radi / nogo. 4ko s ni M togda prebyvati, i togo s' hran- iti, i stre]i povel enno emou b- [e. bySve prpDnyOgri gorfe vs- koi prmdosti i pi sanEl isk- ousenx. mnoga pisanfa ostav\ x po rimsk; 4zyk; ou`ena. ive i potolna elli \$kaa prel ovna byv\i sir\ -na gre`eskaa ne `l \$i mi pomysli i sl ovesnyMnDownfeMizl ovna. no dkomUstym prel ovna by[a. ive po 6[estvfi em; 6 vitfa, petru arhfd fakonu sfa i spov\dav\ou. g>tx 4ko egda tomou prikasa] b- oustov\ago, i ouve izlovi vx i ispytav\protivx p\`eml pi smenM byv\ =Mw oboi hx m\st\Hk' zapadomi ou`a[e jSaniskago 4zyka k' vkr\ h\k. ive za dvk l\ t\ ` \$xmi togo potof a i dostigo[e starago rima ideve leviT \$noe t\lo ego. gk1Tve 4ko l Oifga poe\$- w riml - n\H4ve eSTvelikfi Up/ ST sei UeSTzakono pol ovi vx -. 4ve i do sel \ i ma dr' vi \$-.

Арк. 42 зв. msa togo/ w dj- d\k. pam- TprpDnago 6ca na[ego benedik\ta.

sfi b- [e 6 oursE zeml - rimiskfa. / stav\ x[ve ve 6`xskoe bogastvo i svoa roditel - w mal\ q\lo w Zast\ i houd\ M; stof Uoe n\kotoroe m\sto w spitatebi c= iZ brT. ideve dobrod\tel fi i postol pri w tavx sebe t; Tive 6 nego sil- `1desemx ist- vavx i c\l baMive i naa 6 preslav\to tvornyH zvestn\Dee ive / nem' i spov\ doueT i mi ve vs- `eskaa s' d\l ovaa `1desa. mrtvaa w sk[aa. i boud;] aa proricaa, i / mi mo[eDi h. 4ko / n\ [ii Hbes\d; -. / nU ve to`el n; vxbo proskavx, 4ko hot-] ou tomou 6iti k' g> dva mni ha w svoi Hkel fahx bezn' svo=] i. sl ou`is- on\ M- Ti dou] x na nbsa nastlanx mnogoc\ nny mi. i w prosil a `fi Ububo p=Tse STi 6 n\koego sv\toobraza sly[ah= 4ko ta Sivenediktova steq-, i tom= ougo- tovas-. obx4w - a byti w di moe b=d=] aa sv\toST i darono[enfe, w b;d;] fi Uk' b< 6 hovEnfe.

Арк. 106 зв. stgo grigirE papy ri Skago. prTa / smokovni ci.

dvk oubo ve] i bratfe sly[ite 6 eOGfa smokovne plodowt; ive n= gr' bat=, i / b\ma ve] lha ml \$x dana estx. on ve re`e ei prT1 smokovne. a se s' tvori d\l oMprostr' tfa radi veny, no tove naznami vaeTprostr' fa. ne plodowt aa Vvena gr' bovata, i tove smokovni po] ad\ na, eve na i vena prostr' ta. drevo smokovnoe im\ eterx w saveno w w nograd\ svoeM i prfi dei] a ploda na ne / bte. smokovEl se] i veno=, `l Skou= tvarx naznamenoueT smok- va bo b\ v\ savena, 4ko i vena проста. no w gr\Hsvoi vol e] w paDi, ni ploda s' tvori dobra, a wgr\Hvol e] w paDi 4ko ploda preslou[anEl, nositi ne hot\ stan; pravosti pogoubi tret- ice] l. gdSnx w nograda k' smokow prfi de, 4ko tvarx `l \$ago roda, pr' vfe zakona veli ago i

w zakon\ veš\mx w wrem- blgdI hwa pri[estwfa, petr' p\va i nakazaa i pou`aa, i pos\[aa prr\oy, 7 al my i ou`iteli w zyska ploda, rekou]e dobra d\la. re`e, k' pri stavni k; w nograda. se ge l\TsouT ponevax pri hov = i]a ploda na smokow sei Ÿi ne / br\toHprfide bo prev //apx. 107. zakona veš\ago 4ko i]a, i da tr' p\ `b`skom rodu, 4ko po rozum=twari, kako kovdo s' blivi ko= svoiMi kako viti dostoi.Tskaza i prfide w wrem- zakona veš\ago 4kove zapow\daa, nau`i, prfide po zakon\ veš\Mbl hDf= pov\stwa hwa 4ko ml si swoe- s=]estwo izdadyi i 6kry. a ivx gbeT ne obr\Tza g<l\ta ploda, po s\ci1, akyn\kotoryHd\ex gr\[nyH ne i spraviv\iMv dlanovennaGzakona moOseova, ni zapow\di rov\stwa hwa, pristav\i ci s;Tsmokow\i ca, star\i [i ny `i Ncrkowl\yOne dobr\i Ÿsto-]iMtrkwx, ni pridannago m\sta gr> do pri[estwfa hwa. i tako ist- zary b;d=Ti w zaDTK' =vD po d\l / Mego. 4Ktom podobaeTvs- ka slava i `šx i pokaN

2

Zywoty świętych ten Apollo pie. Lazarza Baranowicza archiepiskopa Czernihowskiego Nowogrodzkiego. – Kijów: Lawra Pieczarska, 1670. – O S. Benedykie, mart, 14

S.345. Dziecie Benedykt, ale w Tym Dziecinie
 Kto się spodziewa, idzie na Pustynie.
 Gdzie drzewa rośli, Benedikt Tam rośnie
 Jako ptaklesny Panu spiewa głośnie.
 Kiegy go ciało rozpalać poczelo,
 Od ciernia zato prędko karę wzięło.
 Nagię swę Ciało między Ciernie wrzucił,
 Tak pręko w onym zapalenię skrucił.
 Nie kozde Ciernie tak czerwonę rodzą
 Roży, iak Ciała iego się wywodzą.
 Ciernie na Słowie obaczył u Pana
 Benedikt, mnie to rzekł nauka dana.
 Głowny grzech w Ciele naszym, zapalenie,
 Wyleią li Krew Ciernie, masz zgaszenie.
 Gdy Pożądliwość y nam Ciało bidzi,
 Niechay się tego między Cierniem wstydzi.
 Cierniami kiedy krwie upuścisz sobie,
 Żądza dolegać nie tak będzie tobie.
 Będzie bolało, lepiej że cie boli,
 Niż się cielesney dopuścić swawoli.
 Na czas cię Ciało teraz twoie pali,
 Cierp, bo cię wiecznie palić piekło chwali.
 Swą pożądliwość Benedikt Cierniami,
 A Młodszy Braci uchodził rozgami.
 Otruć go chcieli dla takiej ostrości,
 Krzyżem przeżegna, kubek wylał złości.
 Gdy miał umierać, od Braci widziana,
 Szatami Drogę w Niebo mu usłaną.
 Jak Panu niegdyś posciłano Drogę,
 Do Jeruzalem gdy swą wnosił Nogę:
 Do Jerzzalem Niebieskiego wchodzi,
 Kiedy Benedikt, wtoż mu Niebo godzi

S.346. Który potrafił nasładować Boga
 W Niebo usłana za Panem mu droga.
 Jakoś uchodzić umiał swego ciała,
 Tak Benedykie niech y me nie pała.
 Błogosławiony benedikt mianuie
 Imie: na Niebie rzeczają to probuie.
 Błogosławionys Błogosławionego,
 Gdy Błogosławisz Boga Iedynego.
 Niech Błogosławim y my Pana w Niebie,

Nauczmy się tey Chwały od Ciebie.
 Ty Benedykcie iak Błogosławiony,
 Z Imienia Twego, masz być wycwiczony
 W Błogosławieństwie: ucz nas Błogosławić
 Boga, y w Niebie przy sobie postawić.
 Tam się nauczym Błogosławić Boga,
 Błogosławiącym gdzie y z Ziemi droga.
 Kto to na ziemi Pana Błogosławi,
 Błogosławieństwo Pan mu wieczną sprawi.

3

«Диалоги» або ж «Патерик римський», рукопис з колекції Києво-Софійського собору, од.зб. 145/24 с. Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. В.Вернадського, у відповідності до філіграней, рукопис можна датувати 1670–1680-ми рр.

słago grigoria bes\downi ka

Арк. 3. bl vennyi ŭgrigorfe. byw\pervos\datelri mskE- bvE- cerkve. preve dave ne byti em; patrEah; . mni h' . bli h' b\ v\ biteli słago ap\la andre_nari caemoi ŭkli oskawii, bli z słyhm>nk' bana i pawla.

predosl ovfe.

Арк. 4 зв. Вступ: pohval - emi oubo s;tx, i pa`e. prave d\ 6 vs\Hdobrod\tel x prohod-] fi ŭi stfi bo edini pribyk; pri`aja1ts-. no i ive po t`h' pravk vitfe proi vol - 1] fi. 4kovd h noven\ obraz', i obli`fe od fe w eno ostaw - 1, T do stob hval n\i [i n\da`e, i vs- ko t] anfe pol aga1]e, i eVi sprav - ti dobrod\tel x, obli`ati i vi 1 bowe1 sel pril;`a1]ims-.

Арк. 5. Закінчення: v\ el adskfi ŭpreloviti 4zyk', ne zav\stno vs\mhot - podati, eV6 ni h' pri obret aemo e d\evnoe bogaCv\o. sfe oubo w\koneCpreveDsokrovij]e neski; dnoe, s l 1 bowe1. pro`ita1]im' ostaw. seb\]adim; 1 mzd; w\rnnyM m drym' stroitel eMpri; stroi ŭ pod w\i nery ih ve kni g' gl awi zy s;tx si ce.

Арк. 5 зв. st\i b\g/ rima. bes\downe povstna k petr; arhidi - kon; to - ve cerkve. / vitel stw\ raZi`nyh' 6c>. ive v\ital fi obr\ t [i fi -.

Вступ: v\ edin' 6 d fi ŭv\q\l anyh' n\k fi H; ŭahmski hot - g'en' byw. 6 ni Hwt\H; d\ sod\lovani raBabl - tis - vs - `eski prin; vaems - , eVsi m wnaSvs - ko 6 n1 Dbyti dol vno eST

Далі містяться бесіди до арк. 25 зв.

Закінчення: hot\Hteb\ pohval; i slaw izbawitel - n\ego bga. / m; vi n\koeM bl gogovki b\ imene venedikt\ n\ka - povk dati, no ZR dnevnoe vrem - k si povk sti ne mog;] ee dov\ ti. t\Me pro`ee sE - bg kr\post x podaw 1]; , no na`al o so`i nene - predovi vs\pokoel povk M

Арк. 27. sl ovesa po vopros; i 6 vet; / vitel stw\ i o`; des\ słago venedikta bl sv 6 pro`itati.

Початок: m v' n\k fi ŭb\ vitel stv\m ubo bl gogovki ŭ , bl g d e1 ve b\ fe1 oukra[en', j meneM venedikt' i vi z d\ctva srDno1 `soto1 swktl - [es - i t\lesno1 wk; p\ oudobreN\ [e - [e.

Арк. 31 зв. Закінчення: vni ma - i ŭl atinska - m; drstv\ - i to glet ri k fi ŭpervos\datel x 4w\ oubo eST 4ko out\ [itel ny - i ŭd h 6 oea ishodit i na s\l prebyvaeT « esogo oubo radi sebe s\» iti glet 4ko da on» prfi ŭeT i vni kogda V6 nego ne 6 l; » is - . ou nei v\vo ploti gd s zr - [e, t\lesnyma o» ima to - go v\begda zr\ ti vel ah; . pravk oubo t\Me» eno byST a] e aZn» 6 id; out\ [itel x ne prfi ŭ deT sir\i » . a] e t\lo ne skry1. « to eST d h a vel anfe ne pokav; . i a] e mene ne ostaw te telesn\ zr\ ti ni kogda ve navyknet e d h ovn\ l 1 bit i. petr » . ; gobo eST eVgl e [i. grigorje. mal o pro` ee 6 bes\dy prestanem» el ma a] e w pro` fi h » « 1 desa sl ovo w\ povk sti raspro - streM sil; eVgl agj, radi pomol » anE - obnovi M

kniga 3-тя

Арк. 53. Початок: vnegda vni mati mi sos\st w 1] i M ceM w t`h' `; des\Hsl ovoM pre - byvati, veliki Hd\la ostaw H paw i na bol onskago grada p\spa `; do, kogo ne ; diw - et', i v i l\toM `; dese sil o1 vs\h', i H ve pomi nanfe sot vori H z -] st wet' .

Арк. 81 зв. Закінчення: q\lo bol `zeno sfe d\lo eST i pa`eve d fi v\ oupravnen\ s;] ei ŭ i dr; ga - prot - v;] fi fi - a] eli v\c fi s; Ti na pol z; byti movet', v\l 1 mo1 ostaw - . . i ko bli vni H pot r; ŭahs - , j bg sil; poda1]; , 4kove bo mog; w posl\ d; 1] ei ŭ et vert oi ŭ kni z\ pokav; , 4ko d f a po pl osem' skon` anfi bezsmertna prebyvaeT' .

Арк. 83. Четверта книга.

Арк. 83 Вступ: noelMvrai Ūradosti, sogr\ [enfe presi; [anfe otvoriw pra/ e' `bov\`esk-ago roda, 6 t;d; izgnan' bySTi wzato`enfi sl\poty se-. i pe`ali 4ve stravDMpřfi ūe. s' gr\ [i w bo i vn\ sebe i veš- k tom; pro`ee wıd\`ti ne mova[e radoST/n; nbsago / te eS vā 4ve perwke zr- [e. wrai bo `b'k' syi Ūbvfi Hsl oves' sl y[ati / ba'e, i w v bl venyHaggb' oustrienfi, `šoto1 srda i wysoto1 wıd\`ne- vn; tr' b- [e.

Арк. 112 зв. Завершення: 4ko a]e ne 6 srda prostiMvk naMsogr\ [enfe, i / n\Hraki i st-zani b; deMvřpoka- nfeMpro]eni byv\`e wradosti b\hoMw nel ic\ oubo wrem- / sl aby 6 s; dfi prfe hoMi Vsogr\ [enfe- nfa is-z; 1] ago / bra] enfe- bo n[eg/ ovidaeT sl ezami s; rostwo uma nfe-go i staiM ko iskreni Ml gosti bl gDx outverdiMi derza1]e g >1 4ko spseny-vervy po smsti ne vostreb; eM]e prvθ smsti my sami vertva b; deM

Арк. 215. sřag/ jnokentfe papy rımskag/, o bol\zneh' ih ve terp-tŪzlyi `bvci pri ishod\ dfi.

Початок: bol\zni zlye l1di prfi ishod\ `etyrivdy terp4Tperva- bol\znx i 4zvy t\l esny-, si ce preq\lo vel fe i t- kfe, 4kovyh' n\stx wshı vitfi gor[iHprDı shodoMdfe\ 6 t\la. i bo 6 pržl'nyh' bol\znı' Ūn\cfi mn4Ta ni na `asti razsypa[as- i ras\do[a, a]"; bo i vsi c\li i nfaž\lhi prbyva1T etwřta- posl\dn- 4 bol\znx, ěda dfa]" wŪt\l\ s;]i wıdit' b\sov\; gotow[is pohititi 1 i sb\ 6k;d; ubo sicw strah' k umi hE byvaet' 4ko ubogaga d[a a]e i svobodna s;]i 6 t\la oba" hraniš- w neM i k vosp-tx paki voshi]a4s- ut\kaT daby zakl1`he- svoěo n\kakovoe wřh4 prkrati, p'w\ "i v" 6 ploti raZ; i š-

4

**«Тлумачення на Пісню пісней Григорія Великого», рукопис із колекції
Києво-Софійського собору Інституту рукопису Національної бібліотеки
ім. В.Вернадського, од.зб. 156/47**

Арк. 269.

t ol kovanfe grıgorj4 papy rımskago na p\snı p\snel Ū

Арк. glava a. da l' bzeTm4 l obzanfem' ; st' svoh'. ousta veni hova. dunowhE4. gl agol t' ; bo / br; `ni c' hot nfmq\l ni m' pal a1]i i na / b4ti" vhi ha svoěo raspl 1]is4.

Арк. 333 зв. – кінець.

Арк. 334. sl ovo prpřnago oša nfe-go ef rema sOrfna dfa kona ef esšfe- cřkve o s}enst w\ . ; do uvasno"i wasti nei zgl ana- . o stra[na- s]štva tai no, dhowna- i sťa- `tfa- i nřazořa- " v" hš pri [đyi Ūw mi r' , s;]i Mđostoi nym' darova. prkl on["kol \n\ so sl žami i st hanfm m>1, daby na ovo" s}hst va sokrow] " vzi rali .

togo Vprepřnago oČna{ef rema sOrfna pow\st Ūo il fi s}enfK; .

¹ Cursus Completus Patrologia Latina (далі – CCPL). – T.LXXVII. – Col.1092/3: Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affigor vehementer et conturbor. Affigor in his quae jam in vobis patior; conturbor, quia per Istriae adytum jam ad Italiam intrare coeperunt.

² Brown P. The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity AD 200–1000. – Blackwell Publishers Oxford, Cambridge, Mass., 1996. – P.133–147.

³ Hudleston R. Pope St. Gregory I («the Great») // Catholic Encyclopedia. Vol. IV // www.newadvent.org/cathen/06780a.htm

⁴ Weber E. Apocalypses: Prophecies, Cults and Millennial Beliefs through the Ages. – Cambridge, Mass., 2000. – P.48.

⁵ Hudleston R. Pope St. Gregory I («the Great») // Catholic Encyclopedia. Vol. IV // www.newadvent.org/cathen/0678a.htm

⁶ Ле Гофф Ж. Средневековый мир воображаемого / Пер. с фр., общ. ред. С.К.Цатуровой. – Москва, 2001. – С.363–368.

⁷ Rusecki M. Cud w kulturze chrześcijańskiej. – Lublin, 1996. – S.178.

⁸ Див. CCPL. – LXXVI. – Col.1075; LXXVI. – Col.1169. Проповідь на 6-й тиждень (18-та) присвячена в католиків пригадуванню страждань Христа («Dominica de Passione»). 15-та проповідь була сказана на м'ясопуст («Dominica in Sexagesima»). Серед бесід Григорія перше місце посідає проповідь про ознаки кінця світу та близькість останнього суду. Вона читалася у храмі св. Петра у 2-й тиждень Різдяного посту. Була пер-

шою з-поміж інших читаних. Початком було Євангельське Читання Лук. XXI, 10.11.25.26. (про повстання народу на народ та царства на царство) (Hom. in Evangel. – T.LXXVI. – Col.1078). Про списки з теренів давньої Київської митрополії див.: *Макарий*. История русской церкви. – Т.2. – С.167, прим. 298, стр. 330; Рукопис киево-мих. бібліотеки 1730 «Orator», 1688 року – викладалася в київ. академії, vide: Coroll. quaes. 10 (про авторів, котрих слід читати); *Колко П.М.* Исследование о языке «Бесед на Евангелие» (св. Григория Великого папы римского) памятник южнорусского XII века. – Львов, 1909; рецензія Михайла Возняка в «Записках НТШ» (Т.XCVI. – Л., 1910. – Кн.IV. – С.189–190); *Соболевский А.И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. – Санкт-Петербург, 1910. – С.48–91; автор додає слов'янсько-латинський словник, укладений на підставі перекладу, в кінці його розташовано текст слова «О болящих ради, молитва про позбавлення блуду», – ті самі, котрі в Синод. рукописі стоять на арк.82. У зібранні Троїце-Сергієвої лаври Російської державної бібліотеки є збірник на пергаменті кінця XIV ст, або ж XV ст. (№10), у котрому міститься слово на П'ятидесятницю, без імені Григорія. Той самий текст міститься в Синодальному зібранні під №28 (арк.164) Державного історичного музею. Рукоп. Чудова монастиря №159, XVI ст. разом з іншими статтями містить повчання Григорія Двоєслова в тому самому перекладі й порядку слів, котрі зауважені вище в Синодальному списку. Слово 28-е на текст Йоана 14,23 – говорене в церкві св. Петра і Павла апостола на П'ятидесятницю. Початок: Достойно есть братіе любимая евангальскаго чтенія словеса в мале сказати. (латин. слово 30, р.1534) – *Горский А., Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – Вып.2. – Москва, 1859. – С.228–242. Також тексти під іменем папи Григорія містяться в таких рукописах: відділ рукописів Російської нац. бібліотеки, Q I 1102; Q I 1202; Державний істор. музей, зібрання Уварова 509 (197), Уварова 262, Чудовське 233.

⁹ До першої частини «Прологу» ввійшли також тексти з «Діалогів» та «Бесід на Євангеліє» Гр. Двоєслова: О преподобном Феофане милостивом, 29 вересня; о муч. Ерминигельді, 1 листопада; Вои́фатіі Милостивом, 19 грудня; Павлине єпископі, 23 січня; преп. Венедикті, 14 березня; св. Агапиті папі римському, 17 квітня; про преподобну Єміліану, 7 березня та мучениках Проціші та Мартині, 11 квітня (це – з бесід на Євангелія 38 та 32); стаття про мучеників від ариан, котрі померли в Африці, вступ запозичено з Гр. Двоєслова, а текст з закінченням – Прокопія Кесарійського до першої частини слов'янського «Прологу» ввійшли вторинні джерела, лише в окремих випадках впроваджено відомості з першоджерел. Серед компілятивних джерел – грецькі «Синаксарі» і «Мінології» та римський «Мартиролог». «Пролог» 1646 та 1668 рр. з Михайлівського Золотоверхого собору є копією зібрання Хлудова 1262 р. Див.: *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.89.

У синаксарі 1249 р. під 30 жовтня повідомляється про мученика Єрмінігельда з «Діалогів» Гр. Двоєслова (в друкованому пролозі під 1 листопада). Серед слов'янських статей, котрих бракує у візантійських «Синаксарях» та «Мінологіях», але котрі відповідають римському «Мартирологу» – 28 вересня про В'ячеслава Чеського; 9 жовтня про Авраама і Лота; по прологу 17 листопада, а за мартирологом – 27, про Варлаама Пустельника; 18 березня про мучеників Трофима та Євкарпії; за прологом 6 квітня, а за мартирологом – 12 травня про мучеників Нерее та Архідії (у друкованому пролозі – 6 квітня та в мартирологу – 18 травня з «Бесід» Гр. Двоєслова); за прологом 11 квітня, а за мартирологом – 2 липня про мучеників Процешії та Мартині; за прологом 4 травня, а за мартирологом – 2 червня про мученика Еразма; 9 травня про перенесення мощей святителя Миколая з Мир Лікійських в Бар-град. Прологи, котрі постали по макаріївських четьях-мінеях увібрали до свого складу декотрі статті, або ж навіть доповнили їх. Ідеться про «Пролог» 1643 р. з КДА №178, тут внесено такі статті з макаріївських міней: 17 листопада про Варлаама Пустельника, 7 грудня про Павла Повінника, 15 грудня про Стефана Сурозького, 23 грудня (а за друкованим прологом – 24) про Миколая-мніха з воїнів; 29 березня про Йоана на Студенці, 6 квітня про Нерее й Архіла, 12 травня про Саву Кіпрського й Полувія Ринокірського, 23 травня про Михайла Чорноризця, 12 червня про преподобного Михайла Малєйна, 1 серпня про походження Чесного Хреста. Під 15 серпня міститься слово Гр. Двоєслова про єпископа Карпа (арк.351 зв.) (на арк. 352 зв. «Слово про царя Авгара та написання образу Ісуса»), арк.356 «Сказаніє Григорія Двоєслова «о просфорі, иже за оусопших душа в сорокоустіі слоужат» поч.: Много может помощи дшам преч(с)тнаа жрѣтва, въ ней же за оусопшаа просфуры принося(т): сихъ оубо

оумрших д(ш)а; арк. 377-378 про хрещення єврея Феодора піском; про перенесення мощів В'ячеслава Чеського. Див.: *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.105.

¹⁰ *Петров Н.И.* О происхождении и составе славяно-русского Пролога (иноземные источники). – К., 1875. – С.144.

¹¹ Див.: *S. Gregorii Magni vita, Ioann Diacon Patr. Latina.* – Т.LXXV. – §3. Cum ad bivium Pithagoricae litterae pervenissent incunctanter sinistrum ramum cum saeculi voluptate relinquere et ad dextrum coepit cum coelesti desiderio tolis viribus anhelare (col.161–162).

¹² *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.173.

¹³ Див.: Скитський патерик, Києво-печерськ. №71, арк.214, азбучний патерик киево-печер. №238, арк.208; Пролог 28 березня. Пор.: Діалоги Григорія, ч.4, розд.36 та Пролог 23 травня.

¹⁴ *Петров Н.И.* Указ. соч. – С.204–205.

¹⁵ З першої (11 оповідань) та другої: 16 грудня – слово про криводушного ченця; 14 січня – про похованих у церквах грішниках; 15 січня – про тих, хто ховається в церквах; 17 січня – про чорноризця Мартира, котрий носив Христа; 25 січня – про ченця, котрий помер в епитимії (Бесіди на Євангеліє 39,15); 1 лютого – про св. Венедикта, котрий викупив злидня, випросивши золото у Бога; 2 лютого – про сходження душі від тіла; 12 лютого – про відданого через гріхи змієві ченця, але визволеного завдяки молитвам братії; 29 лютого – слово Григорія Двоєслова на подвиг тих, хто прочитує й слухає; 7 травня – слово з Лимоніса про єпископа Касіяна; воно ж повторюється під 15 серпня у слові про єпископа Карпа; 16 травня – слово про якусь отроковицю; 23 травня – слово про воїна, котрий воскрес із мертвих; 23 червня – слово про бесіду св. Григорія та Петра; 27 червня – слово з бесіди св. Григорія; 10 липня – слово з бесіди св. Григорія (крім того, у першу частину «Пролога» ввійшло 8 грудня – слово про померлих в Африці від аріяна, із «Діалогів»; 25 січня – про св. мученицю Феліцитату та сімох її синів, з 3 бесіди на Євангеліє; 1 квітня – про мучеників Іеремію (Нерею) та Ахіллію (Архілію) з 28 бесіди на Євангеліє). Запозичено до «Пролога» слово під 23 травня про воїна, котрий бачив райські місця та пекельні з «Діалогів» Двоєслова (ч.4, розд.36).

¹⁶ *Дидди Кр.* Древнейший перевод Dialogorum Libri IV: опыт изучения // Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе / Изд. подгот. К.Дидди. – Москва, 2001. – С. II–XXXV. На українських землях побутував сербський список XIV ст., який нині в колекції монастирів василіян ЛНБ ім. В.Стефаніка НАНУ, рук.81.

¹⁷ *Давыдова С.А.* Переводные Патерики в составе древнерусского Пролога: Автореф. ... канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 1993. – С.16; *Давыдова С.А.* Патериковые чтения в составе древнерусского Пролога // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.43. – Ленинград, 1990. – С.263–281.

¹⁸ Опис: *Гнатенко Л.* Слов'янська кирилична книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог. – К., 2003. – С.113–114.

¹⁹ Список з сербського рукопису XIV ст., Російська національна бібліотека, зібрання Гільферд, рук. №90. Дуже вільний і скорочений переказ, заснований на латинській версії життєпису з другої книги Григорія Великого. Походить із X–XI ст. Перше видання: *Соболевский А.И.* Житие преподобного Венедикта Нурсийского по сербскому списку XIV века // Известия Отдела русского языка и словесности Императорской академии наук. – 8/2 (1903). – С.121–137. Передрук у: *Mareš F.W.* An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin. Slavische Propiläen. – Bd.127. – München, 1979. – S.150–162 (viznx i viti5 `oudno5 bl`venago / ca na[ego.benedikta. igoumena i nastavni ka poustinx-nago viti4 / cemx. ive po rimxskomou obrazou. bla[e ubo mouvx dobrorodnx. w dnk cr[totil4. imenemx benekikt. 1nx t\lom a starx oumomx. ne dadi plxtni5 vol5 sr[ouy sv[5mou. ni poko4 plxti sv[5i. prizira5 ve na vse knigi bv[5. vxziska5 vx nihx vivota v\`n4go. b\ bo i 6cx 5go iz[txska pr\dal x ou`itise kni gamx).

²⁰ Див.: *Добрянский Ф.* Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских. – Вильна, 1882. (с.8) рукопис 3. Григория папы Римского беседы, XIV ст.; походить із Супрасльського монастиря; (с.73) рукопис 58. Григорія папи Римського бесіди, півустав XVI ст., походить із Супрасля, імовірно це – копія з пергаментного списку; рукопис 59. Григорія папи бесіди XIV–XVI ст. з Жировицького монастиря, орден Василя Великого, зміст подібний до згаданих.

²¹ Докладніше див.: Афанасьєва Т.И. Славянская литургия преждеосвящённых даров XII–XV вв.: текстология и язык. – Санкт-Петербург, 2004.

²² Устав божественниа литургия иже во святых наших Иоанна Златоуста, Василия Великого Григория Богослова. – Вильно, 1617; Литургион. – Вильно, 1692; Служебник. – Чернігів, 1697, 1704; Служебник. – Вильно, 1583; Божествена літургія. – Стрятин, 1604; Божествена літургія. – К., 1620; Літургион. – К., 1629, 1639; Служебник. – Вильно, 1640; Служебник. – Вильно: Друк. Леонтія Мамонича, 1617. – Арк.266–333; Служебник. – Вильно: Братська друк., 1617. – Арк.265–333; Служебник или Устав литургии. – Вильно: Друк. братська, 1624. – Арк.96–113; Служебник. – Вильно (або Євє): Друк. братська, 1638. – Арк.103 а – 121 б; 1641. – Арк.89 а – 105 а; Букварь славянского языка. – Вильно: Друк. братська, 1652 (містить, зокрема, гравюру Григорія Великого).

²³ Čtyři knihy Dialogů Sv. ěhoře Velikého. – «Knihy Otce Života Metodějova (s.134–152); Česká redakce církevní slovanštiny v světě Besěd ěhoře Velikého (Dvojeslova) (s.368–402) // *Mareš Fr.V. Cyrilometodějskĕ tradice a slavistika.* – Praha, 2000.

²⁴ *Mareš Fr.V. An Anthology of Church Slavonic Texts of Western (Czech) Origin.* – München, 1979. – P.150–162.

²⁵ Книга о вірі // Архив Юго-Западной России. – Ч.1. – Т.VIII. – Вып.1. – К., 1914. – С.324–325.

²⁶ *Копистенський З. Палінодія // Русская историческая библиотека.* – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1878. – Ст.562.

²⁷ Там же.

²⁸ Antelenchus // Архив Юго-Западной России. – Ч.1. – Т.VIII. – Вып.1 – К., 1914. – С.683–690.

²⁹ *Петков П.* Два перевода на Житието на Григорий Велики // *Palaeobulgarica.* – Т.XVII. – 1993. – З. – С.27–35; Измарагд, рук.69 колекції Антона Петрушевича, ЛНБ ім. В.Стефаніка НАНУ.

³⁰ *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Ленинград, 1926. – С.120–127; *Климова М.Н.* Повесть о папе Григории // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т.XLI. – Ленинград, 1988. – С.80–83.

³¹ *Гудзий Н.К.* К истории легенды о папе Григории. – Петроград, 1915.

³² *De Vogüe Adalbert.* Commentaire sur le Premier Livre des Rois. – Т.1–2. – Paris, 1989.

³³ *Clarck F.* The Gregorian Dialogues and the Origins of Benedictine Monasticism. – Leiden; Boston, 2003.

³⁴ Ibid. – P.173.

³⁵ Ibid. – P.373.

The purpose of my survey is to consider the Middle Ruthenian (XVth–XVIIth centuries) narratives with the name of Pope Gregory the Great (540–604). There are several types of texts traditionally attributed to this Pope: moral treatises, homilies, sermons, church songs, vitae of saints. All known texts attributed to Pope Gregory the Great could be divided in two types: original and apocryphal. Traditionally attributed to him Dialogs with Peter in Four Books about Italian and Sicilian Fathers (in Old Slavonic translation this book was known as «Roman Patericon») had tremendous popularity in medieval Eastern and especially Western Christendom. However, the authority of Gregory was put into doubt since the Reformation. The Dialogs were further investigated by Francis Clarck in the last decades. After his careful research of text's history and painstaking comparisons, he concluded that the Dialogs were not composed by St. Gregory. Clarck suggests that Dialogs were prepared after the death of Gregory with the help of his own letters and little-known fragments of his texts. The translation and copying of Gregory's original and pretended texts had continuation in period of Kyivan cultural and religious revival in XVIIth century. It was a new stage of Gregory's virtual influence on Ruthenian culture. Vita of Gregory like Vitae borrowed from Roman Patericon were presented in Ruthenian Prologues – collections containing edificatory prose and sermons. For instance, Vita of St. Benedict, who was a symbol of Europe and Western monasticism, was presented in sermon's miscellanea and in Lazar Baranovych's versifica-

tion too. Finally, the almost legendary story about Pope Gregory, who was saved allegedly by fisherman in his childhood, occurred in Ukrainian manuscripts and oral tradition. It is possible to say that old Ukrainian or Belorussian clergy until XVIIth century could recognize the person of Pope Gregory the Great. His Vita existed in manuscripts of Old Kyivan Metropolitanate. Several sources belonging to Pope Gregory's tradition on Ruthenian lands are attached.

Т.В.Чухліб*

**ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА: ПРИЧИНИ «ВІРНОСТІ»
ТА «ЗРАДИ» КОРОЛЮ, СУЛТАНУ Й ЦАРЮ (1665–1676 рр.)**

У статті висвітлюється зовнішня політика Українського гетьманства протягом 1665–1676 рр. Через призму діяльності гетьмана Петра Дорошенка досліджуються складні взаємовідносини козацької України з Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. Стверджується, що П.Дорошенко добивався «удільного» правління за допомогою політики лавірування (полівасалітетності) між королем, царем і султаном.

«Покірне телятко дві матки ссе» – це відоме народне прислів'я було використане чільним представником козацької старшини Павлом Тетерею під час його запальної промови на Генеральній раді Війська Запорозького у 1658 р. Тоді воно використовувалося як аргумент на користь визнання польської протекції для козацької держави, але, очевидно, при збереженні зверхності московського царя. Та найбільш вдало, на нашу думку, цей прояв народної мудрості може охарактеризувати зовнішню політику українського гетьмана П.Дорошенка протягом 1665–1676 рр.¹ Саме він під час свого правління, намагаючись здобути удільність для Українського гетьманства, лавірував між Річчю Посполитою, Османською імперією і Московським царством (а також Кримським ханством) та протягом певного часу був вірним як польському королю, так і турецькому султану, а потім відмовився від їхньої опіки і перейшов на бік московського царя. Перед тим, як висвітлити мотивації принесення присяг П.Дорошенка різним володарям, умови «вірностей» та причини «зрад» цього гідного наступника Б.Хмельницького, звернемося до європейського досвіду такої своєрідної полівасалітетної політики залежних правителів відносно своїх зверхників².

Проблема васальних (ленних) стосунків у середні віки всебічно досліджена у світовій історіографії³. Останнім часом науковці все більше схиляються до того, щоб висвітлювати їх через призму відносин «патрон – клієнт»⁴. Генеза та причини одного з багатьох аспектів цього питання, а саме – визнання одним васалом підлеглості від декількох патронів були ґрунтовно досліджені французькими істориками Марком Блоком та Жаком Ле Гоффом. Вони говорять про те, що в епоху класичного середньовіччя майже кожен васал був людиною одночасно двох, а то і кількох сеньйорів⁵. Один із найперших випадків такої підлеглості датується 895 роком, а вже у XI ст. це перетворилося на звичне явище⁶. «Тут усі складали присягу – і ті, хто буде їй глибоко вірний, і ті, хто й не думав її берегти», – зазначав Французький автор поеми «Коронація Людовіка» у XIII ст. Отже, вже відтоді можна говорити про зародження полівасалітетних відносин, які, правда, на той період мали ще приватно-політичний характер.

* Чухліб Тарас Васильович – канд. іст. наук, провід. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Середньовічні приватно-політичні стосунки між різними феодалами позначилися на процесах формування держав і політичних структур уже у ранньомодерну добу європейської історії⁷. Система феодално-васальних відносин сприяла збереженню елементів патримоніального права та переплетенню феодално-династичних принципів з основами творення ранніх модерних держав у Європі. Протягом XIV – XVII ст. політика персональних уній, династичні й спадкові проблеми викликають перерозподіли держав, відчуження територій, змінюють державні кордони і стають причиною виникнення об'єднаних королівств та імперій, а також залежних від них держав⁸. Із часом феодалний король поступово перетворюється на національного монарха⁹.

Тогочасні взаємовідносини між різними державами були значною мірою персоналізовані особами своїх правителів і лише в окремих проявах набували модерного політико-правового змісту. З історичного погляду міждержавно-правові взаємини ранньомодерної доби уособлювалися, головним чином, через династичні зв'язки та сюзеренно-васальні відносини між володарями окремих країн. Вони характеризувалися боротьбою між монархічними правителями та регіональною знаттю, яка намагалася не допустити поступового обмеження власних *privilegia et libertates* на користь абсолютистської влади¹⁰. Це неодмінно передбачало і виникнення проблеми «вірності» та «зради» між ними. Так, наприклад, понад три століття правителі багатьох балканських і приднайських країн, зважаючи на суперництво сильніших держав-імперій, були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від поглинення іншими державними утвореннями.

При розгляді досліджуваної проблеми важливим є також те, як оцінювали відносини у рамках «протектор/сюзерен – протегований/васал» представники пізньосередньовічної політичної думки. Так, характеризуючи владу австрійського імператора, французький мислитель Жан Боден (1530–1596) у 1566 р. зазначав, що «...рішення зборів і рад сприймаються як священні у тих містах-державах, де не тільки цінується дружба, але навіть складається присяга особистої вірності цісарю»¹¹. При цьому не передбачалася яка-небудь інша відповідальність та не могло бути якоїсь другої волі чи наказу, ніж ті, що «допускалися при сеньйоріальних відносинах»¹². Аналізуючи міждержавні взаємовідносини у Західній та Центральній Європі, Ж.Боден дослідив, що угоди, укладені сувереном, могли передбачати політичні зобов'язання щодо його підлеглих, з огляду на що монарх був обмежений у своєму праві, а отже, у разі невиконання сувереном природного права, слід виявляти непокору до нього¹³. Розглядаючи у своїй праці «Шість книг про Республіку» (1576) зобов'язання суверена не порушувати угод і спілок, Боден був переконаний, що той не зобов'язаний виконувати свою обіцянку, якщо вона зашкодить йому¹⁴. Окрім того, французький учений стверджував, що в межах стосунків між протектором і протегованим останній зберігає певну суверенність.

Тепер перейдемо до розгляду механізму взаємовідносин між «покірним телятком» – українським гетьманом П.Дорошенком та його «двома матками» – Польською Короною в особах королів Яна II Казимира (1648–1669), Михайла Корибути (1669–1674) і Яна III Собеського (1674–1696) та Османською Портою, яку представляв султан Мегмед IV (1648–1687). Отримавши гетьманську булаву влітку 1665 р., П.Дорошенко, за порадою кримського хана, відразу ж листовно задекларував свою прихильність до протекції «природного» або ж «дідичного» сюзерена українських гетьманів – польського короля. Майже відразу після свого обрання на гетьманство (25 жовтня) П.Дорошенко звертається до полковника Полтавського полку (одного з найбільших полків Лівобережжя) із закли-

ком перейти під протекцію польського короля і визнати його «гетьманський реґімент», а отже, відмовитися від царської зверхності¹⁵. Таким чином новообраний гетьман сподівався вирішити проблему об'єднання козацької України. «Було б добре, якби Задніпров'я добровільно піддалося»¹⁶, – зазначав він у той час. У листопаді гетьман відправляє листа до Яна II Казимира, в якому просить того розіслати королівські листи в лівобережні полки, щоб ті схилилися під його корону та гетьманську булаву.

Прийшовши до влади за допомогою домовленості з присутніми в Україні татарськими мурзами, Дорошенко у перші роки свого правління постійно контактував із володарями Кримського ханства стосовно здійснення спільних військових операцій щодо опанування Лівобережжям. Улітку 1666 р. відбулася перша така українсько-татарська акція. На початку червня П.Дорошенко направив до хана Аділ-Гірея свого посла І.Мельника, який запросив татарські війська допомогти своєму гетьманові в задніпровському поході. У відповідь хан направляє в Україну «нурадин-солтана і двох царевичів»¹⁷. У результаті Дорошенко опанував багатьма містечками Переяславського та Полтавського полків – Переяславом, Золотоношею, Домонтовим, Бубновим, Піщаною, Ірклієвим. Інші його підрозділи дійшли до Ніжина.

Під час цієї військової кампанії гетьман також звертається по допомогу до короля Яна II Казимира, якого в офіційних документах визнавав за свого сюзерена. Крім того, у листі від 16 серпня 1666 р. до польського монарха він декларує: «...Схилити Задніпров'я до вірного підданства Його Королівському Маєстатові»¹⁸. Зважаючи на початок польсько-російських мирних переговорів у Андрусові, Дорошенко запитував короля Речі Посполитої про подальші дії свого війська з огляду на те, що Лівобережна Україна перебувала під номінальним протекторатом московського царя. Через те, що король не звертав уваги на прохання гетьмана, то Дорошенко неодноразово повторював його як у листах до Яна II Казимира, так і зверненнях до польських урядовців Я.Собеського та Я.Стахурського.

У листі до короля від 5 жовтня П.Дорошенко просив надати «виразний ординанс», який би узаконив вторгнення правобережних козацьких військ на Лівобережну Україну¹⁹. Однак Річ Посполита не лише не підтримує спроби П.Дорошенка об'єднати Україну, а й проводить заходи, які змушують козацького зверхника відвести свої полки з лівого берега Дніпра на правий, адже наприкінці 1666 р. коронна армія вступає на Правобережжя.

Того ж року гетьманський уряд відсилає своїх представників на вальний сейм Речі Посполитої з пропозиціями від Українського гетьманства, які були сформовані на козацькій раді під Лисянкою. В інструкції, що надавалася козацьким послам, зокрема, зазначалося: «...Ми всі, обивателі українські цього боку Дніпра..., прийшли до добровільного відновлення нашого вірного підданства королеві»²⁰. Зі свого боку, король мав забезпечити «права та вольності» не лише козацтва, а й «усього народу руського». Таким чином, свою протекцію король мав поширити не лише на Правобережну, а й Лівобережну Україну. У наданій «Інструкції» від імені «всієї старшини, обозного, суддів генеральних, писаря та осавулів, полковників, сотників, отаманів, товариства і черні Війська Його Королівської Милості» та за дорученням «одноставної» козацької ради на варшавському сеймі 1666 р. обумовлювалися правовий статус Війська Запорозького, права православних українців, питання освіти тощо²¹. Посли мали домагатися, щоб сейм сприяв у справі затвердження королем на гетьманстві Дорошенка, якого, згідно з рішенням козацької ради, обрано тепер «єдинодушно і вільними голосами». Саме таким чином П.Дорошенко хотів стати не лише першим серед козацького стану («політичного народу»), а й забезпечити собі права легітимного правителя-васала всієї козацької України. У відповідь на це король відписує Дорошенку, що той став гетьманом без монаршої згоди і здійснює від-

носини із Кримським ханством без погодження з Варшавою. Виправдовуючись перед Яном II Казимиром, український гетьман повідомляв, що отримав цю посаду без дозволу польського монарха лише тому, що бачив «велику руїну цілої України», і задля того, щоб «Військо Запорозьке не залишилося без голови». Стосовно ж союзницьких відносин гетьманства з ханством, Дорошенко зазначав про їхню користь для Речі Посполитої²².

Незважаючи на те, що домагання козаків у 1666 р. зводилися лише до відновлення умов Зборівської угоди 1649 р., вони, однак, так і не були прийняті польською стороною. Саме це, на нашу думку, і підштовхувало гетьманський уряд до пошуку кращого протектора для України. А оскільки польський і московський монархи вже показали на що вони здатні, вибір зупинився на третьому, який хоч і виступав раніше в ролі протектора Українського гетьманства, але швидше формального, ніж реального. Це був ніхто інший, як «володар усього світу», султан Османської імперії Мегмед IV. Іншою причиною звернення гетьмана до мусульманського володаря про визнання його зверхності, на нашу думку, було небажання польського монарха надати Дорошенкові військову допомогу для завоювання Лівобережжя, а також початок процесу примирення Польщі та Росії за рахунок розподілу українських земель.

Інформацію про фактичне вирішення питання щодо польсько-московського розподілу сфер впливу над Україною П.Дорошенко одержав улітку 1666 р. 26 липня він звертається зі скаргою до короля на те, що йому не повідомляють про хід переговорів між Варшавою і Москвою. Однак Ян II Казимир не лише ігнорує прохання гетьмана, але й 13 серпня видає наказ коронному війську вирушити до України. Саме це і підштовхнуло Дорошенка восени зустрітися з татарськими воєначальниками коло річки Цибульник та змусило його добиватися незалежнення козацької України від Речі Посполитої за допомогою Кримського ханства, із перспективою прийняття турецького протекторату²³. Одночасно П.Дорошенко намагається приховати свої заходи від польського монарха, про що переконливо свідчить його листування з великим коронним маршалком Я.Собеським. У листі від 1 листопада 1666 р. український гетьман писав: «...Як вірний підданий Його Королівської Милості... військ Й.К.Мті (його королівської милості – Т.Ч.) коронних, що в Україні залишаються.., не зганяв із становиस्क.., того без волі Й.К.М. вчинити не можу»²⁴. Нещирість гетьманського уряду щодо Варшави засвідчило українське посольство до Османської імперії влітку 1667 р., де послі Дорошенка закликали турецького й татарського монархів виступити проти «ляхів» та заявили про готовність П.Дорошенка прийняти протекцію Мегмеда IV²⁵. Саме після цього османський уряд, згідно зі спостереженнями М.Крикуна, почав ставитися до українців як до своїх підопічних²⁶.

30 січня 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою було підписано угоду, яка стала відомою в історіографії під назвою Андрусівське перемир'я²⁷. Безперечно, що це перемир'я стало угодою про міжнародно-політичний поділ сфер впливу над Україною. Третя стаття договору красномовно свідчила про те, що Лівобережна Україна мала перебувати під протекцією московського царя Олексія Михайловича²⁸. Четверта стаття повністю присвячувалася «українсько-козацькій» проблемі, а тому наведемо її текст повністю: «І те узгоджуємо, що жодна над козаками українськими з тієї сторони Дніпра від Переяслава перебуваючих (на Лівобережжі – Т.Ч.), помста не має чинитися, що деякі в сторону Й.К.В. і Речі Посполитої вдавалися; а тих козаків з одного боку Дніпра Його Царська Величність від присяги на підданство виконаної звільняє, і в протекцію свою приймати, ані до міст і городів там перебуваючих вступати, протягом усього того часу примирного, не буде і накаже. А у відповідь Його Королівська Величність тих козаків із другого боку Дніпра ріки (Лівобережжя – Т.Ч.), від Переяслава перебуваючих, в протекцію свою приймати, протягом тих при-

мирних років, не буде і накаже» (тут і далі підкреслення та виділення моє – Т.Ч.)²⁹. Саме ця стаття Андрусівського перемир'я переконливо свідчила про поділ України на право- і лівобережну (залежно від Дніпра) частину, зважаючи на протекції короля та царя.

Дивно, що досі мало хто з істориків звертав увагу на той факт, що московський цар Олексій Михайлович звільняв «козаків з другого боку Дніпра... від присяги на підданство виконаної». Очевидно, ішлося про останню загальнокозацьку присягу 1659 р. у Переяславі. Отже, Московська держава в особі свого зверхника відмовлялася від більшої частини України і тим самим зраджувала найактивніших українців, які саме заради виходу з-під влади польського короля та Речі Посполитої визнали протекцію царя і Московщини. Погоджуємося з думкою історика В.Смолія, що П.Дорошенко (як, до речі, і вся козацька старшина) добре розумів, що це перемир'я перекреслювало його плани об'єднання обох частин українських земель під однією булавою³⁰.

Дізнавшись про умови Андрусівського перемир'я, гетьман П.Дорошенко реагує блискавично – на початку лютого 1667 р. він відсилає своїх послів до Бахчисарая з пропозицією укладення українсько-кримського військово-політичного союзу. Козацькі дипломати М.Зеленський та Д.Лесницький також мали домагатися від кримського хана замирення з московським царем і йти війною на Польщу разом з українцями і московитами³¹. Саме таким чином Дорошенко намагався не допустити до остаточного примирення Москви з Варшавою. За допомогою Кримського ханства гетьман намагався замирити Османську імперію з Московською державою і створити антипольський блок держав у складі України, Росії, Туреччини та Криму³².

Дуже промовистими з огляду на особисту оцінку П.Дорошенком домовленостей в Андрусові були його слова в одному з листів до кримського хана: «...Ми однак довіряти не можемо, щоб краєві нашому, домовившись Москва з Поляками, з якими вічний спільний мир учинили, зашкодити не хотів»³³. Але, зважаючи на те, що хан без свого протектора, султана Мегмеда IV, не міг вирішити питань, поставлених перед ним українськими послами, Дорошенко відсилає своїх дипломатів до Туреччини. 6 і 9 липня 1667 р. посольство Війська Запорізького на чолі з М.Раткевичем-Портянкою були прийняті султаном в Адріанополі. Згідно із твердженнями турецьких істориків, українці заявили про підданство падишаху та готовність виставити для потреб Османської імперії 50-тисячне військо³⁴. Польський посол Є.Радзівський, який у той же час перебував в Адріанополі, зазначав, що посланці Дорошенка у розмові з ним після прийому у султанському палаці заявили про те, «що Україна так далека від підданства Польщі, як далеке небо від землі»³⁵. Автор анонімної реляції про посольство Радзівського 1667 р. свідчив, що козаки запевняли султана, що «перевернуть поляків догори ногами»³⁶. Заява про підданство українців свідчила про повтор політичного кроку П.Дорошенка у 1666 р. Вважаємо, що Дорошенкові послі також хотіли домовитися про військову допомогу султана та добитися від нього наказу васальнозалежному кримському хану виступити разом із Військом Запорозьким проти Польщі.

У результаті декларування гетьманом П.Дорошенком турецької протекції у східноєвропейському регіоні з'явилася третя сила, яка ще з часу гетьманування Б.Хмельницького наполегливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україні. Після укладення 10 серпня 1664 р. в угорському містечку Уасварі миру з Австрійською імперією, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансильванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманства. У серпні 1667 р., під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького, турецькі урядовці

заявили, що мир між Туреччиною й Польщею можна зберегти лише тоді, коли король остаточно зречеться України, яка добровільно прийняла підданство султана³⁷. Турецький візир Агмед Кьопрюлю в листі до польського підканцлера Ольшевського писав про те, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови поважання їхніх прав, але польський монарх їх порушив, і тому українці попросили захисту в Османській імперії³⁸.

Після посольств до Криму і Туреччини, які мали чіткі антипольські інструкції, П.Дорошенко розпочинає переговори з московськими представниками – воєводою російського гарнізону в Києві П.Шереметєвим та стольником В.Тяпкіним. Вони умовляли українського гетьмана відійти від союзу з татарами. На що П.Дорошенко їм відповідав, що не буде поривати стосунків із Кримом, оскільки хан є союзником Речі Посполитої. Окрім того, зазначав гетьман, Військо Запорозьке, згідно з положеннями Гадяцької угоди 1658 р. (?), є у підданстві польського короля³⁹.

Як же узгоджувалися ці слова правобережного гетьмана із заявою українських послів в Османській імперії? На нашу думку, такі начебто взаємозаперечуючі тези висувалися у той час гетьманом, зважаючи на його гнучку політику, яка була спрямована на можливість прийняття подвійної протекції: з одного боку, це мав бути турецький султан Мегмед IV, а з іншого, – польський король Ян II Казимир. Тим паче, що українцям була дуже добре відома аналогічна практика господарів сусіднього Молдавського князівства.

До переговорів із Московською державою Дорошенка штовхала також невдача з організацією походу до Галичини з метою розгрому основних частин польської армії та оволодіння територією західноукраїнських земель. Цей похід українсько-татарських сил завершився перемир'ям між Польщею та козацькою Україною поблизу Підгайців, яке було укладено 19 жовтня 1667 р.⁴⁰ Зважаючи на похід запорозьких козаків на чолі з І.Сірком до Криму, татари відмовилися підтримувати Дорошенка й, по суті, змусили його підписати угоду з поляками про підданство королю: «Взнавши маршалок і гетьман польний коронний (Я.Собеський – Т.Ч.) щиру субмісію Петра Дорошенка, гетьмана війська ЙКМ запорозького, виголосив акт умови, до послуг ЙКМ і Речі Посполитої»⁴¹. Гетьман Дорошенко обіцяв не приймати ніяких іноземних протекцій. Окрім того, він зобов'язувався не перешкоджати шляхті повертатися до своїх маєтків в Україні та не вводити своїх військ до тих місць, де не було козацького устрою. Своєю чергою польська сторона дозволяла українським представникам прибути на черговий сейм для оголошення своїх вимог й обіцяла не вводити коронні підрозділи на територію Українського гетьманства. Після підписання угоди обома сторонами була укладена взаємна присяга. В устах козаків вона звучала так: «Як і пращури наші довершену міць і зверхність від багатовладних мали королів найясніших польських і Речі Посполитої як панів своїх дідичних, так і ми в тім же вірнім підданстві ЙКМ і Речі Посполитій... всілякої посторонньої протекції з посторонніми без відомості ЙКМ всілякої кореспонденції не будемо ані посольства...»⁴².

Досягнувши у 1667 р. визнання свого окремого статусу від Польсько-Литовської держави, Дорошенко вирішив закріпити успіх відповідним договором – так оцінював діяльність українського уряду у той час російський історик Г.Санін⁴³. Однак фактично положення Підгаєцького перемир'я не виконувалися жодною зі сторін. Як зазначав польський дослідник М.Яворський, гетьман П.Дорошенко, незважаючи на підгаєцькі домовленості, спрямовано намагався об'єднати Україну під своєю булавою, «усвідомлюючи, що це може наступити лише у разі незалежнення як від Польщі, так і від Росії»⁴⁴.

Зовнішньополітичні заходи Дорошенка – посольства про допомогу до Криму і Туреччини, переговори з Росією, похід до Західної України і укладення пе-

ремир'я з Польщею – не привели до бажаних результатів. 28 жовтня 1667 р. Андрусівське перемир'я було ратифіковано царем Олексієм Михайловичем у Москві. Окрім того, переговорний процес між польським королем і російським царем продовжувався у напрямку остаточного оформлення попередніх домовленостей у вигляді «вічного миру».

Андрусівське перемир'я 1667 р. між Річчю Посполитою та Московською державою лише *de jure* розмежувало козацьку Україну на сфери впливу польського короля (Правобережжя) та російського царя (Лівобережжя). З іншого боку, його положення *de facto* тривалий час залишалися невиконаними включно до 1676 р. з огляду на їхнє несприйняття більшістю представників українських державно-політичних структур. Саме намагання Польщі і Росії підписати мир за рахунок поділу України спонукало її тогочасних зверхників шукати підтримки в інших протекторів, які б реально змогли забезпечити цілісність козацької держави.

Реакція П.Дорошенка та його оточення на дії християнських монархів у 1667 р. була вкрай негативною і навіть близькою до панічної. Як свідчив один із посланників тогочасного московського резидента в Україні В.Тяпкіна Тютєрев, український гетьман, довідавшись про ратифікацію андрусівських домовленостей у Москві, був дуже засмучений разом з усією старшиною і пролежав «тяжко хворий» протягом двох днів⁴⁵. Після цього, описував далі своє перебування у Чигирині Тютєрев, Дорошенко запросив його на службу Божу до церкви, де правили київський митрополит Й.Тукальський та архимандрит Гедеон (Ю.Хмельницький). Під час церковної служби поминалися польський король і московський цар як захисники християнської віри. Очевидно, такі дії гетьмана мали засвідчити перед посланцем Москви те, що він хоч і шукає захисту у турецького султана, однак не «побусурманився» і сподівається на інше вирішення російсько-польського протистояння за Україну.

У зв'язку з тим, що українці продовжували відстоювати незалежність своєї вітчизни, більшість зі статей Андрусівського перемир'я практично не виконувалися, а тому протягом жовтня – грудня 1667 р. польсько-російські переговори продовжилися у Москві. Поряд із твердою позицією П.Дорошенка іншою причиною продовження переговорного процесу між королем і царем стала небезпека безпосереднього втручання в їхню боротьбу за Україну третьої досить потужної сили – Османської імперії, яка вирішила зміцнити свої позиції у східноєвропейському регіоні. Московський трактат, який був укладений між Росією і Польщею у грудні 1667 р., мав чітку антитурецьку спрямованість. Однак, разом із тим, згідно з дослідженнями російських науковців, він став «не стільки союзом проти агресії Туреччини, стільки союзом проти національно-визвольної боротьби українського народу»⁴⁶. Але звернемося до тексту цього, на жаль, мало відомого в історіографії договору, який доповнював Андрусівське перемир'я.

Уже у першому реченні першої статті Московського договору декларувалася його основна мета – «проти Бусурманського (турецького султана і кримського хана – Т.Ч.) наступу на Україну, яка під владою Його Королівської Милості і Речі Посполитої перебуває, так і в утриманні Його Царської Величності у результаті цьогочасних Пактів (Андрусівського перемир'я – Т.Ч.) залишається»⁴⁷. Польський король на прохання Московського царя пробачав усілякі провини (тобто відхід від його протекції) «усім козакам по обидві сторони Дніпра». Далі йшлося, як, на нашу думку, про головне – «щоб Козаки Українці (правобережні – Т.Ч.), які противляться, за об'явою обох Великих Государів, чи кого-небудь із них, ту ласку і добродійство вдячно прийнявши, від Бусурман відлучилися, і більше з ними не мали жодного порозуміння, але краще до Й.К.М. послали свої на Сейм із послушенством прислали. А якщо при Бусурманах, знехтувавши цьогочасним милосердям і жалуванням обох Великих Государів наших, залишилися, і до по-

слушенства Й.К.М. і Речі Посполитої повернутися не захотіли: тоді обидва Великі наші Государі примусити їх до того послушенства і відлучення від Бусурман мають⁴⁸. Як бачимо, у даному разі монархи погоджувалися на подвійне підпорядкування України перед турецькою загрозою протегування над нею.

Згідно з договором, цар обіцяв вислати на Правобережну Україну для допомоги полякам у боротьбі проти турків та українців «кінноти п'ять тисяч, а піхоти двадцять тисяч». Це робилося для «уняття свавільних людей там, в Україні перебуваючих (очевидно, що це був Дорошенко – Т.Ч.) у спільному утриманні обом Великим Государям в послушенстві і до покори привести бунтівливих козаків»⁴⁹. Щодо факту існування між урядом П.Дорошенка і Польщею перемир'я, то воно не мало бути перешкодою для спільних дій обох держав проти турків, зазначалося у тексті грудневого договору 1667 р. між Московією та Варшавою.

Зрозуміло, чому гетьман Дорошенко та його оточення так різко зреагували на польсько-російські угоди, одночасно звинувачуючи як польську, так і російську сторони в нехтуванні інтересами українців. Спочатку дісталася польським послам в Україні. Наприкінці 1667 р., під час перебування у козацькій столиці Чигирині, вони вислухали від П.Дорошенка та Ю.Хмельницького «багато грубих слів... і ніякої їм учтивості у Чигирині не було»⁵⁰. Український уряд відмовився виконувати московсько-польські постанови та посилати своїх послів на вальний сейм до Варшави. Не обійшов своєю увагою Дорошенко і росіян, виклавши у своєму листі від 1 січня 1668 р. до стольника В.Тяпкіна всі свої думки про участь Московської держави у поділі Війська Запорозького. З огляду на важливість цього непересічного документа як типового джерела тогочасної політичної думки й розуміння української позиції, вважаємо за необхідне процитувати його з мінімальними скороченнями. «...А ось недавно учинили договір з поляками на нашу згубу, – писав Дорошенко, – розірвали надвоє, і обидва монархи умовилися між собою, що будуть нас викорінити! Богу дякувати, війна припинилася; але яка з того користь для православної Церкви? От у Вітебську (!) не вільно православним мати ані одного храму; в Полоцьку (!) була одна церква, і ту спалили, а нової будувати не дають! Те саме і по інших містах. Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, а які уступити, а тим часом міста ці дісталися Вам не Вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від Ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче віру мати в своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не попустив нас Господь в таку неволю. Знає король, що предки наші, які рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло зліпилися з поляками під одним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма (московського – Т.Ч.) нам ані ми, ані батьки наші носити не звикли...»⁵¹ – такою, м'яко кажучи, недипломатичною була відповідь українського гетьмана на укладення Московського договору.

На пропозиції П.Дорошенку російської сторони присягнути цареві на вірність його брат Григорій відповідав: «Ясновельможний пан Гетьман Війська Й.В.В. Запорозького Петро Дорошенко і без підданства Його Царській Величності є бажаний...»⁵². Сам гетьман у листі до кримського хана Аділ-Гірея від 28 січня 1668 р. писав про те, що він зараз мусить добре думати над тим, щоб поляки і московити «якихось злих задумів над нами і цілою Україною виконати не хотіли»⁵³. Щоб цього не сталося, гетьман запропонував ханові здійснити спільний похід на Лівобережну Україну з метою її звільнення від московської присутності та об'єднання під єдиною гетьманською владою.

Ознайомлення козацької старшини Правобережної України з текстом Московського договору змусило їх звинуватити польського і російського монархів

у порушенні домовленостей із Військом Запорозьким. «... А зараз, як між Великими Государями мир затвердився, і про Малоросійську землю обопільних Задніпровських народах постанову вчинили і від Війська Запорозького не тільки, щоб послам веліли бути, і відомість їм про ту постанову не вчинили, **і тим де Великі Государі договорство** (з Україною – Т.Ч.) **порушили**»⁵⁴, – відповідали у 1668 р. військовий писар Л.Буслевич та полковник Г.Дорошенко на пропозицію В.Тяпкіна перейти у підданство московського царя. Разом із тим члени уряду Дорошенка висловлювали надію на те, що укладені польсько-російські договори не будуть довговічними – як зазначалося в одному з документів, що «...звичайно, ті договори постійні не будуть»⁵⁵.

У жовтні 1667 р., як уже зазначалося, Дорошенко під тиском і за посередництвом кримського хана визнає зверхність польсько-литовського короля та складає йому присягу під Підгайцями. У результаті протистояння польських військ, з одного боку, і татарських та українських – з іншого, між королем і правобережним гетьманом 19 жовтня 1667 р. коло Підгайців було укладено тимчасове перемир'я, яке нарешті узаконило тогочасні відносини між протектором і його підданим. Ця угода мала назву «Освідчення підданства для Короля і Речі Посполитої з боку козаків»⁵⁶. З обох сторін також була принесена присяга⁵⁷. Присягу протектора-сюзерена від імені короля озвучили польські урядовці: «Ми, комісари від Ясновельможного Й.М. (його милості – Т.Ч.) Пана Маршалка Великого Гетьмана Польського Коронного, до трактування з Військами Й.К.Мсі (його королівської милості – Т.Ч.) Запорозькими виправлені, присягаємо... іменем Короля Й.Мці і Речі Посполитої, і Військ Коронних... Тоді того усього дотримаємо...»⁵⁸.

У грудні того ж року гетьман погоджується прийняти від верховної коронної влади «правління на Чигирин, хоругву, булаву й інші клейноди військові»⁵⁹. Одночасно Дорошенко запропонував Я.Собеському узгодити засади майбутніх відносин між Українським гетьманством та Короною Польською. Очевидно, таким чином Дорошенко хотів покращити для себе попередні умови підданства королеві та відтягнути час для правового оформлення своїх стосунків із султаном Османської імперії.

До Підгаєцького перемир'я з Короною Польською й присяги королеві 19 жовтня 1667 р., що, на нашу думку, стало відносною поразкою політичних планів Дорошенка щодо здобуття удільності, гетьмана підштовхнула позиція Кримського ханства, яке перед тим, 16 жовтня, уклало союзницьку угоду з Польщею і таким чином примусило українського правителя підписати з нею перемир'я. Та які причини спонукали П.Дорошенка заявити про вірність султанові вже через три місяця після того як він присягнув королеві? По-перше, принципове рішення щодо орієнтації на султанську зверхність було ухвалене гетьманом ще у 1666 р. По-друге, Дорошенко зрозумів, що Андрусівське перемир'я між королем і царем є справою більш довготривалою, ніж очікувалося. По-третє, польська сторона не дотримувалася взятих на себе зобов'язань у Підгайцях, а також постійно порушувала положення Гадяцької 1658 р. та Чуднівської 1660 р. угод.

Протягом першої половини 1668 р. П.Дорошенку ціною великих зусиль все ж таки вдалося оволодіти більшою частиною Лівобережжя й скликати там загальноукраїнську раду для вибору гетьмана «обох сторін» Дніпра. Вона відбулася 8 червня 1668 р., а її хід та результати (які детально описані істориками)⁶⁰ переконливо свідчили про бажання правобережних і лівобережних козаків жити в єдиній Українській державі. І.Брюховецького було скинуто з лівобережного регіментарства, а П.Дорошенка обрано гетьманом «всього Війська Запорозького». За результатами ради в листі до великого коронного гетьмана Я.Собеського Дорошенко писав: «...Усе Військо вкупі, і Задніпровські обидві сторони під

єдиним регіментом у послушенстві мені належати стали»⁶¹. Отже, мрія Дорошенка, хоча й ненадовго, здійснилася. Він нарешті зумів зробити те, що не вдавалося його попередникам – Ю.Хмельницькому й П.Тетері, а саме – об'єднати розтерзану сусідніми монархами та внутрішніми чварами Україну.

«За короткий час свого побуту на лівому березі Дорошенко встиг приєднати до себе не тільки козацтво, міщанство і поспільство, а й таку впливову верству, як духівництво»⁶², – зробили з цього приводу висновок учені. В усіх українських церквах молилися за «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра»⁶³. Адаже у той час він видав низку універсалів щодо охорони багатьох храмів і монастирів і підтвердив право на їхні маєтності. Посилення влади Дорошенка дуже налякало верхівку Польсько-Литовської держави, яка переживала, щоб цей український гетьман із регіментаря-васала не перетворився в «удільного» володаря. Ці побоювання віддзеркалювалися в багатьох тогочасних листах і документах. Так, наприклад, львівський єпископ Й.Шумлянський, який за дорученням короля у березні 1671 р. проводив переговори з П.Дорошенком, звітував до Варшави: «...Ці люди (українці – Т.Ч.) не хлопи, але народ самостійний»⁶⁴. Очевидно, саме тому польські хоругви ще перед походом П.Дорошенка на Лівобережжя підступно напали на Паволоцький і Кальницький полки, тим самим порушивши умови Підгаєцького перемир'я 1667 р.

У червні 1668 р. коронна армія розпочала наступ на Брацлавщину і Київщину. Це спричинило до відтягнення основних сил Дорошенка з Лівобережжя – наприкінці липня він уже був у Чигирині. «Поляки, забувши боязнь Бога й відклавши на бік пакти (Підгаєцькі – Т.Ч.), починають наступати з військовою потугою на Україну»⁶⁵, – описував складне міжнародне становище своєї держави сам гетьман у листі до господаря Молдавського князівства. Незважаючи на взаємні образи та декларування (хоча й таємно від Речі Посполитої) визнання турецької протекції, П.Дорошенко і надалі продовжував іменувати себе «гетьманом його Королівської Милості Війська Запорозького». Як повідомляв у жовтні 1668 р. С.Яблоновський Собеському, «Військо Запорозьке і поспільство все мило згадують В.М. Пана, називаючи тільки Отцем і Добродієм»⁶⁶. Існували й інші свідчення серед польських урядовців: «...Козацькі обмани нам відомі, ось і тепер писав Дорошенко до гетьмана Собеського, щоб король не вислав коронного війська, а він, Дорошенко, зробить так, що обидва береги Дніпра будуть під королем. Але це справжній обман: він нібито сприяє Королівській Величності, а сам уже давно турчинові піддався»⁶⁷. Виправдовуючись перед Варшавою за те, що він прийняв турецькі санджаки, Дорошенко свідчив – він це зробив лише заради того, щоб зберегти Україну «в цілості» та захистити її від наїздів татар, «які то з Польщею, то з Москвою всіх дурять»⁶⁸.

Політика українського гетьмана щодо нейтралізації Польщі шляхом запевнення її в підданстві на деякий час спрацювала. Підтвердженням цього стала підготовка королівського привілею про затвердження П.Дорошенка на гетьманській посаді в березні 1668 р. Хоча універсал польського монарха і був вручений гетьману лише через рік (імовірно, 9 травня 1669 р.), той факт, що він був занесений у Коронну Метрику ще 3 березня 1668 р.,⁶⁹ переконливо промовляв про вірно обрану Дорошенком традиційну козацьку тактику – «лякати короля султаном, а султана королем».

Залишаючи Задніпров'я, П.Дорошенко призначив там наказним гетьманом миргородського полковника Д.Ігнатовича-Многогрішного. Призначений Дорошенком гетьманом над «сіверськими» полками (це відбулося 8 червня 1668 р.), Ігнатович уже наступного року під тиском російських військ скликав на Лівобережжі Генеральну раду, де і був обраний гетьманом лівобережної частини Українського гетьманства та склав присягу московському цареві⁷⁰. Не виключено, що досвідчений Дорошенко залишив Ігнатовича на Лівобережжі з далекосяжним

планом. Розуміючи, що російські війська не залишать у спокої Лівобережжя, а «сіверському» гетьманові все одно доведеться визнати московську протекцію, з огляду не лише на військову силу росіян, а й статті Андрусівського перемир'я, Дорошенко дозволив своєму ставленику стати підданим царя. Д.Ігнатовича і П.Дорошенка підозрювали у змові, про що повідомляв до Варшави гетьман «його королівської милості» М.Ханенко 18 жовтня 1670 р.: «...що Дорошенко і Многогрішний, забувши Бога, між собою присягу вчинили та постановили, щоб ні під вашою королівською милістю, ні під московською, але під турком були»⁷¹. Протягом наступного року лівобережний гетьман дозволяв своїм охотницьким полкам переходити на Правобережжя для допомоги П.Дорошенкові у відбитті наступу польської армії⁷². У липні 1672 р. комендант Білоцерківської фортеці повідомляв до Варшави, що Лівобережжя на чолі з гетьманом Ігнатовичем збунтувалося проти царської протекції й «Дорошенкові про те знати дали, який їм посилає кілька тисяч козаків, і кільканадцять Орди...»⁷³. Далі польський урядовець зазначав, що «з тієї-то причини Многогрішний до столиці (російської – Т.Ч.) взятий, що заодно з ним (Дорошенком – Т.Ч.) розуміти хотів»⁷⁴.

У січні 1668 р. на старшинській раді у Чигирині було ухвалено рішення: «З обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні й жити б осібно і давати дань Турецькому Царю і Кримському Хану, так само, як і Волоський Князь платить, а щоб під рукою Великого Государя (московського царя – Т.Ч.) і Королівської Величності з цього часу не бувати»⁷⁵. Щодо міжнародних проблем гетьманства, то султан мав забезпечити українцям, щоб «з прикордонними і близькими володарями, найперше з королем Польським і з царем Московським, союзу дружнього не творити без відомості і згоди нашого Гетьмана і всього війська козацького»⁷⁶. Крім того, українська сторона висувала низку умов свого підданства османському володарю, які перед султаном оголосило чергове козацьке посольство у квітні того ж року⁷⁷. Якби Мегмед IV не прийняв цих пропозицій, то, як зазначалося в документі під назвою «Статті, на яких П.Дорошенко піддався турецькому султану, привезені з Царгорода», гетьман з усім «Військом Запорозьким подумає й іншим яким про себе заявить способом»⁷⁸. Тобто, гетьманський уряд «лякав» султана тим, що у разі неприйняття запропонованих умов, козацька Україна буде шукати собі іншого протектора.

У червні – липні 1668 р. на старшинській раді Війська Запорозького урочисто приймали турецького чауша Юсуп-пашу, якому українські урядовці повторили рішення січневої ради старшин про бажання бути в підданстві султану, а у вересні того ж року. до Чигирина прибув Гачабаш-паша, який запевнив П.Дорошенка про прийняття України під турецький протекторат. 11 (21) березня 1669 р. на Генеральній раді Війська Запорозького поблизу Корсуня офіційно проголосили про «підданство салтану» на зразок залежності від Порти Волоського й Молдавського князівств⁷⁹. У червні 1669 р. султан видав два універсали (берати), які затверджували П.Дорошенка на гетьманстві з умовою поширення його влади на всю Україну – як Правобережну, так і Лівобережну⁸⁰. Наприкінці літа гетьман Дорошенко на козацькій раді поблизу Умані прийняв від нового протектора Мегмеда IV за посередництвом турецького посла булаву, бунчук, кафтан і грамоту на підтвердження своїх владних повноважень⁸¹.

Отже, у руках Дорошенка одночасно опинилися клейноди-інсигнії від польського короля й турецького султана. Цей факт промовисто свідчив про намагання гетьмана паралельно заручитися протекціями обох монархів. Найголовнішою причиною такої зміни політичного курсу українського уряду були великі сподівання Дорошенка на те, що Османська імперія забезпечить об'єднання України, а також позбавить її від нападів із боку Кримського ханства. Саме підписання Річчю Посполитою і Московською державою перемир'я за рахунок поділу Українського гетьманства спонукало її тогочасних зверхників шукати під-

тримки в Османській імперії, яка, на їхню думку, змогла б забезпечити цілісність козацької держави та її реальну участь у міжнародних відносинах тогочасної Європи.

«Лякання» польського короля і московського царя турецькою протекцією, а також критика українською стороною андрусівських і московських домовленостей та оволодіння П.Дорошенком у 1668 р. Лівобережною Україною, а отже, і значне посилення його влади змусило Москву та Варшаву піти на деякі поступки українцям. При підготовці т.зв. Других Андрусівських переговорів Польщі і Росії останніми в особі московського дипломата О.Ордина-Нащокіна у серпні 1669 р. було запропоновано Україні взяти участь у цьому процесі. При чому запрошувалися представники не тільки від П.Дорошенка, а й від Д.Многогрішного. Останній спочатку був наказним гетьманом Лівобережжя від імені П.Дорошенка, а потім підписав із московським царем Глухівські статті про осібне гетьманування вже від імені царя. «... Щоб від крові і від полону люди в трьох державах (Росії, Польщі та Україні. – Т.Ч.) заспокоєні були, і тоді послі і виборні люди з України при створенні Вічного миру і підписання... мають бути, як між мирними державами до вічної міцності й заспокоєння...»⁸², – зазначалося в одному з листів О.Ордин-Нащокіна. Під час зустрічі поляків і росіян в Андрусові 13 жовтня 1669 р. було вирішено послати спільне послання до П.Дорошенка із запрошенням взяти участь у спільній комісії. Але у листі-відповіді від 23 грудня український гетьман відмовився прислати своїх представників, аргументувавши це тим, що буде окремо домовлятися спочатку з Москвою, а потім із Польщею. Окрім того, Дорошенко запропонував андрусівським комісарам перенести свої засідання до Києва, де б вони вирішили всі спірні питання⁸³.

Ще на початку 1669 р. Дорошенко надсилав листа польському королеві, в якому запевняє його, що не піддавався султанові. Михайло Корибут відповів йому, що не вірив і не вірить ніяким вимислам про гетьмана⁸⁴. Іншим доказом проведення гетьманським урядом Дорошенка політики полівасалітетності стало висилання «пунктів» від «усього» Війська Запорізького на елекційний сейм у Варшаві, що відбувався протягом травня–липня 1669 р. (і це після березневої заяви про підданство султанові!). У них знову, в основному, повторювалися вимоги, які були направлені ще на сейм 1666 р.⁸⁵ «Пункти» про потреби Війська та «руського» народу зачитані вже на коронаційному сеймі в жовтні 1669 р., коли на королівському троні Речі Посполитої був затверджений Михайло Корибут⁸⁶. Цікаво, що новообраний король прийняв козацьких послів, незважаючи на оголошення раніше на останньому із сеймових засідань листа від сілістрійського паші про перехід Дорошенка під султанську протекцію⁸⁷. Дорошенко відразу ж після повернення своїх послів до Чигирина знову направляє до польського короля листа, в якому запевняє, що не піддавався султанові. На нашу думку, це свідчило про бажання гетьмана не відмовлятися від королівської зверхності⁸⁸.

На початку 1670 р. П.Дорошенко знову вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі. 19 лютого він звернувся з листом до Я.Собеського, в якому просив надати допомогу для чергового «задніпровського» походу⁸⁹. Крім того, як свідчать записи вітебського воєводи Й.Храповицького, український гетьман 30 березня прохав короля Михайла Корибута «Україну Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити»⁹⁰. У листі до білоцерківського коменданта П.Дорошенко знову ж таки вимагав у поляків відректися від андрусівських домовленостей із Московською державою і висував план відвоювання в неї «Задніпров'я»⁹¹.

7 березня того ж року польськими і російськими комісарами були підтвержені положення Андрусівського перемир'я та Московського договору 1667 р. «в усіх статтях, комах і точках». Було постановлено і надалі скликати спільні

дипломатичні комісії за дозволом короля та царя, де, зокрема б обмірковувалися заходи щодо відриву правобережного Українського гетьманства від союзу з Османською імперією і «приведення їх (українців – Т.Ч.) до належного послууху». Своєю чергою гетьман Правобережної України не збирався відмовлятися від протекції турецького султана, зазначаючи, що це є найкращим вирішенням складного міжнародного становища України, адже в іншому разі їй довелося б самотійно воювати проти Речі Посполитої, Кримського ханства і тієї ж Османської імперії.

Треба зазначити і той факт, що цю точку зору правобережного гетьмана поділяла більшість старшини його уряду. Ще 27 січня 1670 р., напередодні підтвердження Андрусівського перемир'я, частина козацької еліти у складі наказного гетьмана Я.Лизогуба, лубенського полковника Г.Гамалії, наказного чернігівського полковника І.Пригари, полковників кількох кінних полків М.Раєвського, І.Вербицького, І.Шульги зверталися до сотників, городових отаманів та населення одного з лівобережних полків із закликком підтримати гетьмана П.Дорошенка, який «милістю Божою і своїм щирим старанням привів було всіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорізьке до повного бажаного братерства й одності»⁹². Урядова старшина пропонувала дієвий вихід у відповідь на розподільчі договори Варшави та Москви: «Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи, будуть собі здорові. Але нам з вами для чого між собою різнитися? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, той нам треба не різнитися, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння отчизни нашої України радитись»⁹³.

Окрім заходів, спрямованих на опанування загальноукраїнської внутрішньополітичною ситуацією (очевидно, що листи від старшини розсилалися по Лівобережній Україні не без відома гетьмана), П.Дорошенко здійснює корекцію своїх зовнішньополітичних задумів – якщо перед тим у другій половині 1667 р. він запрошував московські війська воювати проти Польщі, то тепер звертається до Великого коронного гетьмана Речі Посполитої надати йому підрозділи для військових операцій проти росіян. 19 лютого 1670 р. у листі до Я.Собеського Дорошенко пропонував йому взяти участь у поході на Лівобережну Україну, де розміщувалися московські гарнізони⁹⁴. Сучасник тих подій поляк Й.Храповицький у своєму щоденнику згадував про те, як Дорошенко просив, «щоб Україну (Лівобережну – Т.Ч.) Москві не віддавати і пакти Андрусівські відмінити. Питає (Дорошенко – Т.Ч.) короля, якщо б добра свої дідичні там Москві уступив, то мусив собі протекції деінде шукати»⁹⁵. Цей запис був датований 30 березня 1670 р.

Про бажання українського уряду залучити на свій бік поляків у боротьбі за Лівобережжя свідчить і лист П.Дорошенка до білоцерківського коменданта, де гетьман пропонував план відвоювання у Москви лівобережної частини України, а також прохав польського урядовця звернутися до польського короля, щоб той не затверджував Андрусівського перемир'я⁹⁶. Окрім того, Дорошенко ще раз хотів домовитися з Польщею щодо умов підлеглості королеві. На весняний сейм 1670 р. він вислав своїх представників С.Білоцерківського і П.Смардовського⁹⁷. У травні Дорошенко делегує на комісію (місцем її проведення був визначений Острогоз) козацьких представників на чолі з М.Вуяхевичем⁹⁸.

Запропонований проект програми українсько-польського примирення переконливо свідчив про чергову спробу П.Дорошенка унезалежитися від коронної влади. Оцінюючи його з історично-правового погляду, польський історик А.Пшибось зазначав, що це були ні унійний зв'язок між Україною та Польщею, ані тим більше широка автономія першої у складі останньої⁹⁹. Він цілковито погоджувався зі своїм колегою В.Конопчинським відносно того, що острозькі пропозиції української сторони були примиренням двох самотійних потуг. Готуючись до українсько-польської мирної комісії в Острозі, Дорошенко в інструкції

козацьким комісарам від 10 травня 1669 р., окрім інших, висував і вимоги до польського уряду забезпечити право гетьмана Війська Запорозького урядувати на «обох берегах» Дніпра¹⁰⁰. Але сподіванням П.Дорошенка так і не вдалося здійснитися, зважаючи на колабораційну політику його супротивника М.Ханенка, який 2 вересня 1670 р. підписав свій «угодовський» варіант угоди з Річчю Посполитою. Острозька (Ханенка) угода повторювала положення Слободищенського трактату Ю.Хмельницького з Яном II Казимиром і набагато поступалася проекту Дорошенка саме у визначенні політико-правового статусу України. Нездарма П.Дорошенко після прибуття його послів із вального сейму 1670 р. (там спеціальною постановою-конституцією були затверджені домовленості з Ханенком, а Дорошенка визнано «зрадником» Речі Посполитої) відразу ж скликав старшинську раду і за її результатами заявив королівському послу, львівському єпископу Й.Шумлянському, що, «коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусить пролитися християнська кров... вже посилаємо по Орду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!»¹⁰¹. Гетьман просив повідомити Михайлу Корибуту, що з 1667 р. він вірно дотримувався Підгаєцького перемир'я, а його турецьке підданство було ні чим іншим, як хитрою дипломатичною грою задля збереження України від татарських набігів.

Обурений відмовою укласти з ним Острозький договір у листі до Собеського від 7 грудня 1670 р. Дорошенко у доволі різкому тоні вказував на невиконання поляками Підгаєцького перемир'я. «Все це не дає нам тішитися з королівської ласки і нахилити Україну, зовсім прихильну до миру, до підданства Вашій королівській Милості»¹⁰², – писав Дорошенко, роблячи висновок, що польський король не хоче мати його за гетьмана, а тому він змушений шукати іншої протекції, яка б давала «одному війську одного гетьмана». У зв'язку з черговим наступом польських військ український гетьман заявляв, що йому доводиться шукати іншої протекції, яка б не дозволяла плюндрувати, палити та грабувати Україну. Того ж місяця старшинська рада остаточно ухвалює визнати протекцію Мегмеда IV. Окрім того, Дорошенко посилає до Бахчисарая брацлавського полковника Лисицю із завданням прохати кримського хана про надання військової допомоги проти Польщі. З аналогічним завданням до Стамбула відправляється паволоцький полковник Ярош. Одночасно послі Дорошенка продовжують намагання щодо «переукладення» з поляками Острозької угоди.

28 березня 1671 р. гетьман направив до курфюрста Фрідріха I Вільгельма листа, в якому, зокрема, ішлося і про мотивації українського правителя, що спонукали його до відходу від зверхності королів Польсько-Литовської держави: «Бажаючи однак, як цей Батьківщини сини, знову залишитися під природнім Паном, багато разів ми за цього ж небіжчика Хмельницького та за інших попередників наших укладали угоду за присягою самого Й.М. (його милості – Т.Ч.) Короля польського й усіх духовних та світських сенаторів: але ніколи нам польські панове, вживаючи проти нас різних хитрощів, згаданих присяг не дотримували і скільки мали сили, старалися ім'я наше знищити»¹⁰³.

У лютому 1671 р., після завершення Генеральної ради в Корсуні, до короля Речі Посполитої звертаються козацькі полковники: «... Адже тоді (перед 1648 р. – Т.Ч.) не тільки гетьман чи полковник, але й найменший староста та ревізор був поляк, через що Військо терпіло всілякі утиски й мусило з такого ярма визволитися. Вже двадцять років, як не можна згасити тої пожежі. Звольте, Ваша Королівська Милість, виявити нам свою панську ласку і не стримуйся, благаємо, в задоволенні всіх наших потреб»¹⁰⁴. Польський дослідник М.Яворський так визначив військові плани Українського гетьманства у 1671 р.: на першому етапі – опанувати найважливіші польські фортеці в Україні (Біла Церква, Димер) та убезпечити себе від наступу литовських військ із Півночі; на другому – об'єднатися з татарськими і турецькими підрозділами задля розбит-

тя коронного війська та нав'язування Речі Посполитій договору, в якому б вона зреклася України на користь Османської імперії і визнала гетьмана П.Дорошенка за султанського ленника¹⁰⁵.

Разом із тим український гетьман і далі листувався з королем Михайлом Корибутом Вишневецьким та великим коронним гетьманом Я.Собеським. Наприкінці березня 1671 р. Дорошенко знову висилає до Варшави пропозиції примирення (вони повторювали Острозький проект), тим самим востаннє пропонуючи Короні прийняти їх перед загрозою оголошення війни¹⁰⁶. Отримавши чергову відмову, гетьман у липні, за сприяння татарсько-турецьких сил, розпочинає облогу Білої Церкви. Натомість на територію правобережної частини козацької України вступає польська армія на чолі із Собеським, яка, підсилена полками М. Ханенка та І.Сірка, до кінця року опанувала Брацлавом, Могилевим, Баром, Меджибожем, Вінницею та іншими містами. Незважаючи на сутички між польським і українським військом, П.Дорошенко не полишав задумів укладення «ґрунтового трактату» з Річчю Посполитою, про що свідчив його лист до короля від 24 серпня 1671 р. Разом із тим посилення наступу коронних військ змушує гетьмана висловлюватися вже відвертіше: «Непевність ласки Й.К.Мці (його королівської милості – Т.Ч.)... викликає у мене та у Війська Запорозького бажання, що інших мушу шукати протекцій, аби визволена з неволі Україна від Прадідів, Дідів, і нинішніх Батьків *posteritati* віддав»¹⁰⁷. А у листі до польського урядовця Петрановського гетьман зазначав, що він не добивався турецьких санджаків, але коли султан прислав їх, то «Військо прийняло не на ознаку якогось підданства, але задля своєї слави, як і від інших монархів приймало»¹⁰⁸.

Турецький чауш Ахмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів, заявив королеві, що українці прийняли зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому «понад 30 років вже не є справжнім паном України»¹⁰⁹. Разом із тим кожний народ може схоронитися «під опікою султана Османської імперії», – наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка перебувала під владою Дорошенка. Через чотири роки новий монарх Речі Посполитої через кримського хана відповідав султанові: «Якщо тоді хан буде говорити, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом...»¹¹⁰.

Улітку 1672 р. багатотисячна турецька армія (до неї входили підрозділи чисельних османських васалів) перейшла Дністер і оволоділа Поділлям. У серпні П.Дорошенко мав аудієнцію у Мегмеда IV, де, очевидно, той дозволив йому брати участь у турецько-польських переговорах, що відбувалися у західноукраїнському містечку Бучачі. Українські представники були постійно присутні під час підготовки Бучацького договору між Стамбулом і Варшавою – «перед кожною сесією бували у каймакана (на той час керівника турецьких дипломатів – Т.Ч.)»¹¹¹. Під час чергової зустрічі з турецьким султаном у жовтні 1672 р., Дорошенко висловлював прохання щодо виконання Мегмедом IV взятих перед цим зобов'язань сприяння гетьману в об'єднанні України. На що після аудієнції у падишаха великий візир відповів – невдовзі під владою гетьмана «буде і Київ і ціла Лівобережна Україна»¹¹².

Розпочавши за умовами союзу з П.Дорошенком боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя в польського короля. Поразка у цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. «капітуляційного» мирного договору з турками. Напередодні султанські дипломати заявили, що «наш Цезар (султан – Т.Ч.), якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам – Т.Ч.) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і

так ваше не було від незгоди і воєн уставничих із Козаками, і для чого те втрапили, чого не мали»¹¹³. Крім того, представники Мегмеда IV під час розмов із поляками висловлювалися й щодо права свого монарха на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною Українського гетьманства¹¹⁴.

За Бучацькою угодою, до Туреччини відходило Поділля. Крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини й південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: «Держава (*Panstwo*) Українська має належати козакам у старих кордонах»¹¹⁵, – зазначалося в польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. Згідно із Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. За висловом відомого польського історика З.Вуйціка, починаючи з 1672 р., «ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі»¹¹⁶. У квітні наступного року польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

У листопаді 1672 р. український гетьман отримав грамоту-«нісан» від Мегмеда IV на підтвердження його прав щодо володіння Правобережною Україною у статусі османського підданого¹¹⁷. Цією султанською грамотою закріплювалися положення Бучацького миру. Турецький султан також особисто вручив П.Дорошенку золоті булаву і кафтан. Турецький одяг вручили і тридцяти козацьким старшинам¹¹⁸.

Незважаючи на це, гетьман Дорошенко продовжує переговорний процес із представниками Речі Посполитої і вимагає від них примирення на основі положень Гадяцької угоди 1658 р. Про це ішлося під час двох зустрічей із представником Речі Посполитої православним священиком Й.Шумлянським (квітень і червень 1673 р.) та неодноразових зверненнях П.Дорошенка до Я.Собеського й інших польських урядовців¹¹⁹. Але навіть під загрозою наступу багатотисячної султанської армії провідні політики Речі Посполитої не хотіли йти на жодні поступки українському гетьману.

Натомість надії Дорошенка на турецьку протекцію не здійснювалися через різні причини, серед яких були, по-перше, невиконання османськими воєначальниками своїх зобов'язань перед українським правителем, а також поразка армії Мегмеда IV у битві з польськими військами під Хотиним. Поряд з іншими чинниками, це призводить до поступової переорієнтації Дорошенка на тіснішу співпрацю з польським урядом. І хоча про всі свої зносини з королем протягом 1674–1675 рр. гетьман повідомляв до Стамбула, серед урядовців Речі Посполитої наприкінці 1674 р. ходили чутки про відмову гетьмана «Дороша» від турецької зверхності та визнання польської протекції. Правобережні козакисердюки під час перебування польського посольства в Чигирині говорили: «Дай, Боже, скоріше миру з королем, тоді всі разом із поляками й ордою підемо на Задніпров'я»¹²⁰.

На початку 1674 р. у Дорошенка виникає проблема у зв'язку з наступом на Правобережну Україну військ лівобережного гетьмана І.Самойловича, який спільно з росіянами хотів відвоювати її для себе. Правобережний гетьманський уряд знову звертається з проханням про допомогу одночасно і до султана і до короля, які на той час перебували у стані війни між собою. Це ще раз переконливо свідчило про те, що Дорошенко не надавав переваги тій чи іншій протекції, а лише хотів використати їх задля збереження своєї влади над козацькою

Україною. Черговий прихід Мегмеда IV на Правобережжя у серпні 1674 р. закінчився відступом сил Самойловича і князя Ромодановського та відновленням гетьманського управління Дорошенка над більшою частиною правобережних земель. 5 вересня того ж року гетьман був на прийомі у султанському шатрі поблизу Умані. Тут Мегмед IV вручив йому на знак своєї приязні кафтан, оксамитову соболину шапку, кілька породистих коней, а також чергову булаву. Отже, П.Дорошенко і надалі погоджувався бути володарем частини України від імені султана Османської імперії. Невдовзі турки залишили Україну, натомість на її землі черговий наступ здійснило коронне військо на чолі зі щойно проголошеним королем Речі Посполитої, колишнім великим коронним маршалком Я.Собеським. Воно відвоювало у Дорошенка та його союзників Могилів, Брацлав та інші міста Правобережної України.

У листі від 12 грудня 1674 р. український гетьман прохав у нового польського короля «аби її (Україну – Т.Ч.) від згуби від чужих протекторів і від інших здавна на ту Україну бідну бажаючих помсти визволив і оборонив не наказними вождями, але сам особою своєю королівською, щоб ще українських обивателів знову як батько дітей приласкав... народу руського і Війська Запорозького правах вольностях і свободах наших достатнім уконтентуванням»¹²¹. Як не дивно, але король відразу ж відгукнувся на пропозиції Дорошенка і вислав до Чигирин своїх представників. Про всі свої зносини з королем та його послами гетьман повідомляв до Стамбула. Одночасно, зважаючи на військові успіхи поляків, гетьман наприкінці зими висилає до королівської резиденції своїх послів, які мали просити Яна III Собеського призначити комісарів для проведення польсько-української комісії з укладення спільної угоди¹²².

Отримавши наприкінці 1674 р. звістку про те, що Ян III Собеський, незважаючи на початок мирних переговорів, готується до походу на Чигирин, Дорошенко вирішує відмовитися від укладення угоди з Річчю Посполитою і висуває концепцію скликання трьохсторонньої комісії між польським королем, турецьким султаном і кримським ханом, яка б оголошувала гетьмана князем України під подвійною протекцією Туреччини і Польщі. Українське гетьманство мало виступати у цьому переговорному процесі посередником між двома монархами¹²³. Турецька протекція (до речі, як і будь-яка інша) була необхідна Дорошкові лише для того, щоб «мати для себе удільне князівство»¹²⁴, – свідчили відомості зі Львова за липень 1675 р. У королівській канцелярії у той час, хоч і жартома, називали українського гетьмана не інакше, як «напівкнязем»¹²⁵. Власне, цей жартівливий титул якнайкраще підходив П.Дорошкові з огляду на те, що він був фактично «удільним» господарем частини України, але не мав на неї династичних прав.

Проте проект трансформації гетьманату в Українське полівасалітетне князівство Дорошкові не вдалося втілити в життя, а тому він знову повертається до апробованих, хоча (як свідчила багаторічна практика) безперспективних договірних стосунків із Польською короною. У лютому 1675 р. він вислав до Варшави разом із польським посольством Й.Шумлянського т.зв. Чигиринські пункти, які, в основному, опиралися на положення Гадяцької угоди. Згідно з ними, український гетьман мав перебувати на таких самих правах, як і Великий литовський князь у межах польсько-литовсько-української федерації. У проекті Чигиринських пунктів 1675 р. між Українським гетьманством і Річчю Посполитою зазначалося, що «Військо Запорозьке має дістати свою окрему територію з точно визначеними кордонами в межах трьох воєводств: Київського, Чернігівського й Брацлавського...»¹²⁶. А отже, влада гетьмана мала поширитися на Лівобережну Україну, що складалася з колишніх Чернігівського й частини Київського воєводств Речі Посполитої. Також гетьманському урядові, згідно з проектом українсько-польського договору, мав бути переданий «обсаджений ко-

зацькою залогою» Київ. Звичайно, що у цьому разі Польща, зважаючи на Андрусівське перемир'я (ці території підлягали під сферу впливу московського царя), не погоджувалася на такі пропозиції П.Дорошенка. Новообраний король Речі Посполитої Я.Собеський взагалі відкинув можливість співпраці зі своїм доволітнім «приятелем»-суперником і планував здійснити черговий військовий похід із метою захоплення Чигирин. Саме тому гетьман послав до султана Мегмеда IV посольство на чолі з генеральним писарем М. Вуяхевичем і полковником Г.Гамалією. Ті мали просити у султана допомоги для походу на Лівобережжя та підтвердження султаном гетьманських повноважень Дорошенка¹²⁷.

15 березня 1675 р. Ян III Собеський писав до Дорошенка: «...Тоді собі протекцію особливу нашу можеш мати...». 24 березня гетьман відповідав: «...Голову мою під маєстат покірно складаю». А вже 28 березня османський монарх видав спеціальний універсал («*ferman*») до «володаря-обранця Християнської нації і трьох частин козацтва», в якому наголошувалося на тому, що у відповідь на прохання українських дипломатів султан «приймає це звернення за умови, що Він (Дорошенко – Т.Ч.) справедливо служитиме згідно з наказом, виданим мною. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який він вирішив перебувати під нашим протекторатом»¹²⁸. Улітку завершилися відносини Чигирини зі Стамбулом, що було спричинене взаємною недовірою обох сторін.

Таким чином, і турецький султан, і польський король, самі того не бажаючи, штовхали гетьмана Дорошенка до підданства його доволітньому противнику – московському царю. Але можливе визнання російського сюзеренітету також не змінило б твердих намірів українського гетьмана мати владу над обома частинами України. Про це ще наприкінці 1673 р. він заявляв московському дипломату С.Полховцеву, який прибув до Чигирини вмовляти гетьмана перейти «під високу руку» царя¹²⁹. Власне, в результаті довготривалої боротьби за Лівобережжя П.Дорошенко й схилився до останнього варіанту, а саме – забезпечити єдність України під протекторатом московського монарха. Чи не це й було найголовнішим мотивом здачі П.Дорошенком гетьманської булави на користь царського регіментаря та лівобережного гетьмана І.Самойловича у 1676 р.? Тим самим, на думку Дорошенка, мало забезпечуватися з'єднання двох частин України. Ще 10 жовтня 1675 р. гетьман Дорошенко склав присягу на вірність московському цареві, а його посольство у Москві просить Олексія Михайловича про збереження за Дорошенком гетьманської посади. Та невдовзі, протягом першої половини 1676 р. правобережний володар надсилає листи до Стамбула із запевненням своєї вірності та проханням про надання військової допомоги проти Польщі. Разом із тим продовжуються запевнення у вірності польському королеві.

Таким чином, політика гетьманського уряду П. Дорошенка щодо паралельної підлеглості України двом (з 1668 р.), а потім – і трьом (з 1675 р.) монархам, зазнала остаточного краху. Причиною цьому були не лише намагання «високих» сторін – короля, султана і царя – інкорпорувати Українське гетьманство на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який, попри великі зусилля, так і не зміг сконсолідувати тогочасний український соціум – козацьку старшину, «чернь» та «поспільство» – навколо ідеї удільності козацької України. Ще напередодні сейму 1672 р., довідавшись про активізацію переговорів Дорошенка з Москвою, великий коронний гетьман Я.Собеський зазначав, що «...Дорошенка не тільки цезар турецький взяв під свою протекцію, але і цар московський при ньому ставати задумав... Які два монархи всупереч нам Дорошенка утримають, якщо його щиро підіймуть». «Обидві протекції (короля і султана – Т.Ч.) нічого іншого мали принести тільки те, що зараз маємо... Мусили і тих чужих, ніби за бритву, протекцій ухопитися»¹³⁰, – підсумовуючи свою діяльність у сфері зовнішньої політики, зазначав наприкінці свого гетьманування сам Дорошенко.

Оцінюючи діяльність свого зверхника, представники його уряду говорили: «Маємо ми доброго й справедливого провідника, пана гетьмана Петра Дорошенка, котрий ні про що інше, як тільки про те, щоб Україна ніколи не була роздвоєна і порізнена, мислить»¹³¹. Прагнення П.Дорошенка, як і його попередників до об'єднання розділеного на дві частини Українського гетьманства, так і не були втілені в життя. Це було спричинено не лише внутрішньополітичною ситуацією в Україні, але й позицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території. Адже протекція над єдиною козацькою державою того чи іншого династичного володаря (а гетьмани, як бачимо, використовували різні варіанти підлеглості) відразу ж надавала тому значну перевагу в міжнародному розподілі сил у цій частині Європи. Крім того, об'єднана Україна могла б із часом відмовитися від васальнозалежного становища й започаткувати власну традицію монархічного правління.

Разом із тим перехід одного з найбільш вірних послідовників зовнішньої політики Б.Хмельницького на бік московського царя протягом жовтня 1675 – вересня 1676 рр. означав «зраду» попереднім протекторам – польському королю й турецькому султану, які не хотіли йти на уступки П.Дорошенку щодо надання йому більших «прав і вольностей». Здача ним повноважень на користь лівобережного гетьмана І.Самойловича та пересилка своїх атрибутів влади до Москви стало відповіддю на гальмування питання щодо вирішення династичними дворами Європи та Азії міжнародно-правового статусу розділеного на дві частини Українського гетьманства. Це стало також підтвердженням того, що тверезий політичний розрахунок, а, отже, і можлива та «безболісна» відмова-зрада від складеної присяги васальнозалежного правителя на користь іншого сюзерена-протектора все більше утверджувалися як у міждержавних стосунках Центрально-Східної Європи, так і в козацькій Україні.

¹ З основної літератури про діяльність цього гетьмана див.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – 640 с.; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – Praha, 1933. – 120 с.; *Perdenia Jan.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Krakow, 2000. – 502 с.; *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648–1676). – К., 1999. – 352 с.; *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К., 2004. – 288 с.; *Крикун М.* Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – 470 с.

² Докладніше про це див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (Видання друге, доопрацьоване). – К., 2005. – С.9–14; *Його ж.* Концепція полівасалітетної підлеглості Б.Хмельницького та українсько-російські взаємовідносини середини XVII ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.146–173; *Його ж.* Європейські витоки політики «полівасалітету» та її апробація Українським гетьманом // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Ч. I. – Чернівці, 2003. – С.315–318.

³ З основної новітньої літератури див.: *Блок М.* Феодальне суспільство. – К., 2002; *Ganshof F.L.* Qu'est-ce que la feodalite? – Brussels, 1957; *Brunner O.* Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Osterreichs im Mittelalter. – Darmstadt, 1973; *The Medieval Nobility. Studies on the ruling classes of France and Germany from the sixth to the twelfth century / Ed. T.Reuter.* – Amsterdam, 1978; *Poly J.-P., Bournazel E.* The Feudal Transformation 900 – 1200. – New-York; London, 1991; *Hicks M.* Bastard Feudalism. – London; New-York, 1995; *Reynolds S.* Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. – Oxford, 1996 та ін.

⁴ Див., наприклад: *Stone L.* The Crisis of the Aristocracy 1558–1642. – Oxford, 1965; *Patrons and Clients in Mediterranean Societies / Wyd. E. Gellner, J.Waterbury.* – London, 1977; *Hommage a Roland Mousnier. Clienteles et fidelites en Europe a l'epoque moderne / Ed. Y.Durand.* – Paris, 1981; *Kettering S.* Patrons, Brokers and Clients in Seventeenth-Cen-

tury France. – New-York; Oxford, 1986; Klientelsystem in Europa der fruhen Neuzeit / Hrsg. A. Maćzak. – Munchen, 1988; *Maćzak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 1994; *Kurtyka J.* Problem klienteli możnowładczej w Polsce późnośredniowiecznej // *Genealogia – władza i społeczeństwo w Polsce średniowiecznej.* – Toruń, 1999. – S.47–92 та ін.

⁵ *Гофф Жак Ле.* Цивілізація середньовікового Запада. – Москва, 1992. – С.91; *Блок М.* Вказ. праця. – С.224–231.

⁶ *Блок М.* Вказ. праця. – С.224.

⁷ *Окиншевич Л.* Вступ до науки про право і державу. – Мюнхен, 1987. – С.48.

⁸ *Медведев И.П.* Некоторые правовые аспекты византийской государственности // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (XI–XVII вв.). – Ленинград, 1990. – С.9.

⁹ *Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки / Пер. з англ. – К., 1997. – С.215.

¹⁰ У цьому контексті див. праці О.Субтельного: *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe: native nobilities and foreign absolutism. 1500–1715. – Quebec, 1986; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.

¹¹ *Боден Ж.* Метод легкого познання історії. – Москва, 2000. – С.146.

¹² Там же.

¹³ *Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л.* Історія політичної думки. – С.365–366.

¹⁴ Там само. – С.370.

¹⁵ Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.50–51.

¹⁶ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Теки Нарушевича. – Од.зб.160. – №291. – Арк.1278.

¹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.93.

¹⁸ Там само. – С.90.

¹⁹ *Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usoue ad annum 1795. Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebr. Fr.Kluczyski.* – Vol.2. – Pars.1. – Kraków, 1880. – S.253–254.

²⁰ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.402. – №47. – Арк.615.

²¹ Там само. – Арк.615–633; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.71–75; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна модерна. – №2–3. – Л., 1999. – С.311–349.

²² *Смолій В., Степанков В.* Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва. – Т.1. – К., 2006. – С.381.

²³ Акты ЮЗР. – Т. VI. – С.177.

²⁴ Бібліотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Теки Нарушевича. – Од.зб. 161. – Арк.5.

²⁵ *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol.2. – Pars.1. – Kraków, 1880. – S.365; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – S.13.

²⁶ *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Його ж.* Між війною та радою. – С.251.

²⁷ *Галактионов И.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов, 1960. – С.5–8.

²⁸ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol..2. – Pars.2. – Kraków, 1883. – S.567.

²⁹ *Ibid.* – S.568.

³⁰ *Смолій В.* Петро Дорошенко // Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000. – С.122.

³¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.112.

³² *Чухліб Т.* Відповідь Українського гетьманату на російсько-польські домовленості в Андрусові 1667 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) – Вип.3. – К., 2003. – С.196.

³³ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.1. – Pars.1 – S.126.

³⁴ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a jeho turecka politika. – S.13; *Silindar Findiklin Mehmed Aga.* Silindar Tarihi. – Istanbul, 1928. – С.472.

³⁵ Цит. за: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.115.

- ³⁶ Pamiętnik dziejów polskich / Zabr. S.Barącz – Lwów,1855. – S.80.
- ³⁷ Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszle. – Т.1. – Warszawa, 1773. – S.225–266; *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century). – Leiden; Boston; Köln, 2000. – S.476–489.
- ³⁸ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th – 18th Century). – P.146.
- ³⁹ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.237–238.
- ⁴⁰ *Majewski W.* Podhajce, letnia i jesienna kampania 1667 r. // *Studia i materiały do historii wojskowości* (далі – SMHW). – Warszawa,1960. – Т.VI. – Cz.I. – S.47–93.
- ⁴¹ Цит. за: *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. – S.128.
- ⁴² Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.402. – Арк.665–667.
- ⁴³ *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // *История СССР.* – 1970. – № 1. – С.128.
- ⁴⁴ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego w 1671 r. // SMHW. – Т.XI. – Cz.I. – Warszawa, 1965. – S.69.
- ⁴⁵ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.243; *Дорошенко Д.* Гетьман П.Дорошенко. – С.256.
- ⁴⁶ *Санин Г.А.* Указ. соч. – С.132 .
- ⁴⁷ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.2. – S.585.
- ⁴⁸ Ibid.
- ⁴⁹ Ibid. – S.586.
- ⁵⁰ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.245.
- ⁵¹ Там же. – С.247–248.
- ⁵² Там же. – С.240.
- ⁵³ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.1. – Pars 1. – S.333–334; *Wójcik Z.* Między traktatem Andrusowskim a wojną turecką. Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968. – S.124.
- ⁵⁴ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.192.
- ⁵⁵ Там же. – С.191.
- ⁵⁶ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.2. – S.290–292.
- ⁵⁷ Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.402. – Арк.671.
- ⁵⁸ Там само. – Арк.672.
- ⁵⁹ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.I. – S.301–302.
- ⁶⁰ *Степанков В.С.* Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К., 1994. – С.303–304.
- ⁶¹ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.2. – Pars.1. – S.382–383.
- ⁶² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.200.
- ⁶³ Акты ЮЗР. – Т.VIII. – С.66.
- ⁶⁴ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.I. – Pars.II. – S.631.
- ⁶⁵ Ibid.
- ⁶⁶ Ibid. – S.417–418.
- ⁶⁷ Цит. за: *Соловьёв С.М.* История России. – Кн.3. – Т.XII. – Санкт-Петербург, 1896. – Стб.365; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.181.
- ⁶⁸ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С.272.
- ⁶⁹ Там само. – С.184–185.
- ⁷⁰ *Борисенко В.* Дем'ян Многогрішний // Володарі гетьманської булави. – С.337.
- ⁷¹ Акты ЮЗР. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1877. – С.314.
- ⁷² Там же. – С.457–458.
- ⁷³ *Acta Historica res gestas Poloniae...* – Vol.1. – Pars.2. – S.1027.
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ Акты ЮЗР. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С.30–31.
- ⁷⁶ *Бантыш-Каменский Д.* Источники малороссийской истории. – С.211.
- ⁷⁷ *Крикун М.* Корсунська козацька рада 1669 року // *Його ж.* Між війною та радою. – С.253.
- ⁷⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.379–383.
- ⁷⁹ Библиотека Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.844. – Арк.83.

- ⁸⁰ *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S.51.
- ⁸¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.259.
- ⁸² Российский государственный архив древних актов. – Ф.79. – Оп.1. – Кн.128. – Л.319 об.; *Санин Г.А.* Указ. соч. – С.296.
- ⁸³ Акты ЮЗР. – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1878. – С.98–100.
- ⁸⁴ *Chrapowicki J.A.* Diariusz wojewody Witepskiego / Wyd. J.Rusiecki. – Warszawa, 1845. – S.185–186.
- ⁸⁵ Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.96, 99.
- ⁸⁶ Библиотека Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. – Од.зб.602. – Арк.677–684.
- ⁸⁷ *Chrapowicki J.A.* Diariusz... – S.176–177.
- ⁸⁸ Ibid. – S.185–186; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.273.
- ⁸⁹ *Grabowski A.* Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiątki do dziejów polskich. – Т.2. – Kraków, 1840. – S.300.
- ⁹⁰ *Chrapowicki J.A.* Diariusz. – S.197.
- ⁹¹ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... – S.71.
- ⁹² Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.181–185.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т.II. – S.307.
- ⁹⁵ *Chrapowicki J.A.* Diariusz. – S.197.
- ⁹⁶ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego... – S.71.
- ⁹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С. 288.
- ⁹⁸ Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.196.
- ⁹⁹ *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki 1640–1673. – Kraków; Wrocław, 1984. – S.155.
- ¹⁰⁰ Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.196–206.
- ¹⁰¹ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.II. – Pars.1. – S.630.
- ¹⁰² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, изданный при управлении Виленского учебного округа. – Т.VII. – Вильно, 1879. – С.149–150.
- ¹⁰³ Цит. за: *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // ЗНТШ. – Т.117. – Л., 1914. – С.127–129.
- ¹⁰⁴ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.II. – Pars.I. – S.623–624.
- ¹⁰⁵ *Jaworski M.* Kampania Ukrainna Jana Sobieskiego ... – S.81.
- ¹⁰⁶ *Grabowski A.* Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.II. – S.308–309; *Przyboś A.* Michał Korybut Wiśniowiecki. – S.159.
- ¹⁰⁷ *Крип'якевич І.* Під протекцією курфюрста. До історії політики П.Дорошенка // ЗНТШ. – Т.117. – Л., 1914. – С.127–129.
- ¹⁰⁸ Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol. II. – Pars.I. – S.674.
- ¹⁰⁹ Ibid. – S.614.
- ¹¹⁰ Цит. за: *Kolodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. – S.52.
- ¹¹¹ Архів головний актів давніх у Варшаві (далі – АГАД). – Ф.«Архів Замойських». – №3036. – Арк.451–452.
- ¹¹² Acta Historica res gestas Poloniae. – Vol.II. – Pars.II. – S.1112.
- ¹¹³ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 168; *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko a je-go tureckj politika. – S.39.
- ¹¹⁴ Ibid. – S.1109.
- ¹¹⁵ *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672–1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – Москва, 2001. – С.110.
- ¹¹⁶ Библиотека Национальна у Варшаві. Відділ мікрофільмів. – Ф.6639 (м-ф 32423). – №615; АГАД. – Ф.«Архів Коронний Варшавський», від. «Турецький». – №77/467; Там само. – Ф.«Архів Замойських». – №3037. – Арк.222.
- ¹¹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.116.

- ¹¹⁸ *Dorošenko D., Rypka J.* Hejtman Petr Dorošenko. – S.39–40; *Флоря Б.Н.* Войны Османской империи с государствами Восточной Европы... – С.110.
- ¹¹⁹ *Woliński J.* Wojna polsko-turecka w swietle relacji rezydentów austriackich w Turcji // SMHW. – Т. VII. – Cz. 2. – Warszawa, 1961. – S.326.
- ¹²⁰ Акты ЮЗР. – Т. XI. – С. 286; *Acta Historica res gestas Poloniae.* – Vol. II. – Pars. I. – S. 854–858.
- ¹²¹ *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko. – S. 421.
- ¹²² Библиотека Чарторийских у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – Арк.113; *Materialy do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676)* // SMHW. – Т. X. – Cz. 1. – Warszawa, 1964. – S. 245.
- ¹²³ Библиотека Чарторийских у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – Арк.111–112; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S. 14–15.
- ¹²⁴ Библиотека Национального інституту ім. Осолінських у Вроцлаві. Відділ рукописів. – №355. – Арк.19–20; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.17; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко. – С.533–534.
- ¹²⁵ *Materialy do dziejów wojny polsko-tureckiej (1672–1676)* // SMHW. – Т. X. – Cz. 1. – S. 280.
- ¹²⁶ Библиотека Чарторийских у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – Арк.241; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy. – S.20.
- ¹²⁷ АГАД. – Ф. «Архів Замоїських». – №3036. – Арк.235–242.
- ¹²⁸ Акты ЮЗР. – Т. XIII. – Санкт-Петербург, 1884. – С.136.
- ¹²⁹ *Туранли Ф.Г.* Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 5/6. – К., 2001. – С.334–340.
- ¹³⁰ *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Историческая монографии и исследования. – Кн.6. – Т. XV: Руина. – Санкт-Петербург, 1905. – С.240.
- ¹³¹ Библиотека Чарторийских у Кракові. Відділ рукописів. – Од.зб.423. – С.111–112; *Мицик Ю.* З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Науковий збірник. – К., 1999. – С.86.

The article reveals foreign policy of Ukrainian Hetmanat during the 1665–1676. Through the prism of hetman Petro Doroshenko's activity the complicated relations between Cossack Ukraine and Rich Pospolyta, Osman Empire and Muscovy are examined. The author insists that P.Doroshenko tried to establish the government of appanage principalities by means of manoeuvring policy (polyvassalage) between king, tsar and sultan.

Ю.А.Мицик*

КИЇВСЬКИЙ ПАТРИАРХАТ У ПРОЕКТАХ ПЕТРА МОГИЛИ

У статті розглядається розвиток ідеї Київського патріархату митрополитом Петром Могилою, аналізуються спроби втілення її в життя, причини невдачі його планів.

Ідея створення Київського патріархату, тобто помісної автокефальної української православної церкви, сягає корінням мало не апостольських часів. Варто вказати на існування на території Південної України та Криму двох автокефальних утворень (Скіфська та Херсонеська єпархії), котрі втратили свій статус тільки внаслідок зовнішніх обставин (нашестья кочовиків) у першій половині V ст. Формально ця автокефалія була скасована рішеннями II Вселенського

* Мицик Юрій Андрійович – д-р іст. наук, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

(Халкидонського) собору у 451 р. Певне прагнення до автокефалії Київської митрополії фіксується уже в часи київських князів Володимира Святого, Ярослава Мудрого та їхніх нащадків у XII ст., про що свідчать насамперед обрання без благословення константинопольського патріарха митрополитів Іларіона та Климента Смолятича. На дані прецеденти посилалися й учасники Київського собору 1415 р., який так само обрав київським митрополитом Григорія Цамблака.

У XVI ст. ця ідея набула чітких обрисів. Зокрема про Київський патріархат **першим** заговорив тоді князь Костянтин II (Василь-Костянтин) Острозький у своєму листі до єпископа Іпатія Потія від 21 червня 1593 р.

Другий проект створення Київського патріархату виник серед єпископату Київської митрополії у 1590–1595 рр.¹ Коли ж відбулася Берестейська унія, а потім була відновлена православна ієрархія у 1620–1621 рр., то ідея Київського патріархату набула іншої модифікації та звучання. Представники як православної, так і греко-католицької церков розглядали створення Київського патріархату в контексті подолання церковного розколу, причому кожна сторона мала власну його візію чи модель. Уніати вбачали в Київському патріархаті засіб підвищення статусу церкви, але бачили майбутнього київського патріарха під зверхністю Папи Римського. Це в принципі мало що змінювало, оскільки в такому випадку Київський патріархат був би складовою, хоча й упривілейованою частиною римо-католицької церкви. Щодо православних, то під Київським патріархатом вони в ідеалі розуміли власну автокефальну православну церкву, глава якої відповідальним є тільки перед Господом Богом. Щоправда, з метою досягнення компромісу вони вважали за можливе задовольнитися принаймні на певному етапі програмою-мінімум: Київський патріархат мав бути автономним у складі Константинопольського патріархату, причому малося на увазі, що з цього питання Рим та Константинополь досягнуть згоди; убачали його існування в контексті нової, універсальної унії, на яку б дали благословення всі православні патріархи.

Ще у 1621 р. на Київському соборі підкреслювалося, що початки православ'я в Русі-Україні та Білорусі починаються від св. апостола Андрія Первозванного. Тут же було вказано і на історичні прецеденти: соборне обрання київськими митрополитами Іларіона, Климента Смолятича та Григорія Цамблака. У 1624 р. уніатський митрополит Йосиф Вельямин Рутський запропонував реалізувати ідею Київського патріархату з тим, щоб він підлягав Риму і водночас визнавався б православним світом. Римська курія ухилилася тоді від конструктивної відповіді, вимагаючи підкорення всього українсько-білоруського православ'я Папі Римському². Це й було однією з головних причин того, що справа тоді не дійшла до спільного, об'єднаного собору і проголошення Київського патріархату.

Третій, розгорнутий, проект його створення запропонував Мелетій Смотрицький у своїх творах – «Паренезис»(1628 р.) і «Апологія», де радив православним обрати собі окремого, самостійного патріарха в себе вдома, який би був незалежним від Константинополя, але у зв'язку з Римом. Свою ідею він достатньо повно обґрунтував у творі, розрахованому на широкі читацькі маси. При цьому він посилався на історичні прецеденти, насамперед на соборне обрання київських митрополитів без згоди Константинополя. На думку М.Смотрицького, такий крок забезпечив би розквіт церковного життя в Україні, піднесення рівня церковної освіти тощо³. Даний план знову викликав зацікавлення спочатку Римської курії та королів Сигізмунда III, а потім і Владислава IV, котрий задумував розгорнути боротьбу з агресією Османської імперії й прагнув зняти або принаймні пом'якшити міжконфесійний конфлікт усередині своєї держави. Передбачалося, що першим патріархом мав би стати Йосиф Рутський. Цікаво, що сам Й.Рутський 1629 р., очевидно, під враженням позиції св. Петра Могили на

тогорічному київському соборі незадовго до смерті запропонував у числі кандидатур на патріарший престол, насамперед його кандидатуру як киево-печерського архімандрита. За думкою Й.Рутського, св. Петро Могила міг послужити справі унії не тільки в Україні, але і в Молдавії та Валахії, був людиною освіченою, досвідченим богословом, високих моральних чеснот і дуже вимогливим⁴. Однак план М.Смотрицького був відкинутий православними на соборі. Сам св. Петро Могила за такої ситуації не міг не сказати свого слова в цій надзвичайно важливій справі. Його візія Київського патріархату, котру він бачив у контексті ліквідації Берестейської унії, ліквідації церковного розколу в Русі-Україні та Білорусі, укладення нової, генеральної унії, була докладно розглянута такими істориками, як М.Андрусак, А.Войтила, Атаназій Великий, С.Голубев, В.Гриневич, С.Плохій, М.Рехович, Т.Хинчевська-Геннель, Є.Шмурло, більшість із яких представляють католицький табір.

Встановлено, що головним ініціатором створення спільного Київського патріархату був волинський воєвода, католик, князь О.Сангушко, який у жовтні 1635 р. звернувся з двома посланнями до Риму, котрі мав передати домініканець зі Львова Іоан Дамаскин. Ці послання були передані за адресою, очевидно, у лютому 1636 р., причому О.Сангушко повідомляв папі про те, що Петро Могила нібито схиляється до унії, але боїться виявити це зі страху перед козаками, а луцький єпископ Афанасій Пузина нібито відкрито визнає верховенство папи⁵. Якийсь Фрук у своєму листі до уніатського володимирського єпископа Йосифа Мокосія Баковецького взагалі запевняв, що А.Пузина вже прийняв унію, а св. П.Могила тяжіє до неї⁶. Римська курія у лютому 1636 р. навіть створила комісію з трьох кардиналів для секретного розгляду даного питання. Було вирішено послати бреше тільки князю О.Сангушку й обмежитися позитивними відгуками про згадані ним наміри православних духовних ієрархів. 11 квітня 1636 р. була відправлена також інструкція новому папському нунцію в Речі Посполитій Марію Філонарді, яка була присвячена виключно проблемі православ'я та порушувала питання про універсальну унію для русинів⁷. Нунцій мав встановити контакт із О.Сангушком, прозондувати можливості створення Київського патріархату, встановити можливі перепони на цьому шляху, з'ясувати дійсні наміри св. Петра Могили та А.Пузини, вивідати настрої православної шляхти й ченців, а також козаків, яких Рим особливо боявся. Нунцій мав також добиватися підтримки цього проекту від короля, а наступні його дії засвідчують активність Риму в цьому напрямку (проведення зустрічей нунція з уніатськими ієрархами, князем О.Сангушком, урешті з королем). На аудієнції у Владислава IV нунцій довідався, що король хоче зустрітися в цій справі зі св. П.Могилою та іншими православними єпископами й сподівається схилити їх на свій бік. Владиславу IV дуже на цьому залежало, щоб послабити зв'язки Київської митрополії з Москвою та Константинополем. Водночас нунцій зіткнувся з головною перешкодою на цьому шляху: відмовою православних підлягати папі⁸.

Король видав свої універсали від 31 серпня та 5 вересня 1636 р. до уніатів та православних і закликав укласти унію на найближчому сеймі, у 1637 р. При цьому Владислав IV наполягав на перевагах власного, Київського («Руського») патріархату, незалежного від Константинополя, промовчючи при цьому про потенційну його залежність від Риму. Св. П.Могила та Й.Рутський висловили згоду на проведення спільного з'їзду. Зокрема Й.Рутський був розчарований тим, що польський єпископат і світська влада дивилися на уніатів як на неповноцінних римо-католиків. Король пообіцяв також митрополиту та єпископам греко-католицької церкви місця в сенаті. Є дані, що й св. П.Могила звернувся до православних із пропозицією обрати представників для обговорення питання, яке порушив король⁹. Однак той же Рим постійно непокоївся через перспективу послаблення своїх позицій у Східній Європі внаслідок створення окремого Київ-

ського патріархату. До того ж його створення послабило б Константинопольський патріархат, що його Рим хотів узяти під свою зверхність. Щоб уникнути ускладнення через це відносин із Константинополем, курія відмовилася від ідеї створення Київського патріархату¹⁰, а в питанні ж про спільний собор звеліла дотримуватися інструкції від 6.07.1629 р., яка забороняла уніатам брати участь у такому соборі.

У цьому контексті важливим є лист шляхтича Фрука до володимиро-берестейського уніатського єпископа Йосифа Баковецького від 28(18).06.1636 р. Тут повідомлялося про зустріч у Дубні православного єпископа А.Пузини з князем Домініком Заславським-Острозьким, який уже був католиком. На ній владику вибачився за якісь «бунти» православних у Кременці (мабуть слід мати на увазі відоме повстання 1636 р. в Острозі) й нібито дав згоду перейти в унію. Про це розповідав багатьом сам князь, причому подібні чутки поширювалися й про св. П.Могили («і про Могили щось також вони кажуть, що цілком до цього хоче приступити..., про Пузину не сумніваюсь, але про Могили дуже (сумнівно), а особливо його мось пан підкоморій львівський, котрий його добре знає, однак цьому не до кінця вірячи»). Далі викладався план того, як притягти митрополита на трибунал під заставою в 10 тис. злотих, щоб добитися ліквідації Кременецької школи¹¹. Владислав IV, прагнучи владнати постійні міжконфесійні конфлікти й бачачи неуспіх своєї політики, а також намагаючись послабити вплив Константинополя на церкву в Речі Посполитій, запропонував своїми універсалами від 5 вересня 1636 р., зверненими до православних та греко-католицьких ієрархів, а також деяких високопоставлених світських осіб, пропозицію винести на наступний сейм питання про власний, Київський патріархат: «не порушуючи прав патріаршества, ви можете за прикладом Москви й інших держав мати у себе вдома те, за чим ви йдете в (іноземну) сторону». При цьому він навіть не приховував, що це буде особливо потрібно уніатам. Ця заманлива пропозиція в тих умовах могла тоді обернутися черговим ударом по православній церкві. Отже, мав цілковиту рацію митрополит Макарій (Булгаков), коли писав: «...православним неважко було зрозуміти намір уніатів. Останні могли примиритися з ними й з'єднатися під владою майбутнього руського патріарха, без сумніву, тільки з умовою, якщо він сам підкориться папі, тобто прийме унію. Отже, якби православні погодилися створити самостійне патріаршество, то в такому разі уніатам разом із латинянами чи польському уряду залишалося б тільки подбати, щоб на патріаршу кафедру була зведена людина, яка б таємно симпатизувала унії»¹². Ось у чому полягала головна причина нереалізації даної ідеї, а не в тому, що «не духовні отці народу, але вулиця взяла у свої руки керму православної церкви», що «зі страху перед втратою популярності завертає з півдороги Борецький і Могила»¹³.

Ще 10.07.1636 р. Папа Римський прислав до волинського воєводи своє послання, у котрому похвалив його за намір привести до унії св. П.Могили та луцького єпископа А.Пузину, обіцяв для успіху справи прислати до воєводи через свого нунція в Речі Посполитій надійну людину. Макарій навіть припускає, що св. П.Могили вже тоді пропонували патріаршество. Так чи не так, однак св. П.Могила був надто досвідченою людиною, щоб не розуміти, які наслідки може потягти за собою прийняття патріаршества з рук Папи Римського. Водночас він усвідомлював, які гігантські потенційні можливості для розвитку православної Київської митрополії відкриються зі встановленням власного патріархату. Щоб не викликати зайвої напруги, св. П.Могила передав цю справу на розгляд «миру Божого», тобто зробив справу гласною, а не таємною. Він розіслав копії королівських універсалів православним братствам, у т.ч. й львівському (від 26.10.1636 р.) й радив уважно обговорити справу для блага церкви й народу. Логічною була його вимога, щоб представників на сейм, на котрому право-

славним треба було б радитися з цього приводу, послали відданих православ'ю людей. Справа набувала зовсім іншого вигляду, усупереч сподіванням Апостольської столиці та Варшави. З'явився шанс створити автокефальну православну церкву, котра не тільки не влилася б до римо-католицької, а й поглинула б греко-католиків. Враховуючи, що така церква була б дійсно національною, яку підтримали б українці й білоруси, а головне – шляхта та Військо Запорізьке, що вона не тільки не ввійшла б до складу римо-католицької церкви, а, навпаки, повернула б до свого лона греко-католиків, то така перспектива була дуже невідгідною Римській курії. Не випадково вона почала згортати активність у даному напрямку. Січневий сейм 1637 р. було зірвано, і це змусило розгляд питання відкласти. На новому сеймі 1637 р. це питання не порушувалося взагалі, тим більше, що 5.02.1637 р. помер уніатський митрополит Й.Рутський, чие місце пізніше зайняв Рафаїл Корсак. Однак питання це, очевидно, час від часу спливало. Так, відомо про переговори нунція М.Філонарді з коронним канцлером (імовірно П.Гембицьким) щодо Києво-Могилянського колегіуму, існування якого викликало неспокій Риму. Нунцій із тривогою стежив за посиленням позицій православних, але вихід бачив уже тільки в новому наступі на православну церкву. Чутки про хід переговорів, унаслідок зусиль ворогів св. П.Могили (зокрема зі стану прихильників Ісаї Копинського), часом обростали фантастичними подробицями. Один із таких прихильників – чернець Пафнутій, лякав 15(5).06.1638 р. царського путивльського воеводу Плещеева тим, що Папа Римський прагне перетворити православні церкви на костели, що св. П.Могила нібито «веры хрестиянской бы не отпал и благословлен де митрополит Петр Могила от папы римского ныне в великий пост в патриархи, бутто быть ему патриархом хрестьянское веры», що нібито він присягнув папі завести в Україні та Білорусі католицькі порядки, а архімандритом Києво-Печерської лаври має стати теперішній уніатський митрополит Рафаїл Корсак. Цю звістку Плещеев переслав до царя Міхаїла¹⁴. У квітні 1638 р. король вирішив звернутися до папи з проханням дозволити спільний собор православних та уніатів¹⁵. Після тривалого розгляду Римська курія висловила в цілому негативно щодо спільного собору й узагалі заборонила греко-католикам порушувати цю справу та навіть прибувати на спільний собор. 14.02.1639 р. курія заслухала чергову інформацію від нунція, де говорилося, що більшість православних не тяжіє до унії. Були тут і малодостовірні дані, як про те, що луцький єпископ А.Пузина нібито прийняв католицизм. С.Плохій слушно вказує на те, що головною перепоною на шляху до створення тоді Київського патріархату була негативна позиція Римської курії¹⁶. Із цим доводилося рахуватися й св. Петру Могили. Однак, усупереч раніше висловлюваням поглядам, сучасна наука стверджує, що питання про створення Київського патріархату було згорнуто ним тільки тимчасово. Про це свідчить і той факт, що у 1643–1648 рр. висувається черговий план церковного порозуміння, у котрому порушувалась проблема Київського патріархату.

Навесні-влітку 1643 р. Рим виявив зацікавленість українськими та білоруськими церковними справами. Сюди прибув холмський уніатський єпископ М.Терлецький, який так само, як і О.Сангушко, твердить про схильність до унії не тільки св. Петра Могили, але й Адама Киселя та луцького підкоморія, князя Григорія Четвертинського, направляє сюди папські послання, передає св. Петру Могили акти Флорентійського собору щодо унії, які були видрукувані 1638 р. Гораціо Джустиніані. Уперше папське брєве Урбана VIII було скеровано й безпосередньо до св. Петра Могили та чернігівського каштеляна А.Киселя (3 листопада 1643 р.), схилиючи їх до унії й повідомляючи про папське посольство до митрополита в особі 2-х ченців. Ці послання папи породили нові проекти унії, насамперед від коронного канцлера Є.Оссолінського, котрий особисто був у Києві, у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі, і, видно, тоді ж вів пе-

реговори на цю тему зі св. Петром Моголою. Не могли ці послання залишити байдужим і св. Петра Моголу. На жаль, його (імовірно, спільна з А.Киселем) відповідь¹⁷ дійшла до нашого часу не в оригіналі. Усе ж київський митрополит більш-менш повно висловив свій погляд на папські пропозиції, виявивши значну відмінність православного погляду від католицького. Св. Петро Могола цілком засудив тут Берестейську унію, підкреслив свою вірність православ'ю й Константинопольському патріархату. Він підтримав ідею повернення до старої єдності, як у часи Володимира Святого, причому вона мала б бути не в значенні «єдності», а «союзу», була б визнана «всіма русинами». Він говорив також і про заснування нового, другого слов'янського, крім Москви, патріархату – Київського. Усі уніати мали б тепер підпорядковуватися тільки св. Петру Моголі¹⁸. Дуже важливим для в'яснення цієї справи є анонімний меморандум 1644 р., який був представлений у Римі на початку 1645 р.* Католицька історіографія традиційно вважає його автором св. П.Моголу та А.Киселя, між тим як православна, представлена єпископом Олексієм (Громадським)¹⁹ підкреслює, що текст меморандуму дійшов до нашого часу не в оригіналі, а в переказі католицького ченця (Громадський уважав переписувачем Франческо Інголі, хоча ним був капучин Маґні), а це цілком могло призвести до певних принципових коректив у бажаному для католицької сторони дусі. Сам Маґні був високої думки про св. П.Моголу, розглядав його як «людину з великим талантом, добрим, який тішиться значною довірою та авторитетом». Маґні й привіз текст меморіалу до Риму та представив конгрегації віри 7.02.1645 р.

Однак усі дослідники сходяться на тому, що в меморандумі пропонувалася цілком інша модель унії, ніж та, котра була реалізована в Бересті 1596 р.

Отже, у меморандумі критикується Берестейська унія, яка нищила ідентичність православної церкви, тяжіла до перетворення «грецької релігії на латинську», її наслідком було підпорядкування православної ієрархії України та Білорусі Риму. У результаті замість об'єднання стався ще глибший поділ. Щоб вийти з кризи, треба повернутися до первісних джерел розуміння церкви, обличити на потім дискусії з другорядних питань і навіть деяких принципових проблем (походження Святого Духа). Найголовніше для автора меморандуму полягає в реалізації принципово нової ідеї воз'єднання церков: православна церква має бути одночасно під зверхністю і Вселенського (Константинопольського) патріарха, і Папи Римського. До цього часу вона має бути в стані певної автономії. Хоча примат папи теоретично визнавався б, але не папа, а Константинопольський патріарх був би зверхником православної церкви. Тут підкреслюється значення Константинопольського патріархату як церкви-матері, оскільки саме з Константинополя русини прийняли колись святе хрещення²⁰. Однак про генеральну унію можна вести мову тільки тоді, коли патріарх зможе самостійно приймати рішення, без втручання з боку турецького султана – для цього патріарх разом з усіма греками має бути звільненим від турецького ярма, тільки тоді він «поведе нас до згоди». Київський митрополит мав би обиратися духівництвом, а за його затвердженням не треба було б посилати ані до Папи Римського, ані до Вселенського патріарха. Значне місце мало б належати правосла-

* Даний меморандум («*Sententia cuiusdam Nobilis Poloni Graecae Religionis*») був уперше виданий католицьким істориком Євгеном Шмурлом (Smurlo E. *Le Saint Siege et l'Orient orthodoxe russe (1609–1654)*. – Prague, 1928. – С.163–169). У наш час його передруковано разом із перекладом польською Анджея Будзіша в книзі польського історика Вацлава Гриневича, котрий чи не найбільше уваги з сучасних авторів приділяє дослідженню даного меморандуму (Hryniewicz W. *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*. – Opole, 1995).

вній шляхті, котра разом із духівництвом вирішувала б долю майбутнього з'єднання церков²¹. М.Грушевський слушно відзначав, що ідеї Київського патріархату П.Могила і його однодумці, без сумніву, «співчували, хоч тримались дуже обережно, навчені попереднім досвідом»²². Польський науковець із Любліна, проф. Вацлав Гриневич підкреслює, що в меморандумі робляться важливі висновки з негативного досвіду попередніх церковних уній і пропонувався досить перспективний варіант принципово нового підходу до вирішення проблеми міжконфесійних конфліктів на Русі-Україні та Білорусі, причому він виявляє зв'язок з ідеями церковної єдності, котрі можна простежити й у митрополита Іларіона, і у митрополита Іоанна II, і у митрополита Мисаїла і котрі по своїй суті є подібним до старохристиянської моделі церков-сестер, що ґрунтувався на визнанні ідентичності віри²³.

На нашу думку, меморандум у цілому виходить із необхідності в досить віддаленій перспективі об'єднання церков, причому православна церква мала би стати по суті автокефальною. Узагалі св. П.Могила визнавав зверхність Константинополя лише як формальну й робив певні кроки в напрямку до повного унезалежнення церкви, тобто до здобуття автокефалії. У цьому зв'язку варто звернути увагу зокрема на лист до св. П.Могили константинопольського патріарха Парфенія, писаний у 1642 р. Тут Парфеній докоряв київському митрополиту за те, що він супроти канонів жодного разу не написав до нього, не привітав його із вшестям на престол, діяв усупереч волі патріарха, коли підкорив собі Львівське братство (останнє за грамотами ще патріарха Єремії 1589 р. мало право ставропігії, тобто корилося не львівському єпископу чи київському митрополиту, а безпосередньо константинопольському патріарху) і т.д.²⁴

Хоча Рим цього разу виявив більшу готовність до поступок, знову допускав можливість проведення спільного собору, однак відчутним було його невдоволення позицією св. П.Могили. Це призвело до відмови Риму від плану Київського патріархату. Тепер він добивався вже укладення унії на взірць Флорентійської. Конгрегація віри негативно поставилася до нового проекту Київського патріархату, що знайшло вираз в її ухвалі від 16 березня 1645 р. Виникли перешкоди також і в Константинополі, Києві та Варшаві. Передчасна смерть св. П.Могили у 1647 р. фактично поклала край переговорам щодо Київського патріархату. Щоправда, з ініціативи А.Киселя, підтриманої королем, у травні 1647 р. у Вільні під час сейму мав би відбутися з'їзд шляхти (православної та католицької) у справі об'єднання. На сеймі навіть підписали «Віленські артикули» у цій справі, але вони так і залишилися декларацією про наміри. На початку 1648 р. Владислав IV, канцлер Є.Оссолінський та Магні знову заговорили про унію, але тепер вони прагнули до створення нової греко-католицької церкви, в якій православні не будуть з'єднані з уніатами зразка 1596 р.²⁵ Це був тупиковий варіант, бо вів до нових міжконфесійних конфліктів, але й він не вийшов зі стадії плану. Невдовзі король помер, помер і папа Урбан VIII, який цікавився даною проблемою.

Але головні події відбувалися вже не в Римі чи Варшаві, а в Україні, де народ брав вирішення своєї долі у власні руки. Стався вибух – Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр., яка різко змінила ситуацію в Східній Європі і змусила надовго відкласти дискусію навколо цієї проблеми з обох боків. По смерті св. П.Могили Рим намагався знайти порозуміння в цій справі з новим київським митрополитом і сподвижником св. П.Могили Сильвестром Косовим, який теж нібито схилився до унії. Але в донесеннях нунціїв як щодо схильності до унії св. П.Могили, так і С.Косова чітко вгадується прагнення видати бажане за дійсне! Цікаво, що московський уряд у зв'язку із прагненням царя Алексея посісти також і престол Речі Посполитої, уперше уважно придивився до цієї проблеми й нібито був не проти ідеї Київського патріархату. В уся-

кому випадку про це свідчить чи то проект, чи то таємний договір між Москвою та Варшавою, укладений під час сепаратних переговорів у Вільні в жовтні 1656 р. («Статьи с Москвою постановленные...») у своїх 4, 6 і 7 пунктах. Унія мала бути зліквідована, відновлена давня згода, тобто, за словами М.Грушевського, «поєднання церков у тім роді, як се плянувалося ще за Петра Могили»²⁶.

Пізніше, у 1670 р., даний проект розвивався одним із учнів та сподвижників св. П.Могили, архімандритом Свято-Троїцького монастиря в Слуцьку, намісником у Білорусі київського митрополита Діонісія Балабана, колишнім ректором Києво-Могилянської академії Феодосієм Василевичем-Баєвським. Про це свідчить його проект об'єднання православних та уніатів в Україні та Білорусі в єдину церкву. Феодосій теж убачав вихід у подвійному підпорядкуванні – Вселенському патріархові (безпосередньо) та Папі Римському (опосередковано). Проект викликав певну зацікавленість Риму й греко-католицької церкви, причому уніати в особі майбутнього свого митрополита Кипріяна Зоховського внесли пропозиції з удосконалення проекту Ф.Василевича-Баєвського, у т.ч. й пропозицію перенесення резиденції Вселенського патріарха до «Русі» (України й Білорусі) або ж зречення ним своєї зверхності над «Руссю», як він учинив «у стосунку до Москви»²⁷. Тут мається на увазі визнання у 1589 р. константинопольським патріархом Єремією московського патріарха, отже визнання автокефалії тієї церкви, яка згодом називатиметься Російською православною церквою. Якби цей проект був реалізований, то ще в останній третині XVII ст. було б визнано православною церкву Київського патріархату! І знов цьому перешкодила несприятлива політична ситуація в Україні та Білорусі. Війни на території як України, так і Білорусі, розподіл України між Московією та Річчю Посполитою, падіння Гетьманщини, відновлення колоніального панування Речі Посполитої над Білоруссю цілком унеможливили тоді реалізацію ідеї Київського патріархату. Проте до цієї ідеї час від часу продовжували звертатися провідні діячі церкви, щоправда, не завжди знаючи про доробок на цій ниві св. П.Могили. Реалізація даної ідеї стала можливою тільки у XX ст.

¹ *Melnyk M.* Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku). – Olsztyn, 2001. У цій монографії ґрунтовно розглядається проект «католицько-православного з'єднання», що міститься у меморіалі, авторство якого М.Мельник беззастережно приписує св. Петру Могили.

² *Sysyn F.E.* Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. 1600–1653. – Cambridge, 1985. – P.57; *Sysyn F.E.* Peter Mohyla and the Kiev Academy in Recent Western Works: Divergent view on seventeenth century Ukrainian culture // The Kiev Mohyla Academy. Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, 1984. – P.155–187.

³ *Smotryckij M.* Paraenesis abo Napomnienie. – Kraków, 1629. – P.34; *Кралоук П.* Духовні пошуки Мелетія Смотрицького. – К., 1997. – С.165.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VIII. – Ч.1. – С.133.

⁵ Детальніше див.: *Плохий С.Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – К., 1989. – С.140–141; *Chynczewska-Hennel T.* Polityka stolicy Apostolskiej wobec unii i prawosławia w Rzeczypospolitej XVII wieku // *Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.).* – B.d., 1997. – С.124–133.

⁶ *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т.2. – Приложения. – №XXX. – С.120–121 (щоб покінчити з мусуванням чуток про нібито схильність св. Петра Могили до унії, варто навести його характеристику одного із чільних представників католицького табору Речі Посполитої – краківського єпископа Петра Гембицького, дану останнім у віднайденому нами листі від 11 квітня 1647 р. до підканцлера Великого князівства Литовського Лева Сапіги на звістку про смерть св. Петра Могили: «Як тільки я довідався про смерть київського митрополита Могили, насамперед дякував Господу Богу, що Він знищив такого запеклого схизматика. Я тут же написав до його королівської мості, понижено просячи, щоб він за такою okazji подав (на київ-

ську митрополію) досвідченого та побожного уніата» (Національна бібліотека у Варшаві. – Ф. «Бібліотека ординації Замойських». – №931. – Арк.107 зв. – 108 зв.).

⁷ Хинчевська-Геннель Т. Проблеми унійної Церкви у кореспонденції апостольського нунція в Речі Посполитій Маріо Філонарді (1636–1643 рр.) // Ковчег. – Л., 2001. – Ч.3. – С.233–235.

⁸ Chynczewska-Hennel T. Nuncinsz: krol. – Warszawa, 2006. – S.111–120.

⁹ Плохий С. Папство... – С.144.

¹⁰ Хинчевська-Геннель Т. Проблеми... – С.237.

¹¹ Пам'ятки. Архів Української Церкви. – К., 2001. – Т.3. – С.229–230.

¹² Макарий. История русской церкви. – Москва, 1996. – Кн.6. – С.511.

¹³ Чубатий М. Слово про Мелетія Смотрицького // Збірник, присвячений св. п. М.Смотрицького з нагоди трисотніх роковин смерті. – Л., 1934. – С.5–8.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. – Москва, 1954. – Т.3. – №133, 137. – С.222, 229.

¹⁵ Плохий С. Папство... – С.145.

¹⁶ Там же. – С.147.

¹⁷ Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997. – С.141.

¹⁸ Див.: Плохий С. Папство... – С.152; Ploky S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – С.97–98; Chynczewska-Hennel T. Polityka... – S.127; Jobert A. Od Lutra do Mohyly. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa. 1517–1648. – Warszawa, 1994. – S.295–296; Luźny R. Od metropolity Izydora do metropolity Piotra Mohyły: nurt prozachodni w myśli religijnej dawnej Rusi // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – Warszawa, 1997. – Т.4–5. – С.65; Hryniwicz W. Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej. – Opole, 1995. – S.82–83, 99–111; Litwin H. Od Unii Lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita-Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie. – Lublin, 2000. – S.92; Див.: Andrusiak M. Sprawa patriarchatu kijowskiego za Władysława IV // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego. – Lwow, 1934; Танчук Д. Питання Київського патріархату в часі змагання за об'єднання українців: 1582–1632 // Записки ЧСВВ. – Т.І. – Рим, 1949. – С.128–144; Великий А.Г. Анонімний проект Петра Могили по з'єдиненню Української церкви 1645 р. // Записки ЧСВВ. – Рим, 1963. – Т.ІV. – С.484–497; Onoszko K. Nauka Piotra Mohyły o Kościele i jego hierarchiji. – Lwów, 1931.

¹⁹ Архиепископ Алексей. Отношение митрополита Петра Могилы к унии с Римом. – Варшава, 1932.

²⁰ Hryniwicz W. Od Hariona do Mohyły. Ślady idei Kościołow siostrzanych w piśmiennictwie ruskim (XI–XVII w.) // Katolicyzm w Rosji i Prawosławie w Polsce (XI–XX w.). – B.d., 1997. – S.87–98.

²¹ Jobert J. Od Lutra... – S.296.

²² Грушевський М. З історії релігійної думки. – Вінніпег; Мюнхен; Детройт, 1962. – С.89.

²³ Hryniwicz W. Od Hariona... – S.95. Останнім часом в історичній літературі все більше відчувається тенденція визнання послання Мисаїла автентичним. Детальніше див.: Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип.7. – С.281–296.

²⁴ Голубев С.Т. Киевский митрополит... – Т.2. – Приложения. – №LXII. – С.249–250. Першим особливу увагу цьому листу приділив львівський історик Ісидор Шараневич і вказав на певну тенденцію до незалежнення Київської митрополії на чолі зі св. Петром Могилою від Константинопольського патріархату. Див.: Szaraniewicz I. Patriarchat Wschodni wobec Kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – Kraków, 1879. – Т.10. – С.1–80.

²⁵ Jobert A. Od Lutra... – S.298.

²⁶ Грушевський М. Історія... – Т.ІХ. – Ч.2. – С.1249.

²⁷ Mironowicz A. Unia uniwersalna według Teodozego Wasilewicz / Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – Warszawa, 1997. – Т.4–5. – С.132–138; Idem. Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1996.

The article examines the developing of the idea of Kyiv patriarchy by metropolitan Petro Mohyla, analyses the attempts to breathe life into it and the reasons for his plans' failure.

Т.Ф.Литвинова*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ Й ГОСПОДАРСЬКІ ІНТЕРЕСИ Ф.Й.ТУМАНСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу соціально-економічних поглядів Ф.Й.Туманського, що дає змогу суттєво уточнити зміст інтелектуальної історії України другої половини XVIII – початку XIX ст.

У трьох випусках «УІЖ» за 2003–2004 рр. було опубліковано досить велику статтю О.І.Журби під нехитрою назвою «Ф.Й.Туманський»¹. Здавалося б, її параметри та зухвалий заголовок, в якому відсутні будь-які пояснення авторського задуму, слід сприймати як своєрідну заявку на широке представлення «актора», не обійденого увагою в історіографії, але все ще мало відомого навіть фахівцям. Цей же матеріал майже повністю увійшов й до монографії цього історика історичної науки². Не ставлячи собі завданням рецензувати роботи О.І.Журби, скажу лише, що тут ми маємо, дійсно, найбільш повний на сьогодні портрет, написаний на основі узагальнення інформації, розпорошеної в численних працях про Ф.Й.Туманського, з вкрапленням архівних джерел, широким залученням фрагментів творчості героя, у першу чергу, у контексті його просвітницької, журналістської, археографічної діяльності. Таким чином, автор, на мій погляд, хоча й з позицій власної концепції, все ж фактично пішов традиційним для вітчизняних істориків шляхом «осмислення ролі та місця Ф.Й.Туманського в інтелектуальній історії та історіографічній ситуації останньої чверті XVIII ст.». Тому від чергової «зустрічі» з Ф.Й.Туманським, крім задоволення, все ж залишилося відчуття неповноти образу. Щоправда, дещо втішає авторське усвідомлення невичерпаності теми та необхідності вирішення багатьох «суто екстенсивних» завдань, серед яких і подальший аналіз не лише історичних, а й економічних, філософських, літературних творів українського інтелектуала межі XVIII–XIX ст., і «найповніша реконструкція репертуару його опублікованої та рукописної спадщини»³. Хоча, подавши цілком доречно список праць Ф.Й.Туманського, О.І.Журба в порівнянні з попередниками також не надто просунувся в напрямку збільшення кількості бібліографічних позицій. Як це не дивно, але поза увагою дослідників все ще залишаються навіть тексти, опубліковані за життя Федора Йосиповича. Отже попри значну, часто утилітарну, увагу, виявлену в останні роки до Ф.Й.Туманського⁴, думаю, йому все ще не щастить в нашій історіографії⁵, а причин тут може бути декілька. Скористаюся приводом поміркувати над цим, оскільки проблема, здається, дещо виходить за рамки біографії конкретної персоналії.

Звичайно, одним з пояснень може бути особливий погляд істориків, певна запрограмованість ними героя. Включення Ф.Й.Туманського ще в працях М.П.Василенка, Д.І.Дорошенка, М.С.Грушевського до обоєх «українських патріотів» кінця XVIII – початку XIX ст. надовго визначило ракурс дослідницького сприйняття його діяльності. Це ж стосується й інших «патріотів» – В.Рубана, О.Рігельмана, А.Чепи, В.Полетики, Я.Марковича, В.Ломиковського. Намагаючись «реабілітувати» цих вихідців з козацько-старшинського середовища, «засуджених», за висловом О.П.Оглоблина⁶, історіографією XIX ст., зокрема, О.М.Лазаревським, історики історичної науки та суспільної думки (а саме вони й займалися «персональним розбором» «українських патріотів») зверталися переважно до питань оборони української автономії, «збирання спадщини», спроб

* Литвинова Тетяна Федорівна – канд. іст. наук, докторант Дніпропетровського національного університету.

укладання історії своєї батьківщини, «збереження національно-історичної традиції, що перейшла згодом у відроджену національну літературу»⁷. Історіографічні образи «українських патріотів», вписані в концепт національного відродження, виявилися надто детермінованими уявленнями про їх «зірковий час», який для біографів був пов'язаний, у першу чергу, з творенням їхніми героями джерельної бази майбутньої історії вітчизняного історіописання або боротьбою за нобілітацію дрібної шляхти. Не прагну зараз оцінювати таку історіографічну ситуацію, адже погоджуюся з М.Бойцовим, що «теоретически в качестве «весьма значительного» может быть воспринят любой образ, сохраняемый в данный момент в исторической памяти, даже на самой её окраине. Ведь роль и место этого образа в картине прошлого определяется вовсе не некими особенными качествами, ему изначально присущими (таковых особенных, пожалуй, нет вообще), а характером *отношения* (курсив М.Бойцова – Т.Л.) к нему того, кто эту картину выстраивает в своём сознании»⁸. Та все ж відчуваю незадоволення від того, що за таких підходів в українській історіографії за лаштунками, майже непоміченим, опинилося, за висловом О.Оглоблина, «ціле суспільне життя тогочасної України»⁹, інші сфери інтелектуальної активності обраних представників лівобережного панства.

Другий важливий момент, гадаю, пов'язаний із стереотипним сприйняттям історії межі XVIII–XIX ст. як періоду, головним змістом якого був процес «втягування» українських регіонів у систему Російської імперії¹⁰. Не заперечуючи проти цього, все ж зазначу, що звернення уваги переважно на політико-правовий та суспільно-політичний бік проблеми¹¹ не дає можливості в повній мірі відчувати її конкретний людський вимір, адже навіть тоді, коли дослідники вдаються до персоналогічного підходу, вся суспільна напруга доби подається крізь призму умовних і, гадаю, досить непевних і схематичних визначень – «традиціоналісти» та «асимілятори». Випадає з поля зору також вся складність, різнонаправленість соціальних процесів. Наприклад, становлення кріпосної системи в українських регіонах, і, в першу чергу, на Лівобережній Україні (Малоросія, Гетьманщина), проходило водночас з її розкладом. Звідси для всіх соціальних груп, і в більшій мірі для дворян-поміщиків і кріпосних селян, постала, так би мовити, проблема подвійної адаптації. Крім того, формування кріпосницької системи тут супроводжувалося, хоча й повільними, модернізаційними процесами¹². Поміщики ще не встигли в повній мірі пристосуватися до нових порядків, а вже змушені були втягуватися в обговорення «селянського питання», думати про необхідність і можливість звільнення підданих, які не тільки добре пам'ятали традиції вільного пересування, а й не могли не реалізовувати цього на практиці, особливо якщо врахувати умови порубіжжя з регіонами колонізації. Зміцнення дворянської спільноти, яке почалося з 80-х рр. XVIII ст., фактично водночас з падінням Гетьманщини, збіглося з наступом на привілеї цього стану в імперії і початком його виродження¹³. Можна говорити також не тільки про інкорпорацію, а й про широку українсько-російську інтеграцію, нові важливі процеси в духовному житті, пов'язані зі зміною культурних епох, емансипацією дворянської культури і формуванням у середовищі соціальної еліти «індивідуальності, осваивающей свою суверенную частную территорию»¹⁴ та інше.

Як же переживався такий крупний соціальний зсув українським суспільством залишається незрозумілим. Вітчизняна історіографія поки що не підійшла до постановки цієї проблеми, хоча сучасний дискурс соціальної історії саме й спрямований на дослідження того, «как люди «на собственной шкуре» испытывают тот или иной исторический опыт»¹⁵. У зв'язку з цим цілком очевидно видається необхідність використання широкого діапазону можливостей персональної історії, яка вважається не тільки одним із модних (в хорошому розумінні), а й перспективних напрямків¹⁶.

Такий підхід (особливо у версії «соціальної персональної історії»¹⁷), становить основний зміст й так званого «критичного повороту» в історіографії, мета якого полягає не лише в тому, щоб поставити в центр уваги «актора», а й «в том, чтобы на основании логик «актёров» реконструировать коллективные социальные феномены»¹⁸. Оскільки ж, як зауважив сучасний німецький історик Г.-В.Гетц, «переходы между (индивидуальными) представлениями и коллективными ментальностями, между образами мысли и формами поведения или между материальным жизненным миром и духовным миром представлений ... весьма текучи, так что эти сферы зачастую рассматриваются именно в тесной их связанности между собой»¹⁹, обходити будь-яку з них, чи то в житті особи, чи соціальної групи, або суспільства в цілому неправомірно.

Більшість «українських патріотів» були вправними поміщиками і саме цю свою іпостась часто вважали головною. Дбаючи про власний добробут, вони не лише замислювалися над складними питаннями домогосподарства, шукаючи в тому числі шляхів його раціоналізації, а й виплескували свої міркування на папір, пропагували свій досвід, причому інколи виходили за межі «економії приватної», розмірковуючи над регіональними та й загальнодержавними проблемами землеробства²⁰. В історії вітчизняної суспільної думки все це не знайшло ніякого відображення. Здавалося, тут могли б допомогти праці істориків економічної думки та науки, але, на жаль, відносно другої половини XVIII – початку XIX ст. цього сказати не можна. Фахівці звертали увагу лише на обговорення селянського питання в Комісії по складанню Нового Уложення 1767–1774 рр.²¹ та аналізували твори Я.П.Козельського – філософа, який був не стільки поміщиком-практиком, скільки теоретиком і торкався в першу чергу морально-етичної сторони питання. Позиції ж його брата, Я.П.Козельського – депутата шляхетства Дніпровського пікінерського полку, хоча й підпали під маркування «просвітительські ідеї», все ж розглянуті досить побіжно і схематично. Такі ж «українські патріоти» як Г.А.Полетика, взагалі, на мій погляд, неправомірно опинилися в таборі «реакціонерів-кріпосників», причому сучасні автори просто вдаються до запозичень з праць 1950–1960-х рр.²² Все це пояснюється неухвагою вітчизняних науковців до економічної історії, історії суспільно-економічної думки (хоча така ситуація характерна не лише для української, а й для зарубіжних історіографій²³), а також браком нових підходів, в тому числі й неусвідомленням можливостей персоналістики.

Українська економічна історія все ще залишається вкрай обезлюдненою²⁴, оскільки аналізуючи структури і процеси, розробку проблем досвіду і діяльності людей минулого дослідники здійснювали в основному непрямо. Солідаризуюся з думкою відомого німецького історика Ю.Кокки відносно зарубіжної історіографії соціальної історії, для якої в 1950–1970-х рр. були характерні аналогічні підходи, зв'язок структур і процесів з досвідом і діяльністю не завжди враховувався²⁵. Сучасна ж персональна, чи то «нова біографічна історія»²⁶, тобто історія, показана через людину, поставивши в центр індивіда, пропонує або поглянути на нього «одночасно з різних сторін», як британський історик Т.Зелдін²⁷, або як на «глобалізуючий» об'єкт, вокруг которого организуется все поле исследования», за що ратує Ж. Ле Гофф. У вступі до своєї книжки про короля Людовіка IX, виданої в 1996 р., він висловив думку, яка може бути певним методологічним орієнтиром у дослідженнях різного спрямування, в тому числі й «глобальної історії»: «Но какой ещё объект больше и лучше, чем человек, кристаллизуется вокруг себя и всё своё окружение, и все те темы, на которые историк разделяет область исторического знания? Людовик Святой принимает участие сразу во всех сферах жизни – и в экономической, и в социальной, и в политической, и в религиозной, и в культурной. Он действует во всех этих областях, воспринимая их по-своему, а как – это должен проанализировать и объяс-

нить историк, даже если задача полного воспроизведения облика отдельной личности и остаётся утопией»²⁸.

Повертаючись до знакових персоналій української історії рубежу XVIII–XIX ст. в цілому і до Ф.Й.Туманського зокрема, пропоную вийти за межі існуючих історіографічних образів не лише заради самих образів при «екзистенціальному» підході до персональної історії, а й задля їх включення в більш широкі соціальні контексти. Усвідомлюючи грандіозність задачі і неможливість її вирішення самотужки, хочу зупинитися на одному фрагменті, а саме на господарських інтересах Ф.Й.Туманського, його суспільно-економічних поглядах, і зробити декілька штрихів до майбутнього більш повного біографічного портрету. Але тут справа не лише в особистості, а й у пошуках можливостей розширення уявлень про емоційне забарвлення соціальних стосунків, особливості соціальної взаємодії, в першу чергу по лінії поміщики – селянство, соціальної ідентифікації та самоідентифікації.

У літературі лише побіжно згадувалася причетність Ф.Й.Туманського до різних поважних інституцій, в тому числі й Вільного економічного товариства, членом якого став у той рік, коли почав видавати свій відомий «Российский магазин». Саме в «Трудах»* цього товариства він оприлюднив деякі результати свого господарського досвіду, зовсім неврахованого істориками. Імовірно, це пояснюється відсутністю у відповідних бібліографічних покажчиках²⁹ творів Федора Йосиповича, які вдалося виявити шляхом суцільного перегляду «Трудов». І хоча його виступів на шпальтах цього видання було не так вже й багато, це тим більш цінно, оскільки від XVIII століття ми майже не маємо подібних зразків публічної активності українських поміщиків. Звичайно, дефіцит інформації стимулює вирішення проблем джерелознавчого характеру, які в даному разі полягають не тільки в необхідності введення до обігу, як це не дивно, опублікованих джерел (переконана, будь-який історик, який виконує конкретно-історичну роботу, в контексті своєї теми вперше вводить в обіг, точніше, трансплантує, навіть вже добре відомі джерела), які не згадувалися раніше в бібліографічних оглядах, хоча й піддаються точній атрибуції, а й у спробах виявити не атрибутовані та по-новому подивитися на вже проаналізовані істориками³⁰ під кутом зору історичних зацікавлень Ф.Й.Туманського.

Майже всі дослідники історії Росії XVIII ст. звертали увагу на корінну суперечність російської економіки, яка полягала в розриві між розвитком промисловості, зростанням міст та відсталим сільським господарством, з його традиційною агротехнікою, примітивними знаряддями праці, низьковрожайними сортами зернових, малопродуктивною худобою, відсутністю добрив та травосіяння тощо³¹. Внутрішній ринок, до якого, до речі, особливо після 1754 р., все більше включалися й українські регіони, зміцнювався і породжував попит на сільсько-господарську продукцію, примушував підсилювати товарність рільництва й скотарства. Необхідність підвищення виробництва в сільському господарстві перетворилася на одну з головних економічних проблем з середини XVIII ст. В умовах, коли основними постачальниками на внутрішні та зовнішні ринки були поміщицькі господарства, низька врожайність на їхніх полях ставала неприпустимою³². Як зазначив сучасний російський історик Ю.О.Тихонов, така ситуація

* «Труды Вольного экономического общества» – одне з періодичних видань цього товариства, назва якого декілька разів змінювалася. Так, з 1779 по 1794 рр. воно перейменоване на «Продолжение Трудов...», з 1795 – на «Новое продолжение Трудов ...». У 1810 р. було відновлено початкову назву (див.: Ходнев А.И. Краткий обзор столетней деятельности Императорского Вольного экономического общества с 1765 до 1865 года. – Санкт-Петербург, 1865. – С.13). У тексті статті та в бібліографічних посиланнях вживається загальноприйнята в науковій літературі назва «Труды» та «Труды ВЭО» незалежно від часу видання.

стала предметом зацікавленого обговорення: «И в правительстве, и в дворянской среде стали задумываться о мерах, благодаря которым помещичьи экономии могли бы занять ведущие позиции в земледелии и животноводстве, увеличить товарную долю сельских продуктов и тем самым поднять доходность имений»³³. Це досить чітко виявилось в рекомендаціях по управлінню маєтками³⁴, укладання яких стало досить поширеним явищем, навіть частиною господарської культури освічених землевласників, а також у заходах уряду, зокрема Єкатери́ни II.

Вступивши на престол, імператриця, на думку автора найбільш ґрунтовної монографії про єкатерининську епоху І. де Мадаріаґи, «чётко понимала необходимость выработать для России экономическую политику» згідно з власними поглядами, які в цьому питанні відзначалися «разумным эклектизмом»³⁵. Перебуваючи в тому числі під впливом фізіократів³⁶, вона вірила в пріоритет сільського господарства як головного джерела існування людства³⁷. Лідерами в широкому розвитку цієї галузі виступали поміщики (освічена частина яких, до речі, була обізнана з вченням фізіократів³⁸), або, у всякому випадку, ті з них, хто мав вдосталь робочої сили і доступ до капіталів. Вони збільшували площі, відведені під вирощування продукції на ринок. Більше того, як вважав один з відомих знавців сільського господарства другої половини XVIII ст. М.Л.Рубінштейн, якщо в 50-ті рр. російські поміщики турбувалися головним чином про посилення експлуатації своїх кріпосних, то пізніше все більше проявлявся інтерес до вдосконалення методів обробки землі, нової техніки, високоякісного посівного матеріалу³⁹. Важливим фактором повороту частини поміщиків до аграрно-промислових новацій дослідники вважають також соціокультурні аспекти, пов'язані з постійним та відчутним впливом західноєвропейської культури як на індивідуальну, так і на масову свідомість росіян протягом всього XVIII ст. Уважно проаналізувавши факти запозичення закордонного досвіду російськими господарями, С.А.Козлов зазначив: «Несмотря на то что «удельный вес» рациональных элементов в привносимом из-за границы идейном багаже и предметах материальной культуры всё ещё оставался в этот период минимальным, само расширение кругозора отечественных помещиков, промышленников, представителей купеческой и научной среды имело очень важное значение: способность критически оценить собственную хозяйственную, социальную и культурную жизнь стала одним из самых ценных приобретений российского общества в результате близкого знакомства с Западной Европой»⁴⁰.

Незадоволення станом справ у власних маєтках, а також знайомство з економічними ідеями і практичним досвідом раціонального та високоприбуткового ведення господарства, накопиченого в Західній Європі, підштовхувало найбільш передових та діяльних поміщиків до раціоналізації, застосування наукового підходу. Вважається, що відгукуючись на пропозиції дворянства щодо необхідності надання теоретичної допомоги в цьому, Єкатерина II своїм указом відкрила у вересні 1763 р. «клас агрикультури» при Академії наук⁴¹, а рескриптом 31 жовтня 1765 р., погоджуючись із громадською ініціативою і керуючись інформацією російських дипломатів та мандрівників про позитивну діяльність подібних товариств у Західній Європі, започаткувала «Вольное экономическое общество к приращению в России земледелия и домостроительства»⁴² (далі – ВЕТ).

Утворення ВЕТ, яке, враховуючи прагнення батьків-засновників до незалежності від бюрократії, В.Я.Гросул кваліфікував як «общественно-государственную организацию»⁴³, стало помітною подією не тільки для російського сільського господарства, а й сприяло розвитку науки, економічної думки і практики в галузі агрономії і агротехніки, пропагуючи власний та міжнародний досвід, а також пожвавлення інтересу до суспільної думки в цілому. Товариство запрошувало до роботи всіх бажаючих, просило громадян повідомляти про свої дос-

ліди, обіцяючи спеціальне заохочення. Вже серед перших 15 членів ВЕТ, крім «образцовых хозяев», представників вищої знаті Р.І.Воронцова, О.В.Олсуф'єва, Г.Г.Орлова, І.Г.Чернишова, були вчені – професор хімії І.Г.Леман, професор ботаніки І.П.Фальк, головний садовий майстер Г.Я.Еклебен, член Медичної академії, головний аптекар І.Г.Модель, доктор медицини Х.Пекек, президент Медичної колегії О.І.Черкасов та інші⁴⁴. Таким чином, відразу ж були створені умови для об'єднання наукових сил задля узагальнення всього попереднього вітчизняного та європейського досвіду ведення поміщицького господарства і тим самим для міцного існування «экономии ученой», яка отримала свій розвиток в «Трудах» ВЕТ⁴⁵. З виданнями ВЕТ співробітничали відомі вчені та практики тої пори – А.Т.Болотов, П.І.Ричков, П.С.Паллас, І.І.Комов, І.І.Лепехін, А.В.Самборський, Д.М.Полторацький та інші.

Особливо великі заслуги в розвитку сільськогосподарської науки визнаються за А.Т.Болотовим (1738–1833 рр.). У своїх роботах, які, на думку відомого бібліографа С.Венґерова навряд чи вмістилися б у 350 томів⁴⁶, вчений-агроном спирався перш за все на російський досвід ведення господарства, невпинно пропагуючи й передові зарубіжні досягнення. Для цього він використовував не лише видавничі можливості ВЕТ, а й започаткував власні журнали «Сельский житель» (1778–1779 рр.) та «Экономический магазин» (1780–1789 рр.). Порад його дослухалися, а рекомендовані ним прийоми намагалася застосовувати у своїх господарствах значна частина поміщиків⁴⁷.

У господарське спілкування через трибуну ВЕТ та болотовських журналів поступово включалися й землевласники з українських регіонів. Зокрема, в реєстрі членів ВЕТ за 1765–1779 рр. зустрічаються добре знайомі прізвища К.Г. та О.К. Розумовських, М.М.Мотоніса, В.Г.Рубана, І.С.Лашкевича, Ф.Б.Пасека. В 1789 р. серед членів Товариства з'явився відомий доктор медицини Н.Амбодик, у 1792–1793 рр., крім Ф.Й.Туманського, М.І.Коваленський, М.В.Капніст, доктор медицини Д.С.Самойлович. З великої кількості нових членів, які поповнили ряди ВЕТ, у «Приложении» до «Трудов» за 1794 р. значаться шість катеринославців, Г.І.Коваленський⁴⁸. Серед передплатників «Экономического магазина» вже в 1780 р. бачимо І.І.Миклашевського, О.Ф.Нестерова та бунчукового товариша Марковича з Ромнів, бунчукового товариша В.М.Корсака зі Стародуба, С.І.Тев'яшова та Д.П.Синельникова з Острогоська, аптекаря П.К.Гільдебрандта з Лубен, переяславця Л.М.Лукашевича, В.Косякова та Величковського з Кременчука. Виписували журнал також архімандрит Києво-Печерської лаври Зосима, чернігівський єпископ Феоділ, полтавський архімандрит Феоктист, архімандрит Спасо-Сіверського Новгородського монастиря в Новгороді-Сіверському Євстафій, Ізюмська провінційна канцелярія, полкова Полтавська канцелярія, Слобідсько-Українська губернська канцелярія, Комісія Дніпровської лінії в Катеринославі⁴⁹. Все це свідчить про зростання інтересу до економічної літератури, але проблеми господарства українських земель знаходили відображення в публікаціях спорадично.

У випускному числі «Трудов» ВЕТ статський радник Т.І.Клінґштет опублікував статтю, в якій обґрунтував необхідність господарського обстеження стану землеробства і ведення господарства в масштабах цілої імперії⁵⁰. Він же розробив дуже ґрунтовну спеціальну анкету з 65 питань, яка стала своєрідною програмою такого проекту⁵¹. В подальшому «Труды» неодноразово друкували відгуки на цю пропозицію, які надходили з різних регіонів країни. Однаке, характерно, що поміж українських регіонів на його сторінках з'явилися лише господарські описи провінцій Слобідсько-Української губернії⁵². Наприкінці століття помітне зростання зацікавленості економічними проблемами новоприєднаних причорноморських регіонів⁵³. До початку XIX ст. (а у 1798 р. вийшов останній у XVIII ст. 52-й том «Трудов») як об'єкт зацікавленості Малоросія майже не

привертала увагу дописувачів цього поважного видання. Спеціально цьому регіону присвячена лише одна стаття⁵⁴, а також невеличкий сюжет у загальному нарисі економічної географії Російської імперії професора хімії Санкт-Петербурзької академії наук І.Г.Георгі⁵⁵.

Зацікавлення господарськими проблемами у Ф.Й.Туманського виявилось вже в добре відомій програмі всебічного опису Малоросії, поданій П.О.Румянцеву 6 грудня 1779 р., а також у його видавничих справах, що, імовірно, й сприяло створенню репутації обізнаного, дбайливого господаря, необхідної для членства у ВЕТ.

Ф.Й.Туманського можна віднести до крупних землевласників, адже, за даними В.Л.Модзалевського, він володів більше ніж 500 ревізкими душами в Петербурзькому, Тихвинському, Глухівському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Стародубському, Лубенському, Чернігівському повітах⁵⁶. Його перша дружина, Є.В.Комаровська – донька бунчукового товариша, багатого дідача – володіла в 1784 р. двома селами та трьома хуторами, де налічувалося 1343 душі обох статей⁵⁷. Так що певного досвіду у господарюванні Ф.Й.Туманський міг набути ще до від'їзду в Петербург. Але, на жаль, про цю діяльність Федора Йосиповича нічого невідомо. Усе ж, треба думати, він був непоганим дідичем, оскільки навряд чи спромігся б реалізувати свої потужні приватні інтелектуальні проекти загальноросійського значення. Для цього необхідні були не лише бажання та готовність, а й матеріальні можливості. Адже тільки на «петровські видання» було витрачено колосальну на той час суму у 10 тисяч рублів⁵⁸, що опосередковано свідчить про господарську успішність Ф.Й.Туманського. Його проекти були не прожектерством, а результатом доброго знайомства з економікою людини, яка думає не тільки про сьогодні, а й про завтрашній день, не тільки про приватний інтерес, а й про суспільне благо, не тільки про свій край, а й про світ від Далекого Сходу до Африки⁵⁹.

Дослідники практично одноставно визнають у Ф.Й.Туманському натхненника О.Шафонського⁶⁰. Звичайно, ніхто не буде заперечувати творчого підходу автора «Черниговского наместничества топографического описания» до своєї праці, але, думаю, не в останню чергу значну увагу, приділену ним окремим соціальним категоріям, господарським заняттям, можна пояснити і впливом «програми» Федора Йосиповича. Причому О.Шафонський при описанні сіл, слобід, «деревень», «пригородков», надаючи перевагу «знатнейшим из них», керувався в тому числі й економічними критеріями⁶¹. Але схильний до широкого обстеження держави і узагальнення інформації Ф.Й.Туманський не обмежився тільки створенням «програми». Він у повній мірі віддав данину «великої інвентаризації XVIII века»⁶², оприлюднюючи різноманітні її результати. Під його «смотрением» та «иждивением» були видані окремими книжками описи, які включали й господарську складову, зокрема, «Описание Архипелага и Варварийского берега, изъясляющее положение островов, городов, крепостей, пристаней, подводных камней и мелей, число жителей, веру, обряды и нравы их с присовокуплением древней истории и с тремя чертежами» (1786 р.) та «Достоверныя известия об Алжире, о нравах и обычаях тамошнего народа о состоянии правительства и областных доходов, о положении Варварийских берегов, о произростаниях и прочем с верным чертежем» М.Г.Коковцева (1787 р.). Ф.Й.Туманський також переклав з німецької мови «Путешествие» П.С.Палласа по східним регіонам імперії⁶³.

Описи статистичного, етнографічного, господарського характеру друкувалися Ф.Й.Туманським і в «Российском магазине» – журналі, який традиційно розглядається тільки під кутом зору історичних інтересів його видавця. Показово, що вітчизняні дослідники не звернули на це уваги, хоча деякі з цих текстів навіть мають точну вказівку авторства. Вони не внесені й у бібліографії Ф.Й.Туманського, як, до речі, і ряд інших його праць. Це, у першу чергу, стосується досить розлогого «Описания Санкт-Петербурга»⁶⁴ та «Описания Кронштадта»⁶⁵,

в яких подано, крім іншого, обширі відомості про господарські заняття тогочасних мешканців цих міст. Знайшлося у часопису також місце для «Краткого известия о пермских чердынских вогуличах» архімандрита Донського монастиря Платона⁶⁶ й для етнографічно-господарського «Описания народов около Якутска, Охотска и в Камчатке»⁶⁷ – якутів, чукчів, коряків, юкагірів, камчадалів, тунгусів та інших, – автора якого не зазначено.

Все це досить показово, оскільки, декларуючи видавницьку ідеологію «Російського магазина», Ф.Й.Туманський продемонстрував значну широту власних зацікавлень: «На вопрос: входят ли в план сего магазина известия о новейших происшествиях, имею честь ответить, что всякое известие о происшествиях российских древних и нынешних, общих и частных по уездам и селениям будут помещаемы, равно как сведения о произведениях естественных, домостроительных, хозяйственных, лечебных успехах, средствах врачевания, о деяниях частных человек россиян добродетельных, в каком бы то ни было отношении и проч. Одним словом, что токмо России принадлежит или принадлежало»⁶⁸. При цьому просвітительське спрямування журналу виявлялося навіть у підборі для оприлюднення документів з господарської історії царського двору. Імовірно, готуючись до написання життєпису Петра I⁶⁹ та збираючи для цього документи, Ф.Й.Туманський не обходив економічні відомості, які й оформлював у вигляді окремих публікацій. На сторінках часопису він надрукував «Выписку из разметной 1700 года книги о расходе на кушанье, питье и прочее, что до стола при царском дворе употребляемо было», «Ведомость о ежегодном отпуске от государева двора на монастыри 1699 года»⁷⁰, а також «Известие о цене некоторых товаров как оныя в Москве 1704 года продаваемы были». В останньому він подав ціни в основному на предмети розкоші, вино, золотий дріт, французькі карти, мускатний горіх, ізіум, індиго, перець, мідь, олово, «лучшую и среднюю бумагу» і т.п., зробивши примітку зі сподіванням на продовження: «Сие на первый случай я постараюсь со временем о всем сем и подобном до торговли относящемся подробнее доставить сведение»⁷¹. У вступних словах та коментарях до цих праць Ф.Й.Туманський не лише пояснив необхідність оприлюднення таких матеріалів, а й, не стримавшись, фактично зробив заяву проти марнотратства, надмірного захоплення новомодними закордонними витребеньками, в чому вбачав причини економічної кризи: «Кто оспорит, что сведение о древнем соотичей наших хозяйстве и умеренности их не токмо полезно для гистории, но и нравоучительно для современников наших, чем далее тем глубже в ядовитой тине роскоши, утопающих: ко вреду общаго домостроительства и к гибели частного здравия. Пример начальства – пример подвodomым, и следовательно начал от онаго можно заключить о последнем»⁷².

Тут слід сказати, що вже із середини XVIII ст., у тому числі й в наслідок «настойчивой вестернизации»⁷³, значно змінився спосіб життя в першу чергу вищих верств суспільства, збільшилися нерозумні витрати, відповідно досить ясно виявилася потреба російського дворянства у грошах⁷⁴. Як писав у своїй мемуарній книжці М.О.Дмитрієв, згадуючи життя свого діда в екатерининську епоху, в той час «помещики дозволяли себе барство, какого после не было и в помине»⁷⁵. Своєрідною реакцією на це стали публічні поради відмовитися від надмірної розкоші, притримуватися ощадливості й жити відповідно до власних можливостей. Позиції Ф.Й.Туманського в цьому питанні були співзвучні поглядам інших російських інтелектуалів того часу. Зокрема, В.М.Татищев, розмірковуючи про грошові прибутки дворян, писав: «Конец желаниям нашим ненасытным в свете главной пункт – деньги: не тот богат, кто их имеет много и еще желает, и не тот убог, кто их имеет мало, мало же скорбит о том и не желает, а богат, славен и честен тот, кто может по пропорции своего состояния без долгу век жить и честь свою тем хранить и быть судьбою довольным, роскоши презирать, скупость в доме не пускать»⁷⁶. Такий мотив неодноразово звучав й у Ф.Й.Туманського.

Як відомо, переїхавши в 1785 р. до Петербурга, наш герой вже невдовзі став лідером просвітительського гуртка, який за масштабністю порівнюють із діяльністю та впливом на освічену публіку Д.Фонвізіна, О.Радищева, І.Крилова, М.Новикова⁷⁷. Потужні літературні сили того часу – І.Дмитрієв, Г.Державін, Є.Костров, Я.Княжнін, А.Грибовський, П.Богданович, В.Капніст, М.Яновський – об'єдналися навколо започаткованого Ф.Й.Туманським часопису «Зеркало света» (1786–1787 рр.), який один із відомих дослідників тієї епохи Г.П.Макогоненко назвав «боевым органом русского просвещения»⁷⁸. Але оцінюючи по достоїнству «широкі енциклопедичні інтереси малоросійського просвітника»⁷⁹ й громадську позицію цього журналу, історики звертали увагу виключно на його літературний, політичний, філософський і бібліографічний відділи, забуваючи про рубрику «Хозяйство». Хоча наявність її в часопису, орієнтованому на морально-етичну проблематику, сама по собі досить симптоматична та цілком природна, оскільки така важлива сфера, як господарство, не повинна була залишитися осторонь просвітницьких ідейних впливів. До того ж, у контексті вчення фізіократів економіка, і в першу чергу землеробство, набувала загальносуспільного значення, а, отже, і громадського звучання. Невипадково ВЕТ спочатку задумувалося як «Патриотическое общество для поощрения в России земледельчества и экономии»⁸⁰.

Видається дещо несподіваним, що в «Зеркале света» Ф.Й.Туманський не вмістив жодної своєї замітки з позначкою авторства. Але дуже вірогідно, що у відділі «Хозяйство» цілий ряд статей належить саме йому. Такої думки притримується й Ю.Шемшученко, який зауважив, що Федір Йосипович «был автором многих статей и сам определял идеологию журнала»⁸¹. Це також цілком відповідало тодішній видавничій практиці, про що свідчить і приклад А.Т.Болотова, який, готуючи «Экономический магазин», «почти один (если не считать малолетнего сына Павла, который переписывал статьи), в течение 10 лет непрерывно давал материал для журнала»⁸². До того ж, таке припущення підтверджуються точно атрибутованими роботами Ф.Й.Туманського. Зокрема, на користь його авторства не підписаної статті «Новый способ к посеву прибора и приуготовлению льна»⁸³ говорить опубліковане ним пізніше в «Трудах» ВЕТ повідомлення «О серпанке»⁸⁴. Причому в обох статтях, стилістично та змістовно співзвучних, наголошувалося не лише на приватних та станових економічних вигодах розведення цієї культури, але й на загальнодержавному інтересі, який страждає від збільшення імпорту відповідних товарів: «Известно, что, при порядочно устроенном сельском хозяйстве разведение льна приносит двойную пользу, во-первых, употребляется в домашнем обиходе и заменяет немалое издержание на покупку иностранного холста, а, во-вторых, продажей онаго доставляет немалый помещикам и крестьянам доход...»⁸⁵. Ще одним можливим аргументом на користь авторства Ф.Й.Туманського є деякі українізми в російськомовному тексті, наприклад, льон треба «разослать на мураве тонкими шарами».

До речі, названі статті, що важливо, також підтверджують добре знайомство Ф.Й.Туманського з господарськими справами. Інакше навряд чи можна було б так детально описати не тільки призначення серпанків (справжня етнографічна замальовка), якими славився Козелець у Малоросії, Польщі та Криму, процес виготовлення тканини, динаміку цін, а й, головне, показати шкоду від занепаду цього промислу внаслідок необґрунтованого, з погляду автора, захоплення закордонним тарлатаном*. Причому турбувала Ф.Й.Туманського не тільки втра-

* Серпанок (серпянка) – рідка, не цупка тканина. Як писав Ф.Й.Туманський, серпанки використовувалися в першу чергу для жіночих наміток. Тарлатан – м'яка, доволі рідка напівпрозора бавовняна тканина (див.: Кирсанова Р.М. Розовая ксандрейка и драдедамовый платок. Костюм-вещь в русской литературе XIX века. – Москва, 1989. – С.210, 225.).

та прибутків «упражняющихся» у виробництві серпанків через спад попиту та як наслідок збільшення ціни на них у зв'язку з дефіцитом, а й зайва витрата грошей покупцями, що не корисно для суспільства в цілому. Демонструючи аршин серпанку на засіданні ВЕТ та закликаючи пропагувати вітчизняний товар, він поставив запитання: «Не стоит ли сие нашего общаго внимания, чтобы возбудить охоту работающих к упражнению ткаения серпанок с большею прилежностью и в большем количестве, а торгующих воззвать к развозу оных в столичные и другие города? Вошедший у прекрасного пола во употребление и толики ми похвалами перевозосимый тарлатан (виділено Ф.Туманським – Т.Л.), какіе заслуживает перед серпанком преимущества?» І сам же відповідав: «Ежели же первой по доброте и цене равняется с последним, то серпанка должна иметь великое преимущество по тому, что оная есть произведение отечественное и дело рук собратия нашей»⁸⁶. Він пропонував більш широко використовувати серпанки – на пологи для ліжка, для віконних занавісок, навіть на сукні, фарбувати, вишивати різними візерунками, як і тарлатан, «и наряжаются по воле», дивуючись безглуздому захопленню модною закордонною тканиною: «Жена моя делала все сие, и многие обманулись в названии, хвалили доброту, удивлялись дешевизне; но вдруг узнав наименование, поворачивали сие в ошибку и отдавали тарлатану преимущество. Таково следствие привязанности к чужому!»⁸⁷.

Господарську обізнаність, практицизм Ф.Й.Туманський продемонстрував й у «известии» «О сохранении воды и льда в погребах» для ВЕТ, де, подавши власні креслення льодовника, досить детально описав технологію його спорудження, правила заготівлі та укладання льоду, які гарантують нормальну роботу такого «холодильника» протягом року. Маленька обмовка на початку та в кінці статті – і зрозуміло, що господарським справам приділялося багато уваги, а також знову – широта мислення, вихід за межі «економії приватної» на загальнодержавну орбіту: «В холодных странах вода налитая в бутылки с 25 декабря по 10 генваря, набратая в ясный и морозный день, сохраняется в погребу круглый год, так же чиста и здорова, как бы того дня была налита. К сему примечанию имел я случай и делал несколько лет опыты; не может ли сие примечание послужить в пользу российских кораблеплавателей, чтобы они для кораблей воду заготовляли в сие время? Причину изъяснить сему не трудно, что в то время вода чище протчаго времени, без пыли и насекомых»⁸⁸. Як бачимо, все, що його цікавило, Ф.Й.Туманський розглядав у двох вимірах – приватно-можливість застосування у власному господарстві та суспільному.

Познайомившись зі зразками торфу, наданими йому власником маєтку Івахіно в Смоленському намісництві англійцем Маддоксом, наш герой поставив йому ряд технологічних запитань: де знайдено, як видобувається, як сушиться, де і як зберігається, де і як використовується. Він порівняв корисні властивості торфу з дровами, провів оцінку окремих етапів виробництва і вартості кінцевого продукту, розглянув можливості доставки торфу до столиць, способи утилізації та використання навіть золи з-під нього, представивши результати і зразки на розгляд ВЕТ для детального ознайомлення та подальшої популяризації цього виду палива, ширше використання якого повинно було посприяти збереженню лісів. Усе це також було викладено в замітці «О торфе»⁸⁹, надрукованій у «Трудах» ВЕТ 1793 р.

* Такий «речовий снобізм», мабуть, ще й зараз є досить стійким у середовищі східнослов'янської еліти. Відомий російський політик Ірина Хакамада пригадала випадок, коли її подруга, вишукана й елегантна дама, відмовилася від джинсів, які їй дуже сподобалися, тоді, коли дізналася, що вони коштували не триста доларів, а лише тисячу російських рублів (див.: Хакамада И. SEX в большой политике. Самоучитель self-made woman. – Москва, 2006. – С.185).

В розділі «Хозяйство» в «Зеркале света» скоріш за все Ф.Й.Туманському належить і невеличка замітка «О худых землях»⁹⁰ та трактат «О торговле»⁹¹. Без сумніву, сам видавець писав й рецензії та передмови до творів інших авторів, представляючи в такий спосіб власні позиції. Зокрема, рецензуючи книжку відомого вченого-агронома, професора землеробства, члена ВЕТ та англійського Батського сільськогосподарського товариства І.Комова⁹², Федір Йосипович висловився цілком у дусі тогочасних уявлень відносно економічних пріоритетів та значення окремих галузей для суспільного блага: «У всех народов земледелие есть и важнейшая и полезнейшая часть упражнений: оно есть главный источник, из коего течет богатство и основание всего благоденствия»⁹³. У Ф.Й.Туманського це не просто риторична фраза, покликана підсилити значення запропонованого читачам твору відомого вченого, а глибоке переконання, яке буде неодноразово озвучуватися.

Для з'ясування не стільки економічних поглядів Ф.Й.Туманського в цілому, скільки його ставлення до «самого главного коренного вопроса нашего сельского хозяйства»⁹⁴ – селянського питання, значний інтерес представляє опубліковане ним в «Зеркале света» «Правило, по котрому должен поступать главной Управитель»⁹⁵. З точки зору джерелознавчої можна сказати, що це одна з перших публікацій подібних матеріалів, якщо не рахувати надруковані в 1770 р. за результатами конкурсу ВЕТ «зразкові інструкції» А.Т.Бологова та П.І.Ричкова. Цей документ видавець отримав від правителя Пермського намісництва І.В.Колтовського, а той у свою чергу від неназваного власника великої вотчини*. Передмова до тексту, безумовно, належить Ф.Й.Туманському, а його повне співчуття «Правилу», «которое делает честь человеческому сердцу», дає підстави стверджувати якщо не тотожність, то глибоку близькість висловлених думок відносно образу ідеальної моделі поміщицького управління та ставлення до селян. Незважаючи на помітні, навіть при поверховому спостереженні, літературно-стильові запозичення і кальки, навряд чи буде помилкою твердження, що в останній чверті XVIII ст. селянський дискурс у поміщицькій свідомості зазнав кардинальних змін не лише під впливом просвітницької літератури.

П'ять пунктів документа найімовірніше являють собою фрагмент більш обширної інструкції, обраний або І.В.Колтовським для Ф.Й.Туманського, або останнім для читачів свого журналу, оскільки тут містяться тільки рекомендації відносно принципів ставлення до селян яскравого патерналістського спрямування. Поза увагою залишилися визначення організації самого апарату управління, системи господарювання, сума повинностей селян та порядок їх визиску, кінець кінцем способи ведення сільськогосподарських робіт, що було характерне для поміщицьких інструкцій того часу⁹⁶. По-перше, автору «Правила» були не потрібні навіть мільйонні прибутки, якщо це могло «отягчить» долю залежних селян; тому він дозволяв управителю «предпочесть моим выгодам выгоды тех людей, коим я должен и хочу быть более отцом, нежели господином». По-друге, застерігаючи від зловживання владою, він зауважував, що «человеку честному и благоразумному, которому поручается судьба нескольких тысяч людей, должно быть восхитительно не то, что он власть толико обширную имеет, но что имеет случай толикому числу подобных себе вспомогать христиански», по-третє, автор ратував за «честную безпристрастность» вотчинного суду, ос-

* За спостереженнями дослідників літературної та історіографічної традиції XVIII – початку XIX ст. такий складний багатоступеневий, нерідко анонімний, або напіванонімний шлях джерела до його оприлюднення є одним із свідчень можливої містифікації походження тексту (див., наприклад; Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва, 2005). Це дає підстави несміливо припустити, що автором «Правила...» міг бути сам видавець «Зеркала света».

кільки «излишняя потачка превращает человеколюбие в слабость, влекущую за собою беспорядок; а излишняя строгость есть безразсудное, а иногда и злобное тиранство». При визначенні покарання пропонувалося «прибегать к чувствуванію любви родительской и представлять себе того несчастного как бы сына своего». І окремим пунктом прописувалося дбати про вдів, сиріт, бідних, «почитая то себе честью, внутренним удовольствием и спасением».

Цікаво, що в трьох із п'яти пунктів бачимо звернення до християнської моралі, «Всевидающего Судии». Тобто ідеї «християнського господарювання», які пізніше звучатимуть, зокрема, у М.В.Гоголя в «Русском помещике» з «Выбранных мест из переписки с друзьями»⁹⁷, були близькі й автору, і публікатору «Правила». Свою солідарність Ф.Й.Туманський висловив у сподіванні: «если бы каждый помещик поступал подобно оному (пермському вотчиннику – Т.Л.), то можно было надеяться, что как помещик свои доходы верно получил бы, так равно и его подданные, благословляя дни его, находились бы в благополучном состоянии»⁹⁸, а також й у власних виступах у Вільному економічному товаристві, які завершують його публічну інтелектуальну активність.

Перша невелика промова була виголошена Ф.Й.Туманським 24 січня 1792 р. під час прийняття у ВЕТ⁹⁹. Показовий уже вибір теми для такого важливого заходу, яка засвідчує перед поважним зібранням ідейні, соціально-моральні позиції оратора. Розпочавши з «неопровергаемой истины», що сільське господарство і в першу чергу землеробство є «чистым и первоначальным источником благоденствия народов», новообраний член товариства фактично проспівав гімн землеробам: «Селянин, добрый селянин, иждивающий дни свои в обделывании щедродарных земли, питает себя и свое семейство ея плодами, не занимая плодов чужих; избытками своими обогащает дворянина; распространяет торговлю и беззагостно отделяет часть стяжаний в дань Отечеству. Вообразим, если возможно, общество отчужденное селян, не имеющее полей для возделывания – и существование оно будет химера!». Врахуємо відповідність моменту та закони жанру і все ж, думаю, не варто підозрювати промовця в нещирості, адже в жодному з його власних та ним опублікованих текстів не зустрічається нарікань або негативних характеристик на адресу селян, що бачимо і у А.Т.Болотова, і у П.І.Ричкова, і у Т.П.Текутьєва¹⁰⁰ та багатьох інших. Більше того, провину за неуспішність господарських справ Ф.Й.Туманський скоріш покладав на поміщиків. Малюючи ідеальний образ селянина, який, працюючи від зорі до зорі, й у стужу, і в спеку, забезпечує суспільство всім необхідним, він закликав ВЕТ допомагати землеробам «своими советами, наблюдениями, опытом» та обіцяв для цього «употребить все слабыя силы».

Доволі розгорнута промова була виголошена Ф.Й.Туманським за дорученням товариства на річному зібранні 10 грудня 1793 р.¹⁰¹ Вона не згадується, як правда, й попередня, у вітчизняній історіографії. Її лише коротко процитував історик ВЕТ В.В.Орешкін¹⁰², хоча й одного цього зразка ораторського жанру, гадаю, було б достатньо, щоб вписати нашого героя в ряд українських та російських просвітителів кінця XVIII ст.¹⁰³ Саме тут найповніше було представлено соціально-економічну «програму» Ф.Й.Туманського, яка заслуговує на особливу увагу ще і з огляду на відсутність подібних виступів українського панства в кінці XVIII ст. та на можливість докорінно змінити домінуючі уявлення про коло суспільних інтересів «патріотів». З точки зору дослідження процесу широкої інкорпорації Лівобережної України промова Ф.Й.Туманського є демонстрацією того, що в соціально-економічних питаннях дворянство регіону почало вписуватися в новий, імперський культурно-господарський простір, у тому числі й звикати до кріпосної системи, і проблеми російського панства для нього поступово ставали близькими. Ще у Комісії по складанню Нового Уложення 1767–1774 рр., як вже говорилося вище, депутати від шляхетства Гетьманщи-

ни висловлювалися з приводу селянського питання, але в регіональному вимірі, виходячи з тогочасної малоросійської специфіки. Ф.Й.Туманський уперше так широко та концептуально маніфестував інше ставлення новоспечених дворян до цієї проблеми і нових для них соціальних реалій, засвідчуючи, що селянське питання втрачає лише регіональне забарвлення й стає не чужим малоросам на загальноросійському рівні.

Малоросійський поміщик Ф.Й.Туманський на місцеві особливості не звернув жодної уваги. На обговорення шановного зібрання ВЕТ ним було винесено важливе питання «усовершенствования хозяйства в России». Звісно під цим розумілося тільки сільське господарство, більше того, землеробство, оскільки, на думку промовця, «силу и слабость царств измеряют умные по состоянию земледелия»¹⁰⁴. Але водночас червоною ниткою в промову впліталися проблеми, які хвилювали тогочасне російське суспільство – співвідношення свого та чужого, традиції та модернізації, а звідси міста та села. Віддавши шану зусиллям членів ВЕТ, які в своїй діяльності керуються ні користю, ні марнославством, ні турботою про ближніх та рідних, ні жадобою влади – цими чотирма «пружинами», що «движут словесную тварь к трудолюбию», а суспільним благом і любов'ю до людей та вітчизни, часто не шкодуючи своїх зусиль і власності, Федір Йосипович досить розлого виклав причини гальмування розвитку господарства, причому з визначених десяти на перше місце поставив «нерадение помещиков», та й фактично всі інші так чи інакше були поставлені в площину «поміщик – селянин». Але, на відміну від промови 1792 р., тут оратор змалював вже образ ідеального дідича, покладаючи на нього повну відповідальність за вдосконалення господарства.

Запорукою успішності економії Федір Йосипович вважав необхідність безпосереднього нагляду землевласників за своїми маєтками. Ще до даної промови, в першій частині «Российского магазина» за 1792 р. він розпочав друкувати «Российские нравоучительные сказочки», причому, перелічивши в передмові «добродетели», які можуть ними виховуватися, пообіцявши представляти публіці відомі йому та закликавши всіх повідомляти нові, з усієї сюжетної різноманітності першою подав досить цікаву казочку під назвою «Око хозяйское главной во всем успех», що досить показово з погляду занурення тогочасних інтелектуалів в економічні проблеми. Тут ішлося про двох поміщиків-сусідів, один із яких був власником семисот, а другий – лише вісімдесяти селян. Вони дружили й часто відвідували один одного. При цьому багатий «В...» із здивуванням говорив приятелю «П...»: «Я богачее тебя почти в десять крат, ...но угощаю тебя равно как и ты меня; остатков от моих доходов нет; так где берешь ты доходы, чтобы со мною в издержках сравняться?» Щоб допомогти другу, «П...» вдався до хитрощів та вручив йому мішечок з чарівними камінцями та «інструкцію» для використання його протягом півроку: «По утру встав очень рано обойди с ним скотские дворы, житницы, огороды, гумно, сады, нивы и что успеешь; повтори сие по полудни и в вечеру; действием сокровенные здесь драгоценности угобятся твои нивы, утучнеет скот, наполнятся житницы и проч. Блюди да ни в один день не забудешь исполнить мною сказанного и берегись открывать мешочек, ежели не хочешь, чтобы исчезла волшебная в оном заключенная сила»¹⁰⁵. Через півроку, коли стан господарства «В...» значно покращився, «П..» розкрив приятелю секрет успіху. Як-то кажуть: «сказка ложь да в ней намек», ефективно господарювання можливе тільки при особистій безпосередній участі поміщика. Це ж переконання прозвучало й у промові 1793 р. Управителі, прикажчики, відзначав Ф.Й.Туманський, не здатні забезпечити процвітання – «чужим умом не скопить дом» (курсив тут і далі належить промовцю – Т.Л.), бо «наемники» в першу чергу думають про «получение мзды», а обраний із селян «бывает толико же незнающ, как и его собратия; и так какой ожидать пользы: когда слепец слепца водит?».

Федір Йосипович засуджував прагнення панства безперервно жити подалі від своїх маєтків і для тих, хто був вільний від державної служби, зовсім не знаходив виправдання, а службовцям радив час від часу навідуватися в господарства й самостійно здійснювати контроль, керуючись давнім правилом: «не всюду с верою, а инде с мерою», оскільки донесення прикажчиків не завжди вірні¹⁰⁶. До того ж, дотримуючись просвітницьких, а також патерналістських переконань, Ф.Й.Туманський вважав, що «хозяин не только владетель избытков своего деревни, но и отец своих поселян» і саме він здатний бути їхнім «наставником». Головна ж причина неусвідомлення своєї поміщицької відповідальності полягала у відсутності належного виховання тих, кому ввірені інколи тисячі людей. На жаль, на думку промовця, воно переважно обмежувалося вивченням іноземних мов, звичок і традицій: «Научить языкам, отдать в службу, вот все попечение! Чуждые языки накормят ли? В старости или по другим случаям от службы удалась, не к сохе ли, не к своим ли деревням возвращаются? Что же пользы в чинах, в лепетаньях чужестранных, когда простой селянин в прибывшем помещике найдет невежду». Цікаво, що так само-як і, наприклад, В.Г.Полетика¹⁰⁷, пройшовши через закордонні університети, просякнутий духом західноєвропейської культури, Ф.Й.Туманський, котрий, згадаймо, активно виступав проти галоманії¹⁰⁸, ввів у російський простір відомий латинський вислів, підхоплений Г.Р.Державіним та О.С.Грибоедовим, «и дым отечества нам сладок и приятен»¹⁰⁹, ратував за «вітчизняну» школу й у вихованні дбайливих господарів за повернення до витоків, більше того, до «обильного ручья сельской науки», що дасть можливість, «твердое положив основание гражданина и человека, мыслить о другом просвещении и службе»¹¹⁰.

Деякі з виділених Ф.Й.Туманським причин економічних негараздів стосувалися організації поміщицького господарства та праці залежних селян. Зокрема він звернув увагу й на питання про форми їх залежності. Як і більшість поміщиків останньої чверті XVIII ст., Федір Йосипович віддавав перевагу панщинній праці, яка протягом усього дореформеного періоду залишалася значно продуктивнішою, ніж праця оброчних селян¹¹¹. Не зважаючи на це, в царювання Єкатерини II все більше поширювалася оброчна система, яка виключала безпосередню участь землевласників у сільськогосподарських турботах та, на думку В.Й.Ключевського, «давала помещикам, при неограниченном праве возвышать оброк, возможность получить такой доход, которого он не получил бы сам, хозяйничая в селе»¹¹². Проблема переваг та недоліків оброку та панщини дебатувалася вже в той час, у тому числі й у ВЕТ. Але, на відміну від тих, хто в 1765 р. відповідав на анкету Т.І.Клінгштета в «Трудах» ВЕТ, чи Ф.Удолова, який найбільш чітко висловився з цього приводу в 1770–1771 рр. у своєму творі «Сочинение экономических правил»¹¹³, Ф.Й.Туманський дивився на проблему не стільки з економіко-статистичного, скільки з морально-етичного боку. Він дотримувався думки, що переведення кріпосних на оброк не може принести користі ні окремому господарству, ні суспільству в цілому, оскільки, відправляючись у міста, селяни розбещувалися на легких заробітках та в них народжувалася «любовь ко праздности и роскоши, пренебрежение сельския жизни и следственно гибель общая»¹¹⁴.

Мотиви розкоші, господарської недоцільності, нерозумного захоплення різними нововведеннями звучали й при викладенні інших причин, які заважали вдосконалювати економію. Надмірно просторі будівлі та сади, велетенські теплиці, «заводы не у места», котрі не тільки не покращують, а й навпаки розорюють маєтки, Ф.Й.Туманський сприймав як панські забаганки, що потребують додаткового часу та зусиль для утримання і лише відвертають увагу селян від основних занять землеробів. У тісному зв'язку з цією третьою причиною стоїть і четверта, пов'язана з проблемою дворових людей, кількість яких при Єкатерині

ні II помітно зростала. Спостерігачі над побутом Росії того часу відзначали, що в поміщицьких садибах дворових слуг було втричі, навіть уп'ятеро більше, ніж у німецьких власників однакового матеріального рівня. Про багатих дворян не варто навіть й говорити. В інших країнах і представити собі не могли такої кількості дворні, яку дозволяли собі російські вельможі. Надлишок дворових служив «прихотливым личным нуждам помещиков»¹¹⁵. Ф.Й.Туманський, імовірно, не міг пройти повз це явище та його негативні наслідки.

Відносно цієї категорії кріпосних Федір Йосипович не висловлювався так категорично, як, скажімо, трохи пізніше У.Карпович. Цей досвідчений управитель різних крупних маєтків, автор досить популярної у дворянства книжки по організації поміщицьких господарств, яка з'явилася друком 1837 р., називав дворових хлібоїдами, від яких ніякої користі, а тільки одні збитки, і вважав, що «где в имени много дворовых, там доходы всегда скудны»¹¹⁶. У.Карпович пропонував цілий ряд заходів, рекомендацій для «виховання» дворових, для зменшення їхньої кількості. Очевидно, що в цей час дана проблема все більше ускладнювалася. Невипадково в перші десятиліття XIX ст. Вільне економічне товариство неодноразово оголошувало «задачі», які так чи інакше торкалися її. Надмірна кількість дворових почала турбувати й уряд Ніколая I, а з приводу їхнього побуту навіть збиралися два секретні комітети під головуванням самого царя¹¹⁷. У період же підготовки та проведення Селянської реформи дуже гостро виявилися ті ризики¹¹⁸, на які одним із перших звернув увагу Ф.Й.Туманський: «...дворовые уже составляют особую и как бы предпочтительную некую статью, иногда при размножении даже особо расселяемую на иждивении и содержании господском»¹¹⁹. Це потягнуло за собою в подальшому необхідність наділяти землею людей, які вже не були з нею безпосередньо пов'язані та відвикли від землеробської праці. Федір Йосипович виступив проти збільшення «дворовых служеб», особливо за рахунок некорисних, непотрібних, «несходственных» із сільським побутом, «служащих излишеству, роскоши, самомнению», оскільки це часто розриває сім'ї, руйнує традиційний виробничий спосіб життя села, обезлюднює його. До того ж всякі «волочесы», «каретники», «золотари», «златошвей» й подібні до них «одним городам, а не сельскому быту свойственные люди», на навчання яких, на думку оратора, бездарно витрачалися поміщицькі кошти, розбещувалися і зманіжувалися, що було дурним прикладом для інших. Вони також не могли бути справжніми воїнами, захисниками вітчизни («воин из среды селян преимущественнее война всякаго другаго состояния»). Все це вже завдає великої шкоди суспільству в цілому. Згадуючи римлян та карфагенян, Ф.Й.Туманський з цього приводу висловлював таке переконання: «... народ в земледелии упражняющийся всегда в храбрости и силе превосходит народы торговли питающиеся». Що ж до навчання кріпосних «рукоделиям», то потрібно віддавати перевагу виключно таким, які повинні «сообразоваться пользе сельскаго общаго хазяйства: *ибо тамо хлеба не родится, где кто в поле не трудится*»¹²⁰.

Проблема землеробства та торгівлі, села та міста як уособлення цих видів діяльності також категорично прозвучала в короткому формулюванні ще однієї причини економічного занепаду: «*торговля есть дело городов*». Хибною та нічим не обґрунтованою з економічної точки зору називав Ф.Й.Туманський звичку селян відвозити до міста свої запаси, оскільки заняття не своєю справою, невиправдані втрати часу, виснаження худоби, витрати на прокорм у дорозі завдають значної шкоди господарству й часто, повертаючись додому, такі горе-торгівці змушені купувати хліб, замість того, щоб працювати над виробництвом власного. Промовець не дуже просторо висловився з цього приводу, оскільки, як він сам зазначив, такі випадки ще не мали значного поширення, незважаючи на те, що ще в 60-і рр. XVIII ст. більшість членів «Комиссии о коммерции» при об-

говоренні проблеми побачили в селянській торгівлі загрозу суспільному благу через можливий занепад землеробства та пристрасть селян-торгівців до міського способу життя¹²¹.

Успішній організації економії, за думкою Ф.Й.Туманського, заважають також два пороки – *«привязанность к старине и охота к новизне»*. Позиціонуючи себе в першій половині промови як прихильника патріархальності, традиції, він, зрозуміло, усвідомлював, що *«не все то хорошо, что делали прадеды»*, та при викладенні шостої причини однаково поставив під сумнів і небажання змінювати *«образ своего хозяйства»*, і бездумне новаторство. Так само, як і А.Т.Болотов, який не все нове вважав прогресивним та як явну безглуздість, наприклад, сприймав некритичне перенесення на російський ґрунт іноземних видів і сортів рослин, чужоземну практику обробки польових культур, Федір Йосипович акцентував увагу на необхідності не тільки пам'ятати про досвід предків, а й вдаватися до дослідів, обов'язково враховуючи особливості клімату, властивості землі, які *«должно уважить и исследовать»*. Той же, хто буквально виконує рекомендації ВЕТ, незважаючи на місцеві особливості, повинен розуміти, що людина може лише допомогти *«произведению естества удобрением, охранением»*, але *«человек никогда правил естества не преоборет. По нему грибов не берут»*¹²².

Економічні успіхи селян – не менш важливий предмет турботи Ф.Й.Туманського. Причому серед причин, що їм заважають, оратор назвав лише дві, та й ті безпосередньо відносяться до компетенції поміщиків, які повинні були в різний спосіб дбати про добробут індивідуального селянського господарства, – поділ багатолюдних сімей та обмін ґрунтами або здача землі в оренду за частину врожаю. Як і більшість вotchинників XVIII ст., він добре розумів слабкість малих сімей та вважав, що *«порядочные хозяева должны печься, чтобы семейство селянина было всегда многолюдно»*. Поміщик не повинен навіть зваблюватися можливими примарними прибутками від нового господаря і мусить завжди пам'ятати істину: *«Аще и царство разделится, вскоре разорится»*¹²³. Подібна думка звучить й у багатьох інструкціях XVIII – першої половини XIX ст. У художній літературі цього періоду також зустрічається схвальне ставлення до заможних великих сімей. Можна згадати хоча б своєрідне протиставлення турґенєвських Хоря та Калинича із *«Записок охотника»*.

Так само негативно Ф.Й.Туманський поставився до практики обміну селянських наділів, адже відчуження землі взагалі невластиве землеробам і призводить до занепаду господарства через незацікавленість ретельно обробляти ділянки, які переходять з рук у руки. Він пропонував поміщикам у кожному селі закріпити *«полосы к дворам своих селян»*, враховуючи кількість робочої худоби, та не змінювати цього так, щоб батько міг передавати наділ сину, дбаючи про якість землі. І знову прислів'я: *«И камень на одном месте обрастает»*¹²⁴. Передача ж землі в оренду неприпустима не тільки для мужиків, а й для поміщиків, бо відкупщик думає тільки про бариші. До недавнього часу в історіографії таке втручання в справи селян оцінювалося лише як жорстокий режим експлуатації. Л.В.Милов же розглядає зокрема заборону поділу селянських сімей як досить суттєвий напрям боротьби з бідністю, а взагалі регулювання поміщиками життя та праці землеробів, як прояв системи кріпосного права, один з двох компенсаційних механізмів виживання основної маси виробників у природнокліматичних умовах Східної Європи¹²⁵.

Дев'ята причина, яка прозвучала в промові Ф.Й.Туманського, безпосередньо пов'язана з виконанням поміщиками обов'язків щодо лікування своїх кріпосних. Він усвідомлював, що *«хозяйство часто страждет от больных селян ибо сии не работают»*. На щастя, як показує досвід, перевага Росії перед іншими країнами полягає у відсутності *«продолжающихся, коренных и срочных»* хво-

роб, тому необхідні лише запобіжні заходи проти них. І все ж людська природа така, що зовсім уникнути захворювань неможливо. Адже «самое утомление работного народа, напрягающего свои силы и во зной и во мраз, под дождем и снегом влечет за собою расслабление и некоторыя – если предосторожности не взяты – необходимыя болезни». При неможливості утримувати лікаря необхідно мати «знаючого кровопускателя» із спеціально навчених селян, а в панському домі – прості ліки, підібрані за вказівкою медика з найближчого міста або заготовлені за власним розумінням та рекомендаціями фахівців. Федір Йосипович запевняв, що «не постыдно быть господину врачом своих подданных» і з моральної, й з економічної точки зору, оскільки здорові працівники ведуть господарство до вдосконалення. Тут же оратор обмовився й про жебраків, які ще гірші, ніж хворі, але довго на цю тему не говорив. Адже був переконаний, що «где нищие есть, там нет хозяйства и помещик не стоит того, что бы ему советовать что либо»¹²⁶.

Важливий момент, на якому наостанку зупинився Ф.Й.Туманський, – необхідність співпраці землевласника із селянами як запорука економічної успішності. Зрозуміло, тут постає питання: що ж могло підштовхнути робітників напружувати свої сили задля вдосконалення поміщицького й власного господарства? Незважаючи на те, що в той час «командно-административные, включая плетейные, методы воздействия оказывались эффективными и считались таковыми самим населением»¹²⁷, промовець, на протигагу більшості інструкцій¹²⁸, наголошував на необхідності застосування не покарань, а різних заохочень. Більше того, він вважав, що «приказы, назирание и самый страх, яко последнее и весьма непохвальное, постыдное и почти всегда неудачное средство», не здатні перетворити селянина на справжнього співробітника. Для цього необхідні хоча б маленькі нагороди, відзнаки, які обираються благорозумним дідичем, згідно з «свойством своих селян и с образом хозяйства», для тих, хто вирізняється працьовитістю і успішністю у польовому та домашньому господарстві. Тільки в такий спосіб у селянах можна знайти «споспешников» своїм справам і добитися успіхів в економіях¹²⁹.

Отже, «програма» Ф.Й.Туманського, з одного боку, цілком відповідає духу «антагонистически-патрональной системы» (Л.В.Милов), з іншого, – виділяється з ряду тогочасних інструкцій, рекомендацій не тільки морально-етичною насиченістю, а й дещо відмінними пропозиціями вирішення господарських проблем. Безумовно, Федора Йосиповича не можна віднести до вчених-економістів, так би мовити, першого ряду ні за кількістю написаного (хоча, скоріше за все, список його творів значно ширший, ніж мені вдалося встановити), ні за науковим рівнем. Імовірно, прагнення служити, особливості характеру, схильність до різноманітної діяльності при широті інтелектуальних зацікавлень зробили неможливим визначення пріоритетів на користь виключно господарських справ, як, скажімо, у А.Т.Болотова, який, скориставшись маніфестом «О даровании вольности и свободы дворянству» 18 лютого 1762 р. й підтримкою одного з членів Военної колегії, миттєво, вже в травні того ж року, вийшов у відставку¹³⁰, щоб повністю віддатися «економії приватній». Але висловлювання Ф.Й.Туманського на соціально-економічні теми цікаві з огляду хоча б на два моменти. По-перше, з точки зору персональної, уточнення біографії дозволяє переглянути ранжири, ієрархію, звичайно умовні, де постать Федора Йосиповича сприймається, так би мовити, в ряду «українських патріотів» та з'ясувати, що він не один з..., а вибивається з ряду, є постаттю унікальною. Серед українських діячів це виняткова фігура, провідний інтелектуал того періоду, якого можна порівняти хіба що з Г.А.Полетикою трохи ранішого часу. По-друге, більш широке дослідження постаті Ф.Й. Туманського та йому подібних персоналій показує необхідність вийти за звичні історіографічні канони, переакцен-

тувати увагу істориків з політичної історії на інші напрямки, зокрема, на «соціально історію ідей»¹³¹, у тому числі й на одне з центральних питань суспільної думки кінця XVIII – першої половини XIX ст. – селянське, яке зачіпало інтереси не маленької купки, а широкого загалу освіченого панства та й не тільки його. Думаю, такий погляд на «українських патріотів», та й на багатьох інших, кого ми ще не знаємо, обіцяє суттєве прирощення інформації й, як наслідок, корекцію уявлень про суспільні інтереси доби. В кінці XVIII ст. Ф.Й.Туманський стоїть ще поодиноким фігурою, а вже початок XIX століття «вибухне» цілою низкою соціально-економічних праць українців. Але це вже предмет іншої розмови.

¹ Журба О.І. Ф.Й. Туманський // Український історичний журнал. – 2003. – №3. – С.124–137; №6. – С.119–131; 2004. – №1. – С.111–119.

² Його ж. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ., 2003.

³ Там само. – С.84.

⁴ Немає необхідності подавати тут бібліографію праць про Ф.Й.Туманського, оскільки найбільш повно на цей час це зроблено О.І.Журбою.

⁵ З такого зауваження почав свій нарис про Туманських О.Оглоблин в «Людах старої України» (див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С.238). А сучасний дослідник О.Ільїн саме через неувважне ставлення істориків до «видатного українського вченого» назвав Ф.Й.Туманського «невдачливим», щоправда дещо підрихтувавши старі та наробивши нових помилок (див.: *Ільїн О.* Невдачливий Федір Туманський // Пам'ять століть. – 1998. – №5. – С.135–138).

⁶ *Оглоблин О.* Люди Старої України. – С.5.

⁷ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.44.

⁸ *Бойцов М.* Исторические встречи как казусы исторического сознания // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. 2003. – Москва, 2003. – Вып.5. – С.17–18.

⁹ *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – №1–2. – С.6.

¹⁰ Найбільш повно цей процес представлено в монографії З.Когута «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830» (К., 1996). Причому магнетизм праць цього автора позначився на його наступниках, а також призвів до сприйняття України даного періоду зарубіжними авторами через «окуляри» шановного історика (див.: *Мадариага И.* Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург, 2000 та інші).

¹¹ У зв'язку з цим необхідно сказати, що, розглядаючи процес інкорпорації Гетьманщини в систему Російської імперії, сучасні російські дослідники, автори нової книжки, присвяченої проблемам взаємодії імперської влади та місцевих спільнот, зовсім обійшли його економічну складову, хоча в розділах, де зачіпається Правобережна Україна, цьому приділено увагу (див.: *Западные окраины Российской империи.* – Москва, 2006.). На мою думку, це зовсім не випадково. Однією з причин тут могла стати відсутність відповідної наукової літератури.

¹² Проблема модернізації, зокрема, аграрного устрою Російської імперії саме в кінці XVIII – першій половині XIX ст., приділяється значна увага в сучасній зарубіжній історіографії (див.: *Козлов С.А.* Аграрные традиции и новации в дореволюционной России (Центрально-нечернозёмные губернии). – Москва, 2002; *Гросул В.Я.* Русское общество XVIII–XIX веков: Традиции и новации. – Москва, 2003).

¹³ Див.: *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России. – Москва, 2004; *Кабытова Е.П.* Кризис русского дворянства. – Самара, 1997; *Ливен Д.* Аристократия в Европе 1815–1914. – Санкт-Петербург, 2000; *Темірова Н.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003.

¹⁴ *Марасинова Е.Н.* Н.И. Новиков («Частный человек» в России на рубеже XVIII–XIX веков) // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени. – Москва, 2000. – С.476.

¹⁵ Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – Москва, 2000. – С.83.

¹⁶ Див.: Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. – Москва, 1999. – Вып.3. – С.76–100; *Её же*. Историческая биография и «новая биографическая история» // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2001. – Вып.5. – С.5–12; *Её же*. Персональная история и интеллектуальная биография // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2002. – Вып.8. – С.5–10.

¹⁷ Володихин Д.М. Две ветви микроисторической платформы в отечественной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2002. – Вып.8. – С.445–447.

¹⁸ Греньё Ж.-И. О «критическом повороте» // Одиссей: Человек в истории. 2005. – Москва, 2005. – С.139.

¹⁹ Гётц Х.-В. Историческая наука и историческое сознание. Тенденции в современной медиевистике (преимущественно в Германии) // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л.Бессмертного: В 2 кн. – Москва, 2003. – Кн.1. – С.225.

²⁰ Під землеробством у той час малося на увазі сільське господарство в найширшому розумінні слова. Терміни «економія», «економія приватна», «домоводство», «домобудівництво» часто використовувалися в економічній літературі другої половини XVIII ст. відносно саме поміщицького господарства. Відносно селянського господарства вони не вживалися (див.: Каратаев Н.К. Очерки по истории экономических наук в России XVIII века. – Москва, 1960. – С.45).

²¹ Хоча обговоренню селянського питання в Комісії по складанню Нового Уложення в українській історіографії й присвячено декілька спеціальних робіт (див.: Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства. – К., 1988; Шевченко Н.В. Общественно-политическое движение на Украине в 60–70-х гг. XVIII века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1991), вважаю проблему не вичерпаною, такою, що потребує свіжого погляду, нових методологічних орієнтирів.

²² З історії економічної думки на Україні. – К., 1961. – С.7–8; Нариси з історії економічної думки України – К., 1956. – С.102–116; Історія економічної думки України: Навч. посібник. – К., 1993. – С.34–52.

²³ Ревякин А.В. Кризис или передышка? // Одиссей. Человек в истории. 1996. – Москва, 1996. – С.168–169; Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или О средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков. – Москва, 2006. – С.13.

²⁴ Красномовним підтвердженням цієї тези є доповнений та виправлений підручник П.П.Панченка та В.А.Марчук «Аграрна історія України» (К., 2000). Майже повна відсутність тут персоналії складової відносно першої половини XIX ст. засвідчує нерозробленість вітчизняної аграрної історії на такому рівні, що звужує можливості авторів узагальнюючих праць.

²⁵ Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической // Thesis. – 1993. – Т.1. – Вып.2. – С.185.

²⁶ Репина Л.П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания. – С.87.

²⁷ Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая // Thesis. – 1993. – Т.1. – Вып.1. – С.161.

²⁸ Ле Гофф Ж. О биографии исторического персонажа (Людовик Святой) // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 1999. – Москва, 1999. – С.104.

²⁹ Неустроев А.М. Библиографическое описание первых LIV частей «Трудов Вольного экономического общества». – Санкт-Петербург, 1874; Неустроев А.М. Указатель к русским повременным изданиям и сборникам за 1703–1802 гг. и к историческому разысканию о них. – Санкт-Петербург, 1898; Всеволодов В. Алфавитный указатель статей, написанных в Трудах и других периодических изданиях Вольного экономического общества. – Санкт-Петербург, 1849.

³⁰ У випадку з творами Ф.Й.Туманського маємо парадоксальну річ, коли точно атрибутовані опубліковані роботи не враховуються істориками, водночас широко згадуються і навіть аналізуються такі, які сучасним дослідникам ще не вдалося відшукати. Ідеться

про так звану «Записку в защиту дворянских прав украинского шляхетства», яку в «Людях старої України» лише назвав О.Оглоблин з посиланням на Рукописний відділ Державної публічної бібліотеки УРСР у Києві. Мої спроби розшукати її поки що не закінчилися успіхом. З сподіванням звернувшись до дисертації Л.В.Дячука, спеціально присвяченої аналізу «записок», пов'язаних з нобілітацією малоросійського дворянства початку ХІХ ст., була дуже розчарована, адже авторський аналіз був проведений тільки на основі згадки записки Ф.Й.Туманського в праці О.Оглоблина (див.: Дячук Л.В. Историко-правові записки українського дворянства (кінець ХVІІІ – початку ХІХ ст.) як пам'ятки історичної думки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001).

³¹ Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половине ХVІІІ в. – Москва, 1957. – С.315–316; Миронов В.Н. Сельское хозяйство России в 60-х гг. ХVІІІ в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Москва, 1980. – Сб.9. – С.224–233; Алефиренко П.К. Русская общественная мысль первой половины ХVІІІ в. о значении сельского хозяйства // Академику Б.Д.Грекову ко дню семидесятилетия. – Москва, 1952. – С.262, 265; Его же. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30–50-х гг. ХVІІІ в. – Москва, 1958. – С.387–388; Голобуцький В. Економічна історія України. Дожовтневий період. – К., 1970. – С.135–140 та ін.

³² Орешкин В.В. Вольное экономическое общество в России (1765–1917 гг.): Историко-экономический очерк. – Москва, 1963. – С.14.

³³ Тихонов Ю.А. Дворянская усадьба и крестьянский двор в России ХVІІ–ХVІІІ вв.: сосуществование и противостояние. – Москва; Санкт-Петербург, 2005. – С.339.

³⁴ Ці записки мали різні назви, але в історичній літературі частіше фігурують як інструкції, або накази. У радянській історіографії поміщицькі інструкції цілком справедливо досить широко використовувалися як в конкретно-історичних дослідженнях, так і аналізувалися в роботах джерелознавчого характеру. Але, на жаль, український матеріал там зовсім не був представлений. У сучасній російській історіографії найбільш повно можливості таких джерел розкриті в монографіях: Козлов С.А. Аграрные традиции и новации в дореволюционной России (Центрально-нечернозёмные губернии); Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998; Тихонов Ю.А. Дворянская усадьба и крестьянский двор в России ХVІІ–ХVІІІ вв.: сосуществование и противостояние.

³⁵ Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой. – Москва, 2002. – С.735.

³⁶ Жид Ш., Рист Ш. История экономических учений. – Москва, 1995. – С.19.

³⁷ Дружинин Н.М. Просвещённый абсолютизм в России // Дружинин Н.М. Избранные труды: Социально-экономическая история России. – Москва, 1987. – С.252; Мадариага И. де. Указ. соч. – С.736.

³⁸ Орешкин В.В. Указ соч. – С.18.

³⁹ Рубинштейн Н.Л. Указ. соч. – С.145–146.

⁴⁰ Козлов С.А. Указ. соч. – С.195.

⁴¹ Орешкин В.В. Указ. соч. – С.14.

⁴² Спеціально цьому Товариству присвячено монографії: Ходнев А.И. Краткий обзор столетней деятельности императорского Вольного экономического общества с 1765 до 1865 гг. – Санкт-Петербург, 1865; Орешкин В.В. Указ. соч.; Бердышѳв А.П. Сто пятьдесят лет служения отечеству (из истории Вольного экономического общества). – Москва, 1992. – Ч.1–4.

⁴³ Гросул В.Я. Указ. соч. – С.95.

⁴⁴ Индова Е.И. Вопросы земледелия в «Трудах Вольного экономического общества» во второй половине ХVІІІ века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. – Рига, 1977. – С.115.

⁴⁵ Каратаев Н.К. Указ. соч. – С.40–41.

⁴⁶ Никонов А.А., Бердышѳв А.П., Поздняков В.Г. Введение // Болотов А.Т. Избранные труды. – Москва, 1988. – С.5

⁴⁷ Поляков И.М., Бердышѳв А.П. А.Т.Болотов и его труды в области сельскохозяйственной и биологической науки // Болотов А.Т. Избранные труды по агрономии, плодоводству, лесоводству, ботанике. – Москва, 1952. – С.433.

⁴⁸ Приложение Трудов Вольного экономического общества к поощрению в России земледелия и домоводства. – 1779. – Ч.1; 1785. – Ч.6; 1790. – Ч.10; 1793. – Ч.17; 1794. – Ч.19.

⁴⁹ [Список подписчиков журнала] // Экономический магазин или собрание всяких экономических известий, опытов, открытий, примечаний, наставлений, записок и советов, относящихся до земледелия, скотоводства, до садов и огородов, до лугов, лесов, прудов, разных продуктов, до деревенских строений, домашних лекарств, врачебных трав и до других разных всяких нужных и бесполезных городским и деревенским жителям вещей в пользу российских домостроителей и других любопытных людей образом журнала издаваемой. – Москва, 1780. – Ч.1. – №1–26. – С.1–16.

⁵⁰ *Кнингшитт Т.И.* Описание надобности в получении лучшего сведения о земледелии и о внутреннем деревенском хозяйстве, как она ныне в разных провинциях Российского государства производятся и некоторые вопросы, касающиеся до сей материи // Труды ВЭО. – 1765. – Ч.1. – С.176–179.

⁵¹ *Его же.* Экономические вопросы, касающиеся до земледелия по разности провинций // Труды ВЭО. – 1765. – Ч.1. – С.180–193.

⁵² [Б.А.] IV.Продолжение ответов на предложенные в первой части Трудов Вольного Экономического Общества вопросы о нынешнем состоянии в разных губерниях и провинциях земледелия и домостроительства по Слободской Украинской провинции // Труды ВЭО. – 1768. – Ч.8. – С.75–100; V.Той же Слободской губернии по Изюмской провинции. – С.160–186; VI.По Ахтырской провинции. – С.134–159; VII.По Острогской провинции. – С.160–186; VIII.По Сумской провинции. – С.187–200.

⁵³ *Бебер И.И.* О различных предметах хозяйства в Екатеринославском наместничестве // Труды ВЭО. – 1795. – Ч.1 (50). – С.169–201; *Северюгин В., Ловиц Т.* Минералогическое и химическое разыскивание екатеринославских земляных пород // Там же. – С.308–315.

⁵⁴ *Малыгин Т.* Описание малороссийского табачного произростения // Труды ВЭО. – 1773. – Ч.24. – С.145–170 (автор, очевидно, не малороссийский господар, оскільки зауважив: «Сколько можно было разведать...»).

⁵⁵ *Георги И.Г.* Ответ на заданную Вольным экономическим обществом в Санкт-Петербурге на 1782 год задачу // Труды ВЭО. – 1783. – Ч.3 (33). – С.108–109.

⁵⁶ *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – К., 1998. – Т.5. – Вып.2. – С.66.

⁵⁷ *Оглоблин О.* Люди старої України. – С.253.

⁵⁸ *Журба О.І.* Становлення української археографії. – С.72.

⁵⁹ До того ж, не будемо забувати, що Ф.Й.Туманський певний час був одним із двох директорів 1-ї експедиції Державного позичкового банку. Щоправда, дослідники по-різному визначають час його перебування на цій посаді (див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. – С.253; *Шемшученко Ю.С.* Наш друг Туманский. К 200-летию со дня рождения. – К., 2000. – С.184.).

⁶⁰ *Ананьева Т.Б.* Передмова // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К., 1997. – С.16.

⁶¹ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.ХІХ.

⁶² *Слѣзкин Ю.* Естествоиспытатели и нации: русские учёные XVIII века и проблема этнического многообразия // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – Москва, 2005. – С.124.

⁶³ *Паллас П.С.* Путешествие по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской императорской Академии наук. – Санкт-Петербург, 1786. – Ч.2. – Кн.1.

⁶⁴ *Туманский Ф.* Описание Санкт-Петербурга // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.11–52; Ч.2. – С.113–178.

⁶⁵ *Его же* Описание Кронштадта // Российский магазин. – 1793. – Ч.2. – С.179–190.

⁶⁶ *Платон* (архимандрит Донского монастыря). Краткое известие о пермских чердынских вогуличах // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.485–499.

⁶⁷ [Б.А.]. Описание народов находящихся около Якутска, Охотска и в Камчатке // Российских магазин. – 1792. – Ч.1. – С.361–416.

⁶⁸ [Туманский Ф.]. [О программе и порядке выхода «Российского магазина»] // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.544.

⁶⁹ *Шмурло Е.Ф.* Пётр Великий в оценке современников и потомства. – Санкт-Петербург, 1912. – Вып.1: XVIII век. – С.95.

⁷⁰ *Туманский Ф.О.* Выписка из разметной 1700 года книги о расходе на кушанье, питье и прочее, что до стола при царском дворе употребляемо было // Российский мага-

зин. – 1792. – Ч.1. – С.89–187; *Туманский Ф.* (Публикация, комментарии, вступительная статья) Ведомость о ежегодном отпуске от государева двора на монастыри 1699 года // *Российский магазин.* – 1792. – Ч.1. – С.485–499.

⁷¹ *Его же.* Известие о цене некоторых товаров как оные в Москве 1704 года продаваемые были: из известий П.И.Марпергера // *Российский магазин.* – 1792. – Ч.1. – С.430.

⁷² *Его же.* Выписка из разметной 1700 года книги. – С.89.

⁷³ *Гросул В.Я.* Указ. соч. – С.52.

⁷⁴ Представляючи повсякденне життя російської еліти середини – другої половини XVIII ст., дослідники наводять численні приклади заборгованості дворянства, яка виникла саме внаслідок надмірного захоплення слідом за царським двором розкішним способом життя і водночас невмінням чи небажанням співвіднести його з власними прибутками. У результаті все частіше розігрувалися трагедії, а в «Санкт-Петербурзьких ведомостях» з'являлися оголошення про продаж маєтків за вексельні борги (див.: *Писаренко К.А.* Повседневная жизнь русского двора в царствование Елизаветы Петровны. – Москва, 2003; *Анисимов Е.* Елизавета Петровна. – Москва, 1999; *Семёнова Л.Н.* Быт и население Санкт-Петербурга (XVIII век). – Санкт-Петербург, 1998).

⁷⁵ *Дмитриев М.А.* Главы из воспоминаний моей жизни. – Москва, 1998. – С.45.

⁷⁶ *Татищев В.Н.* Краткие экономические до деревни следующие записки // *Татищев В.Н.* Избранные произведения. – Ленинград, 1979. – С.414.

⁷⁷ *Журба О.І.* Становлення української археографії. – С.64; *Макогоненко Г.П.* Радищев и его время. – Москва, 1956. – С. 5, 250, 772.

⁷⁸ *Макогоненко Г.П.* Указ. соч. – С.15.

⁷⁹ *Журба О.І.* Становлення української археографії. – С.67.

⁸⁰ *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.1. – С.45.

⁸¹ *Шемшученко Ю.С.* Указ. соч. – С.187.

⁸² *Поляков И.М., Бердышев А.П.* А.Т. Болотов и его труды... – С.435.

⁸³ [*Туманский Ф.Й.*]. Новый способ к посеву, прибору и приуготовлению льна // *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №20 (10 июня). – С.44–47.

⁸⁴ *Его же.* [О серпанке] // *Известия Вольного экономического общества с 13 декабря 1791 года по 8 декабря 1791 года* // *Труды ВЭО.* – 1793. – Ч.18. – С.437–443.

⁸⁵ [*Туманский Ф.Й.*]. Новый способ к посеву, прибору и приуготовлению льна. – С.44.

⁸⁶ *Его же.* [О серпанке]. – С.440–441.

⁸⁷ Там же. – С.443.

⁸⁸ *Его же.* О сохранении воды и льда в погребах // *Труды ВЭО.* – 1793. – Ч.17. – С.316–323.

⁸⁹ *Его же.* О торфе // *Труды ВЭО.* – 1793. – Ч.18. – С.231–238.

⁹⁰ *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №20. – С.129.

⁹¹ Там же. – 1787. – Ч.4. – №24. – С.121–125.

⁹² *Индова Е.И.* Вопросы земледелия в «Трудах Вольного экономического общества». – С.119.

⁹³ [*Б.А.*]. Рец. на кн.: О земледельных орудиях, писано Иваном Комовым. В Санкт-Петербурге. 1785 года // *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №20 (10 июня). – С.54–55.

⁹⁴ *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. – С.46.

⁹⁵ Выписка из письма полученного издателем от Его превосходительства Пермского наместничества правителя Ильи Васильевича Колтовского // *Зеркало света.* – 1786. – Ч.2. – №24 (19 июня). – С.121–125.

⁹⁶ *Петровская И.Ф.* Об изучении поместно-вотчинных архивных фондов XVIII – первой половины XIX в. // *Проблемы источниковедения.* – Москва, 1958. – Вып.6. – С.122.

⁹⁷ *Гоголь Н.В.* Выбранные места из переписки с друзьями // *Гоголь Н.В.* Духовная проза. – Москва, 2003. – С.132–139.

⁹⁸ Выписка из письма полученного издателем от Его превосходительства Пермского наместничества правителя Ильи Васильевича Колтовского. – С.121.

⁹⁹ Речь надворного советника Фёдора Иосифовича Туманского при принятии в члены Экономического общества // *Труды ВЭО.* – 1792. – Ч.16. – С.127–131.

¹⁰⁰ Аналізуючи вотчинні інструкції Т.П.Текутьєва, а також враховуючи дворянське листування й літературу другої половини XVIII ст., сучасна російська дослідниця О.Б.Смилянська стверджує, що в уявленнях тодішньої соціальної еліти існував стереотипний, але дещо абстрактний образ селянства, в якому переважали негативні характеристики, що пояснюється глибокою прірвою взаємної недовіри, непорозуміння, яка розділяла російське суспільство не лише за соціальним, а й за культурним рівнем (див.: *Смилянская Е.Б.* Дворянское гнездо середины XVIII века (Тимофей Текутьев и его «Инструкция о домашних порядках»). – Москва, 1998. – С.19). Можливо, дещо інше сприйняття Ф.Й.Туманським селянства та його ролі в житті пояснюється досвідом міжстанових відносин «малоросійського» суспільства, в якому розрив між різними прошарками населення на межі XVIII–XIX ст. був ще не таким значним.

¹⁰¹ Речь Надворнаго Советника Фёдора Иосифовича Туманскаго, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года // Труды ВЭО. – 1794. – Ч.19. – С.303–334.

¹⁰² *Орешкин В.В.* Указ. соч. – С.122.

¹⁰³ В історіографії ряд просвітителів, які висловлювалися із соціальних питань та зокрема з селянського, визначився, здається, ще з часів появи двотомника «Русские просветители (от Радищева до декабристов)» (Москва, 1966). І хоча редактор у вступній статті зробив зауваження з приводу неповноти видання, яким лише було покладено початок «систематической публикации произведений, относящихся к интересному и насыщенному сложной борьбой периоду в истории передовой философской и общественно-политической мысли в России» (т.1, с.44.), усе ж воно фактично стало своєрідним нормативом, на який орієнтувалися дослідники суспільної думки, суттєво не розширюючи окреслене коло осіб.

¹⁰⁴ Речь Надворнаго Советника Фёдора Иосифовича Туманскаго, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.304.

¹⁰⁵ *Туманский Ф.* Российские правоучительные сказочки // Российский магазин. – 1792. – Ч.1. – С.265–266.

¹⁰⁶ Погляди Ф.Й.Туманського на «інститут» управителів, прикажчиків не можна назвати винятковими. Зокрема, В.М.Татищев, на думку багатьох істориків (*Валк С.Н.* О составе издания // *Татищев В.Н.* Избранные произведения. – Ленинград, 1979. – С.34–35), турботливий про селян поміщик, у своїх «Кратких экономических до деревни следующих записках», написаних для сина, але в дійсності адресованих усьому дворянству, з цього приводу зазначив: «Всякому помещику должно иметь на пашне деревни в одном месте, для того, чтоб сам экономию мог видеть. ... Ежели ж помещик сам по случаю своей экономии видеть за отлучкою не может, то отдав всю землю и всякие угоды крестьянам, пользу себе получить сим положением полезнее, нежели заочно содержать прикащика или старосту» (*Татищев В.Н.* Краткие экономические до деревни следующие записки // *Татищев В.Н.* Избранные произведения. – С.413).

¹⁰⁷ В.Г.Полетика, який сам навчався у Віленському університеті, у своїй програмній промові у дворянському зібранні 29 серпня 1801 р., усвідомлюючи, що «непросвещённые граждане не могут быть никогда благополучными», порушив питання про створення власних шкіл у «Малоросії», застерігаючи від надмірного захоплення закордонною освітою: «Не посылайте более детей ваших учиться в те отдалённые места, где оне забывают не токмо отечество своё, но и вас самих, и где по большей части портят нравы» (*Полетика В.Г.* Промова, виголошена на зборах дворянства Роменського повіту. 29 серпня 1801 року // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 1995. – С.245).

¹⁰⁸ На патріотизм Ф.Й.Туманського та його негативне ставлення до чужоземного звернула увагу ще Н.Білозерська, навівши досить показову в цьому плані цитату з його статті 1792 р. «Нечто о Павловском из записной моей книжки»: «Россия толико обширна, толико примечательна в произведениях, что я не скоро бы решился во власти моей находящагося отпустить за её пределы любопытствовать о чужих произведениях или, как мнимые умники бредят – учиться от чужестранцев. ... Сии невежды мимоездом где-нибудь увидят то, чего они в России не видели, видеть не хотели и потому не знают, в скучных своих произведениях кажутся иступленными, восхищаются и собою мнят восхищать других изображениями чужеземными» (див.: *Белозерская Н.* Исторический журнал XVIII века // ЖМНП. – 1898. – №1. – С.66).

¹⁰⁹ Латинський вислів «Et fumus Patriaх dulcis» і його російський переклад «И дым отечественный сладок» Ф.Й.Туманський узяв як епіграф до свого «Российского магазина». Як стверджує Г.П.Макогоненко, зі сторінок журналу він перейшов у вірш Г.Р.Державіна «Арфа», написаний 1798 р.: «Отечества и дым нам сладок и приятен». О.С.Грибоедов у «Горе от ума» дещо змінив порядок слів: «И дым отечества нам сладок и приятен». Саме в такому вигляді вірш став прислів'ям (див.: *Макогоненко Г.П.* Радищев и его время. – Москва, 1956. – С.284).

¹¹⁰ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.313–314.

¹¹¹ Тут слід зазначити, що в радянській історіографії, в котрій друга половина XVIII – перша половина XIX ст. розглядалася як період розкладу феодально-кріпосницької системи, побутувало майже апріорно стійке уявлення про більшу прогресивність оброчної системи та більшу продуктивність вільнонайманої праці, ніж праці кріпосних селян (див., наприклад: *Теплицький В.П.* Розклад і криза кріпосного господарства на Україні // Наукові записки. Інститут економіки АН УРСР. – 1954. – №2. – С.173). Б.Н.Миронов, поставивши це положення під сумнів, достатньо переконливо довів економічну перевагу не лише панщинних селян перед оброчними, а й узагалі праці кріпосних перед державними селянами, білопашцями та вільними хлібопашцями (див.: *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – Санкт-Петербург, 2000. – Т.1. – С.394–401).

¹¹² *Ключевский В.О.* Сочинения: В 9 т. – Т.5: Курс русской истории. – Москва, 1989. – С.135.

¹¹³ *Орешкин В.В.* Указ. соч. – С.114–115.

¹¹⁴ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.315.

¹¹⁵ *Ключевский В.О.* Указ. соч. – С.138.

¹¹⁶ *Карпович У.* Хозяйственные опыты тридцатилетней практики или наставление для управления именьями. – Санкт-Петербург, 1837. – С.219.

¹¹⁷ *Семевский В.* Крестьянский вопрос в Вольном экономическом обществе в 1803–1822 гг. // Русская мысль. – 1883. – Кн.1. – С.123.

¹¹⁸ Особливо з кінця 1850-х рр. проблема дворових у контексті «селянського питання» почала активно обговорюватися не лише в урядових колах, у губернських комітетах по облаштуванню побуту кріпосних селян, а й на шпальтах періодичних видань, де з'являлися статті, спеціально присвячені становищу цієї соціальної групи (див., напр.: *Билевич И.* О дворовых людях и переходе их в свободное состояние // Сельское благоустройство. – 1858. – Кн.12. – С.341–347).

¹¹⁹ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.318.

¹²⁰ Там же. – С.321.

¹²¹ *Троицкий С.М.* Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в Комиссии о коммерции в середине 60-х годов XVIII в. // *Троицкий С.М.* Россия в XVIII веке. – Москва, 1982. – С.207.

¹²² Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.324–325.

¹²³ Там же. – С.325–326.

¹²⁴ Там же. – С.327–328.

¹²⁵ *Милов Л.В.* Великоорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. – Москва, 1998. – С.425–426.

¹²⁶ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.330–331.

¹²⁷ *Миронов Б.Н.* Социальная история России. – С.376.

¹²⁸ Більшість істориків, які аналізували такі джерела, як інструкції, накази, пункти вотчинної адміністрації, звертали увагу на наявність у них положень про покарання (іноді досить жорстокі) селян. Наприклад, у «Пунктах» російського поміщика П.О.Жукова часто зустрічаються такі вирази: «бить батожем», «под жестоким наказанием», «батоги нещадно» (див.: *Заозерская Е.И.* Помещик Жуков и его хозяйство // Дворянство и крепостной строй России XVI–XVIII вв. – Москва, 1975. – С.215).

¹²⁹ Речь Надворного Советника Фёдора Иосифовича Туманского, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года. – С.332–333.

¹⁸⁰ Фаизова И.В. «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии. – Москва, 1999. – С.102.

¹⁸¹ Користуюся, на мою думку, досить влучним висловом Альфонса Дюпрона, запозиченим мною з інтерв'ю відомого американського історика Роберта Дарнтон (див.: Дарнтон Р. Великое кошачье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – Москва, 2002. – С.348). У сучасному українському історіографічному просторі з приводу можливостей цього напрямку найбільш розлого висловилося російська дослідниця Л.Репіна (див.: Репіна Л. Интеллектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип.1. – С.89–106).

The article is devoted to the socioeconomic views of F.Y.Tumans'kyi. The article also helps to understand the intellectual history of Ukraine in the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries.

В.М.Орлик*

ДЕРЖАВНІ СЕЛЯНИ В ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В КІНЦІ XVIII – СЕРЕДИНІ XIX ст. (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ)

Стаття присвячена дослідженню прямого оподаткування державних селян українських губерній Російської імперії періоду від третього поділу Польщі до початку реформ Олександра II.

Вивчення й осмислення власної історії фінансової політики, особливо в період визрівання буржуазного суспільства, є нагальною потребою будь-якого демократичного суспільства на шляху до формування його економічних підвалин. Саме на необхідності дослідження проблем «соціально-економічної історії України, історії вітчизняної економіки» наголошується в п.3.2 Постанови Національної Академії наук України №115 від 25.04.2001 «Актуальні методологічні проблеми української історичної науки». Певний інтерес сучасників викликають питання, пов'язані з історією державної власності в Україні, зокрема в бюджетонаповнювальному плані. У досліджуваній період лівову частину державних доходів складали надходження від прямих (окладних) податків, а державні селяни становили одну з найчисленніших категорій податних станів. Проблеми історії державних селян Російської імперії важко назвати новими для історичної науки¹, але аналіз історіографічних надбань попередніх поколінь учених і праць сучасних дослідників свідчить, що синтетичного дослідження історії державних селян України як суб'єктів податкової політики імперії Романових не існує. У фундаментальних дослідженнях фіскальної політики, на жаль, є безпідставні твердження, що ґрунтуються на поодиноких епізодах, на кшталт: «великий відсоток селянства, що були власністю держави як суб'єкта кріпосного права, спонукав уряд імперії зробити Україну своєрідним «полігоном» для законодавчих новел у сфері оподаткування»². А це не відповідає історичним реаліям.

Після третього поділу Польщі (1795 р.) майже всі українські землі, за винятком Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, увійшли до складу Російської імперії, а їхнє населення було включено до податкової системи останньої, основи котрої закладаються реформами Петра I у сфері прямого опо-

* Орлик Василь Михайлович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри методології і методики викладання історії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету і.м. Г.Сковороди.

даткування, адже саме прямі податки посідали провідне місце в тогочасному бюджеті. Після подушного перепису 1718 р. податі від сохи, як і інші окладні збори, 1724 р. змінюється подушною податтю, новою податною одиницею стає «ревизька душа»³, а всі піддані поділяються на служилих і податних, до останніх належали особи, що обкладалися подушним, вони й становили податні стани. Подушне було становим феодальним податком, що справлявся із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан*, цехових і робочих людей у містах⁴.

Достовірних даних щодо кількості державних селян в Україні на початку XIX ст. практично не існує, найбільш точними є ті, що містяться в матеріалах ревізії 1836–1840 рр., проведеної під час передачі державних маєтностей новоутвореному профільному міністерству. Тоді в українських губерніях мешкало близько 1604107 осіб – державних селян, що становило 21,15% від загальної кількості в імперії⁵. За регіонами такий розподіл був наступним: 2,19% на Правобережжі, 13,31% – на Лівобережжі і 5,65% – на Півдні. Усі вони підлягали подушному оподаткуванню, котре станом на 1795 р. становило 85 коп. і 1 руб.⁶ залежно від категорій губерній. У грудні 1797 р. Павло I збільшує податкові ставки: «Повелеваем собирать со всех поселян казенного ведомства и с помещичьих крестьян сверх установленного по указу 1794 года июня 23 подушного оклада, еще по 26 копеек с каждой души мужеского пола, включая тут и те 15 копеек, кои указом Нашим от 19 сентября сего 1797 года определены, и разумей в том же числе накладные из 2 копеек на рубль, которые по расчислению на сию накладку приходили бы»⁷. Під час правління Олександра I податковий тиск ще більш посилюється, відповідно до маніфесту від 2 лютого 1810 р. подушне складало 2 руб.⁸, а згідно з іменним указом від 26 лютого того ж року, даним Сенату в розвиток цього маніфесту, подушне набувало нової чітко визначеної дефініції: «Под общим именованіем подушной подати разумелись разные дополнительные сборы, как-то: сбор на содержание Присутственных мест по указу 27 ноября 1806 года, сбор на продовольствие подъемных при войсках лошадей по указу 18 декабря 1797 года, и сбор накладных по две копейки на рубль по указу 15 декабря 1763 года. – Все сии сборы и при настоящем возвышении подушной подати заключаются в числе двух рублей, на каждую ревизскую душу положенных; а по сему считать оные сборы вообще в количестве двух рублей и более их не взимать»⁹. Через два роки подушне збирають уже за новими ставками – 11 лютого 1812 р. воно «тимчасово» підвищується ще на 1 руб.¹⁰, а 1816 р. подушне знову зростає, до нього вводиться додатковий 25-копійчаний збір на облаштування великих державних доріг, який 1818 р. підвищується ще на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення. Таким чином, протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. (1 руб.) зростає до 3,3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 р. після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом¹¹ із ревизької душі, 86 коп. власне сама податі і 9 коп. накладних на облаштування шляхів сполучення. Наступне підвищення ставок цієї податі відбулося 1862 р. й для державних селян в українських губерніях сягало 1 руб.

Окрім загальнодержавного подушного, різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок – оброк (із 1812 р. – оброчну податі), що займав друге місце за значущістю доходів до бюджету, його витоки також сягають часів петровських реформ імперії, коли 1723 р. для фор-

* 1775 р. від нього звільняється купецтво, для якого встановлюються гільдійські мита.

мування гусарських полків з українських однодворців вводився додатковий збір з однодворців Азовської та Київської губерній у розмірі чотирьох гривень із душі. В іменному указі, оголошеному президентом військової колегії, князем О.Д.Меншиковим, зазначалося, що «однодворцы, кроме положенного с них общего подушного оклада, никому ничего не платят; дворцовые же крестьяне платят во дворец, а вотчинниковы платят своим владельцам; поэтому, повелевалось установить с однодворцев особый сбор, соответственный платежам дворцовых и владельческих крестьян, и поступление отъ сбора обратить на содержание гусарских полков»¹². 1724 р. для зрівняння в повинностях поміщицьких і державних селян, адже перші, крім подушного податку, платили також оброк пану, а державні селяни лише подушне, цей додатковий чотиригривневий збір поширюється на всіх державних селян під назвою оброку. «Понеже на однодворцев, на черносошных крестьян, на татар и ясашных, и на пашенных, и на других им подобных государственных крестьян, которые не за помещики, на тех положено сверх настоящего подушного збору вместо помещичья дохода, еще по четыре гривны с души»¹³.

Оброк розглядався російським урядом як плата державних селян «с состоящих в их владениях казенных земель»¹⁴, тобто за користування казенною землею, але нараховувався за ревізькими душами, за якими селян наділяли землею, і мав такі ж недоліки, як і подушне. 1797 р. для ліквідації недоліків, які об'єктивно існували при нарахуванні оброку, губернії поділялися на чотири класи за якістю землі та способами її обробітку; усі українські губернії 1797 р. належали до III класу. Ставки оброку неодноразово збільшувалися протягом XVIII і XIX ст.¹⁵, у кінці XVIII – середині XIX ст. вони були такими:

Таблиця №1¹⁶

Роки	Ставки оброку в рублях із ревізької душі			
	Губернії I класу	Губернії II класу	Губернії III класу	Губернії IV класу
1797	5*	4,50	4	3,50
1810	8	7	6	5,5
1812	10	9	8	7,5
1839	2,86 сріблом	2,56 сріблом	2,29 сріблом	2,12 сріблом

У межах однієї губернії і далі існували різні за площею та якістю земельні наділи, а оброк нараховувався за душами і для всієї губернії був єдиним. У Маніфесті від 11 лютого 1812 р. «О преобразовании Комиссии погашения долгов» оброк уперше названо податтю¹⁷. Ураховуючи незадовільний стан державних фінансів і відшуковуючи нові джерела наповнення скарбниці, царат іменним указом від 20 лютого 1812 р. поширює оброчну подать на різні категорії селянства Воронезької, Курської, Кавказької, Слобідсько-Української, Київської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній¹⁸, зокрема на: «войсковых обывателей, казаков казачьих подсуседков, Коронных, ранговых стрелков, бобровников и пташников, короннопосполитых, бывших за монастырями и прочих казенного ведомства Слободских крестьян, Черкас экономических и отписных, выморочных и воинских поселян»¹⁹. Усі вони обкладалися оброком на рівні з казенними селянами їхніх губерній. Отже, козацтво підлягало подвійному подушному оподаткуванню, адже оброчна подать, котра поширювалася на них, як справедливо зазначає В.С.Шандра, не була рентою за користування державною землею²⁰.

* Окрім них, стягувалося по 2 коп. накладних із кожного рубля оброку.

Іншим способом збільшення бюджетних надходжень було переведення губерній у вищі класи з відповідно вищими ставками оподаткування; на практиці це означало посилення фіскального тиску. Так, зокрема, іменним указом від 18 грудня 1823 р. Московська, С.-Петербурзька, Тверська й Слобідсько-Українська губернії переводилися до 1-го класу, Оренбурзька, Вологодська, Київська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська й Пермська – до 2-го класу, а Новгородська, Тобольська, Томська, Єнісейська й Іркутська – до третього. Усі ці заходи збільшили надходження до бюджету на 3 млн. руб.²¹ Якщо 1805 р. надходження від прямих податків становили близько 45 млн. руб., то 1825 р. – близько 121 млн. руб.²² тобто за останні 20 років правління Олександра I майже втричі зросло податкове навантаження на населення.

Наші розрахунки, наведені в таблиці №2, підтверджують тезу М.М.Дружиніна про те, що сума ставок подушної податі й оброчних зборів наприкінці 30-х р. XIX ст. у 9–11 разів перевищувала ті, що вводилися протягом 1719–1724 рр.²³

Таблиця №2²⁴

Роки	Подушне	Оброк	Разом
	у рублях асигнаціями й мідною монетою (з 1839 р. – сріблом)		
1724	0,74	0,4	1,14
1797	1,26	4	5,26
1810	2	6	8
1812	3	8	11
1816	3,25	8	11,25
1818	3,3	8	11,3
1823	3,3	8; 9* ; 10**	11,3; 12,3* ; 13,3**
1839	0,95	2,29; 2,56* ; 2,86**	3,24; 3,51* ; 3,81**

Ми бачимо, що коли 1724 р. оброк становив близько 54% від ставки подушного, то з 1823 р. – 242,4% для губерній III класу, 272,7% для II класу й 303% для першого. Тобто феодальна експлуатація державних селян зросла на 448,9% – 561,1%.

Порівняємо вартість податкового навантаження – 11 руб. 30 коп. державних окладних податків однієї ревізської душі державних селян Полтавської губернії, що належала до III класу з цінами на продукти харчування в цьому регіоні. Для прикладу візьмемо середній за урожайністю 1827 р.: тоді пуд*** житнього борошна коштував близько 42 коп., пшеничного – 1 руб. 26 коп., гречаного – 43 коп., свинячого сала – 4 руб. 83 коп., топленого баранячого – 8 руб. 30 коп., топленого яловичого – 9 руб. 33 коп., солі 1-го класу – 1 руб. 61 коп., а 2-го класу – 1 руб. 48 коп.; четверть**** пшона – 9 руб. 91 коп., ячменю – 2 руб. 96 коп., вівса – 3 руб. 28 коп.; фунт***** пшеничного хліба – 7 коп., житнього – 3 коп., яловичини 1-го сорту – 7 коп., 2-го – 5 коп., 3-го – 4 коп., баранини 1-го сорту – 23 коп., 2-го – 4 коп., свіжої риби – 15 коп., привізної – 20 коп., коров'ячого масла – 25 коп., овечого – 18 коп. і фунт меду – 29 коп.²⁵

1832 р. міністр фінансів Є.Канкрін пропонує Державній Раді встановити чотири оклади оброчної податі для кожної губернії, а через складність нарахувань для повітових казначейств нові оклади пропонувалося встановлювати за волос-

* Київська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії.

** Слобідсько-Українська губернія.

*** Пуд – 40 фунтів.

**** Четверть – хлібна міра, відповідала 8 пудам.

***** Фунт російський – 409,512 грам.

тями, а не за поселеннями. При віднесенні волостей до одного з окладів оброчної податі потрібно було брати до уваги кількість і якість земель, ціни на сільськогосподарську продукцію, зручність збуту, вигідність місцезнаходження, промисли мешканців, крім сільськогосподарських, вигоди, які мало населення від лісних та рибних угідь, каменоломень та ін., різних місцевих умов, що позитивно впливали на економічний стан населення. Крім того, потрібно було враховувати й несприятливі обставини, зокрема, розміри податкової заборгованості, обтяжливі натуральні земські повинності, часті затоплення земель і т.п. Здійснення таких заходів, на думку міністра фінансів, повинно було збільшити надходження до бюджету від оброчної податі на 3 млн. руб.²⁶ Запропонований проект, підтриманий Державною Радою, отримав законодавче затвердження Височайшим указом у липні 1832 р. Як експеримент, він запроваджувався в С.-Петербурзькій, Псковській, Новгородській та Тверській губерніях, в яких за допомогою прикомандированого з міністерства фінансів чиновника засновані губернські комітети складали таблиці розрядів оброчних податей казенних поселян. Правила нових окладів, відповідно до Височайшого повеління 7 жовтня 1832 р., поширювались і на інші губернії, за винятком сибірських і привілейованих. Але все ж цей проект, незважаючи на згадані укази й повеління, залишився тільки проектом. Табелі нових окладів оброчної податі не були затверджені царем.

Подушна система передбачала подвійне оподаткування для осіб, що переселялися з однієї губернії до іншої або змінювали стан, зокрема, державні селяни при переході в міщани, міщани при переході в купці чи селяни. У цьому разі належало сплачувати податі в повному розмірі за попереднім і новим місцем проживання відповідній громаді до проведення нової ревізії²⁷. Відповідно до 23 статті Статуту про податі, податки «по окладу их считаются лежащими не на каждом лице отдельно, но на целом обществе или селении, по числу душ, по ревизии в нем состоящих или в последствии причисленных»²⁸. Розмір цих податкових зобов'язань визначався через перемноження кількості ревізських душ громади чи населеного пункту на розмір окладу, що визначався для губерній і повітів. При розкладці подушного за базу оподаткування мала братися абстрактна душа, яка не мала економічного підґрунтя, не враховувався ні майновий, ні фізичний стан платника, його платоспроможність, хоча, як указував професор Новоросійського університету С.І.Ловайський, «ревізська душа» була «понятием мало распространенным среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души»²⁹. На відході від передбачених законодавцем норм під час розкладки подушного акцентував увагу М.М.Сперанський у «Плані фінансів», зазначаючи, що частина поміщиків і казенних селян відходили від визначених урядом правил її розкладки за кількістю ревізських душ, а намагалися розподілити за кількістю тягла в господарстві «и сбор сей нечто другое есть в своем основании, как прибавка к оброку. Следовательно, подушный сей сбор и ныне существует только на бумаге и в счетах правительства, на самом же деле он есть сбор поземельный, но учрежденный на правилах весьма недостаточных и неверных»³⁰.

Д.І.Багалій стверджував, що оклад «щороку розкладався не по душах, а по заможності кожного»³¹.

Ці тези підтверджує аналіз матеріалів ревізій державних маєтностей 1836–1840 рр., проведений академіком М.М.Дружиніним. Дослідник, узявши за основу дані по Подільській губернії, указує, зокрема, що стягнення державних податків у селянських громадах переважно здійснювалося на репартиційній* системі через розподіл річного окладу між усіма платниками відповідно до

* Від лат. *repertorium* – перелік, список майна (Див.: Бартошек М. Римское право: (Понятия, термины, определения). – Москва, 1989. – С.273).

їхнього майнового статусу³², у Балтському повіті застосовувався віковий принцип розподілу «совершеннолетние платили по 5 рублей, имевшие от 12 до 16 лет – по 2 рубля, имевшие от 8 до 12 лет – по рублю, а малолетние (до 8 лет) – по 50 копеек медью»³³, у Воронківському фільварку названого повіту між наявними ревізькими душами розподіляли по 4 руб. 50 коп. міддю, а за вибулих стягували додатково по 1 руб. міддю за кожного робочого вола³⁴. Також застосовувався передбачений законом подушний принцип розподілу податкових зобов'язань і змішаний, як, наприклад, у Літинському старостві Літинського повіту: «крестьяне должны были вносить поголовный сбор по 2 рубля с души и сверх того – определенную сумму за грунт: паровой* – по 4 рубля, поединок** – по 2 рубля, пеший*** – по 1 рублю, халупник**** – по 53 злотых»³⁵.

Опрацьовані нами матеріали ревізії державних маетностей Херсонської губернії свідчать про відсутність системності в розподілі податкових зобов'язань державних селян і цього регіону: «Раскладка всех сборов на поселеня производится обыкновенно не вовремя и без соблюдения Законного порядка не и... весьма разнообразно. По некоторым вся сумма разлагается поровну по числу душ, по иным на души и скот, по другим на хозяев, смотря по их состоянию»³⁶. Загалом ревізори вказували, що розкладки досить часто проводилися несправедливо при обкладенні худоби чи іншого майна, не зверталася увага на їхню цінність, на отримуваний від них дохід. Як приклад наводилося село Валегуцулово Ананьївського повіту, в якому для сплати накопиченої податкової заборгованості було вирішено стягнути з кожної душі за 7-ою ревізією 67 руб. з одиниці великої рогатої худоби й коней по 15 руб., з овець – 3 руб. 70 коп., колоди бджіл – 3 руб. 50 коп., з 12 вітряків – 1354 руб. 11 ? коп. Внаслідок такої розкладки багатьом господарям належало сплатити від 500 до 700 і більше руб. недоїмок сільського товариства³⁷.

Аналітичний огляд інших матеріалів, зокрема – окладних книг, податних зошитів, документів губернського й окружного, повітового й волосного управління різних регіонів України³⁸, також підтверджує, що дійсно в досліджуваний період не існувало єдиної системи розрахунків подушних податкових зобов'язань членів сільських громад у державних селах. Тільки за визначеною законодавцем ставкою оподаткування ревізької душі подушне обчислювалося під час визначення сумарного податкового зобов'язання територіальних громад, прийому зібраних платежів до повітових казначейств і в діловодстві органів управління. Тому цілком слушним є твердження М.М.Сперанського про те, що подушне існувало лише на папері й розрахунках уряду. Зрозуміло, що така ситуація у фіскальній царині провокувала зловживання виборних адміністрацій у державних селах. Значне податкове навантаження, зловживання низових адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою, точніше відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки сплаті державних податей.

В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями. У лютому 1814 р. Новоросійський генерал-губернатор А.Е.Рішельє повідомляв міністра фінансів Д.О.Гурьєва, що він одержує «звідусіль найсумніші донесення про становище сільського населення; арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх відвели туди ж. Селяни зовсім неспроможні платити, вони продають своє останнє майно, а через два роки, а може, й рані-

* Селянин, який володів 2 волами.

** Селянин, котрий мав 1 вола.

*** Селянин, який володів лише ґрунтами – ріллею і сінокосом.

**** Ті, що мали лише дворище й город.

ше, вони перемруть з голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством»³⁹. Записка сенатора Мечникова 1832 р. до Миколи I «О чрезвычайных недоимках, о причинах оных, о средствах к получению настоящих и о недопущении впредь будущих» спровокувала жорстку позицію міністра фінансів Є.Ф.Канкріна* щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці з казенних селян. Сенатор прямо вказував, що найголовнішою причиною накопичення податкових недоїмок останніми був вплив Казенних палат на волосне начальство, які мали привід «не слухать ни земской полиции, ни самого губернатора»⁴⁰. Другою, на думку Мечникова, за вагомістю причиною стало «ослабление прежних законных мер и средств, в продолжении времени учиненное в пользу неисправных плательщиков»⁴¹. Це були прямі закиди на адресу міністра фінансів та його відомства. Канкрін намагався пояснити імператору економічні чинники податкових заборгованостей державних селян, заперечував бездіяльність довіреного йому міністерства: «Огромная переписка доказывает, что оно беспрерывно настаивает на том, чтобы в счет текущаго оклада и недоборов поступило по крайней мере столько, сколько составляет годовой оклад. Правда, что при подобных требованиях упоминалось иногда, чтоб не было приступаемо к мерам разорительным, особенно в отношении к казённым крестьянам (как-то: телесным наказаниям, выставливаниям в зимнее время окон и дверей, поставкою неплательщиков на мороз, выдерживанию без пищи, продаже за бесценок последнего имущества, на что неоднократно поступали жалобы). Но сего требовала самая польза финансов и спокойствие народа, особливо при упадке цен на все продукты»⁴². Враховуючи, що записка сенатора Мечникова не містила пропозицій щодо усунення порушених проблем, міністр фінансів, вносячи до Державної Ради на вимогу Миколи I названу записку й власні пояснення, пропонує ряд заходів, які, на його переконання, могли сприяти розв'язанню питань боротьби з податковими недоїмками. Отримавши переважно схвалення Ради, пропозиції Канкріна знайшли відображення в іменному указі Миколи I від 15 червня 1832 р.⁴³ 8 лютого 1835 р. імператор ухвалює доповідну Канкріна «О дозволеннии Начальникам губерний вводити военную экзекуцию в упорствующих в платеже податей казенных селения»⁴⁴. Таким чином, у безрезультатній боротьбі з недоїмкою влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, зокрема, військових екзекуцій у казенних селах. Волинський цивільний губернатор А.П.Римський-Корсаков у жовтні 1835 р. констатував, що «при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха во взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнить предназначенных расходов»⁴⁵.

Полтавський губернський предводитель дворянства Капніст у записці до міністра внутрішніх справ А.Г.Строганова, поданої у грудні 1841 р., вказував, що під час стягнення податків із державних селян губернії протягом 1821–1838 рр., їхнє рухоме майно й особисті речі, зокрема: худобу, овець, одяг та ін. продавали з публічного торгу на базарах і ярмарках, «а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням»⁴⁶. Але, як слушно зазначав подільський цивільний

* До цього більш жорстку позицію щодо стягнення податкових недоїмок займав міністр внутрішніх справ граф А.А.Закревський (1828–1831 рр.). Відоме його подання стосовно податкових недоїмок московських міщан до Державної Ради, підтримане останньою й затверджене імператором, відповідно до якого міщан, що мали податкові заборгованості, належало «употреблять для заработка оных в различных работы», а «мищан, кои не платили за семейства свои сряду пять лет Государственных податей и коих поведение окажется неисправным, годных отдавать в военную службу, а негодных переселять в Сибирь». (2-е ПСЗ. – Т.3. – №2533. – С.1206.)

губернатор Г.С.Лощкарев у рапорті до його імператорської величності: «недоїмка збільшувалась і тому не може бути ліквідована лише стягненням, адже застосування до того суворих і рішучих заходів можуть лише до останнього розорити населення»⁴⁷.

Необхідно зазначити, що не всі державні селяни українських губерній підлягали оброчному оподаткуванню, виняток становила значна частина мешканців Правобережної України, на території якої переважно існувала орендна система. Державні селяни цих губерній, як правило, були зобов'язані відбувати панщину тимчасовим орендаторам. Казна одержувала не оброчні платежі селян, а орендну платню від осіб, які з публічних торгів отримували населені пункти в тимчасове користування⁴⁸. Загалом законодавець виділяв 6 категорій підданих, які не підлягали оброчному оподаткуванню «і платять одне подушнє подати: 1) Крестьяне состоящих в хозяйственном управлении населенных казенных имений, как отправляющие разная повинности натурою; 2) Крестьяне бывших поиезуитских имений; 3) Одноворческие крестьяне; 4) Безземельные панцирные бояре в Западных губерниях, живущие на помещичьих землях; 5) Государственные крестьяне в Камчатке; 6) Половники, живущие на владельческих землях»⁴⁹.

Поліпшити ситуацію із платоспроможністю державних селян було покликане Міністерство державних маєтностей, створене 1838 р. на чолі із П.Д.Кисельовим. Із його ініціативи для визначення доходів казенних поселень від земель та лісів у Росії протягом 1843–1856 рр. проводилося визначення земельних площ, місцевих відмінностей ґрунтів за назвами, якістю, середнім із них врожаєм і культивованими культурами. Своєрідним полігоном для апробації кисельовських новел у галузі оподаткування, зокрема перекладання оброку з душ на землю, стають Петербурзька й Воронежська губернії. Так, 1842 р. у цих губерніях вводяться нові податкові правила, відповідно до яких обчислювався певний процент чистого прибутку із земель, вводилися особливі збори за зиски від мирських оброчних статей, лісів та ін., а селянські промисли обкладалися так званим білетним збором. Складність практичного застосування нововведень змусила уряд відмовитися від цієї системи й продовжити пошуки способів удосконалення оцінювання доходності земельних наділів. Протягом 1842–1851 рр. правила оцінювання переглядалися 6 разів, внаслідок чого 1848 р. було вироблено механізм так званої зрівняльної розкладки через перекладання оброчної податі з душ на землю й промисли. Для кожної губернії обчислювався так званий контингент, тобто сума оброчної податі відповідно до її класу й кількості податного населення. Частка від губернського контингенту й суми земельного та промислового доходу губернії визначала величину окладу в %, який приймався для оподаткування окремих поселень губернії⁵⁰. Розподіл цієї податі в середині населеного пункту здійснювали самі селяни. На основі таких правил до 1856 р. зрівняльна розкладка оброчної податі була введена у 19 губерніях: Петербурзькій, Воронежській, Пензенській, Тамбовській, Тульській, Рязанській, Курській, Орловській, Псковській, Катеринославській⁵¹, Московській, Смоленській, Харківській⁵², Саратовській, Новгородській, Тверській, Калузькій, Нижньгородській і Володимирській. У шести губерніях – Херсонській, Таврійській, Ярославській, Костромській, Казанській і Самарській – були проведені лише підготовчі роботи, а в 11 інших губерніях взагалі не було нічого зроблено для перекладення податей із душ на доходи казенних поселень і введення зрівняльної розкладки. Таким чином, лише у двох із дев'яти українських губерній вводилися новели у сфері прямого оподаткування державних селян і то не на перших етапах експерименту.

Розвиток буржуазних відносин, підготовка реформи 1861 р. зумовили необхідність спрощення кадастрової оцінки й встановлення таких окладів об-

рочної податі, які могли б слугувати для визначення капітальної вартості земель на випадок їхнього продажу селянам у власність. Із цією метою 1859 р. видається нова інструкція для оцінки казенних земель, згідно з якою угіддя поділялися при оцінці на 5 класів: 1) орні землі; 2) косовиці; 3) вигони, випуски та пасовища; 4) землі під садками й цінними культурами, оброблюваними для продажу; 5) садиби, землі під забудовами, городами, невеликими садами, котрі слугували для домашнього господарства селян. При обчисленні чистих (оціночних) доходів із валових доходів вилучалися 20–40% для покриття витрат на обробіток. Кадастрові роботи за згаданою інструкцією проводилися у 14 губерніях, із яких тільки в 9 вводилась оброчна податі на нових підставах обчислення, вона становила ? оціночного доходу⁵³, а інші податки й збори розраховувалися за старим, докадастровим порядком – за кількістю душ. Для оцінки доходності помість у західних губерніях проводилися люстрації, які рахували валові доходи, у прибалтійських – проводилося регулювання, на підставі котрого обчислювали чистий прибуток.

1861 р. встановлюються нові ставки оброчної податі. Найвищими – 3 руб. 15 коп. із ревізської душі вони були для Ярославської, Костромської, Казанської, В'ятської, за винятком Орловського повіту та для державних селян Царевського повіту Астраханської губернії; 3 руб. мали сплачувати в Орловському повіті В'ятської губернії, а також в Оренбурзькій, Симбірській, Самарській, Пермській, за винятком Чердинського й Солікамського повітів; оклад у 2 руб. 85 коп. встановлювався для Астраханської, за винятком Царевського повіту, Вологодської, за винятком Сольвичегодського, Яренського й Устьсисольського повітів та Херсонської і російських поселенців у Таврійській губернії. Такий же розмір оброчної податі встановлювався для колоністів Таврійської, Херсонської і Катеринославської губерній⁵⁴. Селяни колишніх південних поселень сплачували 2 руб. 84 коп., найнижчою податкова ставка була для Наримського відділення Томської губернії і Тобольського, Березовського й Туринського округів Тобольської губернії – 2 руб. 41 коп. і для державних селян Чернігівської та Полтавської губерній – 2 руб. 53 коп.⁵⁵ Оброчна податі у формі земельного оброку, який сплачували в Київській, Волинській та Подільській губерніях, підвищувалася на 10%. Цілоком слушно писав професор В.Лебедев, що оброк за характером був іще однією подушною податтю особливо в середині XIX ст., коли згідно з указом від 7 березня 1861 р. його сплачували й ті державні селяни, які не користувалися казенною землею⁵⁶.

Отже, державні селяни українських, як і представники цієї верстви в інших губерніях Російської імперії, підлягали поголовному оподаткуванню, сплачуючи подушне та оброчну податі, а їхнє податкове навантаження в 4,5–5,6 раза перевищувало загальнодержавні платежі поміщицьких селян. Великий податковий тиск разом із надто низькою агрокультурою, періодичними неврожайми, коливаннями цін на хліб, а також зловживанням селянських адміністрацій стали причиною значних за обсягами податкових заборгованостей державних селян України, для ліквідації котрих в умовах феодално-кріпосницької держави влада вдавалася як до височайшого прощення, так і до застосування позаекономічних примусів, зокрема військових ексекуюцій. Певні спроби перейти на економічно обґрунтовані податкові платежі державних селян здійснило створене 1838 р. міністерство державних маєтностей на чолі з П.Д.Кисельовим, але, на жаль, чи, на щастя, переважна частина державних селян українських губерній залишилася поза орбітою цих новел.

¹ *Бржеский Н.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. – Санкт-Петербург, 1897. – 427 с.; *Дружинин Н.М.* Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1946. – 632 с.; *Лазанс-*

каля Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории. – К., 1989. – 114 с. та ін.

² Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності. – К., 2001. – С.26.

³ Детальніше див.: Ключевский В.О. Подушная подать и отмена холопства в России // Сочинения: В 9 т. – Т.VIII. – Москва, 1990. – С.194–270.

⁴ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. Свод уставов о податях // Свод законов Российской империи (далі – СЗ). – Т.5. – Санкт-Петербург: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – С.4.

⁵ Підраховано на основі: Журнал Министерства государственных имуществ. – №1. – 1841. – С.8–9.

⁶ Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). – Т.23. – Санкт-Петербург: Тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – №17222.

⁷ Там же. – Т.24. – №18278.

⁸ Там же. – Т.31. – №24116.

⁹ Там же. – №24132.

¹⁰ Там же. – Т.32. – №24992.

¹¹ 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – Санкт-Петербург.: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. – №12867.

¹² ПСЗ. – Т.7. – №4138.

¹³ Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.4. – Москва, 1986. – С.210.

¹⁴ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – Санкт-Петербург, 1857. – С.9.

¹⁵ ПСЗ. – Т.18. – №13094; Т.19. – №15723; Т.24. – №18278; Т.31 – №24116 та ін.

¹⁶ Складено на основі: ПСЗ. – Т.24. – №18278; Т.31. – №24116; Т.32. – №24999; 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12791.

¹⁷ ПСЗ. – Т.32. – №24992.

¹⁸ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.83. – Оп.3. – Спр.21. – Арк.10.

¹⁹ ПСЗ. – Т.32. – №24999.

²⁰ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – С.107.

²¹ Министерство финансов 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – Ч.1. – С.81.

²² Там же. – С.96.

²³ Дружинин Н.М. Указ. соч. – С.50.

²⁴ Складено на основі: Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: В 9 т. – Т.4. – С.202–203.; ПСЗ. – Т.24. – №18278; Т.31. – №24116; Т.32. – №24999; 2-е ПСЗ. – Т.14. – О.1. – №12791.

²⁵ Підраховано середньорічну ціну на основі: ДАПО. – Ф.83. – Оп.3. – Спр.78. – Арк.2–36.

²⁶ Министерство финансов. 1802–1902. – Ч.1. – С.267–268.

²⁷ ПСЗ. – Т.31. – №24136.

²⁸ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – 1857. – С.12.

²⁹ Иловыйский С.И. Учебник финансового права. – Одесса: Типография Штаба округа, 1899. – С.248.

³⁰ Сперанский М.М. План финансов. // У истоков финансового права. – Москва, 1998. – С.55.

³¹ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х., 1993. – С.110.

³² Дружинин Н.М. Указ соч. – С.332.

³³ Там же. – С.332–333.

³⁴ Там же. – С.334.

³⁵ Там же.

³⁶ Російський державний історичний архів. – Ф.560. – Оп.1. – Спр.1089. – Арк.11зв. – 12.

³⁷ Там же. – Арк.12 зв.

³⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК) – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1807; Ф.553. – Оп.1а. – Спр.51; Державний архів Херсонської обла-

сті. – Ф.300. – Оп.1. – Спр.55; Державний архів у Автономній Республіці Крим. – Ф.68. – Оп.1. – Спр.674, 696, 1688, 2015; Державний архів Київської області. – Ф.297. – Оп.1. – Спр.23; ДАПО. – Ф.1247. – Оп.1. – Спр.43 та ін.

³⁹ Цит. за: *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – С.109–110.

⁴⁰ *Бржеский Н.* Указ. соч. – С.132.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же. – С.136.

⁴³ 2-е ПСЗ. – Т.7. – №5436.

⁴⁴ Там же. – Т.11. – От.1. – №8813.

⁴⁵ ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.34. – Арк.248.

⁴⁶ Цит. за: *Гуржій І.* Вказ. праця. – С.111.

⁴⁷ ЦДІА. – Ф.442. – Оп.67. – Спр.34. – Арк.294.

⁴⁸ Див.: *Дружинин Н.М.* Указ. соч.

⁴⁹ Уставы о податях... // СЗ. – Т.5. – С.10.

⁵⁰ *Алексеевко М.М.* Действующее законодательство о прямых налогах. – Санкт-Петербург: Типография М.Стасюлевича, 1879. – С.230–231.

⁵¹ 2-е ПСЗ. – Т.26. – О.2. – №25831.

⁵² Там же. – Т.27. – О.1. – №26757.

⁵³ *Пушкарёва В.М.* История финансовой мысли и политики налогов. – Москва, 1996. – С.161.

⁵⁴ Державний архів Харківської області. – Ф.31. – Оп.142. – Спр.1806. – Арк.34 зв.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ *Лебедев В.* О поземельном налоге. – Санкт-Петербург, 1868. – С.132.

The article is dedicated to the direct investigation on taxation of the Ukrainian provinces state peasants of Russian empire of the period from the third division of Poland to the beginning of Alexander the II's reforms.

І.М.Старовойтенко*

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

У статті досліджується духовне життя України кінця XIX – початку XX ст. за листуванням Є.Х.Чикаленка – відомого громадсько-політичного й культурного діяча. Епістолярні джерела відобразили участь у численних громадських заходах як Є.Чикаленка, так і його відомих сучасників, а також їхні оцінки та осмислення подій, які становили зміст українського національного руху зазначеного періоду.

Листування Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) сповна виконало місію, покладену у той час на цю поширену форму комунікації національно свідомих діячів України. В умовах офіційних заборон і шовіністичних переслідувань українства воно служило популярним способом обговорення й вирішення невідкладних справ громадського значення, висловлення власних позицій та поглядів на ті чи інші події, котрі відбувалися у різних сферах суспільного життя. Як правило, кореспонденти в листах оцінювали історичні факти, часто подавали їх причинно-наслідковий аналіз, висловлювали свої міркування і зауваження.

Громадську діяльність Є. Чикаленка на ниві національного руху України початку XX ст. досліджував ще сучасник останнього – Д.Дорошенко – автор його

* *Старовойтенко Інна Михайлівна – ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ.*

го першої наукової біографії¹. Він подав у ній найповніший життєпис Євгена Харлампійовича у контексті громадсько-політичного життя України тієї доби й відобразив види подвижницької праці свого героя: видавничо-газетну та літературну, членство в Одеській і Київській громадах, Загальній українській безпартійній організації – громадсько-культурному об'єднанні членів Київської, Полтавської, Чернігівської, Петербурзької громад та «Братства тарасівців», перших політичних партіях та Товаристві українських поступовців (ТУП), меценатську діяльність. Автор схарактеризував і вдачу Є. Чикаленка, в якій переважали громадські почуття: послідовна відданість українській ідеї, комунікабельність, відсутність кар'єризму й прагнення до перших ролей, шаноби і вдячності, почуттів партійної виключності та нетерпимості, готовність поступитися формальним боком справи, коли мова йшла про загальний інтерес.

Д.Дорошенко підкреслював, що праця на ниві українського політичного життя стала життєвим кредо і громадянською позицією Євгена Харлампійовича, називав свого героя відданим слугою українства, котрий підпорядковував йому власні життєві пріоритети. Автор писав: «В історії національного відродження [...] небагато можна знайти людей, які, ставши на шлях служіння українській ідеї, так глибоко перейнялися нею, що все своє життя, всі інтереси, всі помисли присвятили виключно їй, цій ідеї [...]. Можна без усякого перебільшення сказати, що поза українською справою, без зв'язку з нею, ніщо Чикаленка не тішило і не смутило»².

Писали про громадські заслуги останнього й інші сучасники, даючи при цьому їм високу оцінку, називали Євгена Харлампійовича уособленням епохи українського національного руху початку ХХ ст., центральною фігурою передвоєнного періоду, котра втілювала у собі легальну і нелегальну роботу, вабила сучасників яскравою індивідуальністю.

Найбільш лапідарну характеристику Є. Чикаленку дав його молодший сучасник, відомий громадсько-політичний діяч В. Прокопович, який писав про свого ідейного однодумця так: «Не був він вождем національним, великим політичним діячем, улюбленим трибуном народним, славнозвісним письменником, прославленим в боях ватажком війська. Він – визначна людина, талановитий літератор, щедрий меценат, великий патріот і громадянин»³. В.Прокопович називав Є.Чикаленка людиною твердої волі, незламної й активної енергії, яка притягувала своїм магнетизмом представників різних поколінь. Його київський будинок по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, 56 на початку ХХ ст. став справжнім острівком українства, своєрідним політичним і духовним центром тодішнього громадського життя. У ньому відбувалися збори ТУП, його ради, розроблялися плани та стратегія діяльності українців, а знамениті й популярні «понеділки» Євгена Харлампійовича збирали громадсько-політичних і культурних діячів із Наддніпрянської України та Галичини, об'єднували їх спільними ідеями⁴.

Вихованець Української господарської академії в Подєбрадах С.Матвієнко-Сікорський називав Є.Чикаленка живим носієм ідеї української соборності, «цементом», що єднав до громади українців різних частин пошматованої землі, політичних уподобань, вважав його «батьком народу-попихача, народу-наймита у своїй власній хаті»⁵. Автор писав, що останнього знали й однаково поважали наддніпрянці, галичани і кубанці, а ім'я його з пошаною вимовляли прихильники УНР, гетьманці-монархісти, анархісти й есери.

В.Дорошенко вважав Євгена Харлампійовича «вродженим державним діячем», який акумулював своїм раціональним мисленням ідейний арсенал тодішньої доби, не шкодував для його реалізації власних матеріальних та духовних сил, був небуденним, виваженим «мужом совіту» з великим життєвим і громадським досвідом⁶.

Сучасники ще відзначали такі якості Є. Чикаленка, як поєднання в його вдачі інтелігентності з характером, уміння відрізнити талант від пересічності, об'єднати завдяки дипломатичним здібностям українців навколо спільної справи та жертвовність заради її успішної реалізації.

М. Корчинський писав про Євгена Харлампійовича: «Є серед нас маєтні люди. Не чужа нам охота збільшити майно, збагатитися. Але де ті, що на власне збагачення дивляться як на громадську функцію, у яких імпульсом до збагачення служить не пожерливість, а тільки здобуття більших можливостей до служби громаді»⁷. Коли Є.Чикаленку дорікали в його особистій заощадливості, він пояснював її так: «Бо ж це все – не моє, а громадське. Я тільки господарюю на ньому й не маю права громадського розтринькувати»⁸. А коли відомий політичний і кооперативний діяч О.Юркевич дивувався тому, чому Євген Харлампійович на великі кошти, які останній щорічно витрачав на видання газети «Рада», не побудує собі прибуткового фешенебельного будинку в Києві, він йому відповідав, що споруджував видавництвом часопису «дім нерукотворний», вкладав капітал у справу, коштовнішу за всякі матеріальні блага, таку, яка мала дати стільки морального прибутку та значення, котрого не зміряти ніякими грішми»⁹.

В окремих спогадах про Є.Чикаленка молодше покоління українців із його сучасників шукало відповіді на запитання, чому він відійшов від політичного і державного життя у 1917–1918 рр. О. Шульгин називав причиною цього реалізм його вдачі, який підказував, що українська державність на той час не мала фундаменту. Він вважав, що останній був людиною своєї доби, вже занадто сформованою, щоб іти на щось нове та розбивати цілісність позицій і поглядів. О. Шульгин називав Євгена Харлампійовича «людиною до 1917 р.», ветераном українського відродження, соціальним експериментатором, організатором та шукачем талантів¹⁰.

Із поверненням на початку 1990-х рр. в українську історію імені Є.Чикаленка у періодичних виданнях, наукових збірниках з'явилися біографічні нариси про нього, як про яскраву постать української модерної доби початку ХХ ст. Вони репрезентували його як видавця першої щоденної української газети, мецената, помічника багатьом відомим українцям закріпитися у національному середовищі. Дослідники писали про Євгена Харлампійовича й як про автора талановито написаних спогадів та інформативно цінних листів¹¹. В Україні перевидано частину мемуарної спадщини Є. Чикаленка – «Спогади»¹² і «Щоденник»¹³, опубліковано частково й листи¹⁴, досліджено окремі сюжети його інформативного епістолярію¹⁵.

У даному дослідженні поставлено завдання відобразити сюжети з епістолярної спадщини Євгена Харлампійовича, які відбивали конкретні справи останнього та його кореспондентів, їхню участь у громадсько-культурних заходах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Зазначимо, що на сьогодні в державних архівах і рукописних колекціях наукових бібліотек України виявлено понад 1100 одиниць кореспонденції Є. Чикаленка й понад 1100 листів, котрі він отримав. Цей епістолярний масив джерел, широкий за хронологічним та різноманітний за інформативним діапазоном, можна систематизувати за такими критеріями: 1) місцем збереження; 2) особою адресата; 3) ступенем збереженості, інформативності й кількості поштових відправлень у кореспонденціях; 4) тривалістю; 5) хронологічно-проблемним і 6) зовнішніми характеристиками.

За першим критерієм листи можна поділити на такі, що зберігаються в державних архівах – ЦДАВО України (м. Київ), ЦДІА (м. Києва та Львова), Миколаївської, Одеської областей, інститутах рукопису й архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, відділах рукописних фондів інститутів літератури ім. Т.Г.Шевченка і мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАНУ, Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефа-

ника, відділі рукопису й рідкісних видань Одеської державної наукової бібліотеки ім. М.Горького.

Систематизація листів за другим критерієм засвідчила, що Євген Харлампійович був комунікабельною постаттю свого часу. Його кореспондентами і постійними адресатами стала ціла галерея відомих сучасників: М.Аркас, М.Грушевський, В.Винниченко, С.Єфремов, А.Ніковський, брати Тобілевичі – М.Садовський та П.Саксаганський, громадські діячі й публіцисти В.Доманицький, Л.Жебуньов, М.Комаров, М.Левицький, О.Лотоцький, Ф.Матушевський, П.Стебницький, письменники С.Васильченко, М.Коцюбинський, І.Липа, О.Олесь, В.Самійленко, І.Франко, історик Д.Яворницький та багато інших – усього, за виявленими листами, – близько 50 адресатів та 140 кореспондентів.

За критерієм збереженості та інформативності на перше місце можна поставити листування Є.Чикаленка з відомим громадським діячем – П.Стебницьким (воно нараховує 370 одиниць взаємної кореспонденції), на друге – з А.Ніковським (близько 200 відповідно), третє – з В.Винниченком (майже 190), четверте – із С.Єфремовим (близько 190), на п'яте – з М.Коцюбинським (83 одиниці). Ще можна виділити частково збережене листування або лише односторонньо виявлену кореспонденцію, яка свідчить, що в автора цих листів було хронологічно тривале листування з адресатом.

За тривалістю на перше місце можна поставити листування з В.Винниченком, яке охоплювало аж 27 років (1902–1917; 1919–1929), на друге – із С.Єфремовим, що тривало 22 (1903–1917; 1923–1928), на третє – з П.Стебницьким – 18 (1901–1918) і на четверте – з А.Ніковським – 12 років (1908–1917; 1920–1921).

За хронологічно-проблемним критерієм листування доцільно поділити на 4 періоди: 1) 1892–1906 рр. Тематика кореспонденції цього часу має переважно громадський зміст. Євген Харлампійович клопотався зокрема про заснування в Одесі видавничої спілки та випуск нею ілюстрованого «Кобзаря» Т.Г.Шевченка, друкування й своїх популярних брошур українською мовою – «Розмов про сільське хазяйство» – та їх поширення, писав про організацію і проведення ювілеїв М.Лисенка, І.Нечуя-Левицького, Д.Мордовця, Олени Пчілки; про становище журналу «Киевская старина» та його популяризацію.

2) 1906–1914 рр. – період видання Є.Чикаленком газети «Рада». Листування за ці роки поповнюється новими адресатами, кореспондентами й сюжетами, і його можна вважати найінтенсивнішим за частотою в епістолярній спадщині видавця. Євген Харлампійович писав П.Стебницькому, що в той період щоденно відправляв 5–6 листів, у котрих просив моральної та матеріальної допомоги, поради і підтримки у вирішенні видавничих проблем. Крім «Ради», в листуванні обговорювалися й інші періодичні часописи, відобразилися деталі написання та друкування відомих літературних і науково-популярних творів, діяльності Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі, а також відтворено інші сюжети громадського значення.

3) 1914–1918 рр. Листи цього періоду свідчать, що Є.Чикаленко в роки Першої світової війни відійшов від громадської діяльності, змушений був жити напівлегально у родинному маєтку, в с. Перешорах Херсонської губернії, а тому багато писав про себе, свій психологічний та фізичний стани.

Нові цінні сюжети для дослідників української революції вніс у листування 1917 рік. Більшість кореспондентів Євгена Харлампійовича опинилася в центрі подій і детально інформувала його про все, що відбувалося у Києві. З листів виимальовується сприйняття останнім та його однодумцями подій 1917–1918 рр. в Україні.

4) 1919–1929 рр. – період еміграції Є.Чикаленка. У даному дослідженні обмежимося двома першими періодами, оскільки події української революції в

його епістолярному осмисленні відобразилися в окремій розвідці¹⁶, а у період еміграції наш герой громадською діяльністю не займався. Він інтенсивно впорядковував до друку свої мемуари, публікувався в українських періодичних виданнях, які видавалися еміграцією, та очолював термінологічну комісію в Українській господарській академії у Подебрадах й активно працював над словниками.

В зазначеному першому періоді у листуванні Євгена Харлампійовича можна виділити наступні види кореспонденції: 1) листи, написані на офіційних бланках із відбитками в лівому кутку: «Редакція і головна контора газети «Рада» або «Українська книгарня редакції історичного журналу «Киевская старина», «Редакція історичного журналу «Киевская старина» (Є.Чикаленко матеріально підтримував останній часопис) й ін.; 2) листи на звичайних аркушах паперу із зошитів різних розмірів; 3) поштові листівки, які мали вигляд невеликих жовтих карток цупкого паперу розміром 9–14 см. і називалися «Почтовая карточка» чи «Открытое письмо», та закриті листівки – стандартні поштові бланки невеликого розміру сіро-блакитного кольору із зубчатими краями, котрі перегорталися посередині.

В інформативно багатому й кількісно великому листуванні Є.Чикаленка відкриті наступні сюжети: 1) зафіксовано основні громадські заходи вказаного періоду, частково розкрито їх зміст і хронологію. За інформацією листів можна встановити, коли відбувалися та які з'їзди, у котрих з них брали участь українці, які питання виносили на їх обговорення, яким чином закладалися фонди, пам'ятники, товариства, котрим діячам і коли проводилися ювілеї, кому Євген Харлампійович допомагав в отриманні відповідної посади або матеріально.

В листах відкриті інформація і про реалізацію окремих громадських заходів, безпосередню участь у них Є.Чикаленка та його сучасників. Наприклад, про зустрічі українців із російськими державними діячами й їх мету, засоби протистояння шовіністичній пропаганді, котра національний рух відображала як сепаратистський та протизаконний;

2) із листів можна почерпнути дані про нереалізовані проекти українців. Наприклад, про організаційні та підготовчі заходи з 1910 р. до початку Першої світової війни щодо закладення в Києві національного банку. Ці пласти інформації найширше репрезентовані у взаємному листуванні Євгена Харлампійовича з П.Стебницьким. Сюжети про громадські справи відображено у його листах до Б.Грінченка, М.Грушевського, І.Липи, М.Комарова, деякі зустрічаються в листуванні з М.Аркасом, Д.Мордовцем, А.Ніковським, у кореспонденціях Л.Жебуньова, М.Павловського, І.Бабенка, Г.Гасенка, А.Грабенка, В.Дорошенка й інших до Є.Чикаленка.

Проявом національного руху кінця XIX – початку XX ст. стало помітне поживлення діяльності українських громад. Д.Дорошенко, досліджуючи цей період історії України, констатував, що на початку 1900-х рр. помітно зросла кількість останніх. Вони з'явилися в містах України, а 1896 р. – у Петербурзі¹⁷.

Національний рух також проявився в офіційних вимогах його учасників відродити українське друковане слово. Дозвіл у 1897 р. на відкриття відділу української белетристики в часопису «Киевская старина» став першим результатом цих домагань. Згодом Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг для народу у Петербурзі двічі видало «Кобзар» Т.Шевченка (1907, 1908), з 1900 р. багатотисячними накладками друкувало популярні «Розмови» Є.Чикаленка про сільське господарство. Українці з того ж року почали клопотання перед цензурними установами про дозвіл на україномовну щоденну газету й отримали його лише в грудні 1905 р. Результатом їх тривалих домагань стало видання щоденних газет – «Громадської думки» (1906) та її наступниці – «Ради» (1906–1914).

Популярним в Україні на початку ХХ ст. стало відзначення святкових ювілеїв відомих культурних діячів. Вони, як правило, збирали і згуртовували відомих діячів патріотичного руху з усієї України, сприяли національному прозрінню окремих із них. Так, наприклад, відомий українець та згодом відданий популяризатор українського друкованого слова рідною мовою Л.Жебуньов (1862–1919) національно прозрів уже у зрілому віці, побувавши на святі з нагоди відкриття пам'ятника І.П.Котляревському в Полтаві у серпні 1903 р. Ця яскрава подія, яка стала демонстрацією краси вітчизняного літературного слова, спонукала його переосмислити ідейні орієнтири і перейнятися українською ідеєю до останніх днів життя.

Однією з форм громадівської діяльності українців були заходи із працевлаштування своїх однодумців, допомога їм перебратися з провінції в центри культурного життя, на поле ширшої громадської реалізації. Є. Чикаленко, як активний член Одеської та Київської громад, намагався знайти для здібної, національно свідомої молоді такі середовища, котрі б зміцнювали їхні патріотичні почуття й сприяли її громадянському зростанню.

Євген Харлампійович та багато його сучасників були членами не лише громад, а й перших політичних партій, зокрема ТУПу. Але сюжети політичні або партійні в листуванні не обговорювалися. Це було зумовлено тим, що про нелегальні організації у період цензурного гніту в листах писати було не прийнято, оскільки у Росії існувала практика перлюстрації кореспонденцій тих осіб, благонадійність яких викликала сумніви. З листів лише видно, що адресати домовлялися про приїзди на загальні зібрання. Є.Чикаленко неодноразово повідомляв про прибуття до нього «гостей» і запрошував до себе конкретного адресата або писав, що в нього було багато їх, особливо на різдвяні або великодні свята. Це означало, що у той час відбувалися збори членів ТУПу.

В листах широко обговорювалися також громадсько-культурні заходи, метою яких було національне просвітництво українців, офіційне пояснення суті й змісту українського руху, спотвореного шовіністичною пропагандою російських чорносотенців, якими він трактувався як антидержавний та сепаратистський.

Для спростування такої пропаганди українці шукали легальних можливостей і були зацікавлені у проведенні в Державну думу Росії своїх депутатів, щоб використати її трибуну для декларування національних вимог та самоствердження.

Листи Євгена Харлампійовича свідчать, що вибори до I Державної думи Росії у 1906 р. в Україні проходили не на користь українців, оскільки їх бойкотувало національно малосвідоме селянство. За його словами, воно у ході виборів вибирало лише селян, а інтелігентів і землевласників ігнорувало. Він розповідав П.Стебницькому, як «провалили» на виборах на Полтавщині його й В.Леонтовича. Є.Чикаленка бентежило те, що національно інертні селяни, вибрані у Думу, не добиватимуться поступок для українців, а стануть покірливими слугами бюрократії. Від імені киян він згодом просив П.Стебницького та інших членів громади в Петербурзі вплинути на українських депутатів у I та II Державних думах у плані їхнього національного просвітництва. Євген Харлампійович пропонував запрошувати їх до Українського клубу, переконувати їх у необхідності декларування національних вимог, щоб у Думі почули голос реальних українців, дізналися від них правду¹⁸.

Є.Чикаленко неодноразово агітував П.Стебницького й інших публіцистів писати в прогресивній російській пресі нариси про суть українського руху та спростовувати ними інсинуації чорносотенної пропаганди. Як відомо з інших джерел, і це підтверджують листи, П.Стебницький спільно з О.Лотоцьким на пропозицію Л.Жебуньова написали працю «Украинский вопрос» – відповідь на книжку С.Щоголева «Украинское движение как современный этап южнорусско-

го сепаратизма» (Київ, 1912), яку сучасники назвали «підручником для жандармів», доносом на національний рух. Працю О.Лотоцького й П.Стебницького схвально сприйняли сучасники, а Євген Харлампійович назвав її «катехізисом українства»¹⁹, бо у ній автори доводили закономірність та природність українського культурного руху, який свідчив про життя 30-мільйонного народу з його етнічними особливостями, менталітетом і традиціями.

Ідеї національного руху його учасники пропагували й на зустрічах із депутатами Державних дум, різних всеросійських з'їздах. Із листів Є. Чикаленка до П. Стебницького та М. Грушевського стає відомо, що він був делегатом I Всеросійського з'їзду журналістів (від редакції журналу «Киевская старина»), який проходив 5–8 квітня 1905 р. в Петербурзі. Разом із делегатами від інших недержавних народів Російської імперії Євген Харлампійович став співавтором резолюції з національного питання, текст якої він приклав до листа М.Грушевському²⁰. Він також спільно з О.Русовим, П.Стебницьким і О.Лотоцьким подавав у президію з'їзду резолюцію з протестом проти Емського указу, яку не надрукувала жодна російська газета, але її майже одностайно підтримали представники інших націй.

Отже, одним із напрямів українського руху початку ХХ ст. була просвітницька робота, пояснення його природи й сутності через пресу, публічні зустрічі, друковані праці. Учасники останнього намагалися довести, що протизаконної суті він не мав, а виражав інтереси існуючої нації, яка бажала відродити свої історично-культурні права.

З листів також випливають факти про причетність кореспондентів до закладення конкретних товариств та організацій, проведення громадсько-культурних заходів. З листів Є.Чикаленка до М.Аркаса, М.Грушевського, І.Липи, М.Комарова, П.Стебницького, Б.Познанського, С.Єфремова довідуємося про відзначення святкових ювілеїв початку ХХ ст.: О.Пчілки (1901), М.Лисенка (1903) і І.Нечужа-Левицького (1904). Організаційний комітет із відзначення ювілею 35-літньої праці на музичній ниві М.Лисенка уповноважив Євгена Харлампійовича збирати кошти йому на подарунок. У листах до М.Аркаса²¹ й Д.Яворницького²² він звертався з пропозиціями включитися у важливий громадський захід: популяризувати ідею збору коштів на пенсію М.Лисенкові на Миколаївщині та Катеринославщині. Є.Чикаленко пропонував М.Аркасові, як композитору і музикознавцю, написати музично-критичну статтю про М.Лисенка для «Киевской старины»²³. У листах він описував програму святкових заходів, а Б.Познанському²⁴ й М.Комарову коротко розповідав про їх проведення в Львові 20–21 грудня²⁵. С.Єфремову Євген Харлампійович повідомляв про відзначення ювілею І.Нечужа-Левицького²⁶, а І.Липі – О.Пчілки²⁷.

З листів Д.Мордовця до Є.Чикаленка стає відомо про офіційні заходи українців у Петербурзі щодо створення Товариства ім. Т.Г. Шевченка для допомоги українській молоді, що навчалася у столиці. Д.Мордовець інформував у кінці 1897 р. Євгена Харлампійовича про подачу ним на розгляд міністра внутрішніх справ І.Л.Горемікіна статуту Товариства за підписом 33 осіб²⁸, додавав до листа список його фундаторів і запрошував Є.Чикаленка приїхати на першу раду в грудні 1898 р.²⁹.

Євген Харлампійович був ініціатором заснування окремих культурних організацій. Так, у 1898 р. він пропонував М.Грушевському заснувати при НТШ фонд ім. Д.Мордовця й переслав із цією метою гонорар письменника за роман «Дві долі» в розмірі 1000 крб. Крім того, Є.Чикаленко давав поради щодо структури та організації майбутнього фонду – або заснувати його як окрему інституцію при НТШ, або передати його кошти в Запомоговий фонд товариства, але під вказаним іменем і використовувати відсотки з них для допомоги українським письменникам. Євген Харлампійович робив ставку й на заможного Д.Мордовця:

сподівався, що свій іменний фонд він підтримає власними коштами³⁰. Про обставини заснування фонду імені останнього та його призначення Є.Чикаленко писав й І.Липі, який не поділяв даної ідеї, мотивуючи це тим, що не існувало фондів більш відомих українських діячів³¹.

Також Євген Харлампійович клопотався долею заснованого в 1910 р. фонду ім. Б. Грінченка: просив П.Стебницького, щоб Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі взяло його під свою формальну опіку³².

З листів М. Комарова до Є. Чикаленка стають відомими заходи одеської «Просвіти» щодо заснування у місті невеликого фонду імені громадського діяча та педагога, неофіційного голови й ідеолога місцевої громади Л.Смоленського для видання книжок історичного змісту. Першу книжку – біографію його взяв писати Д.Сигаревич – директор сирітського дому в Одесі та член відділу міської «Просвіти». Він звернувся й до Євгена Харлампійовича з листом, у якому навів анкету з 16 пунктів, котрі стосувалися життя і діяльності його героя³³. Але, очевидно, запроєктований фонд не був створений, бо видавати написану книжку взялася львівська «Просвіта».

Є.Чикаленко був причетний у 1908 р. і до заснування в Києві Товариства допомоги науці, літературі та мистецтву. 1910 р. він просив П.Стебницького вжити також заходів у Петербурзі для затвердження статуту Київського українського товариства взаємного кредиту.

У виявлених листах широко обговорювалися й проекти культурних заходів початку ХХ ст. Зокрема потужним пластом у листуванні Євгена Харлампійовича з П.Стебницьким відклалася історична інформація про спроби українців встановити пам'ятник Т.Г.Шевченкові в Києві до його 100-літнього ювілею, які не досягли своєї кінцевої мети. Є.Чикаленко писав, що ідею Полтавського земства підтримали гласні Київської міської думи ще у 1904 р. і просив адресата в листі від 1 березня того ж року для офіційного визнання їхніх заходів звернутися до сенатора А.Марковича – голови Товариства ім. Т.Г.Шевченка у Петербурзі, щоб той від свого імені подав прохання до уряду про необхідність встановлення такого пам'ятника³⁴. Євген Харлампійович детально інформував про проведення конкурсів на кращий проект пам'ятника, повідомляв їх результати. Обоє кореспондентів бентежило затягування справи, слабкі результати конкурсів, їх невідповідність задуму.

П.Стебницький від імені української громади у Петербурзі висловив такі думки щодо заходів киян: не треба було проводити 4-х конкурсів, а вже в ході першого обрати найкращий проект, внести у нього зміни, відповідні до традицій часу, й негайно поставити пам'ятник, за європейською традицією. Українців же називав «нікчемними практиками та романтиками-фантазерами», які зволіканням могли реально провалити історичну справу.

В листах обговорювалося й питання про збір коштів на пам'ятник. П.Стебницький 10 липня 1910 р. повідомляв, що Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг подарувало Об'єднаному комітету зі спорудження пам'ятника Т.Шевченку у фонд останнього дороге видання «Кобзаря»³⁵. У листуванні відобразилися найболючіші проблеми цієї культурної акції й реакція на них кореспондентів: загроза в 1913 р. існуванню Шевченківського комітету, складності з вибором місця для пам'ятника, розходження у важливих питаннях між комітетом та журі конкурсів.

До Є.Чикаленка зверталися і митці з Харкова, які просили видавця газети «Рада» взяти участь в організації й проведенні конкурсу на надгробний пам'ятник на могилу М.Лисенка, для якого виставляли одну обов'язкову умову – український стиль проекту. Архітектор С.Тимошенко повідомляв про хід конкурсу та склад журі³⁶.

Євген Харлампійович у листах до М. Комарова в свою чергу давав поради Одеській громаді щодо впорядкування могили композитора П. Ніщинського, просив місцевих українців матеріально допомогти його дітям і зібрати авторські рукописи. На його думку, це було їхнім обов'язком оскільки більшу частину життя П.Ніщинський прожив в Одесі³⁷.

У листах трапляється й інформація про закладення українських книгарень в Україні та Петербурзі. Так, Є. Чикаленко в 1909 р. клопотався про відкриття філії книгарні редакції журналу «Киевская старина» у Катеринославі, просив Д. Яворницького його задум провести через місцеву адміністрацію³⁸. З листування стає відомо про намір українців у Петербурзі 1912 р. заснувати книгарню для реалізації продукції Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу й інших українських видавництв. П.Валицький – ініціатор задуму – просив в Євгена Харлампійовича надати йому кредит для продажу книжок у початковий період³⁹.

В листуванні широко відображено ще один важливий громадський захід, який українці намагалися реалізувати напередодні Першої світової війни – проект організації у Києві національного банку. Його ініціював С.І.Ерастов – голова української громади в Катеринодарі, фундатор тамтешньої «Просвіти», кооперативних товариств, директор банку у Новоросійську, популяризатор українського друкованого слова. У закладенні національного банку він вбачав велике значення для економічного життя, зокрема відводив йому місію комісонера в хлібному експорті України. Реалізацію задуму С.Ерастов почав із написання листів до заможних українців з пропозиціями та проханнями підтримати важливу національну ідею. Два листи від нього отримав і Є.Чикаленко⁴⁰. У них кореспондент переконував адресата в патріотичності свого задуму, просив підтримати його й негайно взятися за реалізацію останнього.

З листів Євгена Харлампійовича до П.Стебницького вимальовується його ставлення до банківської ідеї С.Ерастова. Видно, що він сприйняв її без особливого інтересу, бо вважав, що запроєктований банк не виконає історичної місії для України, оскільки через брак українських фахівців буде створений людьми, далекими та байдужими до національних потреб народу. Проте Є.Чикаленко погоджувався внести на розпочату справу свій пай у розмірі 2500 руб. і пропонував реальних керманічів для інституції – П.Стебницького або М.Грушевського.

П.Стебницький же мав інші погляди на банк. Він дивився на нього насамперед як на джерело фінансування українських культурних потреб – видань, громадських заходів – та радив організувати справу таким чином, щоб чужі руки й голови служили українським інтересам. Кореспондент давав конкретні поради щодо організації банку, персональні рекомендації потенційним членам правління, надійним пайовикам щодо організації збору та механізму поширення акцій останнього. Як стає відомо з листів, було проведено окремі організаційні заходи щодо банку, обрано членів його правління, але проект не був втілений у життя в зв'язку з початком Першої світової війни.

У листуванні проходять сюжети й про участь українців Росії та Галичини в книжкових виставках. Зокрема М. Грушевський пропонував Євгену Харлампійовичу подбати про те, щоб у ході київської виставки 1913 р. вони не поділялися на два окремі павільйони, а розмістились в одному, щоб створити образ «життя і культури цілої України»⁴¹. Кореспондент Н.Гірняк у 1911 р. пропонував Є.Чикаленкові організувати українців для участі в інтернаціональній виставці, яка проходила в Італії. Він радив Товариству допомоги науці, літературі і мистецтву придбати там свій окремий павільйон⁴². Також українці клопоталися про участь у загальноросійських промислових та сільськогосподарських виставках – експозицію там своїх відділів і книжкової продукції, зокрема в

1910 р. у Катеринославі й Одесі, а також на дрібніших, що відбувалися у містечках та селах України.

До Євгена Харлампійовича, як постаті, популярної серед українців, зверталися кореспонденти з різних кінців Росії з проханнями допомогти, посприяти або прийняти до відома конкретну пропозицію. Так, наприклад, у 1913 р. В. Королів-Старий, тимчасово перебуваючи в Петербурзі, пропонував у листі до Є. Чикаленка взятися за організацію спеціалізованого санаторію для українців, хворих на астму. Кореспондент давав практичні рекомендації щодо реалізації свого задуму, пропонував заснувати його на комерційній основі й навіть називав конкретних пайовиків і організації, які б профінансували засновану установу⁴³. Як стає відомо з листів Євгена Харлампійовича до П. Стебницького, він ще влітку 1910 р. купив дачу в Алупці, щоб побудувати там пансіон для хворих українських письменників.

Часто до Є. Чикаленка зверталися кореспонденти з різних регіонів України з проханнями знайти українця на ту чи іншу посаду. Так, М. Аркас шукав для приватної початкової школи вчителя, який би, навчаючи дітей за російською програмою, виховував їх в українському дусі, знаючи народні та церковні традиції, а також став вихователем і для його 10-річного сина Миколи. П. Горянський – голова товариства викладачів комерційного училища в Умані – також просив Євгена Харлампійовича рекомендувати йому для цієї установи вчителя, бо мав намір у 1912 р. організувати в навчальному закладі приватні лекції з історії України, української літератури й родинознавства⁴⁴.

Є. Чикаленко, як правило, не обходив прохань своїх адресатів, а допомагав багатьом у працевлаштуванні, шукав відповідних вакансій, зокрема для подружжя Грінченків, працелюбство яких високо цінував. Він пропонував Б. Грінченку в 1901 р. тимчасово перейти на посаду завідуючого книгарнею при міській управі Єлизаветграда⁴⁵. Також Євген Харлампійович клопотався про влаштування у чернігівський музей ім. В. Тарнавського М. Грінченка, яка знаходилася під негласним наглядом адміністрації. В листах до П. Стебницького та М. Аркаса він просив адресатів допомогти працевлаштувати громадського діяча з Одеси Федора Шульгу, який втратив посаду секретаря тамтешньої міської управи. Є. Чикаленко клопотався про роботу у Петербурзі для земського діяча В. Кошового, посаду завідуючого чернігівським музеєм для художника А. Ждахи, рекомендував Д. Яворницькому на завідуючого природничо-історичною частиною музею ім. О. Поля – В. Боровикова, котрого знав як національно свідомого й відповідального працівника⁴⁶.

Саме Євген Харлампійович наполіг на переїзді до Києва з Одеси громадсько-політичного діяча та публіциста А. Ніковського, сприяв переїзду з Житомира до Києва поета і драматурга О. Олеся, а також Л. Жебуньова.

Також Є. Чикаленко шукав посади для молодшого приятеля, ідейного однодумця, лікаря І. Липи, клопотався, щоб останній здобув її в університетському місті, вживав усіх можливих заходів для працевлаштування його в Одесі. Він писав: «Ви вже досить навчилися мови, значить виконали свій план, а тепер йдіть далі, не збочуючи в сторону»⁴⁷. Усі ці заходи були не лише приятельською допомогою, а однією з форм громадської діяльності, яку практикували українські громади.

Є. Чикаленко брав участь і в інших заходах. Так, у 1913 р. він спробував через російські установи виклопотати пенсію вдові покійного письменника В. У. Коцюбинській, просив П. Стебницького звернутися до Літературного фонду в Петербурзі, використати особисті зв'язки й знайомства для досягнення цього задуму.

До Євгена Харлампійовича, як до особи з толерантними здібностями, зверталися кореспонденти, щоб уладнати той або інший особистий чи громадський

конфлікт. Так, в одному виявленому листі до Є.Чикаленка від херсонського кореспондента А.Грабенка відомий аматор та громадський діяч просив адресата через українську громаду вплинути на стосунки між талановитими братами Тобілевичами, які ворогували між собою і завдавали цим великої шкоди українському театру. Кореспондент просив адресата й особисто вплинути на братів, переконати їх у шкідливості інтриг та сварок для загального добра. Він писав: «Знайди в собі чулі слова, зібгай їх гарненько до купи й передай братам у вуха»⁴⁸.

З листів Євгена Харлампійовича до Б.Грінченка стає відомо, що він виступав арбітром і в конфлікті між М.Старицьким та останнім у 1898 р. М. Старицький позивав його до суду за звинуваченням у плагіаті. Є. Чикаленко спочатку був на боці першого. Але коли той почав безпідставний наступ на Б. Грінченка й став позивати письменника до суду, Євген Харлампійович використав усі заходи, щоб відстояти добре ім'я «найщирішого патріота»⁴⁹.

З листування випливають і деталі конфлікту 1913 р. в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові між його членами-галичанами та головою М. Грушевським. Початок конфлікту поклали публікації в газеті «Діло» Г. Хоткевича та С. Томашівського з критикою громадської поведінки вченого. Напередодні ж зборів НТШ, 29 червня 1913 р., його членам було розіслано анонімну брошуру «Перед Загальними Зборами Наукового Товариства ім. Шевченка», підписану «Комітетом громадського добра», яка критикувала головування М. Грушевського у НТШ.

В одному з листів до історика відбилосся перше враження Є.Чикаленка від отриманої брошури. Видно, що її зміст глибоко збентежив Євгена Харлампійовича. Він однозначно підтримував М. Грушевського, співчував йому й спочатку пропонував на знак протесту покинути товариство, не вступаючи у боротьбу з опонентами, яку вважав негідною його ім'я⁵⁰.

Київські члени товариства делегували трьох своїх представників – Є.Чикаленка, В.Леонтовича і В.Шемета – на надзвичайні збори НТШ 26 грудня 1913 р. з вимогами сатисфакції професорові та протестом проти нового проекту статуту, який обмежував їх повноваження як представників Наддніпрянської України. У листах до П.Стебницького Євген Харлампійович писав про зустрічі з галичанами і про результати своєї поїздки. З кореспонденцій стають відомими й інші сюжети про НТШ: проведення зборів, відвідування їх членами з Наддніпрянської України, передачу голосів останніми львів'янам за неможливості приїхати до міста. Найбільше такої інформації зустрічається у листах Є.Чикаленка до М.Грушевського та П.Стебницького.

З листування 1914–1916 рр. стає відомо, що громадське життя Києва, Петербурга й особливо провінційних міст під впливом репресій і війни помітно затихло. Євген Харлампійович у кінці 1916 р., відвідавши Київ та сподіваючись включитися в громадську діяльність, від якої був відірваний 2,5 року, розчаровано писав П. Стебницькому, що застав там «упадок того життя, а почасти й розпад»⁵¹. Тоді у Києві завмерла видавнича справа, Український клуб знаходився на грані банкрутства, сварки і непорозуміння панували в товаристві «Час», розбрат докотився й до театру, який розпався на дві конкуруючі між собою групи – М.Садовського та «Український театр». Є.Чикаленко писав, що, пробувши у Києві 3 тижні, він рвався швидше виїхати з нього і не повертатися туди до кінця війни.

Такі основні сюжети про громадське й культурне життя України до 1917 р. відбилися у листуванні Євгена Харлампійовича. Як видно, їх зміст мав переважно громадський характер, а тому і зазначені теми домінували серед іншої інформації. Вони були різноманітними: Є. Чикаленко та його кореспонденти повідомляли один одного про основні події, організацію й функціонування просвітницьких, наукових інституцій, видавничих фондів, книгарень, шукали посад для ідейних

однодумців і талановитих молодих українців, проектували організацію в Україні перед Першою світовою війною національного банку. Джерела відобразили безпосередню причетність до історично значимих справ як Є.Чикаленка, так і його однодумців, свідчили про їх активні громадські позиції через участь у національному рухові, який завдяки їх ініціативі набирав нових форм та відтінків.

¹ *Дорошенко Д.* Євген Чикаленко (1861–1929), його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934.

² Там само. – С. 93.

³ *Прокопович В.* Пам'яті «Пана» // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С.5–13.

⁴ Там само. – С.13.

⁵ *Матвієнко-Сікорський С.* Пам'яті Євгена Чикаленка (в річницю смерті) // Час. – 1930. – 20 червня. – Ч.502. – С.2.

⁶ *Дорошенко В.* Великий громадянин // Літопис Червоної калини. – 1931. – Ч.4. – С.3–4.

⁷ *Корчинський М.* По прочитанню щоденника Є.Чикаленка // Там само. – С.4.

⁸ *Королів-Старий В.* «Пан» (Український «будитель» Є. Х. Чикаленко) // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С.15–16.

⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1907–1914. – Львів, 1931. – С.102.

¹⁰ *Шульгин О.Є.Х.* Чикаленко, як громадський діяч // Тризуб. – 1929. – 14 липня. – № 29–30. – С. 23–29.

¹¹ *Верменич Я.* Євген Чикаленко – громадський діяч, публіцист, меценат // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – 1998. – Вип. 3. – С.159–174; *Верстюк В.* Євген Чикаленко – будитель нації // Влада і політика. – 2001. – 13–19 квітня. – № 14. – С.18; 20–26 квітня. – №15. – С.18; *Іванченко Р., Іванченко О.* До глибини власної кишені (Меценатство й українська література та журналістика) // Дивослово. – 2000. – №5. – С.9–14; *Никанорова О.* Меценат і творець «живої історії» // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 травня. – Ч.82. – С.6; *Панченко В.* Український Дон Кіхот. «Головний ткач» матеріальної тканини нашої історії // День. – 2001. – 20 січня. – Ч.12 – С.5; *Самсонник Н.* Лицар високої мрії. Євген Чикаленко (21. XII. 1861 – 20. VI. 1929) // Старожитності. – 1993. – №5. – С.9; *Тесленко В.* Людина однієї мети: штрихи до портрета Є. Чикаленка // Пам'ять століть. – 1998. – №1. – С.94–107; *Хорунжий Ю.* Євген Чикаленко. Спадщина // Україна. – 2001. – №3. – С.3; *Хорунжий Ю.* Хліб насущний і духовний (До 140-річчя від дня народження Є. Чикаленка) // Літературна Україна. – 2002. – 21 лютого. – №7. – С.7.

¹² *Чикаленко Є.* Спогади. 1861 – 1907. – К., 2003. – 415 с.

¹³ *Чикаленко Є.* Щоденник. 1907–1914. – К., 2004. – Т. I–II; *Чикаленко Є.* Щоденник. 1919–1920. – Київ; Нью-Йорк, 2005.

¹⁴ *Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.).* – К., 2003. – 107 с.; *Листи Є. Чикаленка до Д. Яворницького* // Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. I. Листи вчених до Д.І.Яворницького. – С.603–616; *Листи Є.Чикаленка до М. Коцюбинського* // Листи до Михайла Коцюбинського: У 4 т. – Ніжин, 2003. – Том IV. – С.296–336; «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...» (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – №5. – С.24–43; *Листування Євгена Чикаленка з Володимиром Винниченком* // Українське слово. – 1995. – 12 жовтня. – Ч.41; 1995. – 25 жовтня. – Ч.43; 1995. – 9 листопада. – Ч.45; 1995. – 23 листопада. – Ч.47; 1995. – 7 грудня. – Ч.49; 1995. – 12 грудня. – Ч.51; 1996. – 4 січня. – Ч.1; 1996. – 18 січня. – Ч.3; 1996. – 1 лютого. – Ч.5; 1996. – 15 лютого. – Ч.7; 1996. – 29 лютого. – Ч.9; «Історія наша се... боротьба за національне існування...» (Листування Є.Х.Чикаленка з В. К. Винниченком, травень–грудень 1908 р.) // Пам'ять століть. – 2001. – №6. – С.3–33; 2002. – №1. – С.6–33; 2002. – №5. – С.2–34; 2002. – №6. – С.115–145; 3 епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.). Листування Є.Х.Чикаленка з В.К.Винниченком та П.Я.Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – №5. – С.119–135; №6. – С.103–122; *Листи Є.Чикаленка до В.Липинського* // Українська Вільна Академія Наук у США – Нью-Йорк, 1999. Наук. зб. IV. – С.263–346; *Три листи Євгена Чикаленка до приятелів-галичан* // Пам'ять століть. – 2004. – №2. – С.143–153; *Історичні перспективи України у листах Є. Чикаленка до С.Шелухіна* // Іс-

торичний журнал. – 2005. – №4. – С.82–89; Листи Євгена Чикаленка до Івана Липи (із фонду Державного архіву Одеської області) // Слово і Час. – 2005. – №2. – С.72–83.

¹⁵ *Старовойтенко І.* Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Випуск 8/9 – С.112–138; Проблеми української ментальності в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. – К., 2004. – С.88–94; Географічно-історичні сюжети в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка // Історично-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – К., 2004. – Ч.7. – С.361–382; Події української революції в 1917–1918 рр. у листуванні Євгена Чикаленка // Історичний журнал. – 2004, №10–11; Натхненний трудівник на ниві національного відродження України (народознавчі сюжети у мемуарній та епістолярній спадщині Євгена Чикаленка) // Народна творчість та етнографія. – 2005. – №1. – С.21–32; Листи Євгена Чикаленка як джерело дослідження його видавничої діяльності // Наукові записки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2005. – Вип. 14. – С.847–859; Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2005. – Ч. 12. – Част. II. – С. 232–254.

¹⁶ *Старовойтенко І.* Події української революції в 1917–1918 рр. у листуванні Євгена Чикаленка // Історичний журнал. – 2004. – № 10–11. – С.74–83.

¹⁷ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. – С. 38.

¹⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – № 52892.

¹⁹ Там само. – Ф. 44. – № 782; Ф. III. – № 52990.

²⁰ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 1235. – Оп.1. – Спр. 822. – Арк. 44.

²¹ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 4.

²² Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – С. 603.

²³ ДАМО. – Ф. 468. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 7.

²⁴ Відділ рукопису Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка (далі – ВР ІЛ). – Ф. 23. – Од. зб. 626.

²⁵ Відділ рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького (далі – ВР ОДНБ). – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк. 62.

²⁶ ВР ІЛ. – Ф. 120. – Од. зб. 479.

²⁷ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.164. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.31.

²⁸ *Старовойтенко І.М.* Листи Д. Мордовця до Є. Чикаленка (1896–1898 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С.267–272.

²⁹ Там само. – С.269.

³⁰ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп.1. – Спр. 822. – Арк.7–8 .

³¹ ДАОО. – Ф. 164. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 12.

³² ІР НБУВ. – Ф. III. – № 52939.

³³ Там само. – Ф. I. – № 35740.

³⁴ Там само. – Ф. 244. – № 347.

³⁵ Там само. – Ф.44. – № 726.

³⁶ Там само. – № 841–843.

³⁷ ВР ОДНБ. – Ф. 28. – Спр. 9. – Арк.45–46.

³⁸ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – С.611.

³⁹ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 285.

⁴⁰ Там само. – № 370–371.

⁴¹ Там само. – № 337.

⁴² Там само. – Ф. I. – № 35429.

⁴³ Там само. – Ф. 44. – № 643.

⁴⁴ Там само. – № 330.

⁴⁵ Там само. – Ф. I. – № 39973.

⁴⁶ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – С. 612.

⁴⁷ ДАОО. – Ф. 164. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 17.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 44. – № 331.

⁴⁹ Там само. – Ф I. – № 39986.

⁵⁰ Грушевський М. Наша політика. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – Т.VII. – С.220–221.

⁵¹ ІР НБУВ. – Ф. III. – № 53051.

The article analyzes the social and cultural life of Ukraine of the XIX – the beginning of the XX centuries according to the letters of Ye.Kh.Chykalenko – a well-known socio-political and cultural figure. Epistolary sources reflected the participation in social arrangements of both Ye.Kh.Chykalenko and his famous contemporaries, and also their appraisal and comprehension of the events, which formed the Ukrainian national movement of the beginning of the XX century.

С.В.Корновенко*

ЗАХОДИ БІЛОГВАРДІЙСЬКОГО УРЯДУ А.ДЕНІКІНА З УРЕГУЛЮВАННЯ ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1919 р.)

Статтю присвячено аналізу змісту орендного закону, розробленого Особливою нарадою, реконструкції розмірів орендних платежів українського селянства, з'ясуванню ставлення широких кіл громадськості, селян до заходів уряду А.Денікіна з урегулювання орендних відносин, участі в них селянства.

Революційні події 1917–1920 рр. в Україні – одна зі складних і неоднозначних сторінок національної історії. У них узяли участь усі верстви тогочасного українського суспільства. Одним із активних учасників національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні стало селянство, яке прагнуло задовольнити своє споконвічне прагнення володіти та користуватися землею. Визначаючи особливості громадянської війни на території колишньої Російської імперії, Л.Троцький писав: «На півдні Росії (у тому числі й в Україні – С.К.) громадянська війна була суто селянською, укоріненою в місцевий ґрунт і мужицькою люттю випереджала революційну боротьбу в інших частинах країни»¹. Саме шляхи вирішення земельного питання політичними силами в ході революції в багатьох моментах визначали подальший розвиток подій. Фактично, у той час не існувало жодного режиму, який у той чи інший спосіб, намагаючись заручитися підтримкою селян, не проводив би аграрну політику. Особливої гостроти збройне протистояння за владу в Україні набуло в 1919 р. Це пов'язано з тим, що у перебіг громадянської війни втрутилися білогвардійці, які мали власні погляди щодо сутності земельного проблеми, плани з приводу шляхів і методів її вирішення.

Потрібно відзначити, що вітчизняні та зарубіжні історики приділяли увагу висвітленню білогвардійської аграрної політики². Проте не всі її аспекти представлені рівномірно. Значно більше місця в напрацюваннях дослідників відведено сутності аграрних нововведень, які планувалися Особливою нарадою (цивільний уряд при ставці головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії (далі – ЗСПР), земельними комісіями В.Колокольцева, О.Билимовича–В.Чиліцева, ставленню селян до цих намірів властей тощо. Тим самим поза полем зору істориків опинилися конкретні заходи білогвардійського уряду А.Денікіна з урегулювання поземельних відносин в українському селі у 1919 р., зокрема орендних. На наш погляд, цей компонент є важливою складовою аграрної політики, під якою, погоджуючись із Н.Ковальновою³, ми розуміємо економічний напрямок внутріш-

* Корновенко Сергій Валерійович – канд. іст. наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.

ньої політики влади стосовно таких питань у житті селянства, як проведення земельної реформи, поліпшення землеустрою, орендних відносин тощо.

Як свідчить аналіз листування між представниками білогвардійської влади на місцях, підґрунтям нової державності вони вважали економічно міцні селянські господарства⁴. На думку фахівців земельної комісії, створеної для розробки основ аграрної реформи, розміри селянських наділів унаслідок ужиття відповідних заходів, повинні були становити 25 дес.⁵ На їхнє переконання, цей показник був оптимальним, враховуючи, що білогвардійці передбачали не лише наділення селян землею (це було нереально зробити в повному обсязі), а й інтенсифікацію селянських господарств: підвищення їхньої агрокультури, кредитування, забезпечення реманентом тощо⁶. Однак, за неповними матеріалами статистики, підрахунками М.Штрюмберга⁷, професорів Дуссана⁸, О.Ярошевича⁹, влада не мала у своєму розпорядженні достатньої кількості землі, придбавши яку селяни могли вийти на рекомендовані членами комісії показники у 25 дес. З іншого боку, на думку професорів В.Каршлева й А.Кауфмана, необхідно було звернутися до дореволюційного досвіду, запозичивши кращі його елементи. Так, до 1917 р. в європейській частині Росії, враховуючи українські губернії, селяни орендували 20–25 млн. дес. У звіті Єлецького комітету з потреб сільськогосподарської промисловості за 1902 р. зафіксовано 50 млн. дес., що перебували в оренді в селян¹⁰. Очевидним було те, що орендні відносини відіграють важливу роль у розширенні посівних площ індивідуальних селянських господарств. Тому, як вихід із ситуації, денікінські чиновники рекомендували більше уваги приділити орендним відносинам. Уважалось, що їхнє унормування дозволить вирішити відразу декілька проблем: 1) упорядкувати взаємини різних категорій села (в основному поміщиків та селян щодо землекористування й землеволодіння); 2) сприятиме розширенню площ земельних угідь у селянських господарствах; 3) зменшить недосіви; 4) ствердить у селянській свідомості наміри білих властей вирішити земельне питання з максимальним урахуванням інтересів селян.

Найбільше білогвардійська адміністрація переймалася тим, щоб під час урегулювання орендних відносин між селянами та поміщиками уникнути конфронтації. Для цього, наприклад, губернатор Катеринославщини начальникам повітів губернії наказав під час проведення заходів щодо впорядкування поземельних відносин, у тому числі й орендних, суворо дотримуватися букви закону, не надавати переваги при прийнятті рішень поміщикам¹¹.

Одним із перших кроків білогвардійців у справі впорядкування земельних відносин в українському селі став дозвіл на купівлю-продаж та оренду землі. Цим наказом головнокомандувача ЗСПР ліквідовувалася попередня заборона на подібні операції¹². 21 вересня 1919 р. А.Денікін затвердив «Правила про здачу в оренду польових угідь на територіях, що перебували під управлінням головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії» (далі – «Правила»). Їхній зміст, викладений в одинадцяти статтях, зводився до такого: юридичні та фізичні особи, товариства, що користувалися у 1918 р. польовими угіддями, згідно зі словесною чи письмовою орендною угодою, мали право на її продовження, у відповідності до посівного обігу, що застосовувався у господарстві власника земель, ще на один сільськогосподарський рік. У документі конкретизувалися категорії домогосподарів, які мали право на продовження оренди. До них зараховувалися ті, хто працював на землі. Також визначалися й розміри угідь, які могли орендуватися. Зокрема, вони разом із землею, яка вже перебувала у власності/користуванні селянина, не могли перевищувати норм, визначених земельною комісією для кожної української губернії¹³. Стаття 3 регламентувала орендну плату. Ішлося про те, що вона визначається за згодою сторін (поміщиків та селян-орендарів). Для запобігання зловживанням із боку великих землевласників білогвардійський уряд у Волинській, Катеринославській, Подільській, Полтав-

ській, Таврійській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях визначив максимальну ставку оплати селян за десятину орендованої землі. Передбачалося, що розрахунки здійснюватимуться грошима й натурою, їхні розміри обраховуватимуться за довідковими цінами на продукти врожаю станом на момент сплати. Орендна плата в зазначених вище губерніях не могла перевищувати 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин кожного конкретного регіону, 1/8 соняшника, картоплі, коренеплодів¹⁴. Для запобігання зловживанням із боку поміщиків визначення норм середньої врожайності покладалося на начальника управління землеробства й землеустрою.

Згідно зі статтею 5, якщо юридичні та фізичні особи користувалися наділами без відповідних договорів оренди, то їм для продовження користування необхідно було впродовж місяця з моменту опублікування «Правил» подати відповідну заяву до місцевих органів влади. Вона задовольнялася за умови, що ці угіддя не були вже здані в оренду комусь іншому.

Водночас під дію наведеної вище статті не підпадали переселенці, що проживали в тій чи іншій місцевості після 25 жовтня 1917 р. (тобто, після більшовицького перевороту в Петрограді – С.К.). Чинність цієї статті не поширювалася й на окремі категорії землі: 1) надільні, відрубні, хутірські, укрупнені внаслідок законів від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.; 2) угіддя, придбані за сприяння Селянського поземельного банку; 3) наділи, які не перевищували максимуму регіональних норм або ті, що перевищували, однак оброблялися силами власника та його родини. Власники цих угідь мали право вимагати у встановленому законом порядку їхнього повернення, якщо не було відповідних домовленостей про оренду.

Якщо користувачі не бажали продовжувати строк оренди, то землі, які перед цим вони обробляли, переходили або до власників, або до попередніх орендарів. Також до 1 січня 1920 р. вони повинні були або грошима, або натурою розрахуватися із власником за користування землею в 1919 р.¹⁵ Для того, щоб поземельні спори, які б неминуче виникали, не перетворилися на збройний конфлікт, у 12 статті «Правил» передбачалося створення інституту мирових суддів, які б розглядали всі справи, незалежно від суми позову¹⁶.

У додатку до 2 статті «Правил» визначалися максимальні розміри угідь, що можна було орендувати селянам кожної з 8 українських губерній, які перебували під управлінням головнокомандувача ЗСПР. При цьому кожен регіон поділявся на категорії (перша, друга й третя місцевості), для кожної з яких чітко окреслювалася кількість десятин польової землі, яку селянам можна було брати в оренду. До того ж, вона вказувалася як для одноосібної оренди, так і колективної¹⁷ (див. табл. на с. 120).

Як свідчать наведені вище дані, найбільше – 40 дес. землі – в одноосібну оренду могли взяти селяни Волині, що проживали в першій місцевості, найменше – 18 дес. – київські, що також були зараховані до першої місцевості. В офіційних документах Особливої наради відсутні пояснення щодо критеріїв визначення розмірів ділянок, які можна було брати в оренду, а також стосовно поділу губерній на категорії. Очевидно, ураховуючи, що цей додаток було розроблено земельною комісією під головуванням О.Билимовича–В.Чилищева, можна припустити, що за критерії було взято ті ж показники, що й при розподілі в цілому території України, яка перебувала під управлінням головнокомандувача ЗСПР: щільність населення та забезпеченість землею¹⁸.

Невдовзі Особлива нарада оприлюднила роз'яснення та доповнення, які стосувалися 1 та 7 статей «Правил». Зокрема, термін оренди продовжувався тим орендарям, ділянки яких ще не було передано в користування іншим особам за договорами до видання «Правил»¹⁹.

Таким чином, «Правила» стали першою серйозною спробою властей урегулювати орендні відносини в українському селі. Фактично їхній зміст легалізо-

Максимальні розміри угідь, що можна було орендувати

№	Губернія	Кількість десятин польової землі	
		На домогосподаря при одноосібній оренді	На душу при колективній оренді
2	Волинська		
	I місцевість. Ковельський повіт, північні частини Володимир-Волинського й Луцького повітів, що межують з поштовою дорогою з м. Устилуга через м. Володимир-Волинський на Луцьк до Дубенського повіту, північна частина Рівненського повіту, що межує з дорогою з с. Олика на Клевань і далі вгору по р. Горині до межі Острозького повіту та північної частини Новоград-Волинського повіту, що межує з шосейною дорогою з Рівного на Житомир та весь Овруцький повіт	40	10
	II місцевість. Житомирський повіт та остання північна частина Новоград-Волинського повіту, Луцького та Володимир-Волинського повітів	30	7
	III місцевість. Решта території губернії	24	6
4	Катеринославська губернія	30	9
5	Київська губернія		
	I місцевість. Усі повіти, окрім Радомишльського	18	4
	II місцевість. Радомишльський повіт	30	7
8	Подільська губернія		
	I місцевість. Усі повіти, окрім Балтського	18	4
	II місцевість. Балтський повіт	25	6
9	Полтавська губернія	25	6
11	Таврійська губернія		
	I місцевість. Бердянський, Мелітопольський та Дніпровський повіти	30	9
	II місцевість. Перекопський, Євпаторійський та степова частина Сімферопольського й Феодосійського повітів	35	10
	III місцевість. Решта гірських частин останніх двох повітів та Ялтинський повіт	17	4
12	Харківська губернія		
	I місцевість. Повіти: Харківський, Волківський, Богодухівський, Охтирський, Лебединський, Сумський та Вовчанський	25	6
	II місцевість. Решта повітів	30	7
13	Херсонська губернія		
	I місцевість. Північна частина Олександрійського та Єлизаветградського повітів до залізничної лінії з Кременчука в Балту, Ананьївський та Тираспольський повіти	25	8
	II місцевість. Решта території губернії	30	10
14	Чернігівська губернія		
	I місцевість. Повіти: Козелецький, Ніжинський, Борзенський, Конотопський, Глухівський, Кролевецький, Сосницький	27	7
	II місцевість. Повіти: Чернігівський, Городянський, Остерський, Стародубський, Новозибківський, Новгород-Сіверський	32	8
	III місцевість. Повіти: Суражський та Мглинський	41	10

уважав самозахоплення, здійснені селянами під час революції. Частково вони («Правила») відшкодовували великим землевласникам збитки, яких ті зазнали в попередні роки від експропріації їхньої землі, руйнації маєтностей. Проте більшою мірою цей документ відповідав інтересам селян, аніж поміщиків. Хоча б тому, що фіксувалися розміри орендних платежів, їх регіональна специфіка, надавалася перевага тим, хто безпосередньо працював на землі. Так, наприклад, статті «Правил» не стосувалися тих господарів, хто обробляв свої угіддя власною працею та членів родини, а також тих господарств, розміри яких не перевищували 25 дес. Навпаки, великі землевласники, розміри угідь яких перевищували 25 дес., якщо вони не обробляли землю власними силами або силами своєї родини, позбувалися права здавати свої наділи в оренду. Вони також не могли забрати землю в тих селян-орендарів, які без договору користувалися нею в 1919 р.²⁰

На наш погляд, у цьому контексті цікавим є питання співвідносності орендної плати з економічною спроможністю орендарів. У «Правилах» її розмір визначався як 1/5 середньої врожайності хлібів та олійних рослин і 1/8 середньої врожайності соняшника й картоплі. Проілюструємо це на прикладі Полтавської губернії. Зауважимо, що до революції за орендовану гіршу землю селяни в середньому сплачували 1/4 або 1/5 врожаю, за кращу – 1/2²¹.

Згідно з даними статистичного щорічника Полтавської губернії за 1917 р., із семи основних зернових культур у дрібних господарствах у 1906–1915 рр. середня врожайність із десятини становила 58 пудів²². У такому разі орендна плата дорівнювала б вартості 11,6 пуд. хліба або, у перерахунку в грошовий еквівалент – 1160 руб. за дес. Навіть якщо врахувати, що селянин орендував усі 25 дес. землі, то він сплачував власнику 290 пуд. зернових, а 1260 пуд. залишалося за ним. Водночас мінімальний прожитковий розмір, згідно з рекомендаціями урядової колегії від 1901 р., становив 20 пуд. на одного члена сім'ї господарства, в якому тримали ще й худобу²³.

У селянина-орендаря після розрахунків із власником землі залишалося 46,4 пуд. із десятини. Якщо взяти до уваги, що (на думку професора О.Ярошевича) земля мала коштувати 6–7 тис. руб. за дес.²⁴ а селяни могли заплатити до 15 тис. руб. за дес., то орендна плата була майже в 5 разів меншою. Зрозуміло, що вона була вигідною для малопотужних селянських господарств, які отримували реальні підстави для свого розвитку.

Варто відзначити, що навіть у межах Полтавської губернії орендна плата мала відмінності. Так, наприклад, у Полтавському і Прилуцькому повітах вартість оренди становила від 300 до 1500 руб. за дес. Натомість, у Костянтиноградському – до 160 руб. за дес.²⁵ У випадках, коли орендна плата була меншою, ніж 300 руб., орендар і власник укладали угоду про оплату натурою. У Костянтиноградському, Хорольському повітах її розмір становив від – до 1/3–2/5 середнього врожаю. В окремих випадках, за згодою обох сторін (власника й орендаря), селяни сплачували 15–20 пуд. вже обмолоченого хліба²⁶.

Запровадження «Правил» широко обговорювалося на шпальтах преси представниками різних соціальних груп суспільства. Так, професор О.Ярошевич, аналізуючи основні положення документу, висловив думку про те, що Особлива нарада, розробивши й опублікувавши «Правила», тим самим легалізувала фактичне користування селянина землею, усунувши труднощі, які могли виникнути при розподілі землі²⁷. Анонімний дописувач «Полтавського дня» «Д.» розцінив закон про оренду як рішучий захід в аграрній політиці білогвардійського уряду, як новий напрямок роботи земельної комісії під головуванням О.Билимовича–В.Чилищева у сфері поземельних відносин²⁸. На переконання Л.Георгійовича, «Правила» створювали сприятливі та вигідні для селян умови землекористування. При цьому він висловив і критичні зауваження, що стосувалися,

по-перше, зволікання уряду з їхнім виробленням, а, по-друге, роботи органів влади на місцях стосовно їхнього впровадження, роз'яснення змісту серед селянства. Він наводив як приклад досвід власного спілкування з селянином Харківської губернії, котрий на запитання про те, що він знає про новий орендний закон, відповів: «Якби знали... Тоді б отих банд не було»²⁹. Цю ж думку в інтерв'ю одній із газет озвучив і генерал Май-Маєвський: «Доводиться лише шкодувати з того, що селянство погано поінформоване про завдання й діяльність Добровольчої армії. Якби глибше в село проникала інформація про новий орендний закон, про земельну реформу, яку найближчим часом планується провести, то все це значно сприяло б задоволенню інтересів селянства, зміцненню ладу на селі»³⁰. Професор В.Чукров, схвально оцінюючи «Правила», обґрунтував тезу про те, що їхнє запровадження зумовить підвищення надходжень до скарбниці, а також прибутковість аграрного сектору в цілому³¹. Г.Константинов відзначав, що врегулювання орендних відносин зближує селянство з владою. Фактично влада витісняє поміщиків із села – тим самим зводиться до мінімуму загроза розгортання селянсько-поміщицького антагонізму, а в очах селян зростає авторитет влади.

Отже наведений вище матеріал дозволяє констатувати, що громадськість схвально сприйняла основний зміст «Правил», убачаючи в них своєрідну золоту середину в урегулюванні поземельних відносин на селі (вигідність і поміщикам, і селянам), справедливо критикуючи владу за повільність в їхній розробці й популяризації серед населення.

Діаметрально протилежно заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин в українському селі оцінили більшовики. У численних відозвах, листівках вони писали про те, що законом про оренду білогвардійці викачують із села хліб, грабуючи селян³², що він спрямований виключно на захист інтересів поміщиків³³, землі відбираються у селян і повертаються поміщикам³⁴, запроваджуються жандармські порядки, що панували за царя³⁵, відновлюється панщина³⁶ тощо. Розміри орендних платежів, на думку партійців, жорсткі, бо вони сплачуються за всі роки користування селянами землею³⁷. Це при тому, що статті «Закону робітничо-селянського уряду про землю» (далі – «Закон») від 5 лютого 1920 р., які стосувалися землекористування, за своїм змістом мало чим відрізнялися від «Правил», розроблених Особливою нарадою. Так, наприклад, право на оренду землі закріплювалося за трудовим селянством; за орендарями (селянами, козаками і т.д.) залишалися ті ж розміри угідь, які були в їхньому попередньому користуванні; поміщицькі, церковні, казенні угіддя, конфісковані більшовиками, використовувалися для задоволення потреб у землі безземельного й малоземельного селянства, сільськогосподарських робітників тощо³⁸. Зіставлення змісту «Правил» і «Закону» засвідчує, що радянські лідери необґрунтовано критикували білогвардійців, запозичивши в них основну ідею – легалізацію селянських самозахоплень. Навпаки, є достатньо аргументів, аби говорити про те, що політика Особливої наради, спрямована на врегулювання орендних відносин в українському селі, дуже непокоїла більшовиків, оскільки відштовхувала від них селян, додаючи симпатій і прихильності Добровольчій армії.

Цікавим із наукового погляду є ще один сюжет, який стосується результативності реалізації на практиці «Правил», ставлення до їхнього запровадження з боку селян. Інтерес до нього зумовлений тим, що радянські історики однозначно писали, що білогвардійці не змогли знайти спільної мови з українським селянством через те, що вони «захищали інтереси поміщиків, реставруючи дореволюційні порядки на селі», що і стало причиною «розгортання масового антибілогвардійського селянського збройного руху опору». Однак розширення доступу дослідників до раніше забороненої інформації (т. зв. спеціальних фондів), виявлення нових джерел дозволяє констатувати, що ситуація не була настільки

простою, як у цьому намагалися переконати радянські дослідники. Ставлення селян як у цілому до Добровольчої армії, так і заходів Особливої наради в аграрній сфері визначалося багатьма не лише об'єктивними, а й суб'єктивними факторами.

Селянин у першу чергу – практик, прагматик, для якого важливу роль під час укладання орендних угод відігравали перш за все економічні умови, які пропонували поміщики. Так, договори між власниками й селянами не укладалися через те, що останніх не влаштовували окремі положення. Наприклад, одна з економік Полтавщини вимагала, щоб орендарі, крім передбачених «Правилами» розмірів оплати, додатково сплатили 100 руб. податків із десятини, а інша – 15 пуд. хліба з десятини та всі податки³⁹. На перший погляд, це були незначні суми, однак якщо врахувати обсяги орендованих земель (на Полтавщині, згідно з додатком до ст.2 «Правил», максимум – 25 дес.), вартість обов'язкових орендних платежів, рівень інфляції, витрати на обробіток ґрунту, непередбачуваність урожаю, то така орендна плата була зависокою для селян.

Водночас у тій же Полтавській губернії поміщики намагалися якомога більше землі здати в оренду. Пояснювалося це тим, що вони не в змозі були господарювати, а тому вважали за краще отримувати хоч якісь прибутки через здачу своїх угідь в оренду. Здоляна оренда коштувала селянинові 10–15 пуд. зерна з дес. (у грошовому еквіваленті, за нашими підрахунками, близько 1000–1500 руб. за дес.). А вартість землі, яку великі землевласники пропонували купити селянам, становила від 5 до 15 тис. руб. за дес., хоча реально її продавали в середньому за 10 тис. руб.⁴⁰

Не поодинокими були випадки, коли самі селяни відмовлялися від оренди, посилавшись на ймовірну посуху, невизначеність із майбутнім урожаєм тощо. Тим самим вони намагалися примусити великих землевласників пристати на їхні, як їм здавалося, умови.

У Харківській губернії, згідно з обстеженням аграрного сектору регіону, ситуація була іншою. Так, зокрема, орендні угоди укладалися масово. При цьому, як відзначалося у зведенні, попит на землю з боку селян був посилений. Як правило, орендарі, укладаючи нові договори, претендували на ті ж площі угідь, якими вони користувалися в попередні роки. При розрахунках переважала натуральна оплата, розміри якої становили від 1/5 до – середнього врожаю зернових. Сума грошової оплати також була позначена різними відмінностями: від 120 до 2000 руб. за дес.⁴¹

Делегати селянського з'їзду, який відбувся в Сімферополі, схваливши «Правила», відзначали, що необхідно в першу чергу забезпечити оренду землі великих землевласників селянами найближчих сіл. Вони також внесли пропозицію місцевим властям жорстко контролювати випадки суборенди, щоб тим самим звести до мінімуму зловживання. У резолюції йшлося й про те, що земля у виняткових випадках може здаватися в оренду і під випас худоби, однак не за рахунок посівних угідь⁴².

Таким чином, є підстави констатувати, що селянство в принципі було задоволене «Правилами», при реалізації положень яких давалася ознака регіональна специфіка. Можна говорити й про те, що Особливій нараді через унормування орендних відносин вдалося поміщицько-селянське протистояння з площини політичної перевести в економічну. Виявлені нами джерельні матеріали не фіксують випадків збройної конфронтації. Суперечки, що неминуче виникали, вирішувалися мировими судьями в межах правового поля.

Отже, підбиваючи підсумки дослідження, можна говорити про те, що білогвардійський уряд А.Денікіна вважав унормування орендних відносин на селі одним із засобів розв'язання земельного питання. Закріплені в «Правилах» положення більшою мірою відповідали інтересам селян, аніж поміщиків,

оскільки легалізували селянські т.зв. самозахоплення й не мали примусового характеру. Норми орендних ставок не були обтяжливими для селян і дозволяли поміщикам задовольнити власний попит на продукти споживання. Заходи Особливої наради з урегулювання орендних відносин позитивно впливали на розвиток сільського господарства України: 1) сприяли розширенню площ, що оброблялися; 2) збанкрутілі поміщицькі латифундії витіснялися економічно міцнішими одноосібними господарствами. Крім того, ужиті білогвардійцями заходи мали й пропагандистське значення – вони реально демонстрували й підтверджували, що наміри А.Денікіна з реформування на селі – це не порожні слова, що влада дотримується своїх обіцянок. У свідомості селян, які орендували землю, закріплювалася думка про те, що вони й володіють нею. Поміщики, які здавали в оренду землю, звикали до того, що вони можуть безпроблемно існувати без великого землеволодіння. Водночас мали місце й вади, упущення. Перш за все, селянство було недостатньо, а подекуди й геть непоінформоване про зміст орендного закону, його переваги. По-друге, органи влади на місцях фактично не керували процесом реалізації «Правил», пустивши його на самоплив. По-третє, місцева адміністрація, як і Особлива нарада, залишалися відчуженими від села, зволікаючи з прийняттям та реалізацією очікуваних селянством змін.

¹ Троцкий Л.Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии. – Берлин, 1930. – Т.2. – С.122.

² Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 225 с.; Федюк В.П. Белое движение на Юге России. 1917–1920 гг.: Дис. ... д-р іст. наук. – Ярославль, 1995. – 572 с.

³ Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С.3–4.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.4593 с. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.19.

⁵ Там само.

⁶ Плетнёв В. Что даёт крестьянству Добровольческая армия // Заря России. – 17.09. – 1919. – №1.

⁷ Штромберг Н. Экономика и политика в земельной реформе // Южный край. – 19.09. – 1919. – №85.

⁸ Дуссан. Франция и аграрный вопрос в России (Доклад проф. Дуссана) // Вечерние огни. – 12.10. – 1919. – №47.

⁹ Ярошевич А. На новых позициях // Киевская жизнь. – 7.11. – 1919. – №57.

¹⁰ Штромберг Н. Новый закон об аренде земли // Южный край. – 6.10. – 1919. – №99.

¹¹ ЦДАВОУ. – Ф.4593 с. – Спр.19. – Арк.39.

¹² Земельный вопрос. Отмена ограничений земельных сделок // Киевская жизнь. – 29.8. – 1919. – №4.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.141.

¹⁴ Новые правила об аренде земли // Заря России. – 22.10. – 1919. – №26.

¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.144.

¹⁶ Киевские губернские ведомости. – 29.10. – 1919. – №13.

¹⁷ Расписание внешних предельных размеров арендных участков // Киевские губернские ведомости. – 8.10. – 1919. – №5.

¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.35. – Арк.84.

¹⁹ Постановление по вопросам землепользования // Киевлянин. – 27.10. – 1919. – №53.

²⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.39. – Арк.144.

²¹ Державний архів Чернігівської області. – Ф.127. – Оп.23. – Спр.2015. – Арк.15–18.

²² Новый земельный закон // Полтавский день. – 9.10. – 1919. – №61.

²³ Азызян А., Великевич И. Арендные отношения в советской деревне. – Москва; Ленинград, 1928. – С.15.

- ²⁴ Земля народу // Вечерние огни. – 30.09 – 1919. – №36.
²⁵ Наём и продажа земли // Полтавский день. – 17.10. – 1919. – №70.
²⁶ Там же.
²⁷ Ярошевич А. На новых позициях // Киевская жизнь. – 7.11. – 1919. – №57.
²⁸ Д. Новый земельный закон // Полтавский день. – 3.10. – 1919. – №61.
²⁹ Георгиевич Л. Умиротворение деревни // Полтавский день. – 22.10. – 1919. – №74.
³⁰ Невич И. Не забывайте деревни // Вечерние огни. – 2.11. – 1919. – №61.
³¹ Штрюмберг Н. Неотложная задача // Южный край. – 29.10. – 1919. – №117.
³² ЦДАГОУ. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.340. – Арк.15.
³³ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.223.
³⁴ Там само. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.308. – Арк.8.
³⁵ Там само. – Спр.348. – Арк.40.
³⁶ Там само. – Спр.345. – Арк.1.
³⁷ Там само. – Спр.453. – Арк.37.
³⁸ Там само. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.427. – Арк.9.
³⁹ Георгиевич Л. Земельный вопрос // Полтавский день. – 22.08. – 1919. – №29.
⁴⁰ Землеустроительный вопрос в Полтавской губернии // Полтавский день. – 20.09. – 1919. – №2.
⁴¹ Деревня после советской власти. Анкета о состоянии сельского хозяйства в Харьковской губернии // Родина. – 06.09. – 1919. – №60.
⁴² На крестьянском съезде // Южный край. – 13.08. – 1919. – №56.

The article is dedicated to the analysis of purview of the rental law developed by Special conference, to the reconstruction of amount of rental payment of Ukrainian peasantry, to the clarification of the attitude of large sections of the public, peasants to the measures taken by the authorities of A.Denikin to adjust the rental relations, and to participation of peasantry in them.

Л.І.Єпик*

**К.А.МАЦІЄВИЧ – НАУКОВЕЦЬ, ДИПЛОМАТ,
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ**

Досліджується життєвий шлях, громадсько-політична й дипломатична діяльність К.А.Мацієвича наприкінці XIX ст., у період Української революції 1917–1921 рр. та в 1920–1940-х рр., яка досі не була висвітлена в історіографії. Учений-аграрник, журналіст, викладач, професор Кость Мацієвич (1873–1942 рр.) зробив вагомий внесок у боротьбу за незалежність України.

2 квітня 2007 р. виповниться 65 років від дня смерті видатного українського вченого, засновника громадської агрономії, політичного діяча і дипломата К.Мацієвича. Ця історична особистість належить до плеяди українських науковців і громадсько-політичних діячів початку та середини ХХ ст., діяльність яких старанно замовчувалась за радянських часів у зв'язку з їх політичними уподобаннями і непохитною вірою в здобуття Україною незалежності. Проголошення незалежності України 1991 р. дало можливість висвітлити події української історії, пов'язані з національно-визвольним рухом початку ХХ ст., революційними подіями 1917–1920 рр., і прізвище К.Мацієвича починає з'являтися в публікаціях на ці теми. Але інформація подавалася епізодично і її було недостатньо для розуміння наукової і громадсько-політичної діяльності особи, чие ім'я пов'язано з розробкою положень аграрної реформи за часів Центральної Ради, проведенню переговорів із державами Антанти та іншими подіями новітньої історії України, що мали вирішальне значення для по-

* Єпик Лариса Іванівна – здобувач Луцького державного технічного університету.

дальшої розбудови незалежної української державності на початку ХХ ст. К.Мацієвич був, що називається, особою другого ешелону влади, але саме від таких, як він, залежало втілення в життя рішень і настанов українських урядів і їх провідників.

К.Мацієвич народився 18 травня 1873 р. в селі Деремезна Васильківського повіту Київської губернії. Походив він із родини священика (по матері – Вишинський). Одним із предків К.Мацієвича вважають відомого українського церковно-освітнього діяча, проповідника і письменника Арсенія Мацієвича, страченого за наказом Катерини II¹. Батьки К.Мацієвича докладали зусиль для всебічної освіти своїх дітей, яких привчали поважати і любити свій край, народ. Розмовляли вдома українською мовою, але добре знали російську і польську. Як одну з прикмет тодішнього життя, що змінить його світогляд, К.Мацієвич згадував: «В старі часи наше українське духовенство жило дуже близько з народом. Те саме мало місце і в нашій родині. Батько мій був постійним і довірочним порадником своїх прихожан і вони приходили до нього зо всіма своїми турботами»².

На початку 1894 р., після закінчення 4-ї Київської гімназії К.Мацієвич постав перед вибором, де продовжувати навчання. Він обирає Ново-Олександрійський інститут сільського господарства, який знаходився в Пулавах на території Польщі. Вивчення предметів, формування зацікавленості відбувалося не тільки в рамках учбових годин, а й у вільний час. Під впливом професора О.Фортунатова, а також знайомства із досягненнями земської агрономії, у К.Мацієвича виникає думка залишити лісовий факультет і перевестися на агрономічний, що він і зробив після першого семестру навчання³.

У період навчання починається становлення К.Мацієвича як національно свідомого громадянина, що спрямував свої зусилля на поширення української національної ідеї. 1895 р. К.Мацієвич став на чолі нелегальної студентської «Української громади», до складу якої входили М.Яворський, П.Коцюбинський, Г.Коркушко, Ю.Соколовський, К.Маньківський, Г.Дібальт, І.Шульга. 1897 р. К.Мацієвич приїздить до Києва, де бере участь у нелегальному Першому студентському з'їзді⁴. По закінченні 1897 р. сільськогосподарського інституту К.Мацієвич починає працювати агрономом в адміністрації Янівського маєтку І.Харитоненка, а у 1899 р. на запрошення голови Полтавського сільськогосподарського товариства Д.Квітки він переїздить до Полтави на посаду агронома і вченого секретаря товариства сільського господарства. К.Мацієвич починає теоретичну розробку актуальних для агрономічної науки того часу питань – основ обробки ґрунту, історичний огляд ученя про дрібну обробку землі в зв'язку з викладом системи Кембеля, застосування якої вчений вважав можливим на полтавських чорноземах. Висновки проведених дослідів знайшли відображення у працях К.Мацієвича «Основні засади земської агрономічної організації» (1900 р., надрукована в працях Полтавського сільськогосподарського товариства), «Організація мережі дослідних установ на Полтавщині», де автор розробив районізацію Полтавщини і на підставі окреслених районів намітив мережу дослідних установ. В основу було покладено ідею, що ці установи мають значення лише для точно науково визначеного району, поза межами якого вони не можуть застосовуватися в практичному господарстві без суттєвих поправок. Праця «Поліпшення положення службовців у сільськогосподарських підприємствах» надрукована як доповідь в публікаціях товариства у 1900 р.⁵ Діяльність К.Мацієвича на посаді агронома губернського земства буде тісно пов'язана з роботою полтавської нелегальної «Української громади», до складу якої входили П.Мирний, Г.Маркевич, М.Дмитріїв, О.Пчілка, О.Русов. Громада ставила завданням запровадження національного чинника в роботі земств. Під її негласним наглядом відбувалася організація земського музею, громадської

бібліотеки і складу книжок при ній, заснування міської школи ім. І.Котляревського. К.Мацієвич мав від громади два доручення: керівництво складом книжок і постійне поповнення його українськими книжками, включаючи ті, що видавалися в Галичині, організував роботу гуртка семінарської та гімназичної молоді⁶.

Восени 1906 р. К.Мацієвич повертається на Київщину, а згодом переїздить до Харкова, обійнявши посаду редактора селянського хліборобського часопису «Хлібороб». У 1908 р. К.Мацієвич був притягнутий до відповідальності за участь у революційних подіях як активний учасник Селянського союзу і був засуджений до трьох років позбавлення волі. Покарання він відбував до весни 1912 р. в одиночці Васильківської в'язниці. Незважаючи на своє становище ув'язненого, К.Мацієвич продовжував самоосвіту, вивчив англійську та італійську мови, написав та видавав під псевдонімом К.Ашин наукові праці. Також у в'язниці він написав українською мовою підручник по хліборобству на конкурс, оголошений Полтавським губернським земством. Книга базувалася на даних полтавських дослідних установ і могла стати довідником полтавських агрономів, але через низку причин надрукована не була⁷.

Із 1902 по 1915 рр., виключаючи час перебування у в'язниці, К.Мацієвич мав кілька відряджень за кордон із метою вивчення дрібного господарства і сільськогосподарської кооперації. Найбільше враження справив на нього національний характер кооперації, її виховуюча роль для суспільства. Ознайомлення із зарубіжним досвідом утвердило К.Мацієвича у необхідності розвитку української кооперації⁸.

Із 1912 р. К.Мацієвич працює агрономом Харківського товариства сільського господарства, редагує «Агрономічний журнал», створює низку наукових і публіцистичних праць. Одну з них заходами Харківської губернської управи було видано у 1912 р. Це був збірник статей «Прогрес агрокультури»⁹. К.Мацієвич входив до складу оргкомітету Всеросійського кооперативного з'їзду, який проходив 1–7 серпня 1913 р. у Києві. Основним питанням була перспектива кооперативного будівництва. Соціаліст-федераліст К.Мацієвич стояв на позиції посилення національних моментів у кооперативному русі, базованні їх на самодіяльності місцевих організацій. Підтримуючи необхідність створення союзних об'єднань, він вважав, що вони повинні існувати на федеративних засадах¹⁰.

Діяльність на кооперативній ниві тісно пов'язана з викладацькою і педагогічною. Наприкінці літа 1915 р. К.Мацієвича було затверджено на посаді професора і він переїхав до Петербурга, маючи на меті вести наукову і викладацьку працю, одночасно беручи участь у роботі української громади. У цей період К.Мацієвич розробив курс сільськогосподарської кооперації, який із доповненнями складе основу підручника з цього предмету. Учений, крім того, викладав громадську агрономію в університеті Шанявського в Москві, куди його запросили як провідного спеціаліста в цій галузі. Працюючи в ньому, він бере активну участь в обговоренні питання про організацію спеціального кооперативного інституту разом із М.Туган-Барановським, Б.Брунстом, М.Чайковським, С.Бородаєвським та іншими провідними вченими і педагогами.

1916 р. голова Всеросійського земського союзу князь Г.Львов (майбутній голова Тимчасового уряду) запросив його очолити економічний відділ. У Петербурзі К.Мацієвич активно співпрацював із «Петербурзьким отделением Московского комитета ссудо-сберегательных и потребительских товариществ»¹¹.

Улітку 1917 р., після створення Центральної Ради, К.А.Мацієвич повертається до Києва і розпочинає роботу в українських урядах¹².

К.Мацієвич входив до складу Малої і Центральної Ради від партії соціалістів-федералістів із другої половини червня 1917 р., був заступником

М.Кушніра, подавав свій голос за нього при голосуванні за IV Універсал, обіймав посаду товариша Генерального секретаря земельних справ¹³.

Мабуть, найголовнішим питанням, яким займався К.Мацієвич, була підготовка проекту земельної реформи, остаточною роботу над яким було завершено в кінці жовтня 1917 р. Після обговорення Центральна Рада зобов'язала Малу Раду доповнити і обговорити цей документ і тільки після цього через Секретаріат оприлюднити, «ідучи невпинно до соціалізації землі»¹⁴. Розуміння соціалізації як «вилучення землі з товарного обігу, передача її під керівництво центральних і місцевих органів народного самоврядування, зрівняльне трудове використання землі, конфіскація ренти і повернення її на господарські потреби, заборона найманої праці» – викликали незадоволення великої частини населення, як і встановлення норми трудових наділів¹⁵. К.Мацієвич вважав, що бажання уряду урівняти земельні наділи непритаманне українському народу, воно є прямим запозиченням тих процесів, що відбуваються в Росії. У „Новій раді» К.Мацієвич писав: „Аграрний терор і руїна в сільському господарстві України виникли внаслідок проголошення III Універсалом ідеї примусової соціалізації землі»¹⁶. Після проголошення III Універсалу К.Мацієвич вийшов із складу Центральної Ради, але співробітництва з нею не припинив. Він активно продовжував працювати в Централі, Київському і Васильківському земствах, центральному кооперативному комітеті, лектором комерційного інституту, кооперативних курсів, друкував статті в органі Секретарства земельних справ „Віснику I Всеукраїнського агрономічного з'їзду» (5 номерів цього видання вийшли протягом серпня–листопада 1917 р.)¹⁷. Враховуючи теоретичний і практичний досвід роботи К.Мацієвича, делегація українських партій рекомендувала його до складу уряду П.Скоропадського на посаду міністра земельних справ. Резолюцію з цього приводу ще до з'їзду було передано генералу Гренеру, начальнику штабу німецьких окупаційних військ 2 травня 1918 р. Проте, ця пропозиція не була прийнята¹⁸.

Навесні 1918 р. припадає початок співробітництва К.Мацієвича з С.Петлюрою у Всеукраїнському земському союзі¹⁹. К.Мацієвич згадує велику завданість, ентузіазм і віру «в перемогу зусиль у будівництві справжньої української національної культури на ґрунті всенародного представництва і на засадах дійсного європеїзму».

Найважливішими питаннями роботи Всеукраїнського земського союзу були: організація в кожному повіті України по одній зразковій народній школі, названої ім'ям видатного діяча революції, утворення земських електричних станцій, будівництво шляхів і т.д. Для реалізації цих планів Земський союз виробив проект отримання позики у держави. Попередні домовленості з міністерствами щодо його реалізації вів К.Мацієвич. Він згадував, що спочатку влада поставилася до діяльності земців позитивно, позицію ж П.Скоропадського він характеризував як «співчуття» і навіть обіцянку всілякої допомоги²⁰.

Як представник Всеукраїнського земського союзу К.Мацієвич увійшов до складу Національного союзу, в якому зародилася ідея повстання проти гетьмана, коли він під впливом російського оточення погодився на підписання федеративного договору з Росією. Найбільш поміркована частина Національного союзу організувала депутацію до П.Скоропадського, до складу якої разом із К.Мацієвичем входили С.Шемет, А.Ніковський, А.Саліковський, але вплинути на позицію Гетьмана не вдалося і було прийняте рішення про повстання²¹. Відкинувши ідею співпраці з гетьманським урядом, К.Мацієвич, як один із лідерів партії соціалістів-федералістів, разом із А.Ніковським і С.Єфремовим, незважаючи на серйозні претензії до П.Скоропадського, відмовився підтримати повстання проти гетьмана, вважаючи це «авантюрою»²².

Було прийнято рішення терміново встановити відносини з представниками Антанти в Ясах і Одесі. М.Стахів писав із цього приводу: «...Провід соціалістів-

федералістів постановив вислати від своєї партії делегацію до альянтських дипломатичних чинників в Ясах і Одесі, щоб від українського національного табору під владою гетьмана в Києві проінформувати альянтських дипломатів про самостійницькі і демократичні стремління народу. До цієї делегації визначено було тоді найвидатніших членів партії: проф. К.Мацієвича, В.Прокоповича, проф. Феценка-Чопівського, Ю.Соколовського і Арн. Марголіна. Це було вже 20 листопада 1918 року»²³. Досягненням делегації стало те, що Румунія пообіцяла не втручатися у внутрішні справи України і підтримувати її домагання незалежності на міжнародній конференції.

Участь у переговорному процесі в Ясах започаткувала новий важливий етап у житті та громадсько-політичній діяльності К.Мацієвича. Після повернення разом із делегацією до Києва на початку 1919 р., коли вже було встановлено владу Директорії, він згадував: «... уряд Директорії розпочав переговори з антантським командуванням. Щоб підтримати ці переговори авторитетом громадських елементів, деякі члени Директорії і особливо С.Петлюра, а також В.Винниченко звернулися до мене, чи не погодився б я поїхати, як представник Земського союзу, до Одеси з тим, аби там на місці зорганізувати українське громадянське представництво для підтримки урядових переговорів, які провадив А.Галіп, а потім С.Остапенко»²⁴. Крок за кроком К.Мацієвич втягувався до дипломатичної роботи.

Зауважимо, що кар'єра К.Мацієвича, як дипломата, почалася раніше, коли 12 грудня 1917 р. на Сьомій сесії Центральної Ради визначалися пріоритетні напрямки зовнішньої політики УНР. Основним було питання про участь або ігнорування Брест-Литовських переговорів. У результаті дискусії було прийнято постанову про відсилку делегації УНР до Бресту. К.Мацієвич увійшов до неї разом із В.Голубовичем (голова), М.Любинським, О.Севрюком, М.Полозом, М.Поршем, М.Левицьким, радниками-помічниками з торговельних, економічних і фінансових питань²⁵. У травні 1918 р. під час мирних переговорів із РРФСР К.Мацієвич входив до складу політичної комісії, очолюваної О.Я.Шульгиним²⁶.

Особливою сторінкою дипломатичної діяльності К.Мацієвича можна вважати його участь у переговорах із представниками Антанти в Одесі, спочатку як політичного діяча, а з лютого 1919 р. – як міністра іноземних справ в уряді С.Остапенка²⁷. Призначення К.Мацієвича на цю посаду було обґрунтованим кроком. Ураховувалася його освіченість, життєвий, громадсько-політичний досвід, володіння італійською та англійською мовами²⁸. Навіть росіяни вважали К.Мацієвича одним із найцікавіших осіб серед діячів Директорії²⁹. Як міністр закордонних справ він зіткнувся із тим, що представники французького командування, займаючи позицію щодо України, не докладали жодних зусиль, щоб прискорити переговорний процес³⁰.

Одночасно з переговорами в Одесі К.Мацієвич, за дорученням С.Петлюри, спрямував свої зусилля на досягнення порозуміння з поляками як із потенційними союзниками³¹. 20 травня 1919 р. К.Мацієвич за поданням нового міністра закордонних справ А.Левицького замінив надзвичайного посла УНР у Бухаресті Ю.Гасенка³².

Із 21 липня 1919 р. уряд УНР у Румунії представляла українська амбасада на чолі з професором К.Мацієвичем. Його заступником був генерал С.Дельвіг, секретарем – В.Трепке, радником І.Феценко-Чопівський, військовим аташе – Л.Геркен³³. Основними напрямками діяльності дипломатичної місії УНР у Румунії вважалася: репрезентування інтересів УНР, встановлення дипломатичних і торговельних відносин, матеріальна допомога цивільним і військовим громадянам України, біженцям, діяльність, спрямована на подолання інформаційного вакууму УНР³⁴.

Після передачі командування і влади над армією П.Врангелю 4 квітня 1920 р. український уряд відновив спроби порозуміння. Саме К.Мацієвичу

звітували члени військової делегації, що проводили переговори з П.Врангелем. Л.Чикаленко наводив думку останнього, що «...визначені українською армією представники договоряться з його представництвом у Румунії, на чолі якого стоїть ген. Геруа, щодо справ сьогоденного дня, а діло дальшого майбутнього – улаштувати наші взаємні стосунки в братерських порозумінні»³⁵

У жовтні Головний Отаман доручив К.Мацієвичу не тільки взяти участь у переговорах, а й спробувати на певних умовах підписати політичну угоду про спільну боротьбу з більшовиками³⁶. Водночас С.Петлюра вимагав, щоб ведення переговорів із П.Врангелем відбувалося дуже обережно, «з певним проволіканням часу, аби виявити справжнє відношення уряду Врангеля до нас і наших домагань і не компромітувати себе прискіпним закінченням переговорів»³⁷.

К.Мацієвич – один із небагатьох українських діячів, який плідно працював із румунської пресою, використовуючи її для впливу на європейську громадську думку, правдиво розкриваючи проблеми міжнародних стосунків України з європейськими державами³⁸.

Незважаючи на важкі обставини, занепадницькі настрої деякої частини співробітників Місії, К.Мацієвич дотримувався основного принципу свого життя і роботи – «забезпечити поперед усього не приватні інтереси окремих осіб, які б вони нетерплячі не були, а задовольнити мінімальні потреби інституції і державної справи, яка мені довірена Урядом»³⁹.

21 вересня 1922 р. завдяки сприянню Місії і особисто К.Мацієвича була заснована філія Українського товариства Ліги Націй у Румунії – одна з перших культурно-просвітницьких організацій. Це мало особливе значення тому, що чимало українських емігрантів ще знаходилися в румунських таборах. Ліга сприяла популяризації ідеї об'єднання українців, розвою українського життя. Від початку її існування К.Мацієвич був незмінним головою управи⁴⁰.

Дипломатична Місія УНР у Румунії завершила свою роботу фактично у 1923 р. К.Мацієвич, маючи нансенівський паспорт, переїздить до Чехословаччини, де продовжує політичну і громадську діяльність, поєднуючи їх із викладанням у вищих навчальних закладах⁴¹. Розпочинається новий етап у його житті – життя емігранта, людини, відірваної від батьківщини, яка не втрачає надії на повернення.

К.Мацієвич був серед тих керівників української еміграції, які розуміли, що організованість, створення центральних органів еміграції там, де їх нема – це головне завдання і, водночас, проблема її існування⁴².

Для виконання завдань, які кінцевою метою ставили консолідацію українства, було розпочато роботу по об'єднанню всіх національно-свідомих українців, незалежно від партійної належності. Наслідком процесу стало відкриття 1925 р. Республікансько-демократичного клубу, одним із керівників якого став К.Мацієвич. Його діяльність ґрунтувалася на культурно-освітній роботі. Організовувалися лекції, читання, на яких розглядалися різні спеціальні проблеми. Для популяризації життя української громади члени клубу, у тому числі К.Мацієвич, активно співробітничали з чеською пресою, засновували українські періодичні і неперіодичні видання. У травні 1925 р. у Чехословаччині починає виходити орган незалежної республікансько-демократичної думки «Український вісник», у першому номері якого було вміщено статтю К.Мацієвича «На аграрні теми»⁴³. Із 1928 р., коли клуб очолив К.Мацієвич, була відкрита його філія в Подєбрадах. На його засіданнях обговорювалися питання політичного, економічного життя, що мали першочергове значення для української еміграції, вшановували пам'ять активних учасників національно-визвольних змагань⁴⁴.

Із 1929 р. К.Мацієвич входить до Празької філії комітету допомоги голодуючим на Україні. За його безпосередньої участі така ж філія була заснована в

Румунії, із представниками української еміграції якої К.Мацієвич ніколи не поривав зв'язків⁴⁵. Комітет допомоги голодуючим українцям у 1929 р. випустив брошуру, де назвав систему більшовицького господарювання основною причиною голоду⁴⁶.

Активно співробітничав К.Мацієвич із «Українським об'єднанням в ЧСР». Ця організація, незважаючи на обмеженість в коштах (що взагалі було характерно для всіх українських емігрантських установ), проводила доволі активну культурно-просвітницьку роботу, сприяла скликанню конференцій, разом із Республікансько-демократичним клубом допомагала влаштовувати на роботу українських емігрантів за кордоном, переважно тих, що мали вищу освіту⁴⁷.

Громадсько-політичну, дипломатичну діяльність, незважаючи на їх надзвичайну складність, К.Мацієвич органічно поєднував із науковими пошуками, результатом яких стали окремі праці, статті з економічних питань, опубліковані в «Тризубі» та інших виданнях. На їх основі ґрунтувалися відозви уряду УНР з економічних, політичних та інших питань⁴⁸.

К.Мацієвич продовжував займатися викладацькою роботою. У жовтні 1925 р. бюлетень Українтягу повідомляє: «... З Букарешту виїхав за кордон голова Громадського допомогового комітету української еміграції в Румунії проф. К.Мацієвич. Професор Мацієвич виїздить для наукових викладів в Українських високих школах Чехо-Словацької республіки⁴⁹. До цього додамо, що 1922 р. в Українському вільному університеті в Празі розглядалося питання про відкриття на факультеті права і суспільних наук кафедри сільськогосподарської економії. Очолити її запропонували К.Мацієвичу. Але з невідомих причин призначення не відбулося⁵⁰. Із 1923 р. К.Мацієвич обіймає посаду професора Української господарської академії (УГА) в Подебрадах. У своєму листі до ректора він зазначає: «Це обрання дає мені можливість знову вернутися до тієї праці, яку я провадив весь свій вік, як громадський агроном і професор вищих агрономічних шкіл. Україна як була, так ще довший час залишиться суто хліборобською країною і дати їй освічених та підготовлених техніків сільського господарства уявляється з культурного боку найбільш важливим і корисним завданням». У цьому ж листі К.Мацієвич згоджується очолити кафедру «загально-го хліборобства», якщо в цьому виникне потреба⁵¹.

Він викладав такі курси, як сільськогосподарська економіка, сільськогосподарська кооперація, сільськогосподарська політика і громадська агрономія для майбутніх агрономів та організація сільського господарства для майбутніх економістів. Одночасно з цим писав підручники для студентів із предметів: загальне хліборобство, сільськогосподарська економіка, сільськогосподарська кооперація⁵².

Викладацька і організаторська діяльність К.Мацієвича отримала високу оцінку колег: «Це був небуденний громадський діяч і науковець, навіть у советських публікаціях, виданих у 20-х роках, його називали корифеєм громадської агрономії. Виклади його були змістовні, спокійні, зрівноважені, слухати його було приємно. Будівля агрономічної освіти, що була зліплена як та найрізноманітніша мозаїка, з численних предметів, у викладах проф. Мацієвича по всіх його предметах діставала якесь мов би завершення, заокруглення, ставала цілістю. Тому його виклади завжди були повні слухачів»⁵³. К.Мацієвич користувався повагою і любов'ю студентів. Свідченням цього є дружні карикатури, що вміщувалися у студентських виданнях. У них враховувалася вдача викладача, предмет, риси характеру, минулі заняття і уподобання⁵⁴.

У липні 1925 р. К.Мацієвича висували на посаду проректора УГА, у 1927–1928 навч. році він був деканом агрономічно-лісового факультету, активно працював у факультетській редакційній комісії. 1931 р. у науковому збірнику академії «Записки УГА» надруковано його працю «Один з головних елементів сучасної хліборобської кризи».

К.Мацієвич приймав участь у I та II Українських наукових з'їздах. На першому у 1926 р. виступав із доповіддю, на II (1932 р.) – був головою агрономічно-лісової підсекції і представив на обговорення дві свої праці «Колективізація селянського господарства на Україні» і «Проблема аграрного перенаселення України»⁵⁵.

1932 р. на базі УГА було відкрито Український технічно-господарський інститут, який після закриття академії у 1935 р. став самостійним вищим навчальним закладом. К.Мацієвич, як і інші професори УГА, працював у цьому навчальному закладі без оплати, або за незначний гонорар. Головне у навчальній роботі полягало у листуванні викладачів зі студентами, яке було надзвичайно інтенсивним. Досить зазначити, що лише економічно-кооперативний відділ УГТІ за перші 4 роки існування отримав 8,5 тис. листів. Із 1936 р. К.Мацієвич очолював роботу, заснованої в Празі 1932 р. Української наукової асоціації⁵⁶. Її завдання – плекання української науки взагалі, дослідження минулого та сучасного стану української культури, природи, техніки, господарства, права, соціального та громадського життя українського народу, його відносин з іншими народами⁵⁷.

На початку 30-х рр. К.Мацієвич активно співпрацює з Українським науковим інститутом у Варшаві, який був осередком виховання молодих українських спеціалістів, носієм української державницької ідеї. Він був членом колегії інституту, який очолював проф. О.Лотоцький. Працюючи викладачем інституту, К.Мацієвич, використовуючи різні джерела, готував до друку працю «Проблема аграрного перенаселення України»⁵⁸.

Крім роботи в українських навчальних закладах К.Мацієвич читав лекції в Російській школі в Подебрадах⁵⁹.

Учений був одним з ініціаторів створення видавництва «Кооперативний фонд ім. Василя Доманицького», яке займалося друкуванням кооперативної літератури. У науковій збірці «Українська сільськогосподарська кооперація» вийшла стаття вченого «З минулого с.-г. кооперації на Україні», низка наукових розвідок: «Сільськогосподарська районізація України», «Колективізація України», «Один з головних елементів сучасної хліборобської кризи», «Головні віхи економічної відбудови України»⁶⁰.

У 1935–1938 рр. К.Мацієвич співпрацював із львівськими видавництвами, де 1935 р. надруковано його статтю «Один з етапів аграрної революції на Україні» (видавництво «Кооперативна республіка»), а 1938 р. – статтю «Наслідки плянового господарства для агрономів України» в «Українському агрономічному віснику».

1941 р. при культурно-науковому товаристві Українського національного об'єднання були створені фахові комісії. К.Мацієвич брав участь у роботі сільськогосподарської, виголосивши на її засіданнях доповіді: «Завдання сільськогосподарської політики та її напрямки в перехідний період» (надрукована у збірнику «Сільське господарство України»). Друга передбачалася як вступ до фундаментальної праці «Аграрна реформа в Україні», яку професор, на жаль, не встиг завершити⁶¹.

Помер К.Мацієвич 2 квітня 1942 р. у Празі. Напередодні своєї смерті К.Мацієвич зустрівся з В.Садовським і висловив побажання, щоб на ті невеликі заощадження, які в нього залишилися, була заснована фундація для дослідів аграрної справи. Право на стипендії згідно зі статутом фундації ім. К.Мацієвича мали особи з відповідним фахом і бажанням працювати в галузі аграрної справи України, які подали до Сенату УГТІ заяви про виділення допомоги з точним зазначенням мети і програми своїх наукових розробок і часу їх виконання⁶².

Діяльність К.Мацієвича як громадсько-політичного діяча, педагога, ученого, який спрямував наукові пошуки на розвиток української науки, була висо-

ко оцінена сучасниками. В.Доманицький, згадуючи Костя Андріановича, писав: «Проф. О.Чаянов та проф. А.Фабрикант у своїх підручниках зараховують К.Мацієвича до світових корифеїв громадської агрономії. Ще з більшим правом можна вважати його корифеєм української громадянської агрономії»⁶³.

Наукова спадщина вченого складається як з великих ґрунтовних праць, так і численних статей у періодичних виданнях і потребує ретельного вивчення не тільки істориками, а й агрономами і економістами з метою можливого застосування на сучасному етапі розвитку аграрного сектору України.

Участь К.Мацієвича у національно-визвольних змаганнях високо оцінив М.Лівицький. Він наголосив, що громадсько-політична діяльність і непохитна позиція К.Мацієвича у роки еміграції були «головною підпорою для діяльності уряду УНР в екзилі», яка вимагає ґрунтовного аналізу сучасників для розуміння складних політичних процесів в Україні в ХХ ст.⁶⁴ Емігрантський період життя К.Мацієвича водночас був присвячений проблемам, пов'язаним із розвитком української національно-державницької ідеї. Незважаючи на відірваність від України, відсутність можливостей швидкого повернення на батьківщину, учений докладав зусиль для об'єднання української спільноти під гаслами боротьби за незалежність України, розуміючи, що будь-яке розпорошення сил може привести до втрати мети існування і виживання еміграції.

У той же час К.Мацієвич ґрунтовно досліджував проблеми сільського господарства Радянської України, висловлював рекомендації, здатні поліпшити стан сільського господарства. Його науково-теоретична спадщина, громадська діяльність свідчать, що, незважаючи на тяжке емігрантське життя, він залишився свідомим українцем, який вірно служив справі відродження незалежної України.

¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998. – С.126; Доманицький В. Кость Мацієвич (Замість вінця на могилу). – К., 1943. – С.3.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.58.

³ Там само. – Арк.61.

⁴ Там само. – Арк.62–63; ЦДАВО України. – Ф.3879. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.2-зв.; Доманицький В. Указ. праця. – С.2.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.65; Хуторянин. – 1900. – №5. – С.65; №48. – С.75.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.3879. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.2–3; Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.65; Доманицький В. Указ. праця. – С.3.

⁷ Доманицький В. Указ. праця. – С.3–4; ЦДАВО України. – Ф.3879. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.3; Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.76.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.89; Ф.3859. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.16.

⁹ Там само. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.77; Ф.3859. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.16.

¹⁰ Марочко В. Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929). – К., 1995. – С.28.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.91–94; Доманицький В. Указ. праця. – С.5.

¹² ЦДАВО України. – Ф.1060. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.36, 37, 45, 50, 51, 102.

¹³ Велика Українська революція (Матеріали по історії відновлення української державності). – Нью-Йорк, 1967. – С.100; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С.92.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.98; Хміль І. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918. – К., 2000. – С.26–28.

- ¹⁵ Любимов Л. Аграрный вопрос. Издание Товарищества потребительских обществ Юга России. – 1918. – С.80; Мицюк О. Земельні реформи на Україні. – Л., 1921. – С.16.
- ¹⁶ Витанович І. Вказ. праця. – С.31; Верстюк В., Осташко Т. Вказ. праця. – С.127.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.98.
- ¹⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923рр. – Т.2: Українська гетьманська держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – С.57.
- ¹⁹ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С.196.
- ²⁰ Мацієвич К. Вказ. праця. – С.199.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.99.
- ²² Політична історія України ХХ століття. У шести томах. – Т.2. – К., 2003. – С.272.
- ²³ Стахів М. Україна в добі Директорії. – Скрантон, 1962–1966. – Т.5: Директорія і Антанта. – С.109; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.321.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.99–100.
- ²⁵ Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. – К., 1998. – С.30.
- ²⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т.2: Українська Гетьманська держава 1918 р. – Ужгород, 1930. – С.163.
- ²⁷ Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.177.
- ²⁸ Доманицький В. Вказ. праця. – С.8.
- ²⁹ Трагедия Украины по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.120.
- ³⁰ Стахів М. Вказ. праця. – С.154.
- ³¹ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 рр.: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С.241.
- ³² ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.133.
- ³³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Центральна рада – Гетьманщина – Директорія. – Дніпропетровськ, 2001. – С.145, 151.
- ³⁴ Українська революція. Документи. 1919–1921. – Нью-Йорк, 1984. – С.26–27.
- ³⁵ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з роками 1919–1920. – Нью-Йорк, 1963. – С.146, 151; Мазепа І. Україна в огні... (Польсько-український союз). – С.164.
- ³⁶ Табачник Д. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. – №7. – С.72–73.
- ³⁷ Симон Петлюра. Статті. Листи. Документи. – Т.3. – К., 1999. – С.271; Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 рр. – К., 2000. – С.290–291.
- ³⁸ Симон Петлюра... – С.250–251.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.3697. – Оп.1. – Спр.161. – Арк.47–47 зв.
- ⁴⁰ Тризуб. – 1933 – Ч.30–31. – С.23–25; Тризуб. – 1926. – Ч.22. – С.17–20.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.3859. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.139.
- ⁴² Тризуб. – Ч.10. – 1930. – С.5.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.14.
- ⁴⁴ Тризуб. – 1930. – Ч.1–2. – С.34.
- ⁴⁵ Там само. – 1929. – Ч.11. – С.29.
- ⁴⁶ Там само. – 1929. – Ч.16–17. – С.38.
- ⁴⁷ Там само. – 1930. – Ч.6. – С.26.
- ⁴⁸ Шульгин О. Без території. Ідеологія і чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С.43, 181, 184; Тризуб. – 1933. – Ч.28–29. – С.18–19.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.158. – Ч.13. – Арк.14.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.3795. – Оп.1. – Спр.128. – Арк.46.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.3795. – Оп.1. – Спр.261. – Арк.98.
- ⁵² Там само. – Ф.3795. – Оп.1. – Спр.261. – Арк.100.
- ⁵³ Українська висока політехнічна школа на чужині. – Т.3: Українська господарська академія в ЧСР. – Подебради, 1922–1935; Український технічно-господарський інститут. – Подебради; Регенсбург; Мюнхен, 1932–1972; В 50-ліття заснування УГЛ і 40-ліття УГТІ. Видання абсолювентів Української господарської академії Українського технічно-господарського інституту. – Нью-Йорк, 1972. – С.42.

⁵⁴ Українська висока політехнічна школа на чужині. – Т.1: Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. – Нью-Йорк, 1959. – С.139.

⁵⁵ Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С.158–159.

⁵⁶ *Наріжний С.* Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – С.170, 244.

⁵⁷ Тризуб. – 1933. – Ч.15. – С.2–3.

⁵⁸ Там само. – 1931. – Ч.12. – С.3–7.

⁵⁹ *Сергійчук В.* «Мені головно ходить про працю для України...» // Пам'ять століть. – 2001. – №4. – С.32.

⁶⁰ Український науковий з'їзд у Празі. – Прага, 1934. – С.69.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.3879. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.4.

⁶² Там само. – Ф.3892. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3, 17.

⁶³ Там само. – Ф.3879. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.1.

⁶⁴ *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – С.46.

Basing on a wide range of archival sources the article reveals lifetime, public, political and diplomatic activity of K.A.Matsiyevych at the end of the XIX century, during the Ukrainian revolution of 1917–1921 and in 1920–1940, which has not been yet shown in historiography. Scientist-agrarian, journalist, teacher, professor Kost' Matsiyevych (1873–1942) made an important contribution to the struggle for independence of Ukraine.

О.П.Крикніцький*

ДО ПИТАННЯ ПРО БОЄЗДАТНІСТЬ РСЧА ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1939 р.

У статті розглядаються проблемні питання Червоної армії в ході радянсько-польської війни 1939 р. Робиться оцінка її бойового потенціалу восени того ж року. Піддається сумніву теза щодо зміцнення безпеки та обороноздатності СРСР унаслідок приєднання Західної України.

Проблема боєздатності Робітничо-селянської червоної армії активно порушується й широко досліджується в сучасній історіографії переважно у зв'язку з радянсько-фінською¹ й радянсько-німецькою війнами². Проте з обговорення науковців випав так званий «визвольний» похід 1939 р., хоча вже сам Й.Сталін під час розбору Зимової війни зауважив, що польська кампанія розпестила РСЧА, пропаганда дозволила повірити в її непереможність, що найгіршим чином відгукнулося взимку 1939/1940 рр.³ Переважна ж більшість виявлених проблем і вад була актуальною не лише в період війни з Фінляндією, а й залишилася такою до самої війни з Німеччиною. Дивною особливістю сталінської управлінської команди було вміння виявляти помилки, але безсилля щодо їх виправлення. Вона не була в змозі навіть урахувати іноземний чи власний позитивний досвід.

Останнім часом деякі військові аспекти вересневих подій були досить повно розглянуті в низці статей, монографій та дисертацій⁴. Основна увага в цих дослідженнях зверталася на перебіг воєнних дій, оминаючи процеси, які пов'язані з бойовою діяльністю армій: проведення мобілізаційних заходів, морально-психологічний стан військовослужбовців, рівень укомплектування особовим складом, технікою, озброєнням і запасними матеріальними засобами, підготовка бійців та штабів, якість управління, взаємодія родів військ на полі бою, їх

* Крикніцький Олександр Петрович – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

взаємодія, дисципліна й організація. Проте саме за цими характеристиками можна визначити рівень боєздатності РСЧА восени 1939 р.

Підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. протистояння між двома новими (а скоріше відтвореними в іншому вигляді) державними утвореннями: Республікою Польща й радянською Росією не закінчилося. Навпаки, воно перейшло в холодне несприйняття одна одної та вичікування можливості повернути status quo ante, що для поляків окреслювалося станом на 1772 р., а для більшовиків – на 1914 р. Підтримувана з боку двох європейських гегемонів – Франції й Великобританії, Польща поряд із країнами Малої Антанти мала бути буфером проти комуністичної загрози й поясом безпеки від Німеччини.

Позитивні зрушення у відносинах СРСР та Франції початку 1930-х рр. позначилися й на поліпшенні стосунків із Польщею. Під французьким впливом Варшава відновила переговори з Москвою щодо пакту про ненапад. Підписаний 25 липня 1932 р. цей договір суттєвих змін у радянсько-польські відносини не вніс⁵. Навпаки, подальші кроки двох держав засвідчили зростаючу кризу взаємовідносин між ними. Скориставшись охолодженням «рапальських відносин» між СРСР і Німеччиною з приходом до влади А.Гітлера, Варшава вирішила вийти з-під опіки Франції та зіграти у власну гру, розбивши тандем Москва – Берлін, який так довго її непокоїв⁶. Договір про ненапад між Польщею й Німеччиною від 26 січня 1934 р. мав засвідчити успіх політики «рівновіддаленості». Однак гра у велику державу Варшаві не вдалася: після анексії Силезії («гієна поля бою»⁷), замість планів створення «Великої України»⁸, їй надійшли пропозиції щодо приєднання до Антикомінтернівського пакту й претензії по Данцізькому коридору (жовтень – січень 1938/39 рр.). Підтримка А.Гітлером польського експансіонізму «не виглядала настільки безумовною, як того очікували у Варшаві»⁹. Натомість тиск на Берлін, хоча б у вигляді спільного польсько-радянського комюніке від 27 листопада 1938 р., лише дратував А.Гітлера та підтримував його в думці про непостійність і непотрібність такого союзника¹⁰. На тлі зимо-весняних «приморозків» у відносинах із Варшавою Німеччина й СРСР розпочали новий етап зближення.

Не можна не погодитися з Г.Городецьким у тому, що «радянська політика по суті завжди була зваженою Realpolitik»¹¹. Сталін навіть у період боротьби СРСР за колективну безпеку прагнув зберегти «відчинені двері» для еventуальної угоди та співробітництва з націонал-соціалістичною Німеччиною¹². Такі ініціативи мали місце ще в 1935–1936 рр. (в історіографії вони мають назву «місія Давида Канделак»), коли під прикриттям торговельних переговорів радянська сторона намагалася прозондувати ґрунт для поліпшення міждержавних відносин із Берліном хоча б шляхом припинення нападок у пресі¹³. А.Гітлер так само не забував уроків Бісмарка й ще в 1934 р. припускав: «Вірогідно, мені не уникнути союзу з Росією. Я притримую його в руках, як останній козир»¹⁴. Об'єктивні обставини політики обох диктаторів штовхали цих двох зовні непримиренних супротивників один до одного.

Перші ознаки зближення з'явилися на початку 1939 р. в промовах двох лідерів, в яких вони оминули гострі кути власних відносин та всі звинувачення в агресивних намірах звалили на Францію й Великобританію¹⁵. Яскравим сигналом до цього стала зміна М.Литвинова на В.Молотова в травні 1939 р. На думку С.З.Случа й М.І.Семіряги, з червня 1939 р. обидві держави остаточно пішли на замороження відносин із Польщею та активізували власні зусилля для підписання воєнно-політичної угоди¹⁶. У Варшаві переоцінили значення Польщі для Парижа й Берліна¹⁷. Очевидно, і на Москву їй не доводилося сподіватися, хоча стабільне існування Польської Республіки об'єктивно відповідало геостратегічним інтересам СРСР¹⁸.

Як свідчать інструкції Й.Сталіна, дані К.Ворошилову перед переговорами з військовими місіями Франції та Великобританії, СРСР використовував їх як ширму й предмет торгу¹⁹. Пакт Молотова–Ріббентропа й секретні домовленості до нього зміцнили А.Гітлера в думці напасти на Польщу, а Й.Сталіну відкрили шлях до анексії Прибалтики, Східної Польщі та Бессарабії.

17 вересня – початок Другої світової війни для СРСР і, власне, активної фази агресії²⁰ – радянсько-польської війни²¹. Адже не може бути локальною війна, в якій брали участь понад 2 млн. бійців, під час якої проводилася значна прихована мобілізація²². Велася вона на площі в 200 кв. км²³, залучалася маса техніки й зброї та подекуди була наявна значна інтенсивність боїв. Слід погодитися з В.Гриневичем, що «не може внаслідок місцевого, локального військового конфлікту зникнути з мапи світу ціла держава»²⁴.

Початок воєнної фази агресії СРСР проти Польщі обумовлювався деякими чинниками: 1) пасивною реакцією на нього західних держав; 2) ходом бойових дій; 3) відповідними приготуваннями²⁵.

Військова підготовка розпочалася з 3 вересня, коли політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про затримку звільнення червоноармійців та молодших командирів на один місяць у військах Ленінградського, Московського, Калінінського, Білоруського, Київського й Харківського військових округів (ЛВО, МВО, КалВО, БОВО, КОВО, ХВО, усього 310 632 чол.), підняття приписного складу частин шести військових округів, мобілізацію автотранспорту, коней, тракторів і приведення в підвищену боєготовність пунктів ПВО Києва, Мінська, Ленінграда тощо. Наступного дня вийшов відповідний наказ наркома оборони²⁶. У ніч на 7 вересня округи та частини отримали телеграми про виклик усього приписного складу на «великі навчальні збори» за літерою «А»²⁷. Під їх прикриттям було призвано 2,6 млн. запасних (у КОВО – 656 371). У цьому окрузі сформували 23 стрілецькі й 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових і 1 моторизовану бригади, що об'єднувалися в 9 корпусів (5, 3 і 1 відповідно)²⁸. Указом президії Верховної Ради СРСР від 22.09.1939 р. та наказом наркома оборони від 23.09.1939 р. призвані на навчальні збори військовозобов'язані запасу семи військових округів (окрім перелічених, до них додали ще Орловський) визнавалися мобілізованими до особливого розпорядження²⁹.

На основі рішення наркома оборони по зосередженню військ КОВО (директива №16648 від 11.09.1939) начальник генштабу своїми директивами від 11 та 12 вересня віддав розпорядження з 14.09.1939 р. почати оперативне перекидання військ за встановленим ним графіком³⁰. Зосередження військ мало бути закінчене 27 вересня, але фактично на Українському фронті перекидання закінчилось із запізненням на 7–8 днів, а для 62, 135 та 187 стрілецьких дивізій – на 9–10 днів! Це сталося внаслідок того, що: а) не був розроблений план вивантаження ешелонів у районах розвантаження; б) до плану вивантаження військ вносились станції, яких, по суті, не існувало: без рейок, шпал, платформ; в) командування проводило розвантаження біля самого кордону (цим утворило затори й черги); г) заходи по зосередженню збіглися з мобілізаційними перекиданнями, які спрямовувались до тих самих районів вивантаження, що створювало зайве скупчення на станціях та вузлах; г) відчувалась нестача паротягів та несвоєчасне подання рухомого складу (війська в очікуванні своєї черги для завантаження простоявали по декілька днів)³¹.

Коли власні приготування вже набрали сили, з'явилася третя підстава для введення військ у дію – по німецьких каналах надійшло повідомлення про падіння Варшави, що неабияк полегшувало Й.Сталіну аргументацію щодо анексії «східних кресів». Тому 9 вересня нарком оборони й начальник генштабу підписали директиву військовій раді КОВО, згідно з якою необхідно було «до кінця 11 вересня 1939 р. приховано зосередити й бути готовими до рішучого наступу

з метою блискавичним ударом розгромити війська супротивника». Частинам ставилося завдання до кінця дня 14 вересня вийти на лінію Луцьк–Перемишляни–Станіслав із метою подальшого просування до річок Вісла та Сан³².

Проте наказ зразу не був відправлений, оскільки того ж вечора стало відомо, що Варшава встояла. Як наслідок, він надійшов до військ лише 14 вересня (з відповідними змінами в датах)³³, коли німецькі війська вже перетнули кордон розмежувальної лінії й у радянського керівництва з'явилися побоювання, що вермахт не поступиться завойованим і зможе реалізувати «український проект»³⁴.

11 вересня 1939 р. на базі КОВО було сформовано управління Українського фронту: командуючий – командарм 1 рангу С.К.Тимошенко, члени військової ради – перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов, корпусний комісар В.П.Борисов та комкор Ф.О.Астахов, начальник штабу – комбриг М.Ф.Ватутін, начальник політуправління – дивізійний комісар Є.Т.Пожидаєв.

Ще з літа 1938 р. в окрузі діяли три оперативні групи, які стали основою й для походу на Польщу: Житомирська армійська група (у вересні стався ряд перейменувань: Шепетівська – Північна – 5 армія), командуючий – комдив І.Г.Советніков, Вінницька АГ (Волочиська – Східна – 6 армія), командуючий – комкор Ф.І.Голиков, кавалерійська АГ (Кам'янець-Подільська – Південна – 12 армія), командуючий – командарм 2-го рангу І.В.Тюленєв.

Склад і чисельність військ Українського фронту на 17 вересня 1939 р.³⁵

Армії	Корпуси	Дивізії та бригади	Особовий склад	Гармати та міномети	Танки
5	8 СК ³⁶	60, 87 сд	80 844	635	522
	15 СК	44,45,81 сд, 36 тбр ³⁷			
6	17 СК	96, 97 сд, 10, 38 тбр	80 834	630	675
	2 КК	3, 5, 14 кд, 24 тбр			
12	13 СК	72, 99 сд	77 300	527	1133
	4 КК	32, 34 кд, 26 тбр			
	5 КК	9, 16 кд, 23 тбр			
	25 ТК	4, 5 тд, 1 мсбр			
Усього			238 978 ³⁸	1792	2330

Радянським військам у Східній Польщі загалом протистояли до 370 000 чол. при 80 танках, 160 літаках та 540 гарматах. Більшість цих сил зосереджувалася в Білорусії. Загалом же на кордоні радянським військам протистояли лише частини Корпусу охорони прикордоння³⁹.

За оперативним планом, командування Українського фронту здійснювало три паралельних удари: 5-а армія – у напрямку на Рівне–Луцьк–Володимир–Волинський і далі на Люблін; 6-а армія мала пройти Тернопіль та Львів аж до Перемишля; 12-а армія через Чортків, Станіслав і Дрогобич повинна була прямувати до верхів'я р. Сан та кордону з Угорщиною й Румунією. У кожного угруповання існував ударний кулак у вигляді кінно-механізованих з'єднань, які після прориву оборони стрілецькими частинами за підтримки артилерії та авіації мали розвивати наступ. Найбільші сили були зосереджені в Південній групі для перекриття шляхів відступу польських військ до Румунії. На відміну від вермахту, за задумом радянського генштабу, частини РСЧА мали видавлювати польські війська, поступово просуваючи лінію фронту. Наступ мав супроводжуватися захопленням основних адміністративних і господарських об'єктів за умови уникнення загрози втягування в довготривалі бої.

Згідно з директивою командування Українського фронту (УФ) від 16 вересня 1939 р., війська отримали наказ перейти 17.09.1939 р. о 5.00 кордон, а далі

відповідно до директиви наркома від 14 вересня до кінця дня 18.09.1939 р. вийти на лінію Луцьк–Перемишляни–Станіслав із подальшим просуванням до лінії розмежування між Німеччиною й СРСР. Наказувалося не вв'язуватись у фронтальні бої, обходити фланги та заходити в тил противника, продовжуючи виконання поставлених завдань, а також уникати бомбардувань населених пунктів⁴⁰.

Не зустрівши серйозного опору при перетині кордону, частини УФ 19 вересня вийшли на лінію Луцьк–Перемишляни–Станіслав⁴¹. Подальше просування зустріло незначний опір окремих розрізаних частин, які чи то не отримали наказу головнокомандувача польськими збройними силами Ридз-Смігли від 17.09.1939 р. про відхід і не вчинення опору РСЧА, чи то на свій страх та ризик вирішили діяти за присягою й кодексом честі.

5-а армія зазнала найбільше неприємностей, оскільки вона нашттовхнулася на найбільш потужне польське угруповання «Полісся» та інші частини, які відійшли з фронту й намагалися перетнути кордон із Румунією. Вона наразилася на незначний опір спочатку під Костоподем (19.09) і Кременцем (20.09), а згодом її частинам дали серйозний бій біля Сарненського укріпрайону та під Боровичами (21–22.09.). 27 вересня вона була зустрінена силами командувача КОП генерала Орлик-Рюкемана біля Шацьких озер. А 1 жовтня 87-а стрілецька дивізія мала запеклий бій біля Холма.

6-а армія перший серйозний опір зустріла поблизу Львова. Через недбалість її командування 19.09 відбулася збройна сутичка з німецькими частинами. Після триденної облоги комендант міста генерал В.Лянгер погодився на здачу Львова радянським військам вранці 22 вересня. З 1 по 5 жовтня в районі Кржеменя частини 14-ї кавдивізії здійснили роззброєння угруповання польських військ під командуванням полковника Т.Зеленевського.

Уже 19 вересня частини 12-ї армії подолали опір Познанської дивізії в боях за Галич, а 27-28 вересня поблизу урочища Журавинець спільно з німецькими частинами добивали Новоградівську кінну групу генерала Андерса (його згодом взяли в полон)⁴².

Саме в зазначених місцях, коли польські збройні частини чинили запеклий опір, виявилось, що управління в РСЧА неідейне, постійного зв'язку між з'єднаннями немає, взаємодія між родами військ відсутня, тили відстають і не виконують покладених на них обов'язків, танки часто виходять із ладу, піхота діє невпевнено, незлагоджено, а подекуди й недисципліновано, панікує. Саме на цих ділянках фронту радянські частини зазнавали найбільших втрат та змушені були долати опір противника не вмінням, а чисельністю⁴³. Загальним рефреном у звітності (за наслідками цієї військової кампанії) проходить думка, що за умови не спорадичного, а організованого опору радянські війська могли зазнати серйозних втрат⁴⁴.

Згідно з радянсько-німецькими домовленостями від 20–21 вересня, частини вермахту мали відійти до раніше визначеної демаркаційної лінії Вісла–Сан. З 23 вересня радянські частини почали займати цю територію⁴⁵. Вдало подолавши перешкоди, війська УФ 28 вересня вийшли на лінію Пугачув–Кржемень–Білограй–Перемишль–верхів'я р.Сан до кордону з Угорщиною. Там вони були зупинені розпорядженням від 29 вересня, яке вимагало залишитися на досягнутих рубежах⁴⁶. Це було наслідком зміни сфер інтересів Й.Сталіна (Люблінське й частина Варшавського воєводства відійшли німцям в обмін на Литву), що було засвідчено у Договорі про дружбу й кордони від 28.09.1939 р. 2 жовтня військово командування двох країн досягло згоди в тому, що частини РСЧА пересуватимуться на лінію нового держкордону з 5 жовтня⁴⁷. Український фронт закінчив передислокацію військ 11 жовтня. 16.10.1939 р. кордон був переданий під охорону прикордонним військам НКВС⁴⁸.

Загалом у війні на українській ділянці фронту було задіяно 26 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад і 8 арtpолків Резерву головно-го командування (РГК). За зведеннями частин на листопад 1939 р., війська УФ втратили 510 чол. вбитими, 76 зниклими безвісти (загалом 586 чол. безповоротних втрат), а також 1377 пораненими (за неповними даними)⁴⁹. Визнавалося, що значна кількість втрат припадала на недбалість та недисциплінованість: при панічній перестрілці, від необережного й невмілого користування трофейною зброєю тощо⁵⁰. У полон було взято 385 094 польських вояків (з них 30 генералів)⁵¹. Війська фронту захопили величезну кількість трофейного майна: 1084 гармати і міномети, 285 814 карабінів та гвинтівок, 135 903 977 набоїв, 42 490 кулеметів і рушниць, 65 танків, 8063 автомашини, 254 літаки, 5142 т паливно-мастильних матеріалів, 636 612 шт. речового майна (шинелі, білизна, черевики та ін.), 24 962 кг медикаментів, 4979 голів великої й малої рогатої худоби тощо⁵².

Радянські війська просунулися на 300–350 км від старого кордону, окупували територію площею 195 км² із населенням у 13 млн. чол. Загалом, як видно з політзведень та бойових донесень, місцеве населення (переважно українське й єврейське⁵³) Червону армію зустрічало радо, що було викликано щирим очікуванням змін у соціальній і національній політиці. У розмовах з агітаторами населення перш за все турбувало земельне, мовне та релігійне питання. Воно переймалося майбутнім працевлаштуванням, непокоїли його колгоспи й доля військовополонених⁵⁴.

Агітація серед населення Західної України й культосвітрова робота у військах були поставлені на широку ногу. Основними видами культурного обслуговування бійців, командирів та місцевого населення були демонстрація кінокартин, грамофонні записи, виступи концертних бригад артистів. Відзначалося, що величезний виховний вплив на населення справляли кінофільми, які демонструвалися у великій кількості. Лише 97-а сд дала 43 кіносеанси, а 24-а тбр – 54. «На кіносеансах, – відзначалося в донесенні політуправління 6-ї армії, – як правило, було присутнє поголовно все населення села». Демонстрували такі картини, як «Ленін у 1918 році», «Ленін у Жовтні», «Щорс», «Чапаєв», «На кордоні», «Людина зі зброєю», «Багата наречена» тощо. Після перегляду фільмів обов'язково проводилась агітробота⁵⁵.

Для населення й бійців виступав також джаз-оркестр, який за два тижні дав близько 70 концертів. Політпрацівники частин одноставно заявляли, що артисти надали їм своєю діяльністю величезну допомогу⁵⁶.

Так чи інакше, але в умовах зіткнення двох соціально-економічних систем солдати перетворювалися для місцевого населення на важливих носіїв інформації, за якою люди могли оцінити своє майбутнє життя, зважити наступні кроки. І командування фронту це розуміло, тому наголошувало на особливій дисциплінованості, охайності та культурності особового складу, особливо під час зустрічей із німецькими військами на очах у жителів Західної України⁵⁷.

Певно, що західні українці мали змогу скласти власний портрет військовослужбовців, спостерігаючи за їх діями. Перш за все – це неохайний вигляд солдата, який наказом не побореш. Відсутність поваги до бійця, брак культури й обмундирування (ще й низької якості) не сприяли формуванню позитивного образу людини із заможної та процвітаючої країни⁵⁸. Особливо значні підозри мали виникнути у зв'язку з двома «пошестями» радянських військ – мародерством і «барахольством».

Любителі наживи активно використовували залишені польські маетки. Так, старший інструктор із пропаганди 17-ї ск привласнив дві валізи речей з одного з них. Інші факти фіксували привласнення золотого годинника чи двох пар штанів та трусів або, як це було з капітаном 26-ї тбр – 25 шт. жіночих сорочок, 59 комплектів білизни, 10 жіночих суконь. Відносна дешевизна (на радянські

рублі) промтоварів у Західній Україні призвела до масового ходіння бійців у магазини. Як зазначалося в одному з донесень, «купувалося все, що під руку потрапляло (годинники, вовна, шкіра, мануфактура тощо)». Лише у 6-й армії на середину жовтня було порушено 90 справ за фактами мародерства й «барахольства»⁵⁹. Цей процес набув настільки загрозливого характеру, що командування вирішило боротися з ним шляхом активних репресивних дій. Так, на початку жовтня директивою начальника політуправління РСЧА Л.З.Мехліса мародерство оцінювалось як «найгірший вид контрреволюції, спрямований на піддрив довіри до Червоної армії, її дискредитацію». Тому він пропонував негайно передавати таких людей до військового трибуналу⁶⁰. 30 вересня військова рада Українського фронту видала директиву, в якій вимагала від військового прокурора «по-справжньому включитися в боротьбу з мародерством і барахольством»⁶¹. Особливо дивувала така поведінка бійців місцевих громадян, які не могли повірити, що таких елементарних товарів бракує в СРСР⁶².

Іншою проблемою стали самочинні розправи військових із місцевим населенням без суду та слідства. По 6-й армії на середину жовтня було зареєстровано 8 таких випадків. Більше того, саме за вказівкою військової ради армії було розстріляно до 20 місцевих жителів⁶³. Загалом по УФ у період з 15 вересня по 1 жовтня за мародерство було засуджено три чоловіки, а за крадіжки й насилля над населенням – 16 (з них 4 – до розстрілу)⁶⁴. В умовах масового явища така кількість засуджених видається мізерною. Про це наголошував у своєму листі до вищого партійного керівництва військовий прокурор 6-ї армії Нечипоренко, підкреслюючи, що потрібного ефекту вироки не дають. Керівництву армії (Голикову та Захаричеву) навіть оголосили догану, оскільки по суті відбувалося потурання злочинам.

Навряд чи є підстави зазначати низький морально-психологічний стан вояків РСЧА під час їх походу на Польщу⁶⁵. Так, спочатку, як підкреслювалося у зведеннях із частин, спостерігалася несерйозна налаштованість бійців на відповідальну операцію. У своїх судженнях червоноармійці керувалися минулорічним досвідом збору й стояння на кордоні. Однак загалом у донесеннях політпрацівники писали про здоровий політико-моральний стан приписного складу і, як завжди, спочатку відзначали найбільш характерні позитивні вирази бійців, а згодом особливу думку деяких із них у вигляді протилежних нелояльних висловлювань з того чи іншого приводу⁶⁶. Генералізувати ж останні та покривати ними загальне тло умонастроїв червоноармійців було б, на нашу думку, певним перебільшенням. На підтвердження слід навести дані про судимість у частинах УФ з 15.09 по 1.10.1939 р., в яких зазначено, що за «контрреволюційні злочини, дезертирство й невиконання наказів» було засуджено лише 24 чол.⁶⁷ На весь фронт цього явно замало для тези про низький морально-політичний стан. Скоріше за все, як і в кожній армії, був певний прошарок пацифістів, зрадників і боягузів. Так само, як існувало незначне коло осіб, котрі непогано розумілися на політиці та ідеології й здатні були робити самостійні судження поряд із переважаючою масою військовослужбовців, які налаштовувалися на хвилю офіційної пропаганди.

Радянсько-польська війна виявила ряд суттєвих вад у системі організації та проведення мобілізації. Усіма частинами УФ явка приписного складу була визнана незадовільною, фактично вона була зірвана за термінами. Причин виділяли декілька:

- 1) значна віддаленість районів комплектування для нових формувань і тилкових частин;
- 2) порушення розкладу руху пасажирських потягів, унаслідок чого комначсклад запасу серйозно спізнився щодо термінів мобілізації;
- 3) надто слабка організаційна робота військкоматів. У питаннях приписки панувала безвідповідальність. Приписники змінювали адресу, переїжджали на інше міс-

це проживання. Усе це не знаходило відповідного відображення у військкоматах, унаслідок чого там перебувало багато «мертвих душ». Коли частини, з'ясувавши, нарешті, кого з приписників немає, звернулися до військкоматів (майже всі одночасно), у них запанувала розгубленість та плутанина. Почали негайно приписувати людей, не звертаючи уваги на їх спеціальність, освіту тощо. У результаті в певних частинах останні не відповідали своїм посадам; 4) недоопрацювання мобілізаційних планів штабів деяких частин; 5) слабка мобілізаційна готовність цивільних організацій. Зокрема з народного господарства до військ постачалася тяглова сила й механізований транспорт. Якщо до кінського складу претензія була лише до його породи (більше підходив для обозу, ніж для кавалерії), то автотранспорт надходив несвоєчасно, в недостатній кількості та незадовільної якості. У 6-й армії 80% автотранспорту не мало запчастин, в автотранспорті управління армії 60% вантажних машин не змогли зрушити з місця, 60% – потребувало ремонту (як і в 5-й армії), 25% залишилися на шляху пересування. Цілий ряд частин не отримали транспорту й змушені були виступати в похід недоукомплектованими. Трактори, що надійшли, почасти потребували серйозного ремонту (інколи 100% складу), до цього додавалася проблема невідповідності причепів армійським вимогам⁶⁸.

У процесі розгортання частин і з'єднань виявилася значна матеріальна незабезпеченість мобілізаційних планів. У частинах, сформованих у 1938–1939 рр. та в тих, що формувалися, згідно з планом, відчувався значний некомплект обмундирування й навіть інколи повна його відсутність. Як наслідок, у м. Вінниця приписники ходили декілька днів у військових одностроях, але без черевиків – босоніж, без ременів, у цивільному головному уборі. У такому вигляді людей водили строем по місту. Це викликало масу негативних розмов і настроїв серед приписників та цивільного населення. Винними вважали відділи постачання округу, які отримували заявки частин, але їх не виконували⁶⁹.

Щодо, власне, самих бойових дій, то командуючі арміями УФ зішлись на думці, що дана кампанія більше була схожа на марш-маневр, оскільки Червона армія серйозного опору не зустрічала. Проте це не допомогло уникнути помилок.

Серйозні нарікання викликала проблема управління військами на полі бою. Зв'язок між частинами не мав стійкого та якісного характеру⁷⁰. Причиною тому були недоукомплектованість (до 50–60%) кінським складом і засобами зв'язку. Отримані від народного господарства вантажівки на 50% вимагали капітального ремонту. Відмобілізування армійських частин зв'язку запізнилося на 7–8 днів, а окремі з них прибули до складу армій на момент закінчення війни. Укомплектовані вони були недостатньо підготовленим приписним складом. Проводовий зв'язок не міг встигнути за швидким рухом частин, зв'язок літаками ускладнювався обстрілом своїх же військ, потужні радіостанції того часу на ходу не працювали. Не могли працювати й делегати зв'язку, оскільки через відсутність регулювальників на дорогах відбувалося повне закупорювання останніх, а згодом трофейні колони взагалі унеможливили організоване та швидке пересування військ⁷¹.

Після закінчення війни С.К.Тимошенко відверто визнав, що штаби армій і навіть фронту виявилися не на висоті. Один облік трофеїв так заплутав цих «дрібних безініціативних чиновників», що в цю справу змушений був втрутитися ЦК партії. «Якщо взяти за основу, – продовжував далі С.К.Тимошенко, – документи штабів армій, надіслані в штаб фронту, то за ними не лише не можна зробити яких-небудь суттєвих висновків про дії тієї чи іншої армії, а й узагалі важко зрозуміти, що відбувалося... Усе це говорить про вузький рівень військових знань наших великих та маленьких начальників». Найбільше нарікань у командуючого фронтом викликали дії 6-ї й 12-ї армії, командування яких часто втрачало зв'язок із військами та управління ними. Дійшло навіть до звільнення начальника штабу 12-ї армії полковника Барміна⁷².

Бойові дії довели недолугість колишньої мішаної системи комплектування. Швидкоплинні навчальні збори не могли підготувати бійця, який був би навчений сучасному виду бою. Поява різноманітних видів зброї, техніки, механізмів неабияк ускладнила ведення бойових дій. Тепер командирі потрібен був не безграмотний колій, а боєць-знавець, який міг би володіти не лише рушницею й багнетом, а й автоматом, станковим кулеметом, гранатою, мінометом чи гарматою, користуватися радіостанцією та прокладати лінії зв'язку, водити машину, танк чи літак, умів би їх ремонтувати. Усе це потребувало тривалого навчання й закріплення знань на полігонах та маневрах, відточення дій до автоматизму. Навряд чи курси з риття окопів, одягання протигазів і політпропаганди могли це дати. Тому зрозуміло, що такі частини мали лише теоретичні уявлення про злагодженість, взаємодію на полі бою різних родів військ, розвідку, про те, як витримувати удар ворога, організовано відступати, контратакувати й навіть відпочивати. При серйозних зіткненнях виявлялося, що радянські резервісти панікують, втрачають стрій, неорганізовано тікають. Маючи перед собою такі великі міста, як Львів, Тернопіль, Луцьк, Рівне, Станіслав, Дрогобич, ніхто не вчив бійців тактиці вуличного бою, і лише пасивність поляків вберегла РСЧА від великих втрат⁷³.

Ефективність організаційної побудови танкових військ перевірялася на теренах Польщі. Як відомо, рішенням головної військової ради від 23.11.1939 р. на підставі досвіду війн в Іспанії та Польщі було прийнято рішення про розформування танкових корпусів, що вважається трагічною помилкою. Крізь призму дій цих з'єднань у Польщі перевіримо обґрунтованість даного рішення.

Загалом у танкових військах, як і в усіх родів військ у цій війні, виникли серйозні проблеми з невідповідністю приписного складу й невідповідністю транспортно-парку, отриманого з народного господарства (50% вимагали середнього ремонту, 20% залишилися на місцях відмобілізування чи шляхах пересування). Спостерігалися значні конструкторські недоробки (через неякісні поршневі кільця та поршни 20% техніки вийшли з ладу в перші 2 дні війни). Засобами для ремонту, запчастинами, пальним, евакозасобами танкові частини також забезпечені в потрібній кількості не були. Радіозасоби не забезпечували зв'язок із начальством. Радіус дії їх був недостатній, а потужні радіостанції 5АК і 11АК рухатися з частинами не могли. По суті, взаємодії між танковими частинами, піхотою й кіннотою (не кажучи вже про авіацію) протягом усієї війни не було⁷⁴.

Як згадував Д.І.Рябишев (тоді командир 4-го кк), «у 39-му році, до речі, танки ваші відстали від моїх конячок»⁷⁵. І він мав рацію. У війні з Польщею танкові корпуси виявилися переобтяженими, надто громіздкими, без достатніх засобів для управління та обслуговування, що неабияк впливало на їх мобільність. Танкові бригади діяли набагато краще від корпусів. Тому з Українського фронту до Москви надійшов експертний висновок від начальника автобронетанкових військ УФ Я.М.Федоренка: «Танкові корпуси розформувати, мати окремі танкові бригади»⁷⁶. Інша справа, що цю проблему можна було вирішити інакше: покращити засоби управління й зв'язку (впровадити якісний радіозв'язок, збільшити автопарк), повністю забезпечити автотранспортом, зменшити тили, збільшити кількість бронетранспортерів або вантажних машин для перевезення піхоти, укомплектувати до штатної норми спеціально-технічні засоби та особовий склад відповідних підрозділів тощо. Власне, проробити те, що було зроблено після 1942 р. при формуванні танкових армій.

Найбільше ж дорікань і критичних стріл викликало питання діяльності тилових служб під час війни. С.К.Тимошенко зауважував командуючим арміями, що вони «діяли поза вашою увагою й ні один штаб армії не організував тил та не управляв ним»⁷⁷. Концентровано цю проблему виклало командування 6-ї армії: «В разі зіткнення з противником, який володіє засобами боротьби в повітрі,

і з сильними танковими частинами за такої організації тилу, яка була при операції проти поляків, тили неминуче зазнають значних втрат»⁷⁸.

Ще в радянській історіографії закріпилася теза про зміцнення обороноздатності та безпеки країни внаслідок приєднання нових земель у результаті «четвертого поділу» Польщі. Ця теза існує й нині. Те, що відстань до Києва, Мінська й Москви неабияк зросла, цілком вірно, та хіба це одномоментно посилює безпеку країни. Придивімося детальніше, наскільки ця гіпотеза відповідає істині.

На старому кордоні існувала готова, міцна оборонна смуга укріплених районів, побудована на протязі 1928–1938 рр. У 1939–1941 рр. вона була частково демонтована й законсервована, а частина озброєння переводилася до нової оборонної смуги⁷⁹. До початку війни з Німеччиною в КОВО внаслідок нестачі будматеріалів, транспорту та механізмів роботи не були закінчені й наполовину. У результаті жодна смуга не могла надійно прикривати власні війська⁸⁰.

У спадок від Польщі СРСР отримав поруйновані німецькою авіацією залізниці та європейську залізничну колію. А, отже, змушений був витратити кошти й час на те, щоб розширити останню, провести її стандартизацію, замінити старі локомотиви, перебудувати майже все обладнання, включаючи станції, під'їзні шляхи й платформи. Крім того, мережа польських залізниць мала набагато меншу пропускну здатність, ніж залізничні підходи до старого держкордону. Із плану розгортання КОВО на грудень 1940 р. випливало: до старого кордону щодоби можна підвезти 4 дивізії, а ось далі – лише 1–1,5⁸¹. Саме тому 20 березня 1941 р. начальник управління військових сполучень генштабу генерал-лейтенант Трубецької зауважував, що залізниці сильно постраждали від вклюдження нових територій⁸².

Ситуацію можна було виправити, широко розгорнувши нове будівництво на приєднаних землях. У січні 1941 р. Л.Берія доповідав Й.Сталіну, що існуюча пропускну здатність залізниць на заході не забезпечує потреб воєнного відомства. Однак, незважаючи на це, за 1940 р. з 24 найважливіших напрямків, на яких проходило будівництво, пропускну здатність не була збільшена бодай на пару потягів. Обсяг виконаних робіт коливався від 3 до 17%⁸³.

У 1941 р. ситуація не поліпшилася. Згідно з доповіддю С.К.Тимошенка та постановою головної військової ради від 10 червня того року, виконання плану оборонного залізничного будівництва в 1941 р. було визнано незадовільним. Зазначалося, що на 1.06 план виконано на 13,4%, а на 11 новобудовах роботи лише розпочато (8%). Із перехідного будівництва в Західному й Київському округах виконання плану не перевищувало 26%, на 6–7% було виконано робіт із переобладнання й розвитку вузлів, посилення пропускну здатності, подовження стаціонарних шляхів, спорудження вивантажувальних місць. Причинами такого завалу були нестача будматеріалів, механізації, фінансування, а також намагання спорудити все одразу⁸⁴. Під питанням стояла мобільність та швидкість оперативних перекидань військ уздовж Західного фронту. Адже існувала лише одноколійка Вільнюс–Барановичі–Шепетівка.

Фактично виконання мобілізаційних заходів було поставлене під загрозу. Оперативні плани 1941 р. вимагали повного зосередження головних сил на 15-й день мобілізації. Це при тому, що за тієї ж мережі шляхів сполучення в грудневому плані КОВО оптимістичною видавалася цифра в 30 днів, а реально розраховували на 35–40. Варто зазначити, що розрахунки велися за найсприятливішим сценарієм, коли забезпечена перевага в повітрі й ворог не руйнує шляхи підвозу військ⁸⁵.

Мережа шосейних доріг у Західній Україні також перебувала в поганому стані. Багато мостів не витримували ваги середніх танків та артилерії, а польові дороги потребували капітального ремонту⁸⁶.

Із приєднанням нових земель більшість придатних для польотів аеродромів опинилася в тилу округу. За уявленнями радянського командування, для завою-

вання переваги в повітрі в початковий період війни потрібно було розмістити авіацію ближче до кордону. Із квітня 1940 р. в КОВО розпочали будівництво оперативних аеродромів і до початку війни їх загальна кількість була понад 200. Проте здатних приймати нову радянську авіатехніку було лише з півсотні. Чисельність же частково придатних із них (загалом орієнтована на стару матчастину) була в 2,5 раза більшою. Із травня 1941 р. розпочалося спорудження нових та реконструкція прикордонних аеродромів, які за своїми характеристиками (площа й покриття) не відповідали новим вимогам. У КОВО з 63 запланованих до роботи стали лише на 45. Оскільки будівництво розпочали одразу на всіх аеродромах за відсутнього браку техніки, будматеріалів та коштів, то до початку війни жоден не був закінчений і наполовину. Унаслідок цього більшість прикордонних аеродромів була демаскована, деякі авіапідрозділи змушені були змінювати дислокацію (вільних від будівництва аеродромів із таборовою стоянкою було не більше 10), на посадочних смугах нагромаджувалися будматеріали, унаслідок чого вони були фактично виведені з ладу. Тому на початку війни маневрування авіації було обмежене, а скупчення авіатехніки на певних ділянках дозволяло масово й безперешкодно її знищувати на землі⁸⁷.

Проблеми виникли й з облаштуванням військ на нових територіях. Зокрема вже взимку-навесні 1939–1940 рр. у військових частинах почалися проблеми з продовольчим постачанням, роботою мережі магазинів військторгу, санітарною ситуацією (вошивість, венеричні захворювання, нестача та незадовільний стан їдалень), з опаленням й у взаємовідносинах з місцевим населенням. Наявна мережа казарм, полігонів, стрільбищ, складів, їдалень, організація зв'язку тощо не була розрахована на такий значний контингент військ у Західній Україні. Гарнізони новозбудованих укріплених районів і аеродромів та величезні маси військ, передислоковані до західного кордону в 1941 р., змушені були проживати в польових таборах, тимчасових будівлях або сільських хатах за відсутності належних умов для ведення бойової підготовки й підтримки її на високому рівні⁸⁸.

В особі західних українців СРСР отримав найбільшу загрозу для власної безпеки. Репресії, які прокотилися трьома хвилями на новоприєднаних землях, відвернули симпатії місцевих жителів від радянського ладу. Тому Червона армія мала дуже низький показник мобілізованих до її лав із цих теренів і надзвичайно потужний збройний опір у часи Другої світової війни й після неї.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в радянсько-польській війні частини РСЧА виявили низьку боєздатність, висновки з чого не були зроблені після цієї кампанії. А приєднання нових земель лише погіршило обороноздатність країни напередодні радянсько-німецької війни та підставило під удар величезну кількість військ.

¹ Див.: *Алтекарь П.* Советско-финские войны. – Москва, 2004; *Зимняя война 1939–1940.*: В 2-х кн. – Москва, 1999; *Принимай нас, Суоми-красавица!* – Ч.П. – Санкт-Петербург, 2000; *Соколов Б.В.* Тайны финской войны. – Москва, 2002; *Тайны и уроки зимней войны. 1939–1940.* – Санкт-Петербург, 2000.

² Для прикладу див.: *Анфилов В.А., Голиков Ф.И.* Загадка 1941 года. О войне под разными ракурсами. – Москва, 2005; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. – Москва, 2000; *Сандалов Л.М.* Первые дни войны: Боевые действия 4-й армии 22 июня – 10 июля 1941 года. – Москва, 1989; *Хорьков А.Т.* Грозовой июнь: Трагедия и подвиг войск приграничных военных округов в начальном периоде Великой Отечественной войны. – Москва, 1991.

³ *Зимняя война 1939–1940.* – Кн.2: И.В.Сталин и финская кампания. – Москва, 1999. – С.275.

⁴ *Гриневич В.А.* Червона Армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Проблеми історії

України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип.10. – С.340–372; *Ковалюк В.Р.* Захід на Україна на початку другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1991. – №9. – С.30–42; *Мельтюхов М.* Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939. – Москва, 2001; *Осьмачко С.Г.* Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929–1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999; *Руккас А.О.* Польсько-радянський збройний конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 р.): Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – К., 1998; *Cygan W.K.* Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka, 1939. – Warszawa, 1990.

⁵ *Наринский М.М.* Политика СССР в Европе и Польше 1933–1938 // Советско-польские отношения в политических условиях Европы 30-х годов XX столетия: Сборник статей. – Москва, 2004. – С.28–29.

⁶ *Дембски С.* Польско-советские отношения в оценках Берлина в 30-е годы. Некоторые вопросы // Советско-польские отношения... – С.192–202; *Мельтюхов М.* Указ. соч. – С.393–395; *Слuch С.З.* Польша в политике Советского Союза. 1938–1939 // Советско-польские отношения... – С.156–158.

⁷ Вислів Г.Герінга щодо участі Польщі в чехословацькому конфлікті цит. за: *Слuch С.З.* Указ. соч. – С. 169.

⁸ Щодо українського питання в польській і німецькій зовнішній політиці див.: *Дембски С.* Указ. соч. – С.201; *Коваль В.С.* Довкола радянсько-польської війни 1939 року. – К., 1991. – С.12–15.

⁹ *Слuch С.З.* Указ. соч. – С.168.

¹⁰ Мабуть, у Польщі таки був шанс збереження державності, хоча б за прикладом Румунії: шляхом відмови від частки власної території, відмови від політики «різновекторності-рівновіддаленості» й входженням до Антикомінтернівського пакту. Проте звинувачувати в цьому Бека, який прагнув зберегти цілісність та самостійність власної держави, мабуть, не варто.

¹¹ *Городецкий Г.* Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз / Пер. с англ. – Москва, 2001. – С.21.

¹² *Наринский М.М.* Указ. соч. – С. 34; *Слuch С.З.* Германия и СССР в 1918–1939 годах: Мотивы и последствия внешнеполитических решений // Россия и Германия в годы войны и мира (1941–1955). – Москва, 1995. – С.66.

¹³ *Дембски С.* Указ. соч. – С.196.

¹⁴ *Лебедева Н.С.* Польша между Германией и СССР в 1939 году // Война и политика, 1939–1941. – Москва, 1999. – С.65.

¹⁵ *Семиряга М.И.* Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. – Москва, 1992. – С.10; XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – Москва, 1939. – С.11–13.

¹⁶ *Семиряга М.И.* Указ. соч. – С.12–28; *Слuch С.З.* Указ. соч. – С.179–180.

¹⁷ *Борейша Е.Б.* Отдельные замечания о тоталитарных и авторитарных системах в Европе // Советско-польские отношения... – С.25.

¹⁸ *Слuch С.З.* Указ. соч. – С.159, 175.

¹⁹ *Документы внешней политики СССР 1939.* Т.ХХІІ: В 2 кн. – Кн.1: Январь–август. – Москва, 1992. – Док.453. – С.584.

²⁰ Те, що це була саме агресія, неспростовно доводять порушені домовленості: двосторонній мирний договір від 18.03.1921; протокол від 9.02.1929 р. про дострокове введення в дію пакту Бріана–Келлога, який забороняв використання війни як інструменту національної політики; конвенція про визначення агресії 1933 р.: «Жодні міркування політичного, військового, економічного чи іншого ґатунку не можуть слугувати виправданням агресії»; договір про ненапад між СРСР та Польщею від 25.07.1932, який зобов'язував сторони утримуватися від агресивних дій і нападу: «Дією, яка суперечить зобов'язанням, буде визнано будь-який акт насилля, який порушує цілісність та недоторканість території чи політичної незалежності іншої сторони домовленості, навіть якщо б ці дії були здійснені без оголошення війни й з уникненням всіх її можливих наслідків»; протокол 1934 р., який подовжував дію договору до 1945 р.

²¹ У західній історіографії цей термін уже давно в ужитку перш за все завдяки вченим-полякам. На українських теренах із певними потугами він пробивається до життя з початком незалежності. Див.: *Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети.* – К., 2001. – С.141; *Гриневич В.А.* Вказ. праця. – С.341, 342; *Ко-*

валь В.С. Вказ. праця; Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – С.65–74. «Вересневою кампанією» називає ці події В.Р.Ковалюк. Див.: *Ковалюк В.Р.* Вказ. праця; а А.О.Руккас – «збройним конфліктом». Див.: *Руккас А.О.* Вказ. праця. Натомість російська історіографія почасти залишалася при радянському формулюванні (використовуючи навіть дивні евфемізми на кшталт «миротворча операція») (Для прикладу див.: *Мельтюхов М.* Указ. соч. – С.407; *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооружённых сил: Стат. исслед.* – Москва, 2001) або вживає розмиті формулювання типу «неоголошена війна» і «локальний збройний конфлікт слабкої інтенсивності» (Див.: *Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы.* – Москва, 1999. – С.16; *Осьмачко С.Г.* Указ. соч. – С.6).

²² «Мобілізація – є війна», – так звучить класичний вираз Б.М.Шапошникова.

²³ До речі, саме малі терени та обмежений військовий контингент є іманентними рисами локального конфлікту. Див.: *Советская военная энциклопедия.* – В 8 т. – Т.5. – Москва, 1978. – С.21.

²⁴ *Гриневич В.* Вказ. праця. – С.341.

²⁵ Теза про четвертий фактор у вигляді підписання договору про ненапад з Японією від 15.09.1939 р., який ніби убезпечив СРСР від війни на два фронти, не витримує критики. Адже, як відомо, Радянський Союз був готовий розпочати бойові дії вже 11 вересня 1939 р., а наказ був відданий ще 9 вересня.

²⁶ *Лебедева Н.С.* Указ. соч. – С.69; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.282.

²⁷ Наприклад, Вінницька армійська група о 2 год. 50 хв. 7.09.1939 отримала зі штабу КОВО телеграму про підняття всього приписного складу для навчальних зборів за літерою «А» – директиви від 26.03.1939 р. Схожі телеграми отримали й інші угруповання КОВО. Див.: Російський державний військовий архів (далі – РДВА). – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.2; Спр.39. – Арк.1.

²⁸ *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.283; *Осьмачко С.Г.* Указ. соч. – С.11.

²⁹ *Русский архив: Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР.* – Т.13 (2-1). – Москва, 1994. – С.116–117.

³⁰ РДВА. – Ф.9. – Оп.29. – Спр.482. – Арк.87.

³¹ Там же. – Арк.88–93; Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.169; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.25–28.

³² *Катынь.* – С.61–63.

³³ Там же.

³⁴ 15 вересня Ріббентроп телеграфував у Москву про загрозу утворення «політичного вакууму» в зоні сфери інтересів СРСР і натякав на можливість «виникнення умов для формування нових держав» (Див.: *СССР – Германия. 1939–1941. Сборник документов: В 2-х кн.* – Кн. 1: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс, 1989. – С.92). Своє хвилювання з приводу переходу німецькими військами лінії розмежування сфер інтересів двох країн та вірогідності їх відходу Сталін висловив у розмові з німецьким послом Шуленбургом увечері 18 вересня 1939 р. (Див.: *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.325.).

³⁵ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1–2; Спр.3. – Арк.28; Спр.5. – Арк.203–204; Спр.22. – Арк.1–2; Спр.24. – Арк.3–5; Спр.25. – Арк.1–2; Спр.39. – Арк.8; Спр.44. – Арк.2.

³⁶ Умовні скорочення: СК – стрілецький корпус, КК – кавалерійський корпус, ТК – танковий корпус, сд – стрілецька дивізія, кд – кавалерійська дивізія, тбр – танкова бригада, мсбр – моторизована стрілецько-кулеметна бригада.

³⁷ Танкові бригади умовно були включені до стрілецьких корпусів. Вони підпорядковувалися безпосередньо армійському управлінню й могли змінювати свою дислокацію, взаємодіяти з іншими частинами чи діяти окремо.

³⁸ Згідно з іншими даними, фронт налічував 265 714 чол. Див.: *Россия и СССР...* – С.186.

³⁹ *Лебедева Н.С.* Указ. соч. – С.73; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С. 297–298; *Руккас А.О.* Вказ. праця. – С.12.

⁴⁰ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.13; Спр.24. – Арк.5; *Катынь...* – С.61–63.

⁴¹ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.14–16; Спр.24. – Арк.48–50; Спр.25. – Арк.3–6.

- ⁴² Там же. – Спр.5. – Арк.90–96; Спр.19. – Арк.193; Спр.22. – Арк.16–18; Спр.24. – Арк.50–52; Спр.25. – Арк.7–9; Спр.40. – Арк.5–10; *Лебедева Н.С.* Указ. соч. – С.76–81; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.315–324; *Руккас А.О.* Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині. – К., 1997; *Cygan W.K.* Op. cit. – С.85–118.
- ⁴³ У бою під Боровичами втрати РСЧА сягали 99 чол. вбитих і 137 поранених, під Шацьком – 81 та 184 відповідно, біля Холма вбито 31, поранено 101 червоноармійця.
- ⁴⁴ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.57–60; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.54; Спр.49. – Арк.106–107; Ф.40334. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.114–115; *Руккас А.О.* Вказ. праця. – К., 1996. – С.5–25; *Cygan W.K.* Op. cit. – С.85–118.
- ⁴⁵ *Гальдер Ф.* Военный дневник, 1939–1940. – Москва, 2002. – С.153–157; *Мельтюхов М.И.* Указ соч. – С. 330–331.
- ⁴⁶ Там же. – С.357.
- ⁴⁷ Там же. – С.358–360.
- ⁴⁸ Там же. – С.371.
- ⁴⁹ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.201–241; Спр.192. – Арк.148.
- ⁵⁰ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.185.
- ⁵¹ Там же. – Спр.192. – Арк.314.
- ⁵² Там же. – Арк.302–313.
- ⁵³ М.С.Хрущов описує певне незадоволення, зневіру й розпач серед польського населення. Ці враження він виніс з особистих бесід. Див.: *Хрущёв Н.С.* Время. Люди. Власть. (Воспоминания). – Кн. I. – Москва, 1999. – С.237–238.
- ⁵⁴ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.192; Ф.40334. – Оп.1. – Спр.278. – Арк.216, 243, 534.
- ⁵⁵ Там же. – Ф. 25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.189.
- ⁵⁶ Там же.
- ⁵⁷ Там же. – Ф.9. – Оп.29. – Спр.504. – Арк.1–4.
- ⁵⁸ Там же. – Арк.162.
- ⁵⁹ Там же. – Арк.183.
- ⁶⁰ Там же. – Арк.25–28.
- ⁶¹ Там же. – Ф.40334. – Оп.1. – Спр.258. – Арк.3.
- ⁶² *Гриневич В.* Вказ.праця. – С.353.
- ⁶³ *Бушуева Т.С.* Счастье на штыках. Неизвестные документы российских архивов // Октябрь. – 1993. – №11. – С.167; РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.184.
- ⁶⁴ Там же. – Арк.31.
- ⁶⁵ Див.: *Гриневич В.* Вказ.праця. – С.351–353.
- ⁶⁶ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.163–166.
- ⁶⁷ Там же. – Арк.31.
- ⁶⁸ Там же. – Арк.161–162; Ф.35076. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.72; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.4–5; Ф.40334. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.22, 25.
- ⁶⁹ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.162–163.
- ⁷⁰ Як зазначав у своєму політдонесенні Л.З.Мехліс, усі накази по 12-й армії запізнювались на півдня, а інколи й на цілий день. Тому командири корпусів змушені були приймати самостійні рішення, а згодом звіряти, наскільки вони відповідали отриманому із запізненням наказу. Шифротелеграми з Москви надходили лише через добу. А стан радіозв'язку характеризується тим фактом, що про виступ Молотова вони дізнались лише з чуток! (РДВА. – Ф.9. – Оп.29. – Спр.482. – Арк.21–27).
- ⁷¹ Там же. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.18–19; Спр.193. – Арк.17–18; *История развития войск связи. – Ленинград, 1972. – С.89.*
- ⁷² РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.57–59.
- ⁷³ Там же. – Арк. 185.
- ⁷⁴ Там же. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.218–221.
- ⁷⁵ Попель Н. В тяжкую пору. – Москва, 2002. – С.21.
- ⁷⁶ РДВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.221.
- ⁷⁷ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.2. – Арк.60.
- ⁷⁸ Там же. – Ф.35084. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.54.
- ⁷⁹ Главный военный совет РККА. 13 марта 1938 – 20 июня 1941 г.: Документы и материалы. – Москва, 2004. – С.276; *Хорьков А.Г.* Указ.соч. – Москва, 1991. – С.106.

⁸⁰ Анфилов В.А., Голиков Ф.И. Указ. соч. – С.183–187; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945: В 6-ти т. – Москва, 1960. – Т.1. – С.477–478; История второй мировой войны 1939–1945: В 12-ти т. – Москва, 1974. – Т.3. – С.439; Хорьков А.Г. Указ. соч. – С.100–107; Хорьков А.Г. Укрепрайоны накануне войны // Военно-исторический журнал (ВИЖ). – 1976. – №5. – С.90–92.

⁸¹ 1941 год: В 2 кн. – Москва, 1998. – Кн.1. – С.491–492.

⁸² Менинг Б.В. Советские железные дороги и планирование военных действий. 1941 год // Война и политика... – С.363–364.

⁸³ 1941 год. – С.545–546.

⁸⁴ Главный военный совет РККА. 13 марта 1938 – 20 июня 1941 г. – С.491–495.

⁸⁵ Горьков Ю.А., Семин Ю.Н. Конец глобальной лжи: когда Киев ещё не бомбили // ВИЖ. – 1996. – №4. – С.2–17; Горьков Ю.А., Семин Ю.Н. О характере военно-оперативных планов СССР накануне Великой Отечественной войны. Новые документы // Новая и новейшая история. – 1995. – №5. – С.108–130; 1941 год. – С.484–498; 1941 год. – Кн.2. – С.215–220.

⁸⁶ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – Москва, 1970. – С.199.

⁸⁷ РДВА. – Ф.25880. – Оп.5. – Спр.11. – Арк.50–52; Центральный архив Министерства обороны РФ. – Ф.290. – Оп.3284. – Спр.1. – Арк.5–6, 152–154; Бунин И. Операция «Гроза» : Ист. хроника: Кн.2. – К.; Санкт-Петербург, 2000. – С.111; Сандалов Л.М. Стояли насмерть // ВИЖ. – 1988. – №10. – С.7; 1941 год. – Кн.1. – С.491; Хорьков А.Г. Грозовой июнь. – С.34, 109.

⁸⁸ РДВА. – Ф.25880. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.32–34, 208–252, 406–464, 509–514; Ф.35084. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.61, 120.

Problematic issues of the Red Army activity during the Soviet-Polish War of 1939 are examined in the article. The evaluation of its military potential in autumn 1939 is performed. The thesis concerning greater security and defensive capacity of the USSR as a result of Western Ukrainian lands annexation is called into question.

В.П.Швидкий*

БРОДЯЖНИЦТВО Й ЖЕБРАЦТВО ЯК ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х рр.

Системний аналіз даних із різноманітних архівних, монографічних та мемуарних матеріалів дозволив тематично структурувати наявний фактаж і загальну статистику проблеми бродяжництва й жебрацтва в Україні 1950-х рр., охарактеризувати девіантів щодо особистих мотивів подібного способу життя, а також економічні, культурні та соціально-політичні умови, стан розвитку країни означеного періоду й рівень матеріального забезпечення, які спонукали громадян до жебракування, та систематизувати їх за основними групами.

Протягом останнього десятиріччя українська історична наука впевнено збагачується новими проблемно-тематичними напрямками досліджень, які ще до недавня входили в сферу зацікавлень учених переважно з галузей соціології, психології, юридичних наук тощо. Проте їх конкретний вияв, динаміка кількісних та якісних змін значною мірою залежали від реалій, що склалися на конкретно-історичний момент у державі. Їх актуальність для соціальної структури українського суспільства другої половини ХХ ст. виокремили ці проблеми й серед наукових інтересів істориків із залученням галузевих підходів і методів для відповідних досліджень¹.

* Швидкий Василь Павлович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Цих питань учені-гуманітарії здебільшого торкалися у руслі вивчення проблем «бездоглядності», «безпритульності» (переважно дитячої)², «наслідків голоду»³ й т.п. під час дослідження післявоєнного (1920-х – 1930-х рр. та кінця 1940 – 1950-х рр.)⁴ економічного і соціально-культурного становища України й періоду її незалежності 1990-х рр.⁵ Зокрема соціологи розглядали ці теми при вивченні соціально-економічних наслідків невлаштованості⁶, безробіття⁷, проблем сім'ї та молоді в Україні⁸ тощо.

Патріотична героїка відбудовчої доби заступила проблеми конкретної людини, які поступово нагромаджувалися в українському суспільстві кінця 1940-х – початку 1950-х рр. Соціальна невлаштованість деяких категорій населення до часу залишалася невирішеною. Проте поступове наростання незадоволення в їх середовищі й активізація девіантної поведінки стали деструктивним елементом на тлі покращення радянських життєвих реалій. Ця проблема набула рельєфнішого вигляду у руслі виконання місцевими партосередками дотичних до досліджуваного питання директив. Розлогі інформації всіх обкомів КП України, відповідних міністерств і відомств стосовно виконання постанов ЦК КПРС від 16 серпня 1952 р. «Про заходи щодо подальшого покращення обслуговування інвалідів Вітчизняної війни і праці та інших пенсіонерів» і від 14 березня 1953 р. «Про значні недоліки у роботі Міністерства соціального забезпечення Української РСР» констатували загрозові обсяги бродяжництва й жебрацтва в республіці. На думку центру, вони виникли у результаті недоопрацювання та недооцінки місцевими державними і партійними органами наслідків невирішеності проблем соціального забезпечення населення, зокрема інвалідів, що й спровокувало в українському соціумі подібне загрозове становище. Передані до Москви узагальнюючі висновки щодо нього спричинили у верхах незадоволення ситуацією і вимогу негайного її вивчення, розслідування причин, що призвели до цього, й напрацювання рекомендацій по їх викоріненню, неможливості подальшого поширення тощо. Було створено спеціальну бригаду, в яку ввійшли представники силових та контролюючих союзних органів: прокуратури СРСР (П.В.Марков, керівник бригади), Міністерства внутрішніх справ СРСР (Ф.Ф.Круц) і Міністерства юстиції СРСР (З.А.Сисоева). В Україні сприяння їй у роботі було покладено на завідуючого відділом адміністративних та торговельно-фінансових органів ЦК КП України В.Ф.Нікітченка. Для оперативного вивчення ситуації було створено 6 регіональних бригад по 4–5 оперуповноважених, які направлялися на місця, де бродяжництво й жебрацтво набули найбільшого поширення (м. Київ, Одеська, Вінницька, Львівська, Сталінська, Харківська області)⁹.

За даними управління міліції МВС УРСР, її органами за бродяжництво і жебракування лише у другому півріччі 1951 р. було затримано 16 тис. 700 осіб; за 1952 р. – 21 тис. 128; за перше півріччя 1953 р. – 10 тис. 662. Слід відмітити, що лише в другому кварталі 1953 р. було порушників 6 тис. 331 чол.¹⁰

В першому півріччі 1953 р. найбільшу кількість відповідних осіб було затримано у Києві (1 тис. 954), у Сталіно (508), у Харкові (560), у Дніпропетровській області (404), в Дніпропетровську (121), а також у Полтавській, Одеській, Запорізькій, Вінницькій та деяких інших областях¹¹.

Досліджувані матеріали підтверджують, що бродяжництво й жебрацтво мали найбільші прояви в промислових центрах і найбільш великих містах. Так, наприклад, у Сталінській області 1 тис. 708 чол. порушників в I півріччі 1953 р., зокрема 1 тис. 108 – у великих містах – Сталіно, Макіївці, Жданові, Костянтинівці, Єнакієвому. Особи, звинувачені у жебракуванні, затримувалися переважно в громадських місцях із найбільшим скупченням людей: вокзалах, базарах, магазинах, центральних вулицях і майданах. У м. Сталіно за 9 місяців 1953 р. з 3 тис. 279 чол. 1 тис. 097 затримано на залізничному вокзалі міста.

Серед 8 тис. 889 порушників в УРСР у I півріччі 1953 р. переважна більшість були жителями України, в тому числі особи, які прибули з районів тієї ж області, у котрій були затримані, – 2 тис. 530; з інших областей України – 2 тис. 086, а 4 тис. 283 чол. займалися жебракуванням за місцем постійного проживання. Ці дані свідчать, що 82,4% порушників становили громадяни УРСР, причому 76,5% з них займалися цим заняттям у межах своєї області.

Прибували до України й мешканці різних регіонів РРФСР та інших союзних республік (1 тис. 775 осіб). Прихід весни активізував переміщення нужденних. Лише в II кварталі 1953 р. їх приїхало 1 тис. 185 чол. Реєстраційні списки засвідчують, що з прибулих в Україну найбільша кількість постійно проживала у Курській, Орловській, Брянській, Московській, Рязанській областях, а також у суміжних районах Білорусії¹².

Особливо значна кількість порушників фіксувалася в столиці – м. Києві. Відносна продуктова забезпеченість, наявність значної кількості місць недоступних правоохоронцям і придатних для проживання, більш високий прожитковий мінімум та матеріальне становище киян приваблювали цілі юрби жебраків. Так, за період з 1 липня 1951 р. по 1 липня 1953 р. у місті було затримано 6 тис. 400 чол., з них виявилися місцевими жителями – лише 680, прибулих з областей УРСР – 3 тис. 154, з інших територій СРСР – 2 тис. 566. З числа іногородніх було порушників у II півріччі 1951 р. – 1 тис. 571 особа, в I півріччі 1952 р. – 1 тис. 197, у II півріччі 1952 р. – 1 тис. 241, в I півріччі 1953 р. – 1 тис. 711, у III кварталі 1953 р. – 2 тис. 220 чол. Таким чином, спостерігалася чітка тенденція до збільшення кількості осіб, які були затримані за бродяжництво й жебракування. Можна навести один приклад: лише за один день, 20 жовтня 1953 р., за жебрацтво у Києві було затримано 110 чол., з яких виявилось 14 місцевих жителів та 96 приїжджих з інших областей України. Подібна статистика спостерігалася і в інших регіонах УРСР¹³.

В м. Львові й області з 1 січня 1951 р. по 1 жовтня 1953 р. було затримано за бродяжництво 1 тис. 080 жебраків та злидарів, у тому числі (за зареєстрованими даними) в місті – 786 чол., по районах області – 312. Проведені силами МВС регулярні рейди щодо викорінення подібних проявів порушення громадських норм моралі виявили в II півріччі 1951 р. 216 бродяг, у I півріччі 1952 р. – 227, у II півріччі 1952 р. – 269, у I півріччі 1953 р. – 163, за III квартал 1953 р. – 195. Із загальної кількості затриманих виявилися жителями Львова 428 осіб, районів області – 536 чол. і прибулих з інших регіонів – 116 осіб¹⁴.

Оперативно-аналітичні відділи відповідних державних та силових структур неодноразово сигналізували про наслідки реальної небезпеки прогресування подібних соціальних девіацій. Масштаби бродяжництва, жебракування, побутової злиденності були загрозливими для радянської повсякденності не лише за своєю сутнісною природою. Вони стали найсприятливішим середовищем для виникнення, соціального пристосувального трансформування і поширення не лише різноманітних соціальних відхилень, а й підґрунтям укорінення кримінальних традицій, злочинної та антирадянської діяльності.

Аналізуючи статистичні дані щодо рівня бродяжництва і жебракування, необхідно зауважити, що наведена реєстраційна кількість затриманих не повністю відповідає дійсності. Існуюча на той час система обліку та перевірки порушників органами МВС була далеко не досконалою. Неможливість оперативного обміну інформацією й відсутність єдиного тематично впорядкованого і систематизованого банку даних, а також пом'якшувальні законодавчі положення щодо незлісних жебраків та традиційність їхнього постійного переміщення призводили до того, що в різний час й у різноманітних містах, районах, областях могли затримуватися і реєструватися одні й ті ж самі порушники соціальних норм моралі. Наводячи кількісні показники затриманих, необхідно робити поправку на

те, що це лише деяка частина взагалі існуючих в УРСР бродяг. Реальні ж масштаби злидарства в українському суспільстві були значно більшими.

Аналіз даних із різноманітних архівних матеріалів дозволяє проблемно-тематично структурувати фактаж та загальну статистику щодо затриманих стосовно їх особистих мотивів, а також економічних, культурних і соціально-політичних умов стану розвитку країни в означений період та рівня матеріального забезпечення, які спонукували громадян до бродяжництва і жебракування, та згрупувати їх за дев'ятьма основними групами:

I. Професійні бродяги й злидарі, які обрали жебракування постійним ремеслом для підтримання своєї життєдіяльності. Переважна їх частина була інвалідами Вітчизняної війни чи праці й відповідно практично відстороненою від унормованої виробничої діяльності. Інші відмовлялися працювати з принципових переконань. Їх строкатий зовнішній вигляд, незвична манерність і часто придумані життєві розчулювальні «легенди» були чи не найпереконливішими інструментами добування хоча б елементарних прожиткових матеріальних благ. Деякі з них мали сім'ї та постійний статок.

II. Матеріально забезпечені особи, які користувалися можливостями жебракування як додатковим прибутком. Вони переважно були працездатними або мали працюючих рідних, власне житло й сім'ю, заощадження, отримували пенсію чи інші соціальні виплати (наприклад, аліменти). Також одним з їх спонукальних мотивів був алкоголізм.

Проте, згідно з діючими положеннями директиви прокуратури СРСР та МДБ СРСР від 7 березня 1952 р., громадяни, затримані за подібні порушення, могли зазнати покарань, підпадаючи під дію указу від 23 липня 1951 р., але це стосувалося лише тих, хто був працездатним і не мав постійного місця проживання. Оцінюючи таку ситуацію, відповідні органи неодноразово зверталися до законодавчої влади з вимогою переглянути діючі юридичні акти й посилити кримінальну відповідальність стосовно громадян, які свідомо вели подібний спосіб життя.

III. Особи, направлені до будинків інвалідів, але які покинули їх з особистих мотивів і повернулися до бродяжництва та жебракування. Відчуття особистої свободи за наявності мінімальних засобів для незалежного життя ставали переконливими аргументами для продовження бродяжництва. Крім того, деяким із них навіть періодичні перебування у будинках інвалідів дозволяли тимчасово «збагачуватися» через крадіжки казенного майна. Виручка від його продажу і гроші, одержані від установи на утримання, пропивалися.

Необхідно віддати належне й намаганням відповідних органів влади застосувати циркулярні директиви для деяких заохочувальних заходів, аби утримати, зацікавити підопічних якнайдовше залишатися в будинках інвалідів чи інтернатах. Так, постановою Ради міністрів УРСР від 7 червня 1951 р. Міністерству соціального забезпечення дозволялося виплачувати інвалідам за виготовлені ними у майстернях відповідних будинків та інтернатів вироби й за працю в підсобних сільських господарствах при закладах соцзабезу у розмірі 50% від її вартості, а решту 50% грошей витратити на поліпшення культурно-побутових умов і харчування підопічних, що перебували на утриманні державних соціальних установ¹⁵. Але проблема полягала в тому, що ніякі директивно-регламентуючі циркуляри реально не могли покращити ситуацію на місцях. Формалізм, зловживання, безініціативність та незацікавленість керівництва установ у вдосконаленні умов праці й відпочинку відповідного контингенту лише утверджували його переконання про необхідність втечі.

Наведені факти лише підтверджують, що існуючий на той час недосконалий режим функціонування будинків інвалідів і злочинна халатність їх адміністрації дозволяли контингенту систематично повертатися додому або «на

вулицю» без перешкод красти державне майно. Все це не лише дезорганізувало роботу місцевих органів влади в боротьбі зі злиденністю. Превалювання слабких дисциплінарно-каральних санкцій підривало авторитет існування подібних соціальних закладів, викликало недовіру до спроможності їх адміністрацій управляти ситуацією, а також створювало атмосферу вседозволеності й безкарності.

IV. Особи, які тимчасово попадали в скруту (наприклад, через стихійне лихо). Подібні випадки свідчать про кричущі недоопрацювання місцевих органів влади. Відповідні управління та організації мали, не зволікаючи, відреагувати на ускладнення ситуації, дієво допомогти постраждалим, нужденним у вирішенні їх проблем, а також матеріально і фінансово (хоча б тимчасово чи одноразово) їх підтримати. Така недбалість керівників не раз ставала об'єктом жорсткого партійного обговорення. Вирішення проблеми ускладнювалося й тим, що коли потерпілі в місті все ж частіше опинялися під наглядом органів соцзабезу, то селяни, які не перебували на державному забезпеченні, залишалися на одинці зі своїми проблемами і могли розраховувати лише на добровільну, посильну допомогу сільської громади. Часто уникнути психологічних ускладнень допомагала щира й всебічна моральна підтримка оточуючих та близьких.

V. Особи, які не бажали (чи не могли) працевлаштовуватися через проблему алкоголізму. Переважно працездатні, з багатолітніми навичками виробничих чи творчих професій, сімейно-побутово забезпечені вони жебракували задля підтримання свого хворобливого потягу. Зафіксована інформація також вказує на те, що значна частина п'яниць налагодила домашнє виробництво «хмільного зілля». Архівні матеріали містять чимало кількості подібних фактів. Осіб із такими вадами не лякали навіть вельми суворі судові санкції. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 7 квітня 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за виготовлення самогону», особи, стосовно яких було доведено цей факт, могли бути покарані до 6 років виправно-трудоуних таборів (із конфіскацією майна)¹⁶.

На нашу думку, ця група девіантів найбільш природна. Адже алкоголізм був чи не найпритаманнішим злом для значного прошарку населення післявоєнної України (як і всього СРСР). Разом із тим угруповання подібних жебраків можна віднести до найбільш соціально прогнозованих категорій. Адже проблема цієї групи полягала лише в одному факторі – алкоголі, й її вирішення цілком можливе при залученні спеціальних медичних та соціальних методик і заходів.

VI. Хворі, старі, інваліди, які не утримувалися по лінії соцзабезу, а також ті, котрі перебували на державному забезпеченні, проте отримували замалу для проживання пенсію. Статистика свідчить, що ця група затримуваних була найчисельнішою. Більшість з них, не маючи матеріально-житлової підтримки від рідних, а також за станом здоров'я потребувала негайного направлення до будинків інвалідів. Інша частина, хоча й мала власні помешкання, проте не отримувала матеріальної допомоги від держави чи рідних та вимушена була злидарювати, аби прогодувати себе і своїх дітей. Ці проблеми могли бути негайно вирішеними в разі переведення нужденних на постійне пенсійне забезпечення, а також на одержання збільшених пенсій. Визначальна проблема, яка впливала на обраний спосіб життя затриманих, – занижена пенсійна допомога або взагалі її відсутність, особливо стосовно літніх громадян чи тих, хто не надав підтверджувальних документів про умови та стаж роботи.

Щодо постійного забезпечення сільських жителів, то дані, які авторові вдалося отримати і систематизувати під час багаторазових зустрічей із постраждалими, свідчать про наступне: лише опитування у Черкаській області показало, що багатолітня праця в колективному господарстві по виконанню мінімуму трудоводнів у 1930–1940-х рр. через зловживання колгоспної адміністрації не була взагалі зафіксована чи проводилася з численними порушеннями. Низький

освітній рівень, боязнь свавілля сільських можновладців, залякування репресіями щодо членів сімей, відсутність громадянської самоідентифікації та інші моральні й соціальні недоліки унеможливлювали вимоги селян щодо справедливої реєстрації та оцінювання їхньої праці в колгоспі. Їх робота не фіксувалася, і під час оформлення пенсій відповідні документи не видавалися. Подібну ситуацію закономірно можна екстраполувати й на інші області України.

Щодо пенсійного забезпечення, то на 1953 р. по лінії органів соцзабезу в Українській РСР його отримували 16 тис. 325 чол. – інвалідів Першої світової війни 1914–1917 рр., громадянської війни (чи тих, хто до них прирівнювався), а також членів їхніх сімей. Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 31 січня 1937 р. й статті 15-ї постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. розміри пенсій зазначених категорій осіб можна охарактеризувати наступними даними:

Табл.1¹⁷

Категорія пенсіонерів	Основні розміри пенсій із 1 липня 1940 р.	
	Для тих, хто має с/г	Для тих, хто не має с/г
А. Інваліди військової служби у Червоній армії (станом на 1.I.1938 р.), інваліди громадянської війни, колишні червоноармійці і червоні партизани: – інваліди I групи – інваліди II групи Стосовно сімей цих інвалідів: – із 3 непрацездатними – із 2 непрацездатними – з 1 непрацездатним	60 руб. 37 руб. 50 коп. 37 руб 50 коп. 30 руб. 52 руб. 50 коп. 22 руб. 50 коп.	97 руб. 50 коп. 67 руб. 50 коп. 67 руб 50 коп. 30 руб. 52 руб. 50 коп. 37 руб. 50 коп.
Б. Прирівняні до інвалідів громадянської війни: – інваліди I групи – інваліди II групи Стосовно сімей цих інвалідів: – із 3 непрацездатними – із 2 непрацездатними – з 1 непрацездатним	40 руб. 25 руб. 25 руб. 20 руб. 15 руб.	65 руб. 45 руб. 45 руб. 35 руб. 25 руб.
В. Інваліди Першої світової війни: – інваліди I групи – інваліди II групи Стосовно сімей цих інвалідів: – із 3 непрацездатними – із 2 непрацездатними – з 1 непрацездатним	22 руб. 50 коп. 13 руб. 13 руб. 50 коп. 10 руб. 50 коп. 7 руб. 50 коп.	45 руб. 30 руб. 30 руб. 24 руб. 15 руб.

Подібна ситуація, безумовно, не могла влаштувати нужденних, і до Міністерства соціального забезпечення УРСР постійно надходили письмові скарги, особливо від сільських жителів. Вони були сповнені волаючими проханнями про допомогу, насамперед від членів сімей загиблих військовослужбовців.

В заявах та листах люди також вимагали підвищення розмірів пенсій, особливо стосовно осіб, які одержували їх у так званих «твердих нормах» відповідно до статей постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. За цими нормами розмір пенсії становив¹⁸:

	у місті	у селі
на 1 непрацюючого члена сім'ї	50 руб.	40 руб.
на 2 непрацюючих членів сім'ї	70 руб.	58 руб.
на 3 і більше непрацюючих членів сім'ї	90 руб.	72 руб.

Значна кількість скарг надходила від інвалідів Вітчизняної війни III групи, які проживали у сільській місцевості. Специфічність ситуації полягала в

тому, що за формальною ознакою останні лише «були пов'язані із сільським господарством» (насправді, більшість із них мала тільки невелику присадибну ділянку й мізерний власний наділ) та могли працювати у державних установах. Їх проблема полягала в тому, що наявність «власного господарства» позбавляла цю категорію пенсіонерів пільг на податки і поставки сільськогосподарської продукції. Як бачимо, й у 1950-х рр. влада продовжувала кампанію по викоріненню одноосібників, пригноблюючи їх за допомогою дискримінаційних умов господарювання та соціального (не)забезпечення, позбавляючи пільг, які застосовувалися до колгоспного селянства. Крім того, відповідно до постанови Ради міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. їм було повністю припинено виплату пенсій.

Наведемо декілька витягів зі скарг. Бунчужний І. І. із с. Білокуракіне, Ворошиловградської області скаржився: «Я інвалід Вітчизняної війни III групи (втратив ліву ногу) маю 0,11 га городу, працюю в радгоспі «Більшовик» сторожем з окладом 225 руб. Сім'я складається з 4-х осіб. Пенсію мені припинили виплачувати, а на 225 рублів утримувати свою сім'ю я не можу». Голова Максимівської сільради, Троїцького району, Ворошиловградської області Бутенко М.С. у заяві вказував: «Я, як інвалід III групи, отримую 75 руб. пенсії. В даний час я обраний головою сільради, де буду отримувати 310 руб. Мене попередили, що пенсії я отримувати не буду. Склад сім'ї – непрацююча дружина, двоє дітей і непрацездатна мати. Я бажаю працювати головою сільради, але моє матеріальне становище при такій платні й відсутності пенсії не задовольняє нормальний матеріальний стан сім'ї». Інвалід Вітчизняної війни III групи Назаренко Г.О. (с. Красне, Батуринського району, Чернігівської області) в заяві вказував, що, працюючи сезонним робітником із заготівлі шкірсировини, він перестав отримувати належних 160 руб. пенсії, просив врахувати низьку зарплату і наполягав на її поновленні¹⁹.

За діючими положеннями, інваліди Вітчизняної війни III групи, які проживали у селі та «були пов'язані із сільським господарством», отримували 50% від визначеної пенсії, що становила 36 руб. на місяць. Лише в м. Києві налічувалося 3 тис. 410 осіб, які отримували її (без хлібної надбавки) до 50 руб., зокрема інвалідів Вітчизняної війни – 17; сімей загиблих воїнів – 878; інвалідів праці й сімей померлих годувальників – 2 тис. 379; інвалідів Першої світової та громадянської воєн – 136. Тих, які отримували пенсію від 50 до 100 руб. (без хлібних надбавок), у м. Києві налічувалося 16 тис. 525, з них більшість – інваліди праці (12 тис. 886). В інших областях становище було аналогічним. Наприклад, по Харківській розміри пенсій становили (на 1953 р.)²⁰:

Табл.2

Категорія осіб, які отримують пенсію	Кількість пенсіонерів, які отримують пенсію:									Разом
	до 10 руб.	до 15 руб.	до 25 руб.	до 40 руб.	до 60 руб.	до 80 руб.	до 100 руб.	до 120 руб.	до 150 руб.	
Інваліди Першої світової війни	15	150	24	20	4	34	58	13	2	320
Інваліди громадянської війни	1	4	58	82	30	35	86	15	25	336
Інваліди Вітчизняної війни	–	–	–	4	464	5993	5149	1853	1955	15418
Сім'ї загиблих	–	–	79	19557	13922	6398	3780	10187	8301	62224
Пенсіонери соцстраху	16	154	181	20289	15330	14848	18841	17754	35813	123226

VII. Особи, які не працевлаштувалися після звільнення з ув'язнення. Протягом 1940 – 1950-х рр. радянська влада чимало разів проводила амністії, й достроково звільнені, які ставали суттєвим джерелом для поповнення армії знедолених, давали поштовх до нового витку загострення соціальної ситуації в країні. Деякі з указів Верховної Ради СРСР приурочувалися до визначних історичних подій у житті країни, а інші – приймалися у зв'язку зі змінами внутрішньої та зовнішньої політики чи пом'якшувальними мотивами, які уможливилися з часом. 16 липня 1940 р. вийшов указ «Про звільнення від виправно-трудоових робіт і більш пом'якшувальні засоби покарання учасників боїв проти фінської білогвардійщини у справах по злочинах, скоєних ними до призову в Червону армію і Військово-морський флот».

30 грудня 1944 р. вийшов указ «Про надання амністії особам, які самовільно покинули підприємства воєнної промисловості, але добровільно повернулися на ці підприємства». Дія указу мала обмежувальні терміни. Вона поширювалася лише на осіб, які поверталися на них до 15 лютого 1945 р. Таким чином, значна частина «підказаних» бродяг, яка у 48-денний термін ще не визначилася, ставала підсудними вже за положеннями указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р. «Про відповідальність робітників і службовців підприємств воєнної промисловості за самовільне залишення цих підприємств».

Кінець Вітчизняної війни зініціював указ від 7 липня 1945 р. «Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною». Зокрема звільнялися засуджені: за статтями, які передбачали покарання до 3-х років ув'язнення чи більш пом'якшувальних його засобів; за самовільне залишення підприємств воєнної промисловості відповідно до указу від 26 грудня 1941 р.; військовослужбовці, які мали відстрочку виконання вироку за приміткою 2к статті 28-ї Карного кодексу РРФСР та відповідних статей карних кодексів інших союзних республік; за необтяжливі військові злочини за статтями 193/2, 193/5, 193/6, 193/7, 193/9, 193/10, 193/10а, 193/14, 193/15 і 193/16 Карного кодексу РРФСР та відповідних статей карних кодексів інших союзних республік. Також звільнялися особи й припинялися всі слідчі дії стосовно підслідних за необтяжливі військові злочини. Незабаром, крім цих положень, було прийнято ще два підзаконних акти: указ від 26 червня 1946 р. «Про поширення на працівників залізничного і водного транспорту п. “В” статті 1 і п. “В” статті 3 з указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. “Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною”» та указ від 20 січня 1947 р. «Про поширення на громадян, засуджених судами Закарпатської України по законах Народної ради Закарпатської України, п. “А” статті 1, статті 2, п. “А” статті 3, статей 5 і 6 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 липня 1945 р. “Про амністію в зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною”».

Одними з найбільш драматичних у житті України стали події, викликані наслідками указу від 27 березня 1953 р. «Про амністію». Адже звільненню з таборів підлягали тисячі криміналізованих, декласованих елементів і просто озлоблених людей, що викликало б загострення внутрішньої ситуації в суспільстві. Проте у боротьбі «за народний спокій» влада забезпечувала себе тим, що в таборах вона залишала самих послідовних та рішучих борців зі сталінщиною, а також затятих злочинців-рецидивістів. Пункт 7-й указу прямо застерігав не застосовувати амністії до осіб, засуджених на термін більше 5 років за контрреволюційні злочини, великі розкрадання соціалістичної власності, бандитизм і навмисне вбивство. Проте реальні події підтверджують, що на свободі опинилася також значна частина політичних та затятих кримінальних злочинців. Але, на нашу думку, для влади вони не спричиняли значних повсякденних проблем. Специфіка моральних переконань і соціальних цінностей останніх, способу життя виштовхувала їх на маргінеси радянського суспільства, де вони створювали

притаманний лише їм й їхнім послідовникам своєрідний мікросоціум зі своїми правилами внутрішніх взаємовідносин та чітких засад співжиття з основною масою радянського народу. Проте необхідно зазначити, що фактично разом з особами з перерахованих категорій на свободу виходили також зломлені, деморалізовані потенційні бродяги і жебраки, які, врешті, поповнювали й без того некеровану армію знедолених.

Послаблення вимог воєнного часу, жорсткість яких була викликана необхідністю мобілізації всіх моральних та соціально-економічних чинників на боротьбу із зовнішніми ворогами, уможливили відміну деяких попередніх указів. Так, 9 квітня 1941 р. вступив у дію указ «Про кримінальну відповідальність за самовільний проїзд у товарних поїздах і за самовільну без потреби зупинку поїзду “стоп-краном”». А 11 березня 1955 р. указом «Про заміну кримінальної відповідальності за самовільний проїзд у товарних поїздах заходами адміністративного впливу»²¹ покарання замінювалося штрафом у розмірі 100 руб. Проте це стосувалося лише дорослих порушників. За статтею 11 Карного кодексу УРСР (станом на 1950 р.) «заходи соціального захисту судово-виправного характеру не могли бути застосовані відносно малолітніх до 14 років»²². Також звільнялися від подальшого відбуття покарання особи, які були засуджені, але не відбули терміну ув'язнення за самовільний проїзд у товарних потягах.

Положеннями указу від 13 травня 1955 р. «Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про заборону продажу, обміну і відпуску на сторону устаткування і матеріалів і про відповідальність по суду за ці незаконні дії”»²³ звільнялися від подальшого відбуття покарання особи, засуджені, але які не відбули ув'язнення знімалася з них і судимість.

Післясталінська лібералізація політичного життя у країні уможливила появу указу від 17 вересня 1955 р. «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», положення якого не поширювалися лише на карателів, засуджених за вбивства та мордування людей. Злочини ж інших, підпадаючих під дію указу ув'язнених, розглядалися як малодушність чи несвідомість, силою обставин вимушених співробітничати з окупантами.

Незабаром була прийнята також уточнююча постанова Президії Верховної Ради СРСР від 20 вересня 1956 р. «Про застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 року “Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” щодо військовослужбовців радянської армії й флоту, які здалися у ворожий полон у період Вітчизняної війни». Вона поширювалася на ув'язнених за статтями 193/22 і 58/16 Карного кодексу РРФСР та відповідних статей карних кодексів інших союзних республік, знімалася з них і судимість.

У 1950-х рр. останнє масове звільнення було приурочене до 40-ї річниці Жовтневої революції, коли «в радісні дні святкування», прагнучи полегшити долю громадян, що скоїли злочини, які не становлять великої небезпеки для держави, закликаючи їх своєю подальшою самовідданою участю у соціалістичному будівництві компенсувати заподіяну шкоду радянському суспільству та остаточно повернутися до чесної праці, Президія Верховної Ради СРСР указом від 1 листопада 1957 р. «Про амністію в ознаменування 40-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції» постановила їх звільнити. Судам також рекомендувалося переглянути звинувачувальні вироки щодо деяких, не тяжких категорій злочинців аж до дострокового звільнення чи скорочення терміну ув'язнення наполовину²⁴.

Крім офіційно оголошених амністій, звільнення проводилися й згідно з виконанням ряду «закритих» указів Президії Верховної Ради СРСР, тексти яких були доступні лише для «службового користування», а також ініціювалися

відповідно внутрішніми розпорядженнями силових структур, карально-виправних органів (наприклад, за зразкову поведінку, співробітництво з останніми, відсутність обтяжливих обставин тощо). Так, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 вересня 1955 р. «Про дострокове звільнення з місць позбавлення волі інвалідів, літніх, осіб, які страждають тяжкими невиліковними недугами, вагітних жінок та жінок, які мають малолітніх дітей», в Україні підлягали амністії з таборів, колоній і тюрем МВС СРСР 9 тис. 884 особи. Станом на 1 грудня 1955 р. було звільнено 7 тис. 384 чол., у тому числі 2 тис. 602 особи, які були засуджені за крадіжки «соціалістичної власності»²⁵. Наведемо дані із звітів прокурорів деяких областей УРСР про стан виконання указу. Зокрема по Житомирській області на 30 листопада 1955 р. було звільнено 194 чол.²⁶; по Полтавській на 1 грудня того року – 98²⁷; по Сталінській на 3 грудня – 350²⁸; по Дніпропетровській на 2 грудня – 572²⁹; по Львівській на 1 грудня – 347³⁰; по Харківській на 3 грудня – 49³¹; по Запорізькій на 1 грудня – 484³²; по м. Одеса на 14 грудня – 512 осіб³³.

Оцінюючи загальну масу амністованих, можна виділити деякі їхні соціальні характеристики. Переважна частина останніх знаходилася ще в доброму чи задовільному фізичному стані, володіла затребуваними виробничими професіями й здатністю (за віком) себе забезпечити, а отже, кардинально змінити власний спосіб життя та поліпшити добробут своєї сім'ї. Частина достроково звільнених була освіченою, висококультурною і соціально активною групою. Перш за все це репресовані культурно-національна еліта, політичні та релігійні діячі. Переважна частина їх мала суттєвий досвід трудової, виробничої діяльності, а деякі й керівної, організаторської роботи. Тобто держава до своїх лав приймала активних і досвідчених членів, потенційних будівників нового суспільства.

Проте з їх числа певна частина все ж залишалася осторонь повноцінного радянського повсякдення. Вони соціально не визначалися (чи не були почуті та прийняті), не працевлаштовувалися (чи не могли працевлаштуватися) і, на нашу думку, відповідно вели антисуспільний спосіб життя з декількох причин. Це такі категорії:

- достроково звільнені літні непрацездатні чоловіки й жінки без засобів до існування та професійних навичок, котрі не мали рідних чи близьких або були ними не визнані, відкинуті;
- особи, які, відпрацювавши на промислових будівництвах, поверталися додому і не знаходили рідних або не були прийняті ними, а відтак опинялися «на вулиці»;
- бездомні й бездоглядні хворі, котрих як безнадійних намагалися якнайшвидше виштовхнути за межі юрисдикції карно-виправних закладів;
- непрацездатні звільнені, які захворіли за час виконання покарання, були відкинуті рідними, а відтак вбачали у жебракуванні єдиний засіб для існування;
- достроково звільнені жінки з малолітніми дітьми, котрі через обставини не могли надовго (чи на когось) залишати дітей одних та вимушені були разом з ними жебракувати, злидарювати у пошуках кращої долі;
- малолітні, які через певні обставини (смерть матері, рішення про надання опіки тощо) були направлені до рідних чи для влаштування до інтернатів, але у пошуках «романтики» чи тимчасового пристосування до життя на вулиці обрали бродяжництво основним його способом;
- особи, котрі повністю відбули покарання чи достроково звільнені за воєнні чи політичні злочини, отримували довічне тавро зрадників, часто були відкинуті рідними і близькими; цим ускладнювалося й їх працевлаштування;
- особи, які потенційно могли стати повноправними членами суспільства, проте не пробачені, не почуті рідними та близькими, були деморалізованими і вбачали в бродяжництві своєрідний засіб спокутування своїх гріхів, спосіб подальшого життя;

– відірвані від землі за час покарання селяни, котрі, не знайшовши кращого життя, все ж не поверталися у село, декласувалися, ставали професійними бродягами, членами кримінальних угруповань;

– особи, які із свідомих кримінальних переконань відмовлялися ставати повноцінними радянськими громадянами й, не знайшовши розуміння серед подільників, опинялися на соціальному дні;

– особи, котрі втратили документи та, не отримуючи соціальної підтримки чи маючи суперечки із законом, обрали бродяжництво як тимчасовий, а інколи і постійний засіб існування.

VIII. Непрацевлаштовані інваліди. Формування й поповнення цієї категорії відбувалося внаслідок фахового недоопрацювання їх проблем місцевими органами соцзабезу та дільничними відділами міліції. Елементарна людська байдужість, посилена бюрократичним формалізмом, утверджувала серед громадськості прикре переконання, що і розагітовані радянські реалії все ж залишаються чужими для значної категорії нужденних. Частково вихід із цієї ситуації міг бути віднайдений в удосконаленні роботи спеціалізованих закладів, на зразок Українського товариства сліпих чи подібних установ, розробки програм соціальної опіки. Проте все та ж бездушність і незацікавленість у виробленні особливого підходу до цієї категорії інвалідів залишали проблему актуальною ще багато десятиліть. Ускладнюючим моментом нерозв'язання цієї останньої був також той факт, що значна частина нужденних інвалідів самі пристосувалися до повсякденних реалій та не виказували бажання змінювати хоча й злиденний, але все ж незалежний статус існування.

IX. Особи, які не отримували допомоги від рідних чи близьких. Для частини з них через рішення судів усе ж була витребувана належна грошова допомога (аліменти) від забезпечених рідних. Подібна ситуація мала значне поширення в Україні у 1940-х – 1950-х рр. Так, із виявлених на 1 жовтня 1953 р. 214 осіб, які займалися жебракуванням у м. Львові та області, 35 чол. мали матеріально спроможних дітей, які за законом були зобов'язані утримувати літніх батьків. У Житомирській області в I кварталі 1953 р. було виявлено 57 осіб, які не допомагали нужденним рідним, за той же період у Сумській області – відповідно 31, в Кіровоградській – 13, у Києві за II квартал 1953 р. – 47 чол.³⁴ Причому міра матеріальної допомоги, моральної підтримки могли бути мінімальними, і це могло вберегти жебраків від крайнощів злидарства. Ці й інші факти також є прикладом недосконалості тогочасного законодавства, а ще більше існування та прогресування в радянському соціумі позаідеологічних проблем – душевної байдужості й стійкої невразливості до нужденності навіть самих близьких людей.

Отже, дев'ятипозиційне згрупування соціально незахищених за певними категоріями дає уявлення про реальний стан проблеми в українському соціумі 1950-х рр.

Щодо заходів, які вживалися місцевими державними, судовими органами у боротьбі з бродяжництвом і жебрацтвом, то, за даними органів міліції, у відношенні затриманих за ці проступки (10 тис. 662 особи за I півріччя 1953 р.) були застосовані наступні організаційно-підкувальні та каральні дії. Зокрема притягнуто до відповідальності за указом від 23 липня 1951 р.³⁵ 7 чол.; за ст. 80 Карного кодексу УРСР – 360; відібрано підписок про виїзд – у 3 тис. 377; про припинення старцювання – в 4 тис. 080; передано до органів соцзабезу для подальшого направлення до будинків інвалідів – 2 тис. 254, з них працевлаштовано – 489; передано до органів соціальної опіки – 757, з них працевлаштовано – 244 особи³⁶.

Крім того, по лінії місцевої виконавчої влади стосовно цих людей проведено наступні організаційно-інформаційні заходи: по-перше, у міські та районні

виконавчі комітети передано списки на 1 тис. 637 місцевих жителів, які були затримані за бродяжництво і жебракування й потребували негайної опіки; по-друге, на 1 тис. 090 осіб направлено матеріали до органів внутрішніх справ за їх місцем проживання, стосовно яких мали бути проведені слідчі дії (наприклад, за порушення паспортного режиму); по-третє, для подальшого спеціального контролю за наданням соціальних послуг, проведення заходів щодо опікування (наприклад, багатодітним сім'ям, самотнім старим і т. п.) до місцевих виконавчих комітетів та партійних осередків відправлено матеріали на 233 чол.³⁷

Щодо виконання положень згаданого вище «закритого» указу від 23 липня 1951 р. архівні матеріали засвідчують: у 1951, 1952 і I півріччі 1953 р. органами міліції було порушено справи проти 686 осіб. Стосовно частини затриманих проведено додаткові слідчі дії, а також змінено запобіжні заходи, зокрема розглянуто Особливою нарадою («Особым совещанием») 46 справ; перекваліфіковано на ст. 80 Карного кодексу УРСР – 316; закрито – 231; передано для остаточного рішення іншим інстанціям – 17; призупинено – 1 справу³⁸.

Перекваліфікація справ під дію положень ст. 80 Карного кодексу УРСР і закриття їх загалом здійснювалися в I півріччі 1952 р. після отримання республіканськими органами уточнюючої директиви прокуратури СРСР і МДБ СРСР. Згідно з нею, за указом від 23 липня 1951 р., не можна було притягати до відповідальності інвалідів Вітчизняної війни, якщо вони мали постійне місце проживання.

Проте слід відзначити, що на практиці порушення органами міліції справ за подібними звинуваченнями внаслідок двозначності трактування провини, складності проведення оперативно-слідчих дій, підсудності деяких конкретних проступків Особливої нараді, можливості притягнення бродяг за статтею про порушення паспортного режиму, а пізніше з ліквідацією у вересні 1953 р. цієї наради й відповідно неясністю питання про кінцеву підсудність таких осіб проводилися не за дещо заполітизованим указом, а за більш чіткими юридичними вимогами ст. 80 Карного кодексу УРСР, зокрема пункту 1. Його положення, які не змінювалися в офіційних текстах трьох редакцій протягом 1950–1958 рр.⁴⁰, чітко констатували: «За повторне (виділення моє – В.Ш.), незважаючи на застосування заходів адміністративного впливу, проживання у місцевостях, де запроваджено паспортну систему, без прописки паспорта або тимчасової посвідки, а також за повторне, незважаючи на застосування заходів адміністративного впливу, порушення правил прописки паспорта або тимчасової посвідки – позбавлення волі на строк до трьох років»⁴¹.

Проте звинувачені уникали покарання за цією статтею ще і тому, що їх затримка не завжди офіційно фіксувалася в органах міліції або у різних районах країни. До того ж це становище обтяжувалося внаслідок незадовільної роботи системи обміну оперативною інформацією та відсутністю єдиного банку даних. Таким чином, бродяги не засуджувалися. Адже не було виявлено ознаки «повторності» їхніх проступків.

У більшості випадків застосовувалися інші запобіжні заходи. Так, з 1 тис. 080 затриманих за бродяжництво й жебракування в Львівській області за період із 1 липня 1951 р. по 1 жовтня 1953 р. було направлено до будинків інвалідів 74 особи, працевлаштовано – 18, затримано за порушення паспортного режиму – 2. Інших після попереджувально-профілактичних бесід відпустили, причому у 58 чол. було відібрано підписки про виїзд за межі області та в 549 – про припинення жебракування.

Із 6 тис. 400 затриманих у 1951–1953 рр. у м. Києві до більшості з них органами міліції було застосовано наступні карально-запобіжні заходи: відібрано підписок про виїзд з міста – у 3 тис. 147; звільнено після бесід – 983; відібрано підписок про припинення жебракування – у 806; передано на поруки рідним –

64; направлено в органи соцзабезу для працевлаштування – 329; відправлено в дитячі приймальники – 165; притягнуто до кримінальної відповідальності за порушення паспортного режиму – 285⁴².

У Вінницькій області з 640 затриманих у I півріччі 1953 р. до більшості їх органами міліції також було застосовано карально-запобіжні заходи: відібрано підписок про припинення жебракування – у 594; притягнуто до кримінальної відповідальності за порушення паспортного режиму – 7; направлено в органи соцзабезу для працевлаштування – 1; для встановлення опіки – 11⁴³.

Аналіз цих даних показує, що у відношенні 75 – 80% зареєстрованих затриманих застосовувалися не заходи карного ув'язнення чи соціальної ізоляції, а такі малоєфективні запобіжні заходи, як відібрання підписок про виїзд і про припинення жебракування, що відповідно ніяк не впливало на покращення ситуації. На нашу думку, це непорозуміння в цілому можна пояснити двома причинами:

1. Значне ускладнення у боротьбі з бродяжництвом та жебрацтвом викликало те, що переважна частина осіб, затриманих за старцювання, не мала ніяких документів. Так, з 2 тис. 322 порушників у Києві в III кварталі 1953 р. 1 тис. 375 були без будь-яких документів. Установити особу таких людей внаслідок переперевірки за місцем не завжди вірно повідомленого проживання органи міліції не були здатні оперативно через те, що їм не надавалося право утримувати затриманих у приймальниках-розподільниках на необхідний для перевірки мінімальний термін – 10 днів. До того ж таких установ по всій Україні діяло лише 2 на 30 місць.

2. Вдалося виявити також факти, коли органи соціального забезпечення намагалися відмовляти (інколи свідомо) в прийманні направлених міліцією бродяг і жебраків, аргументуючи це декількома причинами, як-то: браком місць у будинках інвалідів та спеціалізованих інтернатах, відсутністю в осіб особистих постійних чи тимчасових документів, а також у разі, коли затримані прибули з інших союзних республік. Більше того, статистика показує, що навіть із відправлених у I півріччі 1953 р. в органи соцзабезу перевірених 2 тис. 254 осіб влаштовано у відповідні установи лише 489. У 1952 р., за даними управління міліції МВС УРСР, було відмовлено у влаштуванні до будинків інвалідів 1 тис. 763 чол., направлених його органами.

Обурливими були пояснення відповідальних соціальних працівників таких мізантропічних дій. Завідуюча приймальною Міністерства соціального забезпечення Нікітюк заявила інспектору управління міліції МВС УРСР майору Мар'яненку, що жебраків вона прийме, але після надання допомоги їх все одно відпустить, посилаючись на усне розпорядження заступника міністра Є.Легур бродяг не приймати через відсутність місць у будинках інвалідів.

В Полтавській області у I кварталі 1953 р. було затримано за жебракування 125 місцевих жителів. До органів соцзабезу та опіки було передано 68 із них, проте не направлено у відповідні установи жодного. В II кварталі 1953 р. було вже затримано 214 чол., з переданих 192 жодного також не було влаштовано в інтернати. Очевидно, що збільшення числа порушників відбулося за рахунок попередніх відпущених.

Як бачимо, у цих випадках спостерігалася очевидна нездатність до нормального налагодженого функціонування всієї мережі соціальних установ в УРСР, посилена недобросовісністю виконання службових обов'язків відповідальними працівниками. Про це свідчать також деякі витяги директивних документів відомств. На початку листопада 1951 р. начальник управління міліції Києва повідомив міністра соціального забезпечення УРСР Ананченка про те, що органи соцзабезу міста «взагалі категорично відмовляються приймати бродяг, які проживають у м. Києві, були затримані за жебракування і не займаються суспільно корисною працею – літні, інваліди і т. п.». З поміткою «5. XI. 1951»

заступник міністра Є.Легур відповіла, що оскільки затримані часто не мали ніяких документів, у багатьох випадках не були жителями України, то міністерство позбавлено можливостей проведення якихось піклувальних заходів. А в листі від 20 листопада 1953 р. міністр Ананченко також відписав, що «обслуговувати контингент осіб, які не мають документів і не перебувають на обліку в органах соціального забезпечення, міністерство не має можливостей і вважає необхідним, аби органи міліції самостійно направляли таких осіб до місця постійного проживання». Ситуація залишалася невирішеною ще й тому, що більшість нужденних такого місця проживання не мала та дуже скоро знову з'являлася на вулицях міст.

Незважаючи на очевидну невирішеність проблеми і загрозове нагнітання ситуації, Рада міністрів УРСР, Міністерство соціального забезпечення й ряд облвиконкомів не вживали належних заходів до розширення існуючої мережі будинків інвалідів, поліпшення її роботи. В системі Міністерства соціального забезпечення УРСР, згідно з народногосподарським планом на 1953 р., мало бути 155 будинків інвалідів із загальною кількістю 18 тис. 730 місць, у тому числі 122 для дорослих на 15 тис. 270 місць; 24 для дітей на 2 тис. 470 місць; 7 для хворих на туберкульоз на 540 місць; 2 профшколи-інтернати для інвалідів Вітчизняної війни на 450 місць. На утримання зазначеної запланованої мережі установ було передбачено витрати в сумі 92 млн. 900 тис. руб. (з 4284 млн. руб. асигнувань на соціальне забезпечення у цілому)⁴⁴.

Станом на 1 жовтня 1953 р. в Українській РСР фактично існувало 139 будинків інвалідів із 16 тис. 677 місцями. Всі вони, за звітними документами, були заповнені, за винятком 96 вільних місць у тільки-но відкритому Дашавському (Дрогобицька область), який ще знаходився у стані комплектування. В порівнянні з існуючою чисельністю нужденного контингенту така кількість цих закладів була явно замалою. Ще у попередні роки влада своїми рішеннями намагалася зменшити загострення та розширення масштабів проблеми. Рада міністрів УРСР постановою від 3 грудня 1951 р. зобов'язувала Міністерство соціального забезпечення в 1952 р. відкрити 26 нових будинків інвалідів на 3 тис. місць. Проте виконання цього завдання було зірвано. У 1952 р. відкрилося лише 9 їх на 950 місць, а в 1953 р. – ще 3 на 300 місць. У подальших планах передбачалося розгорнути у IV кварталі 1953 р. 4 будинки інвалідів на 450 місць. Проте на кінець року практично припинилися роботи по підготовці 10 останніх на 1 тис. 300 місць, зокрема у Вінницькій, Миколаївській, Полтавській, Сталінській, Харківській, Волинській, Чернігівській, Дніпропетровській, Херсонській областях і м. Києві⁴⁵.

Через злочинну недбалість облвиконкоми не зуміли провести належних заходів, аби підшукати чи відремонтувати (переобладнати) приміщення, придатні під розгортання нових будинків інвалідів. У м. Києві, за народногосподарським планом 1953 р., діючий такий заклад мав поліпшити їх побутові умови і розширитися на додаткових 300 місць за рахунок капітального будівництва. Ще на початку року на це було асигновано 1 млн. 100 тис. руб. Спорудження його включено до плану підрядних робіт Міністерства житлово-цивільного будівництва УРСР, виконання покладено на БМУ № 3. Проте через незадовільну контрольно-ревізійну роботу міськради й міськкому Компартії України щодо спорудження будинку було освоєно лише 21,8 тис. руб., через що на кінець року Рада міністрів УРСР зняла з будівництва асигнування в розмірі 500 тис. руб. Крім того, Київський міськвиконком не виконав рішення останньої, а також і своє (від 3 лютого 1953 р.) про організацію приймальника-розподільника для злидарів, хоча дата його відкриття вже минула.

У ряді областей місцеві органи соціального забезпечення обмежувалися оформленням лише на чергу нужденних для влаштування в будинок інвалідів.

У зв'язку з цим збільшення кількості таких осіб зростало. В обласних, міських відділах соцзабезу перебували на черзі для влаштування до цих закладів для дорослих 1 тис. 633 чол., у будинки інвалідів для дітей – 821. Особливо значна кількість інвалідів (дорослих) перебувала на черзі в Харківській області – 574 особи, Тернопільській – 114, Полтавській – 110, у м. Києві – 86.

Проте, на нашу думку, необхідно відмітити, що зазначені дані щодо потреб нужденних у розміщенні в будинках інвалідів є неповними. Адже до цих списків могли бути не внесеними особи, які затримувалися органами міліції за бродяжництво та жебракування й перебували в їхній розробці. Частина їх за більш тяжкі проступки чи обтяжливі обставини могла утримуватися в слідчих ізоляторах попереднього ув'язнення для подальшого розслідування (наприклад, за порушення паспортного режиму). Інші могли бути затримані без документів, і відповідні органи здійснювали процедуру встановлення особи, а частина жебраків після проведення профілактично-роз'яснювальних бесід просто відпускалася «на вулицю».

Невирішеність проблеми ускладнювалася й тим, що структурні підрозділи Міністерства соціального забезпечення на місцях питанню розміщення в будинках інвалідів, працевлаштування осіб, які затримувалися органами міліції за бродяжництво, належної уваги не приділяли та обмежувалися виконанням допоміжних заходів лише стосовно місцевих жителів, які стояли на обліку. Наприклад, часто у відповідних відділах не було ніяких даних про кількість осіб, які були направлені до будинків інвалідів і працевлаштовані завдяки проведенню спеціальних заходів саме органами міліції. А рейдові перевірки констатували, що порівняно зі звітними списками затриманих міліцією реально до будинків інвалідів потрапляли лише одиниці, викривалися численні факти незадовільної організації їх працевлаштування⁴⁶.

На нашу думку, визначальним фактором цієї проблеми була все ж низька заробітна плата й незадовільні умови праці. Суттєвою вадою в ефективності працевлаштування інвалідів було також недостатнє впровадження у технологічний процес простих механічних пристроїв, які могли б суттєво полегшити їх працю, відсутність спеціальних цехів та млявий розвиток мережі надомної праці для залучення до неї осіб з важкими формами каліцтва і захворювань. Залишковий принцип організації виробництва із залученням інвалідів виявлявся в не своєчасному й недостатньому забезпеченні його сировиною, неповній завантаженості їх роботою та відповідно низьким рівнем заробітної плати.

Незважаючи на те, що через нескладність технологічних процесів залучення інвалідів до виробництва було б найбільше соціально корисним і економічно вигідним для самих підприємств, адміністрації артілей облміськпрому, облпромади, обллегпрому не створювали належних умов для забезпечення їх нормальною працею. Роблячи тим самим для інвалідів нестерпні умови, вони примушували останніх залишати роботу, а натомість набирали на їхні робочі місця фізично здорових людей, яких так не вистачало на будівництві.

Архівні джерела свідчать, що ні керівники артілей відповідних товариств, ні партійні й радянські органи забезпеченням належних умов праці та виробничого побуту інвалідів не займалися. З матеріалів звітно-довідної документації партійних і радянських виконавчих органів впливає картина безініціативності місцевих керівників, непослідовності їх рішень, безсистемності вдосконалення наявних технологічних комплексів, одиничність прогресивних розробок, а також неналежний рівень контролю, відсутність спонукальних, заохочувальних заходів, а в інших випадках відповідальності чи навіть покарання.

Поряд із цілим рядом важливих заходів, які доводилося проводити органам соціального забезпечення (як-то: надання матеріальної допомоги нужденним, оздоровлення інвалідів через санаторні, профілактично-оздоровчі установи, па-

тронування, соціальна опіка, допомога в отриманні позик та забезпечення необхідними документами для оформлення пенсій, сприяння у працевлаштуванні й поліпшенні житлово-побутових умов тощо), важливе значення мали колгоспні каси взаємодопомоги. Станом на 1 липня 1953 р., в УРСР із 15 тис. 763 колгоспів вони були організовані у 13 тис. 361 господарстві, що становило 85%, а охоплених членством у них колгоспників – 41,5%. Каси на 1 липня 1953 р. надали допомогу 183 тис. 811 непрацевдатним членам колективних господарств і дітям-сиротам грошима й продуктами харчування (за цінами держпостачання) на загальну суму 8,5 млн. руб. Крім того, 32 тис. колгоспникам вони видали позик на суму 3,1 млн. руб. на індивідуальне будівництво й купівлю худоби. Касами було взято під патронат 19 тис. 748 дітей-сиріт, яким надано матеріальну допомогу грошима і продуктами харчування (за цінами держпостачання) на 2 млн. 125 тис. руб.⁴⁷

Щодо проблеми «дітей вулиць», то це окрема та надто широка тема, тому в контексті нашої проблеми ми торкнемося лише деяких її сторін. На початку 1950-х рр. вона ще долала післявоєнний спадок. Крім того, структура державних важелів щодо вирішення цих проблем була значно послабленою порівняно з її ефективним функціонуванням у 1920–1930-х рр.⁴⁸ Поряд із існуючими природними негараздами в країні відбудовчого періоду (як-то: замілітаризованість суспільних поглядів і відносин, тимчасова втрата пріоритету культурно-етичних цінностей тощо) недостатньою була поступальність державної політики у вирішенні питання дитячої невлаштованості. Адже саме ця вікова категорія нужденних дуже швидко й, на жаль, безперешкодно зі становища дитячої безпритульності та бездоглядності входила в доросле життя озлобленими напівпрофесійними волоцюгами, жебраками, а то й відчайдушними злочинцями. Надалі для радянського соціуму це явище існувало як одне логічне ціле, його завжди викликала злидарська спадковість, і лише викорінення природних збудників могло забезпечити спокій соціальним відносинам у державі. Зростання матеріальної забезпеченості окремо взятого громадянина та спроможність держави хоча б контролювати процеси в середині цієї групи, а також захищати решту суспільства від згубного і неестетичного для більшості громадян впливу декласованих елементів завжди залишалися (та залишаються) одними з визначальних факторів уповільнення розвитку цього соціального відхилення.

На нашу думку, нужденних, які заробляли на життя жебракуванням, можна поділити на дві великі групи. 1. Це ті, що стали бродягами за збігом конкретних життєвих обставин і відповідно розглядали своє становище як перехідний період. Їхня впевненість у швидкому покращенні життя спонукала до активної й наполегливої протидії несприятливим оточуючим обставинам. Вони докладали чимало зусиль, аби поліпшити своє становище. Їм переважно не була притаманна озлобленість до пануючої влади. Вони були завжди відкритими до співпраці у реалізації державою відповідних соціальних програм, ждали громадської уваги та дієвого співчуття. 2. Це ті, які також опинилися “на вулиці” за збігом несприятливих обставин, проте зневірилися в своїх силах, а згодом і звикли до злиднів, пристосували свої повсякденні життєві невибагливі потреби до реальних можливостей їх матеріально-фінансового забезпечення. Більше того, вони змирилися зі своїм становищем та навіть виправдовували власне перебування в категорії бездомних і жебраків, до будь-яких дій влади ставилися з пересторогою та навіть вороже, на контакт із відповідними соціальними органами йшли неохоче, були найбільш соціально опозиційними до радянських реалій девіантами.

У контексті досліджуваного питання слід відмітити й один соціально-етнічний момент. Не лише в українській, а також у всесвітній історії є етнічна група, серед автентичних особливостей якої були усталеними споконвічні тра-

диції бродяжництва та жебракування, – це роми (цигани). На нашу думку, названі соціальні відхилення є не лише засобом існування, а, головним чином, способом життя цієї етнічної групи.

В результаті проведених заходів по впорядкуванню життя кочових ромів після війни покращилися умови їхнього повсякденного побуту, почав підвищуватися культурний рівень, частина їх молоді поступово надавала перевагу освіті, осілому мешканню і надійному постійному працевлаштуванню. Це все сприяло тому, що на початок 1950-х рр. більшість ромів перейшла до трудового осілого способу життя. Проте закладені природні особливості їхнього національного буття, споконвічні побутово-культурні традиції, функціонування ієрархічної системи ромського соціуму й інші фактори утримували частину останніх від стрімкого вливання у реалії радянського соціального життя, перешкоджали культурній, мовній асиміляції, врешті, робили їх заручниками власних історичних традицій та звичаєвих постулатів.

Все це давало право владі неодноразово констатувати продовження ромами практики бродяжництва і жебракування. Ці діяння вже підпадали під кримінальну відповідальність за таємним указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 р. про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами, який зобов'язував органи міліції налагодити облік осіб цієї категорії, застосовувати до них засоби громадського впливу з метою працевлаштування, а головне, перевиховання, а на осіб, які злісно ухиляються від суспільно корисної праці, порушників правил радянського співжиття оформлювати відповідні матеріали для передачі в органи прокуратури та народні суди для подальшого притягнення їх до адміністративних чи кримінальних покарань. Посилити дію цих положень мали і наступні рішення.

З метою подальшого притягнення ромів до соціалістичної розбудови суспільства, привчання до новітніх цінностей міжособистісного спілкування й правил радянського співжиття, прилучення до суспільно корисної колективної праці указом «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом», від 5 жовтня 1956 р. Президія Верховної Ради СРСР постановила: 1. Заборонити ромам займатися бродяжництвом та запропонувати їм перейти до трудового осілого способу життя; 2. Зобов'язати Ради міністрів союзних республік провести заходи по розселенню на постійне місце проживання ромів, які займаються бродяжництвом, сприяти їх працевлаштуванню, залучати до культурно-побутового обслуговування⁴⁹. Органи юстиції оперативно й творчо сприйняли нові директиви законодавчої влади, залучивши ці положення без змін до карного судочинства. Крім двох згаданих пунктів з указу, до офіційного тексту Кримінального кодексу УРСР (станом на 1 вересня 1958 р.) був внесений пункт третій: «Встановити, що цигани, які досягли повноліття і які злісно ухилятимуться від суспільно корисної праці та займатимуться бродяжництвом, караються за вироком народного суду засланням на строк до 5 років у поєднанні з виправно-трудохими роботами»⁵⁰.

На кінець 1950-х – початок 1960-х рр. загальна ситуація суттєво покращилася завдяки вирішенню частини поставлених проблем. Проте, на нашу думку, головним чином це відбулося не так через виконання конкретних практичних завдань, як завдяки загальному зростанню добробуту пересічного українця. Тобто зникла головна причина – частково ліквідувалася сама соціальна база й матеріальні чинники для виникнення і розвитку подібних девіацій, а зростання культурно-естетичного рівня ще більше налаштувало українське суспільство на сприйняття бродяг як цілковитого соціального зла, як своєї касти відкинутих. А тому чинник жорсткого соціального несприйняття посилював втручання громадськості щодо недопущення та мінімізації подібних соціальних відхилень.

Світовий досвід показує, що навіть країни з неабиякими економічними й культурними здобутками не позбулися цих проблем тому, що серед вищезгаданих визначальних чинників існування названих девіацій завжди буде мати місце сприйняття бродяжництва як громадського протесту, як форми особистої незгоди з діючими суспільними правилами і вимогами співжиття, як несприйняття соціальних цінностей переважної більшості громадян країни. А жорсткі, непродумані заходи державних заборон лише посилюють проблему, поглиблюють суперечності між сторонами. В цих реаліях завдання держави та громадянського суспільства полягає у напрацюванні таких засобів контролю, коли їх регулюючі дії не сприймалися б як порушення прав людини, а вбачалися як готовність і бажання влади й соціуму до відкритого діалогу зі знедоленими.

¹ Гусак А.А. К вопросу о формах борьбы с детской беспризорностью на Украине в 1921–1928 гг. // Некоторые проблемы социально-экономической и политической истории Украинской ССР. Сборник научных статей. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 6. – С.96–97; Рибаків М.О. Всеукраїнська Рада захисту дітей // Радянська школа. – 1981. – №6. – Ст.89; Мовчан О.Н. Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к нэпу. – К., 1988. – С.77; Діптан І.І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 1992. – Вип.2. – С.52–60; Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 1998. – Вип.3. – С.70–78.

² Ходан О. Опікунство над безпритульними дітьми на Косівщині // Матеріали звітно-наукової студентської конференції за 1998 р. – Івано-Франківськ, 1999. – С.115–116; Парина Н. Опікунська педагогіка: стан і проблеми розвитку на сучасному етапі // Там само. – С.127–129; Москаленко В. «Дети подземелья» наших дней // Херсонський вісник. – 2002. – 17 січня. – С.13; Запобігання дитячій безпритульності // Солом'янка. – 2004. – Жовтень. – №15 (38). – С.2.

³ Чуркін В.Ф. Участь Червоної Армії в боротьбі з голодом у 1921–1922 рр. // Питання історії СРСР. – 1978. – Вип.23. – С.14; Чуб В.И. Братская помощь трудящихся УССР голодающим детям Поволжья // Вопросы истории СССР. – 1982. – Вып.27. – С.22; Діптан І.І. До питання про дитячий голод на Україні в 1921–1922 рр. // Молодь і актуальні проблеми історичної науки: Тези V суспільно-політичних читань, 29–30 травня 1990 р., м. Київ. – К., 1990. – С.91–95; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: Причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, м. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – 199 с.

⁴ Салько Г.С. Безпритульність та боротьба з нею. – Харків; К., 1931. – 48 с.; Лившиц Е. Социальные корни беспризорности. – Москва, 1925. – 207 с.

⁵ Державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 1999 р.): Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. – К., 2000; Діти в кризових ситуаціях: профілактика негативних явлень і соціально-психологічна допомога. – К., 2001. – 63 с.; Калачник В. Турбота про дітей – обов'язок кожного з нас // Вісник прокуратури. – 2001. – №2. – С.68–70; Діти вулиць. В допомогу тем, хто працює з дітьми. Центр соціально-педагогічної і профілактичної роботи з дітьми, нуждаючимися в особій опіці. – К., 2002; Виногорова-Бондаренко В. Криза сім'ї як фактор виникнення бездоглядності і безпритульності дітей // Науковий вісник Чернівецького університету. – Вип.153: Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2002. – С.11–15; Анисимов А. Геростратів замисел. – К., 2004. – С.85–87; Лагідний Д. Діти вулиць і під'їздів // Українська газета. – 2002. – 12 вересня; Лебедева І.О. Дитяча безпритульність як соціально-педагогічна категорія // Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі: Збірник матеріалів Міжнародного конгресу. – Черкаси, 2005. – С.167–169; Діти вулиць: хто вони і як їм допомогти. – К., 2006. – 112 с.

⁶ Рябчук А. Зайві люди: бездомні на вулицях Києва. – К., 2005. – 100 с.; Дмитренко І. Добрі наміри не розв'язують усіх проблем // Голос України. – 2003. – 24 грудня; Шангіна Л. Право №6 або бідні люди // Дзеркало тижня. – 2004. – 31 січня.

⁷ Горошочек В.Я. Деятельность органов труда на Украине по оказанию помощи безработным // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. – Черновцы; К.,

1989. – С.127–129; Соціально-економічні наслідки безробіття в Україні та шляхи його запобігання. – К., 1999. – 28 с.; *Корнієвський О.* Безробіття в Україні: оцінки і прогнози // Національна безпека і оборона. – 2000. – №2. – С.27–30; *Падашуля Е.* Безработица: Психолого-социальные аспекты. – Днепропетровск, 2004. – 75 с.; *Хмелюк А.В.* Статистичний аналіз безробіття в Україні: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2004. – 19 с.; *Логвинова Н.Ю.* Украина, безработица, стресс. Особенности влияния безработицы на человека: Монография. – Харьков, 2005. – 348 с. (бібліограф. – с.246–267); *Маурер Г.* Без работы: Устная история безработных. – Москва, 1986.

⁸ Дитяча праця в Україні. – К., 2000. – 132 с.; Праця дітей в Україні: Тематична державна доповідь про становище дітей в Україні. – К., 2001. – 127 с.; Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із праці на вулиці. – К., 2003. – 232 с.; Психолого-педагогічна реабілітація дітей, вилучених із сільськогосподарської праці. – К., 2003. – 228 с.; Запобігання домашньому насильству і торгівлі жінками. – К., 2001. – 256 с.; Насиліе в семье. Как с ним борются государству. Что имеем и что следует сделать. – К., 2002. – 158 с.; [Насильство в сім'ї] // Урядовий кур'єр. – 2002. – 7 вересня. – С.3; *Мищик Л.І.* та ін. Сучасні технології в роботі з сім'єю із проблем насильства: досвід, перспективи: Методичний посібник для соціальних працівників. – Запоріжжя, 2003. – 104 с.; *Трубавіна І.М.* Соціальний супровід неблагополучної сім'ї. (Науково-методичні матеріали). – К., 2003. – 85 с.; *Дроздов А., Булка О.* Духовное становление личности в благополучных и неблагополучных семьях // Актуальні проблеми духовності: Збірник наукових праць. – Кривий Ріг, 2004. – Вип.5. – С.251–263; *Форми і методи роботи з молоддю сім'єю.* – К., 2000. – 68 с.; Державний комітет України у справах сім'ї та молоді. – К., 2002. – 20 с.; Молода сім'я в Україні: проблеми становлення та розвитку [за 2002 р.]. – К., 2003. – 140 с.; Становище сімей у Херсонській області та шляхи вдосконалення державної політики з урахуванням особливостей регіону: Науковий звіт. – К., 2003. – 76 с.; Формування здорового способу життя української молоді: стан, проблеми та перспективи. – К., 2003. – 250 с.; *Горелик В.* Сім'я вчора, сьогодні й завтра // Наука і культура. Україна. – К., 1972. – Вип.7. – С.303–307; *Мяловицький А.* Радянська сім'я і суспільство // Наука і культура. Україна. – К., 1978. – Вип.12. – С.494–501; Діти, жінки та сім'я в Україні [1925–2003 рр.]: Статистичний збірник. – К., 2004. – 398 с.; Постанова Ради Міністрів України «Про підписання Конвенції про права дитини» (14 лютого 1993 р.) // Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів 1986 – 1990 рр. – К., 1993. – С.500; Дитяче право: Методичні рекомендації з ознайомлення учнів молодшого шкільного віку з Конвенцією ООН про права дитини. – Вінниця, 2001. – 47 с.; Охорона дитинства. Дитяче право: Теорія, досвід, перспективи: Міжнародна конференція, присвячена 80-й річниці від дня заснування державного показового дитячого містечка ім. ІІІ Комінтерну в Одесі. – Одеса, 2001. – 250 с.; Права дитини. – К., 2002. – 116 с.; *Баймуратов М.А.* Защита прав женщин и детей в период кризисных ситуаций и международное право. – Одеса, 2003. – 222 с.; *Маніна М.А.* Развитие прав дитини та сучасність // Вісник Дніпропетровського національного університету: Юридичні науки. Вип.2. – Дніпропетровськ, 2004. – С.24–28.

⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.85–87.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк.85.

¹³ Там само. – Арк.88–90.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.2: 1942–1951 рр. – К., 1963. – С.769.

¹⁶ Див.: Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР за 1948 год. – Москва, 1949. – С.29.

¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.101.

¹⁸ Там само. – Арк.102.

¹⁹ Там само. – Арк.104.

²⁰ Там само. – Арк.106.

²¹ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1961 г. – Москва, 1961. – С.845–846.

²² Уголовный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. и с приложением общесоюзных актов уголовного законодательства. – Москва, 1950. – С.6.

²³ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1961 г. – С.772.

²⁴ Там же. – С.859–860.

²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4088. – Арк.138.

²⁶ Там само. – Арк.145–146.

²⁷ Там само. – Арк.151–152.

²⁸ Там само. – Арк.154–155.

²⁹ Там само. – Арк.156–157.

³⁰ Там само. – Арк.161.

³¹ Там само. – Арк.165–166.

³² Там само. – Арк.172–175.

³³ Там само. – Арк.178–180.

³⁴ Там само. – Спр.3111. – Арк.107–108.

³⁵ 23 липня 1951 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ (таємний) про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами, який зобов'язував органи міліції налагодити облік осіб цієї категорії, застосовувати до них засоби громадського впливу з метою працевлаштування й перевиховання. А на осіб, які злісно ухиляються від суспільно корисної праці та порушників правил співжиття оформлювати відповідні матеріали для передачі в органи прокуратури і народні суди для подальшого притягнення їх до адміністративних чи кримінальних покарань.

Маючи гриф таємності, довгий час текст указу був недоступним для дослідників, а також, як і їх значна частина, не надавався для широкого висвітлення через спеціальні збірники. (Див.: Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1961. – 975 с.; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – Т.2. – 847 с.; Т.3: 1952–1956 рр. – К., 1963. – 1122 с.).

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.109.

³⁷ Там само.

³⁸ Сумнозвісне «Особое совещание» (з 1946 р. ОСО МГБ СССР) деякі проступки, які межували з державною безпекою, розглядало в позасудовому порядку та могло визначити покарання до 5 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах. Ці рішення не підлягали судовому чи прокурорському оскарженню, амністії й були остаточними. Лише після смерті Й. Сталіна, у вересні 1953 р. воно було ліквідовано (див.: *Плотникова Н.С.* О деятельности Особого Совещания при НКВД СССР // fsb.ru).

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.110–111.

⁴⁰ Див.: Уголовный кодекс УССР. – С.49–50; Уголовный кодекс Украинской ССР. Официальный текст с изменениями на 1 октября 1954 г. и с приложением постатейно-систематизированных материалов. – Москва, 1954. – С.33–34; Кримінальний кодекс Української РСР. Офіційний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. – К., 1958. – С.35–36.

⁴¹ Кримінальний кодекс Української РСР. – С.35–36.

⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.3111. – Арк.112–113.

⁴³ Там само. – Арк.113.

⁴⁴ Там само. – Арк.118.

⁴⁵ Там само. – Арк.119–120.

⁴⁶ Там само. – Арк.123–126.

⁴⁷ Там само. – Арк.129–130.

⁴⁸ Див.: Декреты Советской власти. – Москва, 1968. – Т.4. – 10 ноября 1918 г. – 31 марта 1919 г. – С.336–339; Див.: Збірник узаконень Робітничо-Селянського уряду України. – 1919. – №27. – Ст.290; *Диптан І.І.* Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – С.56.

⁴⁹ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 – 1961. – С.569.

⁵⁰ Кримінальний кодекс Української РСР. – С.84.

Systematical analysis of information from various archival, monographic and memoirs materials allows thematic structuring of the available facts and general statistics of the problem of vagrancy and beggary in Ukraine of the 1950s, to characterize deviants according to personal motives of such way of life and also economical, cultural and socio-political environment, conditions of the development of the state during the mentioned period and the level of endowment that inclined the citizenry to beg, and to systematize them according to main groups.

В.М.Грицюк*

ДО ПИТАННЯ ФОРТИФІКАЦІЇ ПЛЕМЕН СКІФСЬКОГО ЧАСУ

У статті подається матеріал про розвиток фортифікаційного мистецтва на теренах України в прадавні часи.

Одним із перших, згаданих у писемних джерелах, народів на теренах України були скіфи. Створене цими іраномовними кочовими племенами могутнє державне утворення було багатоетнічним і включало значну частку землеробського населення давніх українських земель. Нашим сучасникам воно відоме під назвою Великої Скіфії, хоча у давнину іменувалось просто Скіфією (VII–III ст. до н.е.). В уявленнях давніх греків це був четвертий кут світу. Засновник української школи скіфологів О.І.Тереножкін¹ вважав, що «Скіфія була обширною країною, обмеженою на заході Нижнім Дунаєм і Карпатами, на сході – Доном, на півдні – узбережжям Чорного і Азовського морів, а на півночі – початком лісової зони. Її населяли етнічно неоднорідні племена і народи, що різнилились і господарським укладом і самим способом життя». Чисельність населення Давньої України у скіфський час збільшується у 20 разів, виникає велика кількість городищ і селищ. Навіть у більш пізні періоди на цих землях довго ще не було такої концентрації пам'яток осілости.

Особливий подив викликає наявність городищ-велетнів. Наприклад, Велике Ходосівське городище на південній околиці Києва має площу понад 2000 га, Більське городище у середній течії р. Ворскли займає територію 5013 га. В околицях сьогоденішнього міста Переяслава-Хмельницького найзагадковніше городище скіфського часу – Каратульське, площею понад 6000 га. Ці величезні городища не мають собі рівних у Євразії за розмірами. Для порівняння, Рим за імператора Авреліана (270–275 рр. н. е.) займав площу 1400 га. До великих городищ скіфського часу належать також Трахтемирівське й Немирівське городища. Дослідник XIX ст. Ю.Сіцінський, описуючи Немирівське городище, відзначав, що оборонні вали його сягають 5 верст, ширина валу 22 сажні, висота – до 7–10 сажнів. Довжина укріплень Трахтемирівського городища по сьогодні – понад 10 км, ширина рову – до 12 м при глибині до 5 м. Сильно укріплялись також городища, менші за розмірами. Пастирське городище (недалеко від Чигирини) займало площу близько 18 га. Воно було обнесено валом, висота якого доходила до 20 м. Рів Шарпівського городища (Кіровоградська обл.) досягав глибини 8,5 м.

На межі V–IV ст. до н.е. у Нижньому Подніпров'ї виникає ряд городищ у результаті процесу осідання кочівників і переходу їх до напівкочового господарства та землеробства (Капулівське, Совутинське городище, Лиса Гора, Панські Кручі). Найбільше – Кам'янське городище – займає величезну площу – 1200 га, розташоване на лівому березі Дніпра, неподалік від Нікополя. На думку

* Грицюк Валерій Миколайович – канд. іст. наук, Національна академія оборони України (Київ).

Б.М.Гракова, протягом двох століть Кам'янське городище було головним ремісничим центром і столичним містом Скіфії. У кінці VI ст. до н. е. виникає Неаполь Скіфський у Криму – майбутня столиця пізньоскіфського царства.

Аналіз загальної системи розташування укріплених городищ Великої Скіфії свідчить про досконалу політику фортифікаційного забезпечення, яка мала на меті завчасну підготовку до оборони важливих населених пунктів, стратегічних шляхів, рубежів і територій. Городища відігравали стратегічну роль у створенні безпеки населення, були гарантом існування ранньодержавних утворень, їх адміністративно-політичних центрів. У III ст. до н.е. відбувається щось таке, що повністю змінює обличчя скіфської держави. Змінилися стратегічні задачі оборони. Потреба у великих об'єднуючих центрах відпала. Великі скіфські городища лісостепу, Кам'янське городище на Дніпрі зникають.

Отже серед проблем, пов'язаних із дослідженням військової справи давнього населення України, важливе місце посідають питання воєнно-інженерного мистецтва племен скіфського часу й особливо їх фортифікації. У скіфські часи значна частина сил і засобів періодично спрямовувалась на будівництво оборонних споруд. Укріплення й пов'язана з ними колективна діяльність були важливими показниками розвитку соціальної організації скіфського суспільства. Фортифікація скіфських племен – достатньо помітне явище у воєнній історії України. Видатний військовий теоретик Ф.Енгельс у своїй статті з історії фортифікації, написаній для Нової американської енциклопедії, також уважав за необхідне згадати про оборонні споруди скіфів².

Геродот в V ст. до н. е. на замовлення Афін склав опис нашого краю. Серед іншого він зазначав: «Будини – це велике і чисельне плем'я, і всі вони мають блакитні очі й руде волосся. В їхньому краї побудоване дерев'яне місто, що називається Гелон. Кожна частина його муру має завдовжки тридцять стадій, а мур високий і дерев'яний. І житла у них дерев'яні, а також і святилища... Гелони – це первісно елліни, що виселилися з емпоріїв і поселилися будинами. Вони користуються то скіфською, то еллінською мовами»³.

Вивчення скіфських споруд, їх оборонних систем постійно привертало увагу археологів, істориків, військових. Особливий інтерес викликає одне з найбільших скіфських городищ – Більське, про яке вірогідно згадував Геродот, називаючи його містом Гелоном. У XVII ст. з Більським городищем знайомився французький картограф і воєнний інженер Г.Боплан⁴. У XVIII ст. його оборонні пам'ятки вивчав О.Ф.Шафонський⁵, у кінці XIX – на початку XX ст. – О.О.Бобринський⁶, В.О.Городцов⁷, Л.В.Падалка⁸. Ретельний опис укріплених поселень і городищ в басейні річки Ворскли 1967 р. зробила Г.Т.Ковпаненко⁹, приділивши особливу увагу найбільшому з цих городищ – Більську. Спеціальні дослідження фортифікаційних споруд Більського городища проводили Б.А.Шрамко¹⁰, А.О.Моруженко¹¹, запропонувавши реконструкції ровів, валів, фортечних стін скіфського часу.

Але ще багато питань залишається нез'ясованими. У науковій літературі, в опублікованих схемах Більського городища достатньою мірою не відображені питання планування й обладнання воєнними інженерами скіфського часу системи оборонних позицій і в'їздів, не зроблені розрахунки працезатрат на проведення фортифікаційних робіт.

Вибір місця розташування Більського городища був надзвичайно вдалим у стратегічному й тактичному плані. Столичне місто місцевих землеробсько-скотарських племен лівобережного лісостепу було закладене на перетині давніх важливих шляхів¹². Воно займає високе плато між річками Ворсклою і Сухою Грунню. Висоти Більська дозволяють далеко оглядати всі підступи до нього (див. мал. 1). За допомогою світлових сигналів жителі городищ і селищ Великого Більська могли попереджуватися про небезпеку як мінімум за дві-три доби. Східна сторона його укріплень побудована на високих кручах річки Ворскла на

висоті близько 100 м над рівнем річки. Тут до кріпосних валів вів підйом протяжністю 600–700 м під кутом 15–20¹³. Західна й північна сторони сплановані з урахуванням вдалого використання природних перешкод. Основний метод зведення оборонних споруд – ескарпування схилів.

Військові інженери скіфського часу, що організовували будівництво Великого Більського городища, готували його до кругової оборони. Протяжність дерев'яно-земляних укріплень перевищує 35 км. До кругової оборони були підготовлені також і складові Великого Більського городища – Східне (довжина валів 3870 м) та Західне укріплення (довжина валів 3270 м). Куземинське укріплення (довжина валів 898 м)¹⁴ швидше виконувало роль передмістя і призначалося для обслуговування потреб річного порту на Ворсклі.

Спільною рисою Східного та Західного укріплень є наявність двох оборонних позицій із зовнішньої сторони й однієї – із внутрішньої. Це свідчить про те, що від початку Велике Більське, Східне і Західне укріплення замислювались як єдиний оборонний комплекс. Також слід відзначити конструктивні особливості й функціональне призначення оборонних споруд основних опорних пунктів Більського городища. На Західному укріпленні вали мають гостру конічну форму, на Східному – верхня частина валів має пласку ділянку. У скіфські часи вона обмежувалася з одного боку дерев'яною стіною, а із внутрішнього – невеликою огорожею, стовпи якої одночасно служили для кріплення дерев'яних стяжок стіни. Бойова площадка валу мала ширину 2–3 м. Верх стіни обладнувався бійницями¹⁵. Аналогічні за формою вали передової оборонної позиції Східного укріплення. Відстань між основною і передовою позиціями 30–50 м. Вони обладнані так, що захисники основної позиції могли обстрілом із луків підтримувати бій за передову позицію. На Західному укріпленні – навпаки: вали другої лінії дещо нижчі за вали першої лінії, які, безумовно, складали тут основну оборонну позицію. Друга лінія валів – прив'язана до підвищень у західній частині укріплення. Про неї доцільніше говорити як про внутрішню оборонну позицію.

Оборонні споруди Більська по сьогодні вражають своєю потужністю. Висота валів на окремих майданчиках становить до 9 м, глибина рову – до 6 м, ширина рову – до 14 м¹⁶, загальні розміри інженерних перешкод (вал + рів) сягають у висоту 12 м і 56 м у ширину¹⁷.

В'їзди завжди були найбільш вразливим місцем у фортечному будівництві, тому їх обладнання потребувало особливої уваги. Східний в'їзд на Західне городище досліджував В.О.Городцов, південний в'їзд на Східне укріплення – Б.А.Шрамко¹⁸.

Зараз чітко проглядається східний в'їзд на Східне укріплення. Його огляд і оцінку проведено керівником німецької складової спільної експедиції Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства професором, доктором археології пані Ренатою Ролле разом із представником Національної академії оборони України підполковником В.М.Грицюком. Дорогу, що серпантинно піднімається по крутому схилу до плато, на якому розкинулось городище, прикривають додаткові земляні оборонні споруди, які в давнину, мабуть, як і інші вали Східного укріплення, були посилені стіною. Ці укріплення відігравали роль винесених уперед двох бастіонів. Вони забезпечували обстріл дороги, що вела на городище з правої сторони на ділянці до 100 м. Дорога проходила між «бастіоном» і крутим схилом, майже урвищем. «Бастіон» перед в'їздом до рівної ділянки споруджений так, що між ним і урвищем залишалось 4–5 м простору для дороги. Безпосередньо перед в'їздом у городище знаходиться майданчик, призначенням якого могло бути розміщення прибулих іноземних караванів. Майданчик контролювався зі спеціального виступу основного оборонного валу. В.О.Городцовим на плані 1906 р. цей виступ зображений як окрема оборонна споруда¹⁹.

Розриви у валах південно-західної частини Західного укріплення Б.А.Шрамку бачились як яри. Водночас їх уважний огляд наводить на думку,

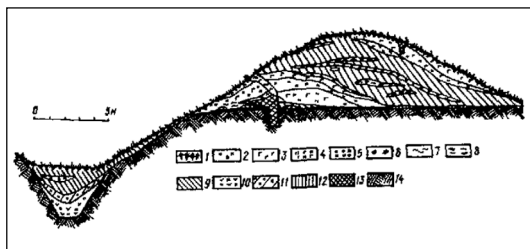
що це творіння рук людських. Усього на цій ділянці укріплення на сьогодні можемо побачити чотири розриви у валах. Розрив №1 настільки пошкоджений яром, що судити про його наявність у далекому минулому немає можливості. Розриви №2, 3, 4, на думку автора, – результат фортифікаційних робіт скіфського часу. Вони сплановані як лабіринти. Другий і четвертий розриви нагадують тупики. Можливо, вони задумані як пастки для ворога. У третьому розриві чітко проглядається дорога до городища (див. фото А, Б). Її перший поворот направо приводить на ділянку, прикриту додатковим валом, яка могла слугувати для того, щоб чужі торгові каравани залишались за межами городища і водночас мали певний захист. У подальшому дорога розгалужується на дві гілки. Круті схили насипаних валів дещо пошкоджені корозією, осунулись, проте це не заважає усвідомити замислу скіфських воєнних інженерів. Поворот наліво вів у тупик. Повернувши направо, маємо піднятися по доволі крутому схилу, затисненому з обох сторін валами на відстань близько 100 м. У подальшому, круто повернувши ліворуч, потрапляємо до городища через розрив у валі другої лінії оборони. У давнину проходи у валах могли перекриватися воротами.

Для з'ясування багатьох проблем, пов'язаних із Більським городищем, важливим є питання працевитрат на проведення фортифікаційних робіт. У більшості публікацій по Більську підкреслюється лише грандіозний розмах будівництва, робляться загальні припущення, що подібне будівництво мало б затягнутися на довгі роки. Проведені розрахунки показують, що тисяча робітників 1 км валу першого будівельного періоду Східного городища могли спорудити за 16 днів. Тоді, виходить, для спорудження всього Східного укріплення достатньо було загону будівельників чисельністю в 4–5 тис., які могли виконати свою задачу за два тижні. Збільшивши кількість працівників удесятеро й організувавши роботи, можна було в той же термін спорудити й оборонні лінії Великого Більського городища. Якщо це дійсно так, то Більськ (Гелон) у випадку виникнення реальної зовнішньої загрози міг бути підготовлений до оборони у стислі терміни. Зовсім не обов'язково було розтягувати на роки обладнання його оборонних позицій.

Більське городище – видатна пам'ятка воєнно-інженерного мистецтва наших пращурів, що населяли територію України за скіфського часу. Могутність і досконалість його оборонних споруд є показником високої організації скіфського суспільства, важливого значення воєнної справи в їхньому житті. Нічого подібного більш не створювалось аж до часів Київської Русі.

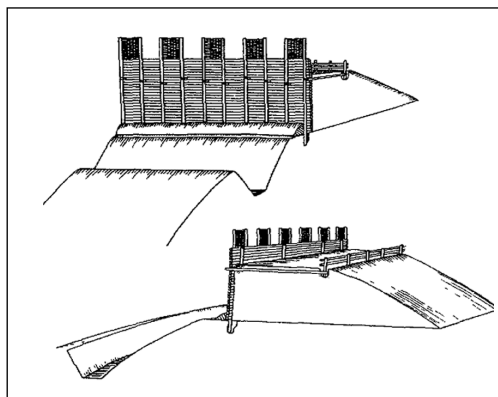

Мал. 1. Загальна схема Більського городища.
1 – Східне укріплення; 2 – Західне укріплення; 3 –
Куземинське укріплення

Мал. 2. Східне укріплення Більського городища за Б.А.Шрамком. Перетин валу і рову.

1 – дерн; 2 – жовтий суглинок; 3 – бура глина; 4 – змішана глина; 5 – розрихлена бура глина; 6 – випалена глина; 7 – попіл; 8 – вугілля та попіл; 9 – чорнозем; 10 – суглинково-чорноземна суміш; 11 – чорнозем із глиною; 12 – похований чорнозем; 13 – заповнення стовпових ям; 14 – материк

Мал. 3. Реконструкція укріплень Східного Більського городища за Б.А.Шрамком

А

Б

Тут, на думку автора, був в'їзд до Західного укріплення Більського городища

А – вигляд зверху; Б – вигляд знизу

¹ Тереножкин А.И. Общественный строй скифов // Скифы и сарматы. – К., 1977. – С.3–28.

² Энгельс Ф. Избранные военные произведения. – Москва, 1957. – С.258.

³ Геродот. Истории в дев'яти книгах. – К., 1993. – С.205.

⁴ Боплан Г.Л. Опис України. – К., 1990.

⁵ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

⁶ Бобринский А.А. Сведения о различных курганах и земельных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии в окрестностях села Глиница и на границе Полтавской и Харьковской губернии // Отчёты императорской археологической комиссии за 1985 год. – Санкт-Петербург, 1987. – С.125–127.

⁷ Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Труды XIV археологического съезда. – Москва, 1911. – Т.3. – С.93–161.

⁸ Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Т.1. – С.1–60.

⁹ Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – К., 1967. – 186 с.

¹⁰ Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – 183 с.; *Его же*. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. – К., 1973. – С.82–112; *Его же*. Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон // Скифский мир. – К., 1975. – С.94–132.

¹¹ *Моруженко А.А.* Городища лесостепной Скифии (история строительства оборонительных сооружений, жилищ и хозяйственных построек в VII–III вв. до н. э.): Автореф. дис... канд. ист. наук / ХГУ. – Х., 1969. – 22 с.; *Её же.* Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII–III вв. до н. э. // Советская археология. – 1985. – №1. – С.160–178; *Её же.* Оборонительные сооружения городищ Поворскля в скифскую эпоху // Скифский мир. – К., 1975. – С.133–146. *Її ж.* Городища скіфського часу на території Східної Європи // Вісник ХДУ. – 1968. – №35. – Вип.3. – С.65–73.

¹² *Болтрик Ю.В.* Шляхи сполучення Скіфії – України // Воєнна історія. – 2003. – №1. – С.45–56.

¹³ *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения... – С.137.

¹⁴ *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Більське городище. – К.; Гамбург; Полтава, 1999. – С.7–9.

¹⁵ *Шрамко Б.А.* Крепость скифской эпохи... – С.103–106.

¹⁶ *Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б.* Вказ. праця. – С.20.

¹⁷ *Моруженко А.А.* Оборонительные сооружения... – С.142.

¹⁸ *Шрамко Б.А.* Крепость скифской эпохи... – С.105–109.

¹⁹ *Городцов В.А.* Указ. соч.; *Rolle R., Murzin, V.Šramko A.* Das Burgwallsystem von Bel'sk (Ukraine) // Hamburger Beiträge zur Archäologie. – 1991. – №18. – S.57–84.

The article gives the facts about the development of the military engineering on the territory of Ukraine in ancient times.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

О.А.Коляструк*

ПРЕДМЕТ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ЙОГО СТАНОВЛЕННЯ У ЗАРУБІЖНІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У статті аналізуються сучасні погляди українських і зарубіжних, передусім російських істориків, на проблему повсякденності. Зроблено огляд сучасних наукових дефініцій предмета в історичній, соціологічній, культурологічній, філософській літературі, а також запропоновано короткий екскурс становлення історії повсякденності як окремого напрямку історичного дослідження.

Останнім часом у пострадянській історіографії історія повсякденності виокремлюється у самостійний науковий напрям, головним об'єктом дослідження якого є людина в усьому розмаїтті її життєвих проявів. Про це свідчать і видавничий бум¹, і численні спеціальні публікації², і дисертаційні дослідження³, і наукові конференції, присвячені цій темі⁴.

На сучасному етапі дослідники дедалі ясніше усвідомлюють, що застарілі методологія і методика вивчення історії радянського суспільства не дозволяють поки що повною мірою переосмислити чимало важливих культурно-історичних явищ тієї доби. Історична реконструкція минулого лише на ґрунті державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких параметрів є далеко не вичерпною і почасти невірною. Виявилось, що так зване звичайне, повсякденне життя (окремих осіб чи соціальних груп),

* *Коляструк Ольга Анатоліївна* – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).

«непримітна і неприваблива протилежність високих форм людського самовираження»⁵ є не просто зворотним боком, фоновим забезпеченням «великої історії» чи «історії великих», а самостійним і необхідним чинником історичного процесу. Тільки з відтворенням способу життя людей – їх праці і побуту, радощів і негараздів – можна подолати суттєвий розрив між тим, як відображається суспільство у працях дослідників і як у них представлена людина. Питання повсякчасної включеності людської особи в історичний процес, як пише А.Гуревич, нині стало одним із суттєвих і невідкладних у системі гуманітарних знань. Відповідно, пошук історика має бути спрямований на людський зміст історії⁶.

Ігнорування таких характеристик людської історії, як світосприймання, система цінностей, способи поведінки перетворює історію на ігрову арену безособистісних абстракцій. До сфер, які дозволяють отримати цілісну картину реалії епохи, належить повсякденність. Повсякденність пов'язана з екзистенціальними проблемами людини, оскільки включає і враховує світ індивідуальних переживань і вчинків. Тому вона є незамінним джерелом для сучасної науки, котру передусім цікавить людина екзистенціальна, яка не тільки пізнає довкілля, а й живе у ньому. Разом із тим повсякденність впливає на різні сфери соціального життя, будучи реальним контекстом економіки, політики, науки і техніки, релігії та філософії⁷. Саме у щоденності відбувається (або ні) індивідуальна адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя, забезпечується (або ні) її фізичний і психологічний комфорт, формуються ціннісні орієнтації та визначаються комунікативні пріоритети, являючи собою онтологічне підґрунтя індивідуального буття людини⁸.

Але, як це не парадоксально, ця «дуже дивна»⁹ повсякденна сфера, що безпосередньо оточує людину, виявляє її культурну заданість і наповненість, була практично відсутня як предмет самостійного дослідження в історії наукової думки впритул до ХХ ст., і лише нині і постає як тема наукового дослідження, потребуючи історико-філософської емансипації¹⁰.

Одна з проблем у «науковій території» повсякденності – сама дефініція. Очевидно, як пише Пітер Берк, проблеми дефініції постають через те, що історики вступають на незнані раніше терени¹¹. На сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Її предметність видається самозрозумілою. Більшість авторів, котрі пишуть про повсякдення, не пояснюють свого предмета дослідження, отожднюючи її зі звичайним щоденним життям, способом/трибом життя, з тим, що роблять звичайні люди, побутом, приватним життям, неофіційною/непублічною сферою буття тощо, тобто говорять про різні сторони «життєвого світу» людини. Свого часу Ю.Лотман влучно зауважив, що повсякденне побутове довкілля подібне до повітря: людина помічає його тільки тоді, коли воно псується або його бракує. За його визначенням, повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка»¹². У своєму відомому дослідженні він пише: «Історія проходить через буденність людини, через її приватне життя. Не титули, ордени або царські милості, а «самостояння людини» перетворюють її на історичну особу»¹³.

О.Удод, один із нечисленних поки що українських дослідників повсякденності, сформулювавши системну мотивацію постановки проблеми історії повсякденності у вітчизняній історіографії, констатує, що сучасна історична наука ще не завершила інституалізацію цього напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження залишаються розмитими, не окреслене й коло тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності¹⁴.

Спробуємо проаналізувати наявні визначення повсякденності, що їх пропонують філософи, історики, соціологи, психологи, культурні антрополози.

М.Бойченко, автор тлумачної статті «Повсякденність історична», у спеціальному термінологічно-понятійному довіднику «Історична наука» дає таке її визначення: «Це соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, в якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їх спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини»¹⁵.

Відома російська дослідниця приватного життя Н.Пушкарьова визначає повсякденність як реальність, що інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значущість як цілісний життєвий світ¹⁶.

У спеціальному розділі «Світ повсякденності» підручника з філософії для вищих навчальних закладів повсякденність постає як єдиний універсум, джерело і вмістилище будь-яких варіантів реальності, складається зі світу твердих предметів, чуттєвих відчуттів і світу соціокультурних комунікацій та здорового глузду¹⁷. О.Золотухіна-Аболіна у монографії «Повсякденність: філософські загадки» (К., 2006) подає різні тлумачення повсякденності: 1) це просто емпіричне життя; 2) стандартизований і нормований зріз емпіричного життя, світ правил, циклів, стереотипів¹⁸. Емпіричне життя наповнене пристрастями, зіткненнями, прагненнями, воно кипить емоціями, у ньому багато агресії, боротьби, особистісної і групової конфронтації. Воно жорстоке, і гуманістичні ідеї, народжені людством, досі залишаються ліпше добрими намірами, аніж дієвими інструментами повсякденного буття. Автор підкреслює, що повсякденність і є повсякденністю через повторюваність, стереотипність, зрозумілість. Найперша і найважливіша риса повсякденності – її суспільний, колективний характер, що передбачає постійну комунікацію. Сфера повсякденності – сфера узгоджених дій, такої поведінки, де всі взаємопов'язані один з одним і інтерпретують світ разом¹⁹.

Етнографи тлумачать повсякденність переважно через предметно-речовий світ, що оточує людину, забезпечуючи їй буденно-побутове існування, в ньому кодуються певні норми і стереотипи поведінки, ціннісні орієнтири та смаки.

Британський дослідник Д.Тош, який глибоко і ґрунтовно проаналізував основні тенденції історичної науки в останній третині ХХ ст., повсякденність іменує «соціальною історією» і включає до неї життєдіяльність людини вдома та на робочому місці у звичному оточенні²⁰.

Соціологи повсякденність отожднюють із «життєвим світом» чи «життєвим середовищем людей» і усвідомлюють як результат функціонування людської свідомості в системі закріплених, типових для історично конкретного суспільного організму форм життєдіяльності індивідів і соціальних груп, котрі характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, дозвілля²¹. В.Анциферова вбачає у повсякденності процес «перетікання одного в інший життєвих моментів, які створює сама людина, співпрацюючи з обставинами для того, щоб наблизити бажану подію, розвіяти свої сумніви і страхи, розв'язати важкі проблеми»²². На її думку, повсякденність створюється щоденною практикою людини, спрямованою на задоволення її запитів. Для психологів важливими в аналізі є не тільки окремі елементи повсякденного життя, а й розуміння за ними діяльності людської психіки.

Українські культурологи І.Лосев та Я.Куденко вважають повсякденність «особливою реальністю культури», «первісною клітинкою соціальності», оскільки умови людського існування – це умови людської духовності²³. Метою і призначенням повсякденності, за Я.Куденко, є турбота про збереження органічного тіла людини і створення йому фізичного та психологічного комфорту, що виз-

начає утилітарно-прагматичний характер даного феномена. Таким чином, повсякденність – це сфера діяльності, що визначається основним смислом і спрямованістю на «проживання життя»²⁴. Російська дослідниця В.Антипіна теж розглядає повсякденність як комплекс прагматичних зусиль індивіда, спрямованих на задоволення біологічних, соціальних і духовних потреб і зміну зовнішніх умов існування людини²⁵.

Натомість філософ і культуролог Є.Анчел вважає неправомірним зводити світ повсякденності до утилітарності, до однозначної спрямованості лише на певну практичну мету. Повсякденність у певному позитивному або негативному плані виходить за межі вузько буденної практики, більше того – насичена багатьма утилітарно непотрібними моментами²⁶. Подібної позиції дотримується також і Б.Вальденфельс, який розглядає повсякденність як «плавильний тигель» раціональності: всі раціональності представлені у світі повсякденності, з нього вони походять, у ньому оновлюються²⁷.

Найчастіше повсякденність окреслюють, вдаючись до зіставлення з чимось, протиставляючи чомусь: публічне – приватне, буденне – урочисте, офіційне – неофіційне, звичайне – незвичайне, суспільно вартісне – особисто важливе, звичне – виключне тощо. Ю.Лотман вважає, що у кожному колективі з відносно розвинутою культурою «поведінка людей організується основним протиставленням: 1) звичне, щоденне, побутове, що самими членами колективу сприймається як «природне», єдино можливе, нормальне; 2) усі види урочистої, ритуальної, позапрактичної поведінки: державної, культової, обрядової, що сприймаються самими носіями даної культури як самостійно значущі»²⁸.

Засновник соціогенетичної теорії цивілізацій Н.Еліас у статті «Про поняття повсякденності» (1977 р.) наводить вісім дихотомій: повсякденність як протилежність святку; як рутинна (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); як робочий день – на протигагу життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкошах і неробстві; як життя народних мас – у контрасті із життям високопоставлених і впливових осіб; як сфера буденних подій (суспільно незначущих); як приватне життя (сім'я, кохання, діти) – на відміну від професійного чи офіційного життя; повсякденність як буденна свідомість, тобто наївна, непродумана – на відміну від справжньої, правильної свідомості²⁹.

Відомий радянський антикознавець Г.Кнабе зазначав, що повсякденність через її зрозумілість, непомітність, навіть банальність і пересічність історики традиційно відносили до так званої закритої сфери, протиставляючи відкритій – теренам високої культури³⁰. Натомість, на його переконання, саме у повсякденності відбувається синтез «мислительних» і «матеріальних» структур, це сфера історії, яку безпосередньо переживають усі і кожен, повсякчас і щомиті³¹. Зростаючий інтерес до повсякденного учений обґрунтовує зміною ставлення до повсякденності в культурі на тій сходинці розвитку, коли відпала психологічна потреба у поділі існування на відкриті і закриті сфери³².

Сучасне історіописання повсякденності наражається і на проблему співвідношення з іншими категоріальними означеннями сфер, що дуже близькі до повсякдення, – йдеться про приватне й особисте життя, біографістику, побутописання, етноісторію, історію ментальностей тощо³³.

Відомий російський історик-антрополог М.Кром, здійснивши аналіз означеної теми, резюмує, що універсального, на всі випадки придатного поняття «повсякденність» просто не існує. Це умовна конструкція, і вона виникає у той момент і набуває таких окреслень, коли та які розмежування ми проводимо між сферами суспільного життя³⁴.

Такий висновок може видатися дезорганізуючим для істориків повсякденності. Свого часу згаданий уже Н.Еліас писав, що історія повсякденності набуває сенсу тільки тоді, коли з'являється противник, у бік якого дослідник спрямує ві-

стря поняття повсякденності. За висловом О.Удода, історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти «професорської» історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях – тільки як розвитку економічних і соціальних процесів. «Іншими словами, коли ми хочемо переглянути ту чи іншу концепцію, – пише М.Кром, – або навіть реформувати цілий напрям історичних досліджень (військову, політичну, економічну історію тощо), ми можемо вдатися до «оповсякденювання» (за висловом Б.Вальденфельса)³⁵.

Власне, зародження й еволюція такого напрямку історичних досліджень, як «історія повсякденності», підтверджує, що він був викликаний до життя необхідністю подолання певного вузького детермінізму (класового, економічного, соціально-політичного, побутово-етнографічного). ще Дж.Травельян визначав «соціальну історію» «від протилежного» – як історію народу мінус політику. Чи не визначальним чинником актуалізації тематики повсякденності в пострадянській історіографії стала передусім надмірна ідеологізація радянської історії.

До загальнотеоретичних засад історії повсякденності належать насамперед праці фундаторів феноменологічного напрямку у філософії і, зокрема, Е.Гуссерля. Саме він першим звернув увагу на значення філософського осмислення не тільки високих абстракцій, а й людської буденності, яку він називав «життєвим світом». Натхнений цими ідеями, його молодший сучасник А.Шютц запропонував відмовитися від сприйняття світу, в якому ми живемо, як наперед даного і зосередитися на аналізі процесів його складання й зумовленості, тобто на світі людської безпосередності – прагненнях, фантазуваннях, сумнівах, реакціях на безпосередні приватні події, зробивши їх науковим завданням дослідження³⁶.

Німецький історіософ Г.Ріккерт у «Філософії життя» висловився за «всебічне розуміння історії», проголошуючи метою історичного пізнання осягнення «системи цінностей», пошук «необхідної цінності». Він пропагував вивчення довколишнього світу людини, обстоював психологізацію історії, радив звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою та багатоманітністю³⁷. Г.Ріккерт був твердо переконаний, що всебічне розуміння історії неможливе без застосування історії повсякденності як методологічного підходу.

Напередодні Другої світової війни Н.Еліас показав, наскільки відірвалось у гуманітарному знанні вивчення суспільства від вивчення індивіда. Він закликав розглядати суспільство й окремих людей як неподільні аспекти одного мінливого набору взаємозв'язків. Н.Еліас бачив розвиток цивілізацій як переплетення різних практик (виховання, пізнання, праці, влади тощо) і способів їх упорядкування. Він та його послідовники піддали вивченню зовнішній вигляд, манери поведінки, наміри, почуття і переживання, мовлення, етикет як «прояви цивілізованості» у повсякденному аспекті.

Чи не найпотужніший вплив на усамостійнення історії повсякденності справила діяльність французьких істориків М.Блока, Л.Февра із широковідомої історіографічної школи «Анналів». Вони запропонували вбачати у реконструкції повсякденного життя («la vie quotidienne») обов'язковий елемент відтворення історії в її цілісності. Один із лідерів школи «Анналів» Ж. Ле Гофф, характеризуючи концепцію тотальної історії, підкреслював, що вона «включає в себе не тільки те, що інші традиційні думки іменують культурою або цивілізацією, вона передбачає також і матеріальну культуру – техніку, економіку, повсякденне життя (бо люди в процесі історії будують житла, харчуються, одягаються і взагалі функціонують), рівно як і інтелектуальну, художню культуру, не встановлюючи між ними ні відносин детермінізму, ні навіть ієрархії»³⁸. Методології повсякденності була присвячена стаття Ле Гоффа «Історик і людина повсякденності».

У 1960-і рр. автори теорії соціального конструювання П.Бергер і Т.Лукман закликали вивчати соціальні взаємодії людей «лицем до лица», тому що члени суспільства «вважають світ повсякденного життя самозрозумілою реальністю»³⁹.

У це ж десятиліття англійці Г.Гарфінкель і А.Сікурель поставили своїм завданням показати сховані (латентні) знання, сформовані здоровим глуздом, якими людина послуговується у звичних діях, і піддати їх аналізу. Вони заклали основи соціології повсякденності (етнометодології).

Наступники перших двох поколінь школи «Анналів» вдалися до реконструкції картини світу певної епохи, соціуму, групи, зосереджуючись передусім на ментальній складовій повсякденності (загальних уявленнях про нормальне, загальних страхах, тривогах, навіюваннях тощо). Такий пріоритет був реакцією на вичерпаність відкритої позитивістами господарсько-побутової історії, що не виходила за межі опису матеріального світу та його складових об'єктів⁴⁰. Анналісти показали тісний зв'язок між трибом життя людей, їх побутом і ментальним складом, запропонувавши переорієнтувати історичні дослідження і перейти від «побутописання», тобто описової історії побуту, до аналітичного вивчення історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних сюжетів, до комплексної історії людини, події і факти приватного життя якої можуть впливати не тільки на її власне повсякдення, а й на суспільство в цілому⁴¹.

Найбільш послідовно таке розуміння повсякденності реалізовано у працях Ф.Броделя «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіппа II» та «Матеріальна цивілізація і капіталізм». У творах Ф.Броделя повсякденність є частиною макроконтексту минулого. Говорячи про механізми виробництва й обміну, Ф.Бродель запропонував бачити в економіці будь-якого суспільства два рівні структур: життя матеріального і життя нематеріального, що охоплює людську психологію та щоденні практики⁴². Другий рівень і був названий ним структурами повсякденності. До них він відніс те, що оточує людину й опосередковує її щоденне життя – географічні й екологічні умови життя, трудову діяльність, потреби (в житлі, в харчуванні, одязі, лікуванні хворих), можливості їх задоволення (через техніку і технології). Для такого всебічного вивчення потрібний аналіз взаємодій між людьми, їх вчинків, цінностей і правил, форм та інститутів шлюбу, сім'ї, релігійних культів, політичної організації соціуму. Для реконструкції повсякденності у дусі Ф.Броделя характерне звернення до масових явищ і великих часових відтинів, щоб показати глобальні соціальні трансформації, його метод називають макроісторичним, або методом «глобальної історії».

Інше розуміння історії повсякденності сформувалося в Італії, Німеччині у 1970–1980-і рр. і набуло назви «мікроісторія» або «історія знизу». На відміну від традиційної історії («погляду згори»), дослідники цього напрямку зосередили увагу на історії соціальних низів, але не цілих класів, а малих груп чи навіть окремих родин, щоб зрозуміти їх «переживання історії», їх адаптацію до життєвих обставин чи політики державців. У контексті вивчення повсякденності йдеться не про суспільну історію як таку, а про щоденний досвід соціальних груп, про латентні важелі щоденної поведінки. В Італії у 1970-х рр. історики К.Гінзбург, Д.Леві та інші, згуртувавшись навколо журналу «Quaderni Storici», розпочали видання серії «Microstorie». Надзвичайно важливо, що їх цікавили не стільки «середній зріз», не типовість, а виключність, унікальність. Вони звернули увагу не лише на поширене, стереотипне в історії, а й на випадкове, одиничне, приватне. Вивчення випадкового, на їх думку, дозволить відтворити множинні і гнучкі соціальні ідентичності, які виникають і руйнуються під час взаємин (конкurenції, солідарності, об'єднання тощо). Тим самим вони прагнули встановити зв'язок між індивідуальною раціональністю і колективною ідентичністю⁴³.

На початку 1980-х рр. німецькі історики вдалися до вивчення соціальної історії власного суспільства у ХХ ст. Зневірившись у можливості швидких і корінних змін в економіці та суспільному житті, в безмежному процвітанні індустріального суспільства, у творчій силі глобальних рухів, учені були виразника-

ми антиглобалізму в суспільних науках. Розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки «малих альтернатив», нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини⁴⁴. На цій основі і виникла «історія повсякденності», що трактувалась інколи як новий, «альтернативний» культурний рух, подібний до екологічного чи феміністського. «Історичні майстерні» А.Людке, Х.Медик зробили об'єктами вивчення окремих звичайних людей або їх групи, носіїв повсякденних інтересів, а через них – проблем культури як способу розуміння повсякденного життя і поведінки у ньому⁴⁵. Ця програма особливого напрямку в німецькій історіографії – історії повсякденності (німецькою – Alltagsgeschichte) – набула назви етнологічної соціальної історії.

Багатоманітність ідей, які ніс із собою новий (порівняно з броделівським) підхід до повсякденності, визначалася контекстом його виникнення – епохою постструктуралістського виклику гуманітарним знанням із його цікавістю до мови, критикою текстоцентризму, пошуком образів іншого і толерантного визнання цього іншого. За оцінкою Н.Пушкарьової, мікроісторичний підхід до повсякденності, по-перше, дозволив узяти до уваги множинність приватних доль. Історія повсякденності стала завдяки цьому реконструкцією життя непримітних людей, яке не менш вартісне для дослідника минулого, ніж життя великих людей. По-друге, ішлося про апробацію методик вивчення нереалізованих можливостей. По-третє, описуваний підхід визначив нове місце джерел особистого походження, допомагаючи розумінню міри свободи індивіда у заданих історико-політичних, хронологічних, етнокультурних та інших обставинах. По-четверте, саме історики нового напрямку в історичній науці скерували свої дослідження на способи життя й екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору, голоду. Звичайно, й історики броделівської школи зверталися до цих сюжетів, але саме історики, що вивчали історію повсякденності ХХ ст., були зацікавлені аналізом швидше перехідних і переломних епох, ніж періодів відносної стабільності і стагнації⁴⁶.

Спільним для двох підходів до повсякденності – і наміченого Ф.Броделем, і запропонованого істориками нового напрямку – було нове розуміння минулого як історії знизу та зсередини, що надало голос маленькій людині як незвичайній, так і пересічній. Наслідком цього стало подолання снобізму стосовно маргіналів суспільства (злочинців, інакомислячих, представників сексуальних меншин тощо). Два підходи об'єднує також міждисциплінарність (зв'язок із соціологією, психологією, етнологією, культурологією тощо). Обидва передбачають – хоч і на різних рівнях (макроісторичному і мікроісторичному) – увагу до символіки повсякденного життя. Врешті дослідники обох напрямків визнали, що людина минулого не була схожою на людину сьогодення, вивчення цієї несхожості є шляхом до розуміння механізмів соціопсихологічних змін. У світовій науці продовжують співіснувати обидва розуміння історії повсякденності – і як реконструкції ментального макроконтексту подієвої історії, і як реалізації прийомів мікроісторичного аналізу⁴⁷.

Історія повсякденності в останній чверті ХХ ст. здобула визнання у переважній більшості національних історіографій європейців і за океаном⁴⁸. У США дослідники так званої «нової культурної історії» у 1980–1990-х рр. зосередилися на розгадуванні сенсів і символів повсякденного життя. Так, у Чиказькому університеті семінар із російських досліджень під керівництвом Ш.Фіцпатрик розпочав цикл праць у цьому жанрі. У концепції Ш.Фіцпатрик історія повсякденності окреслена як феноменальна «ужиткова практика», що включає форми поведінки, стратегії виживання та просування, якими користуються люди у специфічних соціально-політичних умовах, котрі виникли внаслідок бруталного втручання держави в усі сфери життя. До кола тем, що дають можливість розкрити повсякденні практики радянських людей за сталінського режиму, дослід-

ниця включила торгівлю, подорожі, свята, анекдоти, пошук квартири, отримання освіти/роботи, просування по службі, налагодження зв'язків і придбання покровителів, укладання шлюбу і виховання дітей, скарги і доноси, голосування й спроби уникнути впливу ворогів.

Таким чином, у полі аналізу опинились аспекти як суто приватного, особистого, навіть внутрішнього світу людини, так і офіційного, публічного, не тільки дозвіллевого, а й виробничо-професійного і суспільно-громадянського характеру. Насправді монографії Ш.Фіцпатрик про звичайне життя радянських людей у «надзвичайних умовах» – «Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто» та «Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки» – засвідчили значно ширше розуміння нею цього нового напрямку в історичній науці.

Вивчення історії повсякденності останнім часом активно реалізовано в Росії⁴⁹. На початку 1990-х рр. Російський державний гуманітарний університет започаткував проєкт під назвою «Росія ХХ ст.» за загальною редакцією академіка Ю.Афанасьєва, підготувавши низку видань. Четверта книга цього видання називається «Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал». Значні її частини присвячені історії повсякденності: «Соціальні аспекти громадянської війни в Росії» (автор – американський професор М.Левін), «Ціна «великого стрибка». Криза постачання і споживання в роки першої п'ятирічки» (О.Осокіна), «Повсякденність 1920–1930-х років: «боротьба з пережитками минулого» (Н.Лебіна).

У середині 1990-х рр. російський історичний журнал «Родина» запровадив рубрику «повсякденність», де розглядалися питання російської щоденності різних історичних періодів, у тому числі і раннього радянського часу. Російські історики приділили увагу проблемам виховання⁵⁰, любовно-інтимних і сімейно-шлюбних стосунків⁵¹, матеріального забезпечення⁵², побуту⁵³, моди⁵⁴, девіантної поведінки городян⁵⁵. У 1999 р. професор Н.Лебіна видала окрему книгу «Повсякденне життя радянського міста: 1920–1930 роки». У передмові вона відзначила, що книга побачила світ завдяки підтримці директора Фінської академії наук Т.Віхавайнена, під керівництвом якого реалізовувався проєкт «Норми, цінності і зміни у радянському суспільстві в 1920–1950-і рр.». Упродовж 2005–2006 рр. історик вела у згаданому журналі рубрику «ХХ ст.: словник повсякденності»⁵⁶. Нині вона підготувала до друку книгу «Авоська, жидовоз, менінгітка і К°. Словник-путівник радянського городянина 1917–1991 рр.». Ця праця продовжила починання російських філологів В.Мокієнко та Т.Нікітіної «Тлумачний словник мови Совдепії. 1917–1991» (Санкт-Петербург, 1998). У Росії дослідники велику увагу приділили вивченню щоденного життя городян, передусім Москви й Ленінграда⁵⁷, хоча вже поряснішали видання про провінцію.

Отже, можна констатувати, що проблематика повсякдення дедалі набуває не тільки популярності, а й наукової самостійності, тому що вона тяжіє до комплексної реконструкції історії. І історики минулого, і історики повсякденності об'єктом свого наукового дослідження мають людську історію, але для перших ключем прочитання є подієва історія (військова, політична, державна, династична, дипломатична, класова), поза їх увагою залишаються її буденні/побутові деталі, суб'єктивні/особистісні барвники. Етнограф звертається переважно до предметно-речових характеристик людського світу, що матеріалізують духовні і матеріальні цінності суспільства, залишаючи осторонь канву подій, явищ, фактів реальної історії. Біограф обіймає у своєму дослідженні певну долю, не завжди подаючи панораму епохи, суспільства в цілому. Історія ж повсякденності має виражений інтегративний характер. Її цікавить все: і вплив тих чи інших подій на повсякденне життя людей, і побут, і ментальності, і стереотипи, і казуси, і приватне життя тощо.

Особливого значення набуває історія повсякдення у переломні епохи, коли відбувається перехід до нових норм і стандартів життя або формується культура опору/конформізму нав'язуваним цінностям, відповідно вдосконалюються/дисгармонізуються вже усталені структури повсякденності. Саме на цьому етапі найчастіше зміщуються акценти зі стандартного, поширеного, пересічного до особливого, одиничного, унікального, що теж є чинником історичного процесу. Історика повсякденності цікавить, як люди самі оцінюють своє життя, самих себе, як вони співвідносять себе з імперативами суспільства, і до яких вчинків і дій спроможні за пропонованих обставин.

Повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, одягти, де жити, чим пересуватись, чим поспілкуватись у праці і дозвіллі) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (сенсово-смісловне наповнення, система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети). Саме екзистенційні виклики-відповіді повсякденності дають можливість інакше побачити історію.

¹ Див., напр., серію «Повседневная жизнь человечества» московського видавництва «Молодая гвардия» (2000–2006 рр.); рубрику «Повседневность» у журналі «Родина» (1993–2006 рр.) та ін.

² *Золотухина-Аболина Е.В.* Повседневность: философские загадки. – К., 2006; *Нормы и ценности повседневной жизни: Становление социалистического образа жизни в России. 1920–1930-е годы.* – Санкт-Петербург, 2000; *Российская повседневность и политическая культура: возможности, проблемы и пределы трансформации.* – Москва, 1996; *Цан-Кай си Ф.* Оправдание повседневности // Свободная мысль. – 1996. – №1. – С.18–23; *Смирнов С.А.* Путь в структурах повседневности // Человек. – 2005. – №1. – С.23–34.

³ *Куденко Я.Н.* Повседневность как реалия культурной действительности: Дис. ... канд. филос. наук. – Х., 1998; *Петрущенко С.* Повсякденність у контекстуальних реконструкціях науки: Дис. ... канд. філософ. наук. – К., 1999; *Савченко Л.А.* Повседневность: методология исследования, современная социальная реальность и практика (Социально-философский анализ): Дис. ... докт. филос. наук. – Ростов-на-Дону, 2001; *Сохань И.В.* Повседневность как универсальное основание человеческой культуры: Дис. ... канд. филос. наук. – Томск, 1999.

⁴ *Российская повседневность 1921–1941. Новые подходы: Докл. междунар. конф. (Санкт-Петербург, 16–19 авг. 1994 г.).* – Санкт-Петербург, 1995; *Демографическая модернизация, частная жизнь и идентичность в России: Докл. междунар. конф. (Москва, 27–28 февр. 2002 г.).* – Москва, 2002.

⁵ *Кнабе Г.С.* Диалектика повседневности // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.27.

⁶ *Гуревич А.Я.* К пониманию истории как науки о человеке // Историческая наука на рубеже веков / Отв. ред. А.А.Фурсенко. – Москва, 2001. – С.166.

⁷ *Куденко Я.Н.* Указ. соч. – С.3.

⁸ Там же. – С.34.

⁹ *Золотухина-Аболина Е.В.* Указ. соч.

¹⁰ *Лосев И.* Апология обыденности, или Реквием по утопии // Императивы человечности. – К., 1987. – С.53.

¹¹ *Берк П.* Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання / За ред. Пітера Берка. – К., 2004. – С.17.

¹² *Лотман Ю.М.* Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства XVIII – начала XIX вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.10.

¹³ Там же. – С.3.

¹⁴ *Удод О.А.* Про історію повсякденності // Бористен. – 2000. – №4; *Його ж.* Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – №3. – С.6–15.

¹⁵ *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник.* – К., 2002. – С.291–292.

¹⁶ *Пушкарёва Н.Л.* Предмет и методы изучения повседневности // Этнографическое обозрение. – 2004. – №1.

- ¹⁷ Философия / Под ред. Е.В.Золотухиной-Аболиной. – Ростов-на-Дону, 1997. – С.390, 391.
- ¹⁸ Золотухина-Аболина Е.В. Указ. соч. – С.7.
- ¹⁹ Там же. – С.8, 12, 15.
- ²⁰ Тош Д. Стремление к истине. – Москва, 2000.
- ²¹ Черкасов Г.К. Социальная закономерность и образ жизни. – Иркутск, 1985; Козьякова М.И. Эстетика повседневности. Материальный быт и культура Западной Европы XV–XIX вв. – Москва, 1996.
- ²² Анциферова В.А. Психология повседневности: жизненный мир личности и техника её бытия // Психологическая жизнь. – 1994. – Т.14. – №2. – С.5.
- ²³ Куденко Я.Н. Указ. соч. – С.161; Лосев И. Указ. соч. – С.55, 59.
- ²⁴ Куденко Я.Н. Указ. соч. – С.161.
- ²⁵ Антипина В. Повседневная жизнь советских писателей. 1930–1950-е гг. – Москва, 2005. – С.8.
- ²⁶ Анчел Е. Этнос и история. – Москва, 1988. – С.91–108.
- ²⁷ Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигель рациональности // Социологос. – Москва, 1991. – Вып.1. – С.39–51.
- ²⁸ Лотман Ю.М. Поэтика бытового поведения в русской культуре // Лотман Ю.М. Избранные статьи: В 3-х т. – Таллинн, 1992. – Т.1. – С.249.
- ²⁹ Цит. за: Кром М.М. Повседневность как предмет исторического исследования // История повседневности: Сб. науч. работ. – Санкт-Петербург, 2003. – Вып.3. – С.10–11.
- ³⁰ Кнабе Г.С. История. Быт. Античность // Быт и история античности. – Москва, 1988. – С.27.
- ³¹ Ястребицкая А.Л. Повседневность и материальная культура средневековья // Одиссей: Человек в истории. 1991. – Москва, 1991. – Вып.3. – С.98.
- ³² Кнабе Г.С. Диалектика повседневности // Вопросы философии. – 1989. – №5. – С.27
- ³³ Кром М.М. Историческая антропология. – Санкт-Петербург, 2000. – С.18–19; Бирюкова А.Б. История повседневности: историографическая ситуация и ряд методологических проблем. – Москва, 2000; Гуревич А.Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы истории. – 1988. – №1. – С.56–70; Бессмертный Ю.Л. Частная жизнь: стереотипное и индивидуальное. В поисках новых решений // Человек в кругу семьи. – Москва, 1996. – С.11–19; Репина Л.П. Выделение сферы частной жизни как историографическая и методологическая проблема // Там же. – С.20–34; Пушкирёва Н.Л. «История повседневности» и «история частной жизни»: содержание и соотношение понятий // Социальная история: Ежегодник. 2004. – Москва, 2005. – С.93–112.
- ³⁴ Кром М.М. Повседневность как предмет ... – С.12.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Шютц А. Структуры повседневного мышления // Социс. – 1988. – №2. – С.129–138.
- ³⁷ Риккерт Г. Философия жизни. – К., 1998.
- ³⁸ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992. – С.6.
- ³⁹ Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – Москва, 1995. – С.38.
- ⁴⁰ Пушкирёва Н.Л. Предмет и методы изучения... – С.14.
- ⁴¹ Её же. «История повседневности»... – С.96.
- ⁴² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. – Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995.
- ⁴³ Лелеко В.Д. Пространство повседневности в европейской культуре. – Санкт-Петербург, 1997.
- ⁴⁴ Оболенская С.В. История повседневности в современной историографии ФРГ // Одиссей: Человек в истории. 1990. – Москва, 1990. – С.182–198.
- ⁴⁵ Людтке А. Что такое история повседневности? Её достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник. 1998/1999. – Москва, 1999. – С.77–100.
- ⁴⁶ Пушкирёва Н.Л. Предмет и методы изучения ... – С.13.
- ⁴⁷ Там же.
- ⁴⁸ Hoffman David I. Stalinist values: The Cultural Norms of Soviet Modernity (1917–1941). – Ithaca and London, 2003. – 247 p.; Sarah Davies. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, propaganda and dissent, 1934–1941. – Cambridge, 1997; Lewin Moshe. The

Making of Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia (New York, 1985); Wendy Z. Goldman. Women, the State and Revolution: Soviet Family Police and Social life, 1917–1936. – New York, 1993. – Chap.1; Lynne Viola. «Introduction» in Contending with Stalinism: Soviet Power and Popular Resistsens in the 1930s. – Ithaca, 2002. – P.9–13.

⁴⁹ Горинов М.М. Проблемы социальной истории и повседневность «страны героев» // Исторические исследования в России: тенденции последних лет. – Москва, 1996. – С.268–273; Революция и человек: Быт, нравы, поведение, мораль. – Москва, 1997; Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города: 1920–1930 годы. – Санкт-Петербург, 1999; Соколов А. Повседневная жизнь советских людей в 1920–е годы // История. – 1997. – № 29/30; Осокина Е.А. Иерархия потребления. О жизни людей в условиях сталинского снабжения. 1928–1935. – Москва, 1993; Её же. За фасадом «сталинского изобилия». Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. – Москва, 1998; Её же. Люди в годы первых пятилеток: способы и стратегии выживания // История. – 1997. – №19.

⁵⁰ Рожков А. Беспризорники // Родина. – 1997. – №9. – С.70–76; Его же. Лучше хулиганом быть, чем любовь разводить (Переход к совместному школьному обучению в 1920-е гг.) // Родина. – 2004. – №3. – С.41–46; Лебина Н. «Надо, Федя, надо...» // Родина. – 2005. – №2. – С.88–93.

⁵¹ Аптекарь П. «Вот такая вот зараза, девушка моей мечты...» // Родина. 1998. – №9. – С.77–80; Максимова Т. На кой чёрт регистрировать брак? Если ... можно и так // Родина. – 2004. – №11. – С.83–87; Исаев В. И всюду страсти роковые. Любовь на фоне социалистической стройки // Родина. – 2004. – №4. – С.67–69.

⁵² Осокина Е. Чужаков в магазин не пускать (О переboях с продовольствием) // Родина. – 1995. – №12. – С.68–72; Лебина Н. «Папа, отдай деньги маме» // Родина. – 1996. – №12; Твердюкова Е. «Кто раньше ел, тот и сейчас будет, а мы только смотрим» (Продовольственное обеспечение Ленинграда во второй половине 1930-х гг.) // Родина. – 2006. – №6. – С.80–84.

⁵³ Лебина Н. Белая фея, или как наводили марафет в Советской России // Родина. – 1996. – №9; Её же. Коммунальный, коммунальный, коммунальный мир // Родина. – 1997. – №1. – С.16–20.

⁵⁴ Кирсанова Р. Стиляги. Западная мода в СССР // Родина. – 1998. – №8. – С.72–75; Лебина Н. «Оксфорд сиреневый и жёлтые ботиночки» (Мода ленинградцев и москвичей 20–30-х гг.) // Родина. – 1994. – №9. – С.71–74; Кирсанова Р. «Гимнастерка», «джимми» и «полпред» // Родина. – 1997. – №11. – С.46–52.

⁵⁵ Лебина Н. За последней чертой (Об истории возникновения крематория и самоубийствах) // Родина. – 1994. – №8; Её же. Лёнька Пантелеев – сыщиков гроза // Родина. – 1995. – №1; Лебина Н., Шкаровский М. Деталь ночного пейзажа. Кое-что из мира проституток Санкт-Петербурга и Ленинграда // Родина. – 1994. – №1.

⁵⁶ Див.: Лебина Н. Словарь повседневности // Родина. – 2005. – №3, 5, 6; 2006. – №2, 3, 5.

⁵⁷ Андреевский Г.В. Повседневная жизнь Москвы в сталинскую эпоху (20–30-е годы). – Москва, 2003; Игнатова Е. Записки о Петербурге. Жизнеописание города со времён основания до 40-х годов XX века. – Санкт-Петербург, 2005. – С.721–767; Утехин И. Очерки коммунального быта. – Москва, 2004.

The author of the article makes an attempt to analyze modern views of Ukrainian and foreign, first of all of Russian historians, on the problem of commonness. The article reviews modern scientific definitions of the subject in historical, sociological, cultural, philosophical literature and also proposes a short excursus of the formation of the history of commonness as a separate branch of historical research.

Джеймс МЕЙС*

ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1933 Р. В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ЩО СТАЛОСЯ Й ЧОМУ?

Наукова спадщина Джеймса Мейса вражає своїми масштабами. Щоправда, у резюме¹ з притаманною йому скромністю він перелічив 4 публікації-книжки, які написав сам і у співавторстві. Це – «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933», «Голод у радянській Україні 1932–1933: меморіальна виставка» (у співавторстві з Оксаною Процик і Леонідом Герецем), «Доповідь Конгресу. Комісія з дослідження голоду в Україні» (за участю Олі Самійленко), «Проект усної історії Комісії з дослідження голоду в Україні», «Національний комунізм: трагічні ілюзії» (у співавторстві з Маєм Панчуком). Дж.Мейс додав у своє резюме вибірково «список статей, брошур, передмов тощо». Насправді вічний трудоголік – автор сотень публікацій, що вийшли друком у різні часи у різних країнах окремими виданнями, у часописах і в газетах. Навіть для того, щоб укласти бібліографічний покажчик його праць, потрібна велика ретельна робота.

Цінність спадщини Джеймса Мейса визначається передусім тим, що майже двадцять п'ять років свого життя він повністю присвятив Україні та українцям. Це – частка нашої національної духовної скарбниці кінця ХХ і початку ХХІ ст.

Перший крок на шляху до осмислення творчості великого американиця і патріота України після його смерті зробила газета «День», в якій він від 1998 р. і до останніх днів життя працював консультантом, а насправді співредактором англомовного щотижневого дайджеста «Day». Співробітники газети власним коштом видали українською та англійською мовами збірник, присвячений Джеймсу Мейсу (День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005), до якого увійшли його численні публіцистичні статті, опубліковані у цій газеті (на жаль, не завжди у досконалому перекладі), і спогади про нього².

Однак це – лише дециця його творчості, остання сторінка творчої біографії людини, яка в сутності виявилася майже незатребуваною у постгеноцидному українському суспільстві. «Головну справу свого життя Дж.Мейс розпочав і завершив у 80-х рр. минулого століття, – відзначає заступник директора Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук С.Кульчицький. – Усе зроблене потім потопає у пільмі, створюваній контрастом з яскравим світлом, що йде з 80-х рр. – зоряного часу його життя. У ті роки він увірвався в українську історію і залишився в ній назавжди»³.

Джеймс Мейс був піонером у дослідженні двох важливих явищ сучасної української історії. Його фундаментальна докторська дисертація «Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм в радянській Україні, 1918–1933»⁴, що вийшла друком у видавництві найпрестижнішого у США і на Заході Гарвардського університету, – перше наукове дослідження з цієї теми у зарубіжній та українській історіографії.

Другою темою, що, зрештою, стала покликом життя Дж.Мейса, був голодомор. Як виконавчий директор і фактично ключова фігура конгресово-президентської Комісії з дослідження голоду в Україні (1986–1990 рр.) він із невеликою групою співробітників підготував згадану вже доповідь Конгресу США. На основі

* Джеймс Мейс (англ. James Mace) – історик, політолог, журналіст, дослідник голодомору в Україні. У 1986–1990 рр. Дж.Мейс був виконавчим директором конгресово-президентської Комісії з дослідження голоду в Україні.

глибокого аналізу архівних документів, праць дослідників із діаспори, книг американських та англійських журналістів, дисидентської радянської літератури, матеріалів радянської української преси та інших джерел було зроблено висновки щодо причин і наслідків голодомору. Головний із них – «Йосип Сталін і його оточення вчинили геноцид проти українців у 1932–1933 рр.»⁵. Ця доповідь – начне свідчення того, що найважливіше для історика – не кількість доступних йому джерел, а інтелектуальний рівень і моральний стимул – прагнення докопатися до історичної правди.

Дж.Мейс виявив себе не тільки видатним дослідником історії України, а і її творцем. Доповідь Комісії стала першим визнанням на державному рівні (до того ж, найвпливовішою у світі демократичною країною) великого голоду в Україні 1932–1933 рр. актом геноциду, вчиненого комуністичним режимом проти української нації. Це означало не тільки початок переосмислення американською політичною елітою подій 55-річної давнини. На доповідь (ще до її виходу у світ) змушене було реагувати компартійне керівництво України, якому не лишалося нічого іншого, як відмовитися від повного заперечення великого голоду в Україні 1932–1933 рр. і заговорити мовою напівправди.

Іншим видатним здобутком Комісії стала публікація тритомника усної історії – понад 200 свідчень жертв голодомору. Цей унікальний документ і досі лишається наймасштабнішим з усіх подібних проєктів. Зважаючи на науково-методологічний рівень його виконання, це – повноцінне історичне джерело, що зберігає свою актуальність.

«УІЖ» подає першодруком у перекладі з англійської наукову розвідку Дж.Мейса «Штучний голод 1933 року в радянській Україні: що сталося й чому?»⁶, з якою він виступив на міжнародній конференції з голокосту і геноциду, що відбулася у Тель-Авіві 1982 р. Логічно почати осмислення наукової спадщини Джеймса Мейса саме з цього із двох причин. По-перше, дебют 30-річного співробітника Українського наукового інституту Гарвардського університету на престижному міжнародному форумі був важливою віхою в його біографії. По-друге (і це головне), на конференції у Тель-Авіві Дж.Мейс першим серед західних дослідників оприлюднив концепцію штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. як акту геноциду. До речі, ці два слова (і не тільки їх) він вимовив українською мовою.

Цікавий ще й інший факт. У передмові до збірника його видавець і організатор форуму Ізраел Чарни пише, що наукові розробки було відібрано для публікації з великої кількості наявних на основі двох головних критеріїв. За першим, пояснював він, представлені роботи, які «розширюють можливості відвернення геноциду у майбутньому». За другим – відбір наукових розвідок мав наочно продемонструвати «чудове міжфахове зібрання на конференції»⁷. Сам факт, що у цьому збірнику було опубліковано наукову розробку Дж.Мейса, свідчить, що він одразу увійшов до елітного міжнародного клубу дослідників геноциду.

У порядку денному конференції фігурували теми голокосту, вірменського геноциду 1915–1917 рр., геноциду ромів періоду Другої світової війни. Доповідь Дж.Мейса про штучний голод в Україні була єдиною на цю тему і вперше піднесла її на міжнародний рівень.

Наукова розробка молодого американського дослідника міжфахова сама по собі. Джеймс водночас виявив себе як історик і політолог. Він знаходить аналогії між геноцидом в Україні 1930-х рр. і подібним до цього явищем у полпотівській Камбоджі 1980-х рр., порівнює ставлення Кремля до України у період коренізації зі ставленням до Польщі після Другої світової війни⁸. Осучаснюючи тему, він прагнув привернути увагу до найбільшої національної трагедії України представників західного наукового світу, які традиційно вважали її частиною Росії і не виявляли інтересу до проблем бездержавного народу. Водночас він висвітлював

тему штучного голоду на тлі масштабного екскурсу у минуле. Дж.Мейс простежив історію українсько-російських відносин із погляду концептуально протилежного «возз'єднанню двох братніх народів»: деформований розвиток нації у ХІХ ст. (російськомовні міста та україномовні села), поразку національно-визвольних змагань у 1920-х рр., суперечливий процес коренізації, що завершився розстрілом українського Відродження; примусову колективізацію та ліквідацію «куркулів» як класу і, зрештою, методи штучного голоду в Україні.

На противагу багатьом українським історикам, для яких пріоритетним у тлумаченні причин і наслідків штучного голоду є економічний фактор, Дж.Мейс акцентує увагу на національному чиннику. Він визначає штучний голод як вид геноциду, метою якого «було знищення української нації як політичного фактору й суспільного організму»⁹.

На підтвердження своєї концепції Дж.Мейс наводить декілька аргументів. По-перше, мордування голодом українських селян як носіїв національної ідеї збіглося зі знищенням «української еліти – не тільки політичного керівництва, а й національної інтелігенції». По-друге, причетною до уявного заколоту СВУ комуністичний режим зробив Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) і змусив її оголосити про самоліквідацію¹⁰. По-третє, дослідник дійшов висновку, що «всі регіони, які постраждали від штучного голоду, були заселені національними групами, котрі, ймовірно, могли стати на заваді формуванню такого Радянського Союзу, який одразу після голоду створив Сталін, – політично однорідного децентровано російського спадкоємця царської імперії» (населення етнічно української Кубані та німців Поволжя)¹¹.

Наукова розробка Дж.Мейса про штучний голод в Україні, з якою він виступив у 1982 р. на міжнародній конференції з голокосту і геноциду, не втрачає актуальності й сьогодні. Вона збережеться навіть тоді, коли світова спільнота, зрештою, визнає голодомор актом геноциду української нації.

Суспільне значення наукової та громадської діяльності Дж.Мейса задля української справи неможливо переоцінити. Національно свідомою частиною нашого суспільства постійно звертатиметься до першоджерела історичної правди, яку чверть століття тому почав відкривати для світу великий американець і патріот України Джеймс Мейс.

¹ День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С.25–31.

² Див. також: Day and Eternity of James Mace Published by Ukrainian Press Group Ltd. – Kyiv, 2005.

³ День і вічність Джеймса Мейса. – С.310.

⁴ Див.: Mace James E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine 1918–1933. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983.

⁵ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine. United States Government Printing Office. – 1988. – P.7.

⁶ Mace James E. The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? // Toward the Understanding and Prevention of Genocide. Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide / Ed. Israel E.Charny. – Westview Press/Boulder and London, 1984. – P.67–83.

⁷ Ibid. – P.17.

⁸ Ibid. – P.67–69.

⁹ Ibid. – P.67.

¹⁰ Ibid. – P.80, 70.

¹¹ Ibid. – P.79.

Джеймс МЕЙС

ШТУЧНИЙ ГОЛОД 1933 р. В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ЩО СТАЛОСЯ Й ЧОМУ?

Те, що українці називають штучним голодом (the man-made famine) чи навіть українським голокостом, забрало від 5 до 7 мільйонів людських життів. За критеріями смертності й масштабами скоєного його можна зіставити з єврейським голокостом. Але це зовсім інший вид геноциду: його спонукою не було ані прагнення чистоти раси, ані спроба фізично знищити кожного українця. Метою, наскільки ми у змозі її зрозуміти, було знищення української нації як політичного фактору й суспільного організму. Домогтися цього можна було, не вдаючися до її повного винищення.

Близькими за аналогією є події, що відбулися після захоплення комуністами влади у Камбоджі. Там новий режим розв'язав масовий терор, вочевидь домагаючись повного знищення нації, яка досі існувала, щоб мати змогу змінити її за своєю подобою. Як в Україні, так і в Камбоджі геноцид здійснювали комуністичні режими, діючи під машкарою ідеології, згідно з якою підлеглі їм нації заповнили класові вороги. В обох випадках правлячі режими намагалися знищити їх або перетворити на аморфну масу, яку згодом можна було змінити так, як можновладці вважали за потрібне.

Щоб зрозуміти, що таке голод в Україні, необхідно передусім простежити історію російсько-українських відносин. Українці традиційно вважали російське панування над великою частиною території України не возз'єднанням двох братніх народів, як це намагалася зобразити сталінська й постсталінська історіографія (Тіллет, 1969 р.), а як історію тривалого гноблення (Брайчевський, 1975 р.). Справді, навряд чи можна стверджувати, що українська нація процвітала під російським правлінням. Її автономію було поступово скасовано, її православну церкву поглинули московити, її економічне зростання було надовго зупинено, її еліти асимільовано. Подібно до чехів після битви під Білою горою 1620 р., українці поступово ставали нацією, що майже повністю складалася з попів і селян. Вони – одна з небагатьох націй у світі, рівень письменності яких із XVII до XIX ст. включно фактично знижувався. У період із 1876 до 1905 рр. дійшло до того, що царі, намагаючись перервати відродження національної свідомості, навіть забороняли вживати українську мову писемно (Савченко, 1970 р.). Коли наприкінці XIX ст. в Україні будувалися підприємства і копальні, те, що селяни у центральному чорноземному регіоні Росії жили бідніше, ніж українські, було гарантією постійного масового притоку робочої сили з Росії на нові об'єкти. Отже, запізнілий розвиток їхньої власної країни оминув українців (це визнавав ще 1912 р. Порш). Ксенофобія чорної сотні знайшла благодатніший ґрунт серед росіян в Україні, ніж у будь-якій іншій частині імперії. Навіть ліберальна демократична російська інтелігенція відмовилася підтримати хоча б формально автономію українців. На той час, як 1917 р. російська імперія розпалася, в українських містах була, хоч і нечисельна, національна інтелігенція, що відіграло дуже важливу роль. Однак у своїй масі українці лишалися пере-

важно селянами, вони вважали розташовані на власній землі міста чужими громадами, заселеними іноземцями.

Українська проблема у радянській політиці

До 1917 р. Східною та Центральною Європою правили династії – політичні структури, що майже не мали стосунку до етнічних кордонів. Навіть Німеччина панувала над великими польськими територіями на Сході. Наприкінці війни Росія, Австро-Угорщина та Німеччина розпалися, на їхньому місці утворилися режими, які боролися між собою за національну незалежність і територіальні кордони. Оскільки російська імперія була значною мірою відновлена як СРСР, ми легко забуваємо, що то була перша династія, яка розвалилася. Зате 1917 р. на її території сформувалася неймовірно строката безліч національних урядів. Виникли незалежні національні держави: Польща, Фінляндія та балтійські країни. Україна, що за розміром території дорівнює Франції, а за чисельністю населення перевищує Польщу, була найбільшою серед тих країн, які не здобули незалежність. Війни російської революції закінчилися її поділом: центральна та східна Україна відійшли радянському режиму в той час, як західною Україною правила новостворена Польська Республіка.

Те, що міста України були переважно неукраїнськими, спонукало як росіян, так і поляків нехтувати національними прагненнями українського селянства і вважати країну своєю. На Сході це означало, що між двома революціями – російською, міською, та українською, селянською, виник конфлікт за ту ж саму територію (зразкові праці про українську революцію належать Решетару, 1952 р.; Гунчаку, 1971 р.). Боротьба за Україну була особливо запеклою, і навіть часткове припинення 1921 р. військових дій не принесло миру. Масова партизанська війна, яку в радянських джерелах назвали куркульським бандитизмом, затяглася після цього на роки (Кучер, 1971 р.; «Протибільшовицькі...», 1932 р.).

Перші більшовицькі режими були зухвало російськими у своїй одвертій ворожості до будь-яких прагнень українців та антиселянськими у своїй схильності насильно загнати землеробів у комуни та реквізувати їхню продукцію. Неспроможність російських більшовиків повністю підпорядкувати собі суспільство, якому вони себе нав'язали, спонукало їх до низки компромісів. Режим тримався на цьому до запровадженої наприкінці десятиріччя першої п'ятирічки. Вони терпимо ставилися до приватної економіки, у межах якої селяни мали змогу продавати надлишки своєї продукції, інтелектуальним і культурним діячам дозволялося висловлюватися більш-менш вільно, допоки їхня діяльність не була відвертим проявом нелояльності, а відповіддю на мінімальні вимоги колоній стала програма коренізації (Мейс, гл. 1, 2).

Український варіант цієї політики (українізація) сягнув далі, ніж у будь-якій іншій частині старої імперії. Вона надавала режиму суттєві вигоди і водночас приховувала в собі суттєві небезпеки. З одного боку, вона створювала довкола радянської України вкрай необхідну ауру легітимності, переконуючи багатьох видатних соціалістів повернутися з вигнання, і стимулювала прорадянський спротив у західній Україні. З іншого боку, вона сприяла безпрецедентному інтелектуальному й культурному творчому розвитку України, узаконювала існування національної свідомості у межах самого режиму. 1925 року нарком освіти Олександр Шумський вимагав, щоб українську радянську державу і компартію очолювали етнічні українці і щоб програму українізації було прискорено. Найпопулярніший український радянський письменник Микола Хвильовий закликав до культурної емансипації української літератури шляхом відмови від російського впливу та прийняття європейської моделі. Михайло Волубуєв – го-

ловний урядовець у справах політосвіти радянської України опублікував дослідження, яке засвідчувало, що за радянської влади Україна зазнавала не меншого фінансового визиску, ніж за царату, що її розвиток був спотворений спадщиною царського колоніалізму і вимагав, щоб Україна отримала змогу розвиватися як відносно автономна економічна ідентичність. Москву шокувало те, що такі вимоги висували комуністи, й вона вимагала їхнього осуду (див. Мейс, 1983, розд. 3–5).

Микола Скрипник – етнічний українець і старий більшовик, котрого Ленін відправив 1917 р. в Україну як свого особистого представника, сприяв засудженню так званих національних уклоністів. Однак, підтримуючи Сталіна у боротьбі проти Бухаріна, він домігся суттєвих поступок. Як стверджує останній, Сталін «купив» українців (тобто Скрипника), відкликавши свого намісника Кагановича. (Внаслідок цього Скрипник став потужною постаттю радянської української держави). Він здійснював політику, що сприяла його популярності серед українців. Можна стверджувати, що радянська Україна стала для СРСР того періоду тим, чим Польща була згодом для радянського блоку, – часткою ширшої спільноти, найбільш свідомої своєї національної відмінності, найбільш ревної щодо своїх прерогатив і найменш охочої йти за Москвою у вирішенні своїх внутрішніх справ (Мейс, 1983 р., розд. 6).

Сталін майже відразу відмовився від будь-якої обгородки зі Скрипником. Наприкінці 1928 р. зазнав нападок один із головних його ставлеників. Матвія Яворського – «сторожового пса» українських істориків осудили як уклоніста його російські колеги. Невдовзі стало очевидним: головною причиною усіх його ідеологічних «помилко» було те, що він трактував історію України як процес, відмінний від російської історії (Мейс, 1982 р.). Політичний підтекст був очевидний і зловісний: якщо Україна не мала своєї історії, то її не слід більше вважати окремою країною і ставитися до неї як до такої. Падіння Яворського було прямим нападом на Скрипника та на владу, яку він очолював.

Утім, нападки на Скрипника були другорядними порівняно з ширшим наміром. Схоже, уже тоді Сталін був налаштований знищити те, що зробило можливим існування особливого українського радянського режиму, української нації як фактора радянської політики.

Примусова колективізація передбачала війну проти селянства. Тож, ведучи широкий наступ проти нього, навряд чи мало політичний сенс потакати прагненням нації, яка лишалася переважно селянською. Вести наступ проти нації не означало завдати їй поразки. Тому нападки на тих, хто становив суспільну основу прагнень українців (селян. – А.С.), чинилися у тандемі з нападами на їхні еліти. Події, що відбувалися у містах і в селах, неможливо зрозуміти відокремлено: і те, й інше було складовою однієї політики, спрямованої на досягнення загальної мети.

Восени 1929 р. таємна поліція «викрила» змову так званої Спілки визволення України (СВУ). На лаві підсудних опинилося стільки членів Всеукраїнської академії наук (ВУАН), що довелося закрити цілі інститути. Причетною до мнимого заклоту зробили й Українську автокефальну православну церкву, змусили її оголосити про самоліквідацію. На судовому процесі 1930 р. підсудних звинувачували не тільки в участі у терористичному заклоті з метою вбивства вищих радянських керівників і в тому, що вони очолювали куркульське повстання задля створення за підтримки капіталістів незалежної фашистської держави, а й у діяльності, затаврованій як «підрив культури» – трактуванні української історії як національної, запровадження в українській мові неросійських термінів чи орфографії з правилами написання слів, що відрізняються від російської мови («Вісті ВУЦВК», 28 лютого – 9 березня 1930 р.). Коротко кажучи, розквіту української інтелігенції було покладено

край, а культурне самоутвердження українців ідентифікувалося із саботажем класових ворогів. Невдовзі у спілці з мнимими саботажниками звинуватять і самого Скрипника. Чистка української культурної еліти стала тривалим процесом. Наприкінці десятиліття приблизно 80% її представників змусили замовкнути (Лавриненко, 1959 р.).

Незважаючи на численні ідеологічні та бюрократичні заходи, спрямовані на піддрив його становища, Скрипнику вдавалося утримуватися, доки 1933 р. не досяг апогею голод. У січні Москва відрядила до України Постишева, який став фактичним диктатором Української республіки. Він ще енергійніше домагався вилучення зерна у селян і поразки Скрипника. 1 березня «Вісті ВУЦВК» повідомили про усунення Скрипника з посади й переведення його до управління економічного планування. 10 червня Постишев назвав його по імені, звинувативши, що той покриває націоналістичних уклоністів, винних у труднощах із хлібозаготівлями на селі, з якими зіткнулася влада. Цікаво зазначити, що у той час проти Скрипника висувалося єдине конкретне звинувачення: пропагування ним в українській мові літери «г» – прояву національної культурної відмінності об'єктивно нібито сприяло анексіоністським планам польських землевласників («Вісті ВУЦВК», 22 червня 1933 р.). Інші члени керівництва Компартії України наввипередки викривали інші прояви щойно виявленого «скрипниківського уклонізму». 6 липня 1933 р. Скрипник вчинив самогубство.

Колективізація сільського господарства

Незважаючи на здобутки українізації, переважна більшість українців у 30-ті рр. ХХ ст. займалася землеробством. Для них терпиме ставлення до приватного хліборобства за часів НЕПу та українізація були двома сторонами однієї медалі. І те, й інше насправді було необхідне в Україні, щоб задобрити ту ж саму соціальну групу – селянство.

У 20-х рр. ХХ ст. партія так сформулювала своє головне завдання в Україні: залучити на свій бік «сільські маси» загалом і сільську інтелігенцію зокрема. Існує достатньо доказів, які наводять на думку, що цей підхід, у кращому випадку, призвів до обмеженого успіху. Один із провідників режиму щиро зізнався: тих, хто був пов'язаний із режимом навіть найбезневиннішим чином, як, скажімо, сількорів, уникали сусіди (Затонський, 1926 р., с. 21).

В українському селі режим не почувався у безпеці. Це засвідчує той факт, що, скасувавши 1929 р. комбідни (комітети сільських бідняків) у Росії, він вважав за необхідне зберегти їх до 1933 р. в українському селі у дещо зміненому вигляді – як комнезами (комітети незаможників). До 1925 р. вони зберігали усі повноваження старих комбідів, здійснюючи державну владу без обрання сільрад. Під час колективізації та на ранніх стадіях голоду вони були головною опорою режиму на селі (Загорський, Стоян, 1960 р.). Причину їхнього остаточного скасування можна визначити за численними свідченнями тих, хто пережив голод. Заледве приховуючи радість, вони часто згадують, що після того, як члени комнезаму допомагали вилучати по селах харчові продукти, вони самі вмирили з голоду разом із сусідами, бо їх не забезпечували окремо харчами.

У 20-х рр. режим проникав у село, створюючи також щільну мережу таємних співробітників із політичною поліцією (сексотів). Згідно з одним свідченням, резиденти ОГПУ на районному рівні мали прикриття, що дозволяло їм іздити по селах, не викликаючи підозри.

Вони лише спостерігали, занотовували та підбирали ймовірні кандидатури для ОГПУ, і сповіщали владу. Особу, обрану для роботи майбутнім сексотом чи

агентом ОГПУ, викликали до окружного відділу ОГПУ. Начальник окружного відділу мав із ним «розмову», тримаючи на столі перед очима револьвер, і вимагав підписати зобов'язання. Від цієї миті сексот підтримував контакти за місцем проживання з агентом ОГПУ. Їхнє число коливалося залежно від числа мешканців, але всюди становило значну частку населення (Лутаревич, 1956 р., с.90).

Сексоти допомагали режиму визначати реальних і потенційних ворогів, тим самим значно посилюючи його позиції щодо селянства проти попередніх років, коли більшовики почувалися у селі як чужоземці, не маючи уявлення хто є хто. Режим був готовий будь-коли завершити справи, що дісталися йому у спадок від громадянської війни.

Політику «ліквідації куркулів як класу» й тотальної примусової колективізації сільського господарства було проголошено Сталінін 29 грудня 1929 р. та узаконено резолюціями ЦК 5 і 30 січня 1930 р. Як здійснювалися ці рішення в Україні? Зазвичай у село відправляли прибульця чи групу прибульців – уповноваженого або робітника-неукраїнця, завербованого як стотисячника, який мав повноваження забороняти будь-які дії місцевої влади або усувати її. Скликали сільські збори, на яких нова влада намагалася, часто безуспішно, залякати селян, змусити їх вступити до колгоспу і схвалити розкуркулювання. Прибулець вів місцевих членів комнезаму до господарств тих, хто підлягав експропріації, у них або забирали все добро, або ж викидали з хати на сніг всю родину. Розкуркулених часто уникали сусіди – під загрозою того, що на них чекає така ж доля, якщо вони допоможуть куркулю (Див., зокрема, Harvard University Refugee Interview Project Files; Black Deeds, 1955; Wogoray, 1983). Водночас зазвичай закривали місцеву церкву, а сільського священика й часто сільського вчителя арештовували або виганяли (Гришко, 1963 р.). Отже, розкуркулювання означало обезголовлювання селян, ліквідацію кращих землеробів і природжених сільських ватажків, усіх, хто міг повести селян на відсіч.

Примусова колективізація здійснювалася в Україні активніше, ніж у Росії. Спочатку різниця здавалася незначною, та, як засвідчує статистика рівнів колективізації в Україні та Росії, вона ставала дедалі суттєвішою.

	Україна	Росія
Кінець 1929 р.	8,6% селянських господарств	7,4% селянських господарств
Початок 1930 р.	65% селянських господарств	59% відсотків селянських господарств
Середина 1932 р.	70% селянських господарств	59,3% селянських господарств

Ця тенденція тривала до повної ліквідації приватного сектору в сільському господарстві: до 1935 р. в Україні було колективізовано 91,3% усіх селянських господарств у той час, як Росія не досягла 90% позначки й до кінця 1937 р. (Гришко, 1963 р.). Вищий рівень колективізації в Україні лише частково пояснюється тим, що більшого значення надавалося найважливішим регіонам із виробництва зерна. «Пролетарська правда» так підсумовувала 22 червня 1930 р. завдання: «Знищити соціальну основу українського націоналізму – приватне сільське господарство».

Селяни відповіли спротивом. Це очевидно навіть із радянських джерел. Як пише А.Ф.Шмига, число «зареєстрованих терористичних акцій куркулів» (режим охрестив куркулем практично кожного селянина, незалежно від того, чи то був куркуль, чи його прибічник) збільшилося в Україні з 1927 по 1929 рр. учетверо. 1929 р. було зареєстровано 1262 акції (Чмига, 1967 р.; Чмига, 1974 р.). У першій половині 1930 р. надійшло більше повідомлень про «тероризм», ніж за весь попередній рік – понад 1500 (Крикуненко, 1970 р.). Подаль-

ших цифр немає. Мабуть, вони зросли настільки, що чиновники були вже неспроможні вести рахунок. Утікачі, які працювали у селі, розповідають, що знаходили своїх колег із розпоротими животами і з вухами, набитими колосками пшениці (Кравченко, 1946 р.). Траплялося чимало випадків, коли селянки, можливо, сподіваючись на те, що їх не заарештують, самі виганяли представників місцевої влади, повертали собі пограбоване і розпускали колгосп. Це явище дістало назву бабських бунтів (Правобережний, 1951).

Якими б не були сподівання режиму на початку кампанії, перехід від одноосібних до великих колективних господарств призвів радше до вилучень, а не до розвитку виробництва. Зігнати худобу та зібрати інвентар одноосібників у центр села і оголосити, що вони переходять у спільну власність, аж ніяк не означало збільшити обсяг виробництва. Зате колективне збирання врожаю надавало режиму можливість значно більшого контролю над селянами та виробленою ними продукцією. Забрати все намолочене з одного току набагато легше, ніж шукати його в окремих господарствах. Ось чому в той час, як продуктивність сільськогосподарського виробництва знижувалася, обсяг зерна, що потрапляв у розпорядження держави («товарного») збільшувався. Хоча 1932 р. він був у Радянському Союзі значно меншим, ніж 1927 р., обсяг «товарного» зерна у два з половиною рази перевищував рівень 1927 року (Ясний, 1949 р.).

На Заході поглиблювалася економічна депресія, ціни на сільськогосподарську продукцію різко впали проти цін на промислові товари. Натомість план економічного розвитку СРСР ґрунтувався на тому, щоб сплачувати за імпортовані промислові товари виручкою від продажу зерна. Виявилося, що закупівля якогось агрегату коштує в зерновому еквіваленті набагато більше, ніж раніше. Це стало стимулом посиленої експлуатації селянства (Голубничий, 1958 р.).

Штучний голод в Україні

Події 1930 р. у Казахстані, схоже, дали відповідь Сталіну на дилему – як отримати більше продукції і водночас впоратися з бунтівними селянами. Казахи, які займалися переважно кочовим скотарством, «вітали» колективізацію повним забоем худоби. Унаслідок цього їх вимерло стільки, що, згідно з переписом населення 1939 р., їхня чисельність зменшилася з 1926 р. на 21,9% (Козлов, 1975). Зате після цього опір припинився. Урок полягав у тому, що голод може бути ефективною зброєю, яку буде застосовано проти українців.

Українську республіку обклали квотами постачання зерна, які набагато перевищували її частку загального збору в СРСР. Хоча Москві було відомо, що колективізація призвела до безладдя у сільському господарстві України, її змусили постачати у 2,3 рази більше зерна, ніж найурожайнішого перед колективізацією року. 1930 р. з України було вивезено 7,7 млн. т зерна – 33% із 23 млн. т врожаю. Хоча Україна виробляла тільки 27% усього збіжжя, зібраного в СРСР, її частка у заготівлі зерна становила 38%. 1931 р., незважаючи на зменшення врожаю, Москва дотримувалася тієї ж квоти навіть після того, як стало очевидно, що було зібрано тільки 18,3 млн. т і майже 30% врожаю втрачено під час жнив. Уже тоді вимальовувалися контури політики, що зумисне вела українське село до катастрофи (Голубничий, 1958 р.).

Виявилося, що квоту 1931 р. неможливо виконати: в Україні можна було зібрати лише 7 млн. т. У травні 1932 р. квоти на постачання зерна були знижені для союзу загалом, а внаслідок так званої травневої реформи квоту України зменшено до 6,5 млн. т. Та навіть це набагато перевищувало можливості республіки (Гришко, 1963 р.). 1932 р. врожай пшениці становив менше, ніж

дві третини врожаю 1930 р. Та він був більшим, ніж у найгірший рік перед колективізацією, коли голоду, однак, не було (Ганжа, 1963 р.). Москва наполягала на виконанні квот. Через часті нападки на опортуністів місцевого рівня, які «не хотіли бачити куркулів у своєму середовищі (як вони могли їх бачити, якщо менш як рік тому самі відправили «куркулів» до Сибіру?), неважко було уявити долю тих, хто не виконав своїх квот (див., наприклад, «Вісті ВУЦВК», 16 серпня 1932 р.).

Проти селян використовували драконівські заходи. Закон про недоторканість соціалістичної власності, ухвалений на союзному рівні 7 серпня 1932 р., передбачав страту, а за пом'якшуючих провини обставин – 10-річне ув'язнення в ГУЛАГу кожному, хто підібрав на прибраному полі колосок зерна або надкусив цукровий буряк. Друга його частина передбачала ув'язнення від 5 до 10 рр. у концтаборі для колгоспників за спробу змусити інших вийти з колгоспу. Упродовж 1932 року радянські суди винесли вирoki згідно з цим декретом приблизно 20% засуджених. Сталін називав його у той час «основою соціалістичної законності» (Конквест, 1968 р.).

В Україні постанова від 6 грудня 1932 р. виокремлювала шість сіл, які нібито саботували поставки зерна. «Чорний список», встановлений цим декретом, невдовзі було розширено у гуртовий спосіб. Це означало повну економічну блокаду сіл, які не постачали відповідної кількості зерна. У ньому передбачалося, зокрема, негайне закриття державних і кооперативних крамниць, вивезення з села товарів, повну заборону торгівлі у цих селах колгоспами, колгоспниками і селянами-одноосібниками, зокрема, основними споживчими товарами і продуктами харчування, припинення та негайне скасування усіх кредитів і позик, повну чистку всього кооперативного та державного апарату, чистку від усіх «сторонніх елементів» і «саботажників», які займаються хлібозаготівлями у колгоспі. У той час це було рівнозначно смертному вирoku голодом («Вісті ВУЦВК», 8 грудня 1932 р.).

Ті, хто пережив голод, змальовують жнива 1932 р. не як неврожайні, а в гіршому випадку як посередні, а в деяких місцях навіть щедрі. Коли у серпні здійснювалася перша кампанія поставок, у багатьох районах переважна більшість селян виконала норми. У жовтні було накладено нове стягнення, що становило половину попереднього. Тяглові бригади нишпорили повсюди і забирали все, що могли знайти. Після третього стягнення в селах не лишилося нічого. Уже не було ані їжі, ані насіння для посіву (Правобережний, 1951; див. також файли проекту інтерв'ю з біженцями Гарвардського університету (ШБГУ).

Існує стільки свідчень страхітливого життя у сільській Україні, що повну картину неможливо представити. У деяких районах люди почали пухнути з голоду ще навесні 1932 р., та найжахливішою була зима 1932–1933 рр. Ті, хто вижив, розповідають про масову загибель від голоду, масові поховання у ямах, про вимирання цілих сіл, про бездомних дітей і дорослих, які юрмилися у містах у пошуках їжі, про людей, які намагалися вижити, харчуючись листям і гілками дерев, про залізничні станції буквально переповнені селянами, які вмирили, жебракуючи лежачи, бо не в змозі були встояти на ногах (ШГБУ; Black Deeds, 1955; Woropa, 1983). Ці свідчення широко підтверджують численні західні експерти (Амменде, 1936 р.; Маггеридж, 1934; Чемберлін, 1934; а також усні бібліографічні джерела Далримпла, 1960–1964 рр.; Підгайного, 1973 р.). Багато хто, щоб урятуватися від голодної смерті, намагався перебратися через кордон у Росію, де можна було дістати хліб. Іван Майстренко – колишній радянський функціонер і редактор газети згадував про два села, розташовані на протилежних берегах ріки, яка розділяла Україну й Росію. Уночі українські селяни перепливали її, щоб вранці купити хліба, бо його можна було дістати тільки на російському березі (Майстренко, 1958 р.). Щоб обмежити голод

територією України, політична поліція встановила вздовж залізничних колій контрольні-пропускні пункти. Голодуючих не допускали в Росію і ніхто не міг доставити звідти в Україну продукти харчування (Вербицький, 1952 р.). Це означало *de facto* внесення до «чорного списку» всієї радянської України, тобто її економічну блокаду.

Наочне уявлення про страхітливе життя на селі постає з файлів Harvard University Refugee Interview Project, здійсненого на початку 50-х рр. ХХ ст. Слід підкреслити, що в інтерв'ю не виокремлювалася тема голоду, та опитувані самі торкалися її, розповідаючи історії свого життя.

Ось типове свідчення (ПБГУ. – Спр. 128):

«...1933 р. в Україні був голод. На наших очах люди конали на вулицях. Було жахливо бачити мертву людину. Вона й досі переді мною, навіть, коли я заплющую очі. У нашому селі була невеличка церква, службу у ній не правили, і ми там гралися. Пам'ятаю, як туди зайшов чоловік. Він ліг, дивлячись широко відкритими очима, і помер на місці. Він був невинною жертвою радянського режиму, хоча й не був куркулем. Голод – наслідок радянської політики».

Інші свідчення образніші. Скажімо ось це, що належить росіяниці (ПБГУ. – Спр. 373):

«У 1932–1934 рр. я була членом комісії, яку відправили інспектувати стан свердловин. Ми мали відвідати село, перевірити, чи правильно встановлені стовбури, і я побачила там те, чого не бачила ніколи у житті. Я побувала у селах, де не було не тільки людей, а навіть собак і котів. Пам'ятаю випадок, який чи забуду колись. У мене завжди стоятиме перед очима, як ми зайшли у село. Відчинили двері убогої хати. Там лежав чоловік. Мати й дитина вже померли. Батько вирізав шматочок м'яса з-поміж ніг свого сина, та й сам помер. Під час поїздки ми зіткнулися і з іншими подібними випадками».

Такі страхіття не обмежувалися селом. Людоїдство було поширене навіть у містах. Один робітник засвідчив (ПБГУ. – Спр.513):

«Пам'ятаю випадок, що стався 1933 р. Я був у Києві. Прийшов на бесарабський базар. Там побачив жінку з валізою. Вона відкрила валізу й виставила на продаж товар: холодець за п'ятдесят карбованців. Голодний чоловік купив порцію і почав їсти. Він помітив у холодці людський палець, почав лаяти жінку й щосили верещати. Підбігли люди, зібралися навколо неї і, побачивши, що то була за їжа, відвели її до міліції (поліції. – Дж.М.). Там два енкеведисти підійшли до неї і замість того, щоб вжити заходів, розреготалися: «Ти що, вбила куркуля? Молодець! Після цього її відпустили».

Про бачене розповідали не тільки прості люди. У той час голод був звичайною темою розмов у середовищі еліти і закордонних кореспондентів. Деякі про це повідомляли. Одне зі свідчень, що не втрачає цінності, хоч воно й переказане, належить Хрущову. Він писав у неофіційних мемуарах:

«Мікоян розповів мені, що товариш Демченко – перший секретар Київського обкому партії якось зустрівся з ним у Москві. Ось що сказав Демченко: «Анастасе Івановичу, чи товариш Й.Сталін, чи хтось у Політбюро знає, що відбувається в Україні? Якщо ні, я вам підкажу. У Київ нещодавно прибув потяг, навантажений трупами людей, які вмерли з голоду. Трупи підбирали на усьому шляху від Полтави до Києва...» (Хрущов, 1970 р., с.73–74).

Звичайно, Сталін про це знав. 1932 р. Терехов – секретар ЦК КП(б)У розповів йому про голод у Харківській області. Сталін звинуватив його у тому, що той розповідає йому казки (Медведев, 1972 р.). Пізніше командувачі Чорноморського флоту та Київського військового округу висловлювали Сталіну протести й також отримали відсіч (Плющ, 1977 р.).

Згідно з даними радянського перепису населення 1939 р., число українців в СРСР зменшилося від часу останнього офіційного перепису 1926 р. більш як

на 2 млн. чи на 9,9%. Між 1897 та 1926 рр. українське населення, незважаючи на демографічні катастрофи Першої світової війни, революцію, громадянську війну та голод 1921 р., щорічно зростало пересічно на 1,3% (Люїс, 1975 р.). У 1958–1959 рр. українське населення в СРСР мало природний приріст 1,39%, хоча до 1969 р. він уповільнився до 0,6% (Наулко, 1965 р.; Наулко, 1975 р.). Офіційна радянська статистика засвідчує незначне зменшення приросту населення радянської України напередодні колективізації з 2,45% 1924 р. до 2,15% 1928 р. Та навіть за різкого погіршення умов життя він все ще становив 1,45% 1931 р., коли статистичні дані перестали публікувати (Наулко, 1965 р.). Оскільки українці мешкали переважно у сільській місцевості, де природний приріст населення завжди був вищий, він, певно, був де-що вищий за ці цифри.

Масштаби демографічної катастрофи, якої зазнали українці, особливо різкі, коли порівняти чисельність населення трьох східнослов'янських націй і СРСР у цілому (Козлов, 1975 р.).

	чис. нас. 1926 р.	чис. нас. 1939 р.	Зміни у %
СРСР	147.027.900	170.557.100	+15,7
росіяни	77.791.100	99.591.500	+ 28
білоруси	4.738.900	5.275.400	+11,3
українці	31.195.000	28.111.000	-9,9

Особливо важливе у даному разі порівняння з білорусами. Вони мали нижчий, ніж українці, приріст населення, нижчий рівень письменності, порівняно слабші традиції національного самоутвердження. Тож їхній природний приріст мав бути менший, і вони мали б бути вразливішими до тиску асиміляції. Оскільки їхня доля з політичного погляду була схожою на долю українців, і вони зазнавали, власне, такого ж тиску асиміляції, слід було очікувати, що чисельність українців зростатиме швидше, ніж чисельність білорусів. Їхні долі відрізняються у той період тільки тим, що радянська Україна постраждала від голоду, а Білорусія – ні. Отже, єдина причина різниці у демографічному становищі – голод. Якби не голод, то чисельність українців зросла б більше, ніж чисельність білорусів. Тож на основі перепису населення 1939 р. можна визначити, що голод 1933 р. забрав життя від 5 до 7 млн. українців.

Цілком імовірно, що більше. Перепис населення 1937 р. так і не було оприлюднено, оскільки тих, хто його готував, звинуватили у спробі саботажу ідеї будівництва соціалізму в одній країні «шляхом зумисного недорахування» радянського населення (Суварін, 1939 р.). Ті, хто прийшов їм на зміну, напевно, знали про недоліки, виявлені у роботі їхніх попередників, і, логічно вважати, прагнули уникнути будь-яких підозр у тому, що вони припустилися подібних недоліків у своїй роботі. Зрештою, нікому не хочеться, щоб його розстріляли.

Вищі цифри смертності наводять західні дослідники, які стверджують, що отримали їх неофіційно від радянських урядовців. Адам Тодел свідчив, що Скрипник розповідав йому про 8 млн. померлих в Україні й на заселеному переважно українцями Північному Кавказі. Коли М.Скрипник вчинив самогубство, голод ще тривав. Інші радянські урядовці називали йому цифру від 8 до 9 млн. померлих в Україні й на Північному Кавказі та ще мільйон чи більше в інших регіонах (Тодел, 1935). Британський психолог Вільям Горслі Гант, який учився з Павловим, стверджував, що, за деякими свідченнями, загинули, імовірно, 15 млн. (Савка, 1982 р.). Згідно з Джоном Коласкі – українським канадцем і колишнім комуністом, якого відправили на навчання у вищу партійну

школу ЦК КП(б)У, видатний український поет розповідав йому, що у таємній доповіді ЦК йшлося про загибель від голоду 10 млн. (Коласкі, 1970 р.).

Навіть Сталін якимось чином назвав ту ж саму цифру, хоч точно не сказав, що саме стільки людей померло. Черчилль відтворив таку розмову з ним під час Другої світової війни.

«Скажіть мені, – запитав я, – чи нести тягар війни так само важко, як здійснювати політику колективізації?»

Ця тема відразу викликала цікавість у маршала.

«Аж ніяк, – сказав він. – Колективізація була жахливою боротьбою».

«Я вважав, що для вас це було важко, – сказав я, – бо ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів чи великих землевласників, а з мільйонами маленьких людей».

«З десятками мільйонами, – сказав він, піднявши руки» (Черчилль, 1950 р., с.498).

Навіть, якщо ця цифра фігурувала у середовищі радянської еліти, насправді не було змоги вести точний підрахунок. Поширювалися інструкції, що вимагали реєстрації похорон, однак селяни вирішили, що мертві не бояться навіть ГПУ, і їх ховали, не турбуючись про дотримання формальностей.

Голод як зброя національної політики

Безперечно, що всі радянські селяни переживали 1933 р. важкі часи. Масово вмирили від голоду не тільки в Україні, а й на Північному Кавказі й у Поволжі. Та Північний Кавказ був переважно неросійським районом, заселеним українцями й кубанськими козаками, які 1917 р. підтримали Каледіна і надали перші бази антикомуністичній добровольчій армії Денікіна. На Волзі були розташовані так звані комуни волзьких німців, які вітали своїх співвітчизників під час окупації України 1918 р. Та у будь-якому разі рівень смертності був тут набагато нижчим, ніж в Україні та на Північному Кавказі. Суть у тому, що всі райони, які постраждали від штучного голоду, були заселені національними групами, котрі, ймовірно, могли стояти на заваді формуванню такого Радянського Союзу, який одразу після голоду створив Сталін, – політично однорідного доцентрово російського спадкоємця царської імперії. Голодом були охоплені не винятково головні зернові райони, як слід було б очікувати, якби його головною спонукуючою були економічні інтереси. Голоду не було у центральному сільськогосподарському районі Росії у той час, як в Україні він був на Волині й Поділлі, які навряд чи належать до головних зернових районів СРСР.

Деякі російські емігранти доводили, що географія голоду була по суті випадковою, і стверджують, що Росія не страждала від голоду, бо її населення спроможне було жити на картоплі. Справді, картоплі в Росії вирощували більше, ніж в Україні, і мешканці східної України їдять її менше, ніж росіяни чи західні українці. Можливо, це мало деякий вплив. Однак твердження, що це був головний чинник, сумнівні. Якби режим діяв не за національною спонукуючою, він, напевно, дозволив би ввозити в Україну хоча б «торбешникам» на потягах менш цінні харчові продукти – такі, як картопля. Насправді ж на контрольно-пропускних пунктах на російсько-українському кордоні не дозволяли ввозити в Україну навіть картоплю (хоч у той час і картопляне лушпиння було для українців рідкісним делікатесом). Висновок очевидний: радянську Україну *de facto* було внесено до економічного чорного списку, щоб, за словами Вільяма Генрі Чемберліна, подати українцям «урок безжалісним методом голоду» (1944 р., с.96).

Якщо поставити питання – які національні групи найімовірніше становили загрозу новому, доцентрово російському СРСР, який Сталін мав намір створити після голоду, висновок напрашується сам собою. То були українці – другі за чи-

сельністю після росіян, яким за часів Скрипника вдалося через українізацію домогтися чогось на кшталт сурогатної незалежності; кубанські козаки, які билися за Каледіна й Денікіна; німці, від яких у будь-якому майбутньому конфлікті можна було чекати, що вони вітатимуть своїх співвітчизників. Штучним голодом були охоплені саме ті території, на яких жили ці групи.

Програма коренізації завершується голодом. Видана невдовзі після цього, у листопаді 1934 р., постанова про вивчення історії в радянських школах засуджувала досі панівну «антипатріотичну» школу М.Н.Петровського, реабілітувала під новою машкарою історії СРСР російську історію, царів та їхніх поплічників. Ця докорінна зміна національної ідеології в СРСР допомагає пояснити що таке голод. Він став знаряддям приборкання найбільшої серед неросійських націй СРСР. Це допомагає також пояснити, чому на територіях, охоплених голодом, росіяни й неросіяни страждали однаково. Допоки Сталін не зламав неросіян як політичний фактор, накази місцевим чиновникам розрізняти національні групи на окремій території під час здійснення поставок зерна могли б створити для нього політичні неприємності. Отже, голод створювали на територіальній основі, запроваджуючи надмірні квоти для тих територій, на яких проживали «підозрілі» нації. На них однаково страждали усі селяни. Та на останніх стадіях голоду в Україні найбільш спустошені села заселяли росіянами. Щоб не вмерти разом із місцевим населенням, вони отримували спецпайки (Воропай, 1983).

Існують численні неофіційні заяви, в яких необхідність знищення українського націоналізму пов'язується з необхідністю «подолання труднощів у постачанні зерна» (евфемізм штучного голоду). 1933 р. в офіційних заявах проголошувалася потреба ліквідації українського націоналізму, оскільки у труднощах із постачанням зерна нібито винні націоналістичні «саботажники» (Постишев, 1934 р.). Чи одне міркування у той період з більшовицького погляду передувало іншому – немає реального значення. Це, немов приповідка про курку та яйце, – на запитання, що було першим – не існує відповіді, та й відповідати немає потреби. Ще 1925 р. Й.Сталін писав: «Національне питання є по суті справи питанням селянським (Сталін, 1946 р., Т.VII, с.72). Зважаючи на цей погляд, придушення селян раз і назавжди розглядалося як необхідна умова будь-якого остаточного розв'язання національного питання в СРСР.

У чому воно полягало? Українську еліту – не тільки політичне керівництво, а й національну інтелігенцію – було знищено. Це означало обезголовлення нації. З українізацією було покінчено. Число україномовних медіа та інституцій скорочувалося. Це означало поступову нову русифікацію міст і вигнання української нації назад, у село, звідки вона з'явилася, її «пасторалізацію». Голод викосив село, привчив його до покори. Водночас запровадження внутрішньої паспортної системи означало узаконене прикріплення сільського населення до землі. Це майже нічим не відрізнялося від старого кріпацтва. Примусова колективізація була трагедією для всього радянського селянства, та для українців то була особлива трагедія. Зважаючи на фактичне знищення міських еліт, вона означала ліквідацію їх як суспільного організму та політичного фактору, призведення їх до статусу, який німці зазвичай називали *naturvolk* (первісний народ – А.С.).

(Посилання подаються за системою, якої дотримувався Дж.Мейс – А.С.)

1. Ammende Ewald. Human life in Russia. London: Allen & Erwin, 1936.
2. The Black Deeds of the Kremlin: a White book. Toronto & Detroit: DOBRUS, 1955.
3. Брайчевский, М.Ю. Присоединение или воссоединение? Критические замечания по поводу одной концепции. У Романа Купчинского (Ed.). Национальный вопрос в СССР: сборник документов. Мюнхен: Сучасність, 1975, 62–125.

4. Chamberlin, William Henry *Russia's Iron Age*. Boston: Little, Brown 1934.
5. Chamberlin, William Henry *Ukraine: A Submerged Nation* New York: Macmillan 1944.
6. Шмыга А.Ф. XV съезд ВКП (б) о коллективизации сельского хозяйства и начале осуществления его решений на Украине. Вестник Московского университета. 1967, 6, 19–33.
7. Шмыга А.Ф. Колхозное движение на Украине. Москва: Наука, 1974.
8. Churchill, Winston S. *The Hinge of Fate*. Boston: Houghton Mufflin, 1950.
9. Conquest, Robert: (Edit.) *Agricultural Workers in the USSR*. London: Baily Head, 1968.
10. Dalrymple, Dana. *The Soviet Famine of 1933–1934*. *Soviet Studies*, 1964. 3, 250–284; 1965. 3, 471–474.
11. Ганжа И.Ф., Слынько И. И., Шостак П.В. В В.П.Данилов: (Edit.). *Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в советских республиках*. Москва: АН СССР, 1963.
12. Голубничий, Всеволод. Причины голоду 1932–1933 рр. Вперед: український робітничий часопис, 1958, 10, 1, 5–6.
13. Гришко, Василь. Москва сльозам не вірить: трагедія України 1933 р. з перспективи 30-річчя. New York: DOBRUS, 1963.
14. Harvard University Refugee Interview Project. Unpublished Files in Custody of the Russian Research Center, Harvard University.
15. Hunczak, Taras: (Ed.) *The Ukraine, 1917–1921: A Study in Revolution*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1971.
16. Jasny Naum *The Socialized Agriculture of the USSR: Plans and Performance*. Stanford University Press, 1949.
17. Khrushchev Nikita. *Khrushchev remembers*. Boston & Toronto: Little, Brown, 1970.
18. Kolasky, John. *The years in Soviet Ukraine*. Toronto: Peter Martin Associates, 1970.
19. Козлов В. И. Национальности СССР: этно-демографический обзор. Москва: Статистика 1975.
20. Kravchenko, Victor. *I chose Freedom: The Personal and Political Life of Soviet Official*. New York: Garden City Publishing, 1946.
21. Крикуненко, О.М. Боротьба Комуністичної партії за здійснення ленінського кооперативного плану (1929–1931). Львів: видавництво Львівського університету, 1970.
22. Кучер, О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. Харків: Видавництво Харківського університету, 1971.
23. Лавриненко, Юрій (Edit.). *Розстріляне відродження: Антологія 1917–1933*. Paris: Instytut Literacki, 1959.
24. Lewis, Robert A.; Howland, Richard H. & Clem, Ralph S. *The Growth and Redistribution of the Ukrainian Population of Russia and USSR: 1897–1970*. In Peter Potychnyj (Edit.), *Ukraine in the Seventies*. Oakville, Ontario: Ukrainian Academic Press, 1975, 151–175.
25. Lutarewytch P.A. *A resistance group in the Ukrainian underground, 1920–1926*. *Ukrainian review*: 1956, 1, 86–120.
26. Mace, James E. *Politics and History in Soviet Ukraine, 1918–1933*. *Nationalities Papers*, 1982, 1, 157–180.
27. Mace, James E. *Communism and the Dilemmas of the National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933*. Cambridge Mass: Harvard University Press, 1983.
28. Майстренко, Іван. До 25-річчя голоду 1933 р. Вперед: Український робітничий часопис 1958, 7, 1–2.
29. Medvedev, Roy A. *Let History judge; The Origines and Consequences of Stalinism*. New York: Knopf, 1972.
30. Muggerridge, Malcolm. *Winter in Moscow*. Boston: Little, Brown, 1934.
31. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистично-картографічні дослідження. Київ; Академія наук УРСР, 1965.
32. Наулко В.И. Развитие межэтничеких связей на Украине. – Киев: Наукова думка, 1975.
33. Pidhainy, Alexander. *A Bibliography of the Great Famine in Ukraine, 1932–1934*. *The New Review: A Journal of East-European History*, 1973, 4, 32–68.
34. Plyushch, Leonid. *History's Carnival: A Dissident's Autobiography*. New York & London: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1977.

35. Порш, Микола. Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалу першого вселюдського перепису. Літературно-науковий вісник, 1912.
36. Postyshev, Pavel. Soviet Ukraine today. New York: International Publishers, 1934.
37. Правобережний, Ф. 8.000.000: 1933-ий рік на Україні. Вінніпег: Наука і освіта, 1951.
38. «Протибільшовицькі повстання на Україні у 1921». Літопис червоної калини. 1932, 6, 9.
39. Reshetar, John. The Ukrainian Revolution; A Study in Nationalism, Princeton University Press, 1952.
40. Savchenko, Fedir. The Supression of Ukrainian Activities. Munich: Harvard URI, 1970.
41. Sawka, Jaroslav. American Psychiatrist: Fifteen Million died in the thirties» Famine. Ukrainian Quarterly, 1982, 1, 61–67.
42. Souivarine, Boris. Stalin: a Critical Survey of Bolshevism. New York: Longman, Green, 1939.
43. Сталин, И.В. Сочинения. Москва: Госполитиздат, 1946.
44. Tawdul, Adam. Articles in the New York American, August, 18–19, 1935.
45. Tillet, Lowel. The Great Friendship: Soviet Historian of the Non-Russian Nationalities. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1969.
46. Вербицький, М. (Edit.), Найбільший злочин Кремля: Створений советською Москвою голод в Україні 1932–1933 pp. London: DOBRUS, 1952.
47. VISTI VUTSVK. Kharkiv: daily Organ of the Soviet Ukrainian State.
48. Woropay, Olexa. The Ninth Circle: In the Commemoration of the Famine of 1933. Cambridge, Mass: Ukrainian Studies Fund, 1983.
49. Загорський, П.С., Стоян, П.К. Нариси історії комітетів незаможних селян. Київ: видавництво Академії наук УРСР, 1960.
50. Затонський, Володимир. Леніновим шляхом (промова на розширеній нараді сількорів газети «Радянське село»). Харків: Радянське село, 1926.

Переклад і публікація Аркадія Сидорука, члена правління Товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса.

В.В.Ададуров*

**КОНЦЕПЦІЯ ТРЬОХ ПОЛЬСЬКИХ КОРОЛІВСТВ РОЛАНДРА
ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЮ ДОКТРИНОЮ
ФРАНЦУЗЬКОГО УРЯДУ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812 р.**

Мовою оригіналу та в українському перекладі публікується меморандум французького «політичного письменника» Роландра, який на початку війни 1812 р. запропонував своєму урядові відновити Польщу як конфедерацію трьох королівств – Познанського, Литовського та Волинського. Зіставлення пропозицій Роландра з деклараціями та реаліями політики Франції щодо польського питання показує, що, порівняно з урядовими публіцистами доби Наполеона I, саме цей, на перший погляд малозначущий, автор зумів найповніше збагнути інтереси та принципи політики французького імператора у Східній Європі.

Поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. не лише змінили долю поляків, литовців, українців, білорусів, які мешкали на території цієї велетенської, різноманітної за звичаями, мовою, віруваннями країни, але й залишили глибо-

* Ададуров Вадим Валентинович – канд. іст. наук, доцент кафедри загальної історії Українського католицького університету (Львів), майстер-дослідник Практичної школи вищих досліджень (ЕРНЕ), Паризький університет (Сорбонна).

кий слід в ідейному та політичному житті тогочасної Європи. В оцінці більшості інтелектуалів того часу, поділи Польщі були прикладом аморальної політики, яку, усупереч основоположним принципам Просвітництва – «природних прав людини» та «суспільного договору», – здійснювали одіозні монархи Росії, Пруссії й Австрії. Типовий вихованець цього, наснаженого ідеями Вольтера, Шарля-Луї Монтеск'є, Жана-Жака Руссо, інтелектуального середовища, французький генерал Наполеон Бонапарт ще 1796 р. оцінив поділи Польщі як «акт несправедливості, котрий не має права на подальше існування»¹. У 1804 р., уже будучи першим консулом Французької республіки, Бонапарт заявив: «Поляки завжди були друзями Франції, і місія помститися за них випала саме мені. В Європі ніколи не буде стабільного миру, допоки Польське королівство не буде відновлене в його давніх межах, у цілковитій єдності. Терпець... Якщо я проживу ще 20 років, я, можливо, змушу Росію, Пруссію й Австрію повернути провінції, які вони тричі поділили між собою»². Неодноразово повторюючи цю думку на протязі своєї стрімкої політичної кар'єри, Наполеон проте вважав доречним маскувати нею власне прагнення до світового панування, на шляху до якого стояли держави, які поділили Річ Посполиту.

У 1811 р., після блискучих перемог над Пруссією й Австрією, імператор французів, король Італії, протектор Райнської та посередник Гельветичної конфедерації Наполеон I мав усі підстави вважати головною перешкодою на шляху до своєї мети Російську імперію³. Відтак, намагаючись подати зрозуміле загалу витлумачення причин війни 1812 р., Наполеон назвав її «польською», указуючи, що метою є звільнення земель колишньої Речі Посполитої з-під деспотичної влади «московських варварів»⁴. Наскільки сильним був вплив цього ідеологічного пояснення на усвідомлення вояками «Великої армії» політичних завдань військової кампанії 1812 р. свідчить те, що коли Наполеон, не зупинившись на східному кордоні колишньої Речі Посполитої, пішов далі, на Москву, вони почали висловлювати своє невдоволення, не розуміючи куди й для чого їх ведуть. На хронологічному рубежі серпня, який відповідав географічному рубежеві Дніпра, у військах поширився колективний страх перед невідомою, з ворожим населенням Московією, який відбився на сторінках рапортів французьких генералів своєму імператорові⁵. 21–22 серпня, після битви під Смоленськом, маршал Луї-Ніколя Даву та дивізійний генерал Юзеф Понятовський намагалися переконати Наполеона не йти далі, а навпаки – укріпитися й розширитися на флангах до Чорного та Балтійського морів, утім їхні зусилля виявилися марними⁶.

Однією з причин того, що у справжніх намірах Наполеона було важко зорієнтуватися навіть наближеним до нього політичним і військовим діячам, стала небезуспішна пропагандистська кампанія, яка вживлювала у свідомість європейців уявлення про шляхетну мету походу в Росію, що нею буцімто була незалежність Польщі. Напередодні та під час війни 1812 р. ціла когорта не позбавлених літературного хисту публіцистів, які воліли називати себе «політичними письменниками» (*ecrivains politiques*)⁷, і були попередниками політологів чи спеціалістів із PR-технологій пізнішого часу, не полишала повторювати, що головною турботою французького імператора є безпека Європи, якої неможливо досягнути без створення могутнього бар'єру супроти намірів «азійських дикунів» накинути рабське становище «цивілізованим європейським націям». Постійно нагадуючи про сумну долю Польщі, вони переконували громадськість, що відбудова цієї держави в межах до поділів Речі Посполитої може стати ефективним геополітичним бар'єром супроти російської агресії. Більшість із-поміж цих письменників працювала на безпосереднє замовлення Наполеона, який був таким чином ідейним натхненником і цензором їхніх творів.

У період підготовки до війни 1812 р. імператор французів відзначив своєю увагою чотирьох публіцистів, які зуміли майстерним чином приховати прагнен-

ня свого володаря до всевітнього панування за мереживом красивих слів про прагнення повернути свободу народам, які поневірялися в «московському ярмі». Ідеться про Луї-Ніколя Леклерка, Шарля-Луї Лезюра, Жана-Габріеля де Монґаяра й Міхала Сокольницького, кожен з яких зробив вагомий внесок в обґрунтування та популяризацію ідеї відбудови «історичної Польщі» як бар'єру західної цивілізації на Сході.

Найвідоміша праця таємного радника Наполеона з питань зовнішньої політики графа Ж.-Г. де Монґаяра побачила світ восени 1812 р. й мала прикметну назву «Друга польська війна, або Роздуми про громадський мир на континенті та морську незалежність Європи»⁸. Автор підкреслював, що війна супроти Росії є «боротьбою цивілізації з варварством», а імператор французів «репрезентує на полях битв усі цивілізовані нації». Щоб гарантувати їх безпеку, граф уважав за необхідне закрити для Росії «східні та південні двері Європи», тобто позбавити її виходу до морів шляхом відокремлення від цієї держави «Литви, Курляндії та Лівонії на півночі, Волині, України, Нової Сербії та Криму – на півдні». Ці землі він пропонував приєднати до відновленого в межах від Балтики до Чорного моря та Дніпра Польського королівства, яке таким чином стало би «Великим муром Європи»⁹.

На початку 1812 р. Наполеон ознайомився з меморандумом графа Л.-Н. Леклерка «Про причини амбітності Росії та засоби тримати її в ризах»¹⁰. На сторінках цього твору було обґрунтовано думку, що «єдиним засобом, який спроможний зупинити розширення Росії є відновлення Польського королівства, із досить великою силою чи могутністю, щоб протистояти її вторгненням і захистити цивілізовану Європу від варварської Європи». «Ми розглядатимемо це нове королівство, – відзначав Л.-Н. Леклерк, – як військовий табір, правий фланг якого спиратиметься на Чорне море, а лівий – на Балтійське». При цьому він уважав за необхідне не лише відновити Польщу в межах до поділів Речі Посполитої, але й приєднати до неї Курляндію, Ризьку, Ревельську, Смоленську, Новгород-Сіверську, Чернігівську, Курську, Київську, Харківську, Катеринославську, Новоросійську губернії, Бессарабію, Тавриду та край чорноморських козаків, відрізавши таким чином Росію від морів¹¹.

Високу оцінку з боку французького імператора заслужили меморандуми польського генерала М.Сокольницького, який, на відміну від згаданих вище французьких урядових публіцистів, був не кабінетним дослідником Східної Європи, а її уродженцем і одним із найвідоміших діячів польського патріотичного руху. Водночас М.Сокольницького добре знали у Франції, адже він вірою та правдою послужив цій державі у складі польських легіонів. Під час свого перебування в Парижі (грудень 1811 р.) М.Сокольницький отримав від французького уряду завдання укласти декілька меморандумів стосовно «засобів звільнити Європу від впливу Росії»¹².

Чи не найцікавішим із-поміж одинадцяти меморандумів, які М.Сокольницький запропонував увазі французького уряду, був твір під назвою «Оцінка постійних і активних сил, якими зможе послужитися Польща в її цілісності, а також її кордонів, виключно з погляду їхнього військового значення»¹³. Пропонуючи вважати східною межею Польщі Дніпро та Двіну, М.Сокольницький указував на те, що по-справжньому безпечним кордоном Європи може стати лише лінія буферних князівств, «які матимуть однаковий устрій і перебуватимуть під безпосереднім покровительством Польщі, хоч [право] призначення [їхнього] уряду буде зарезервовано винятково за великим імператором». На схід від Двіни та Дніпра генерал пропонував створити об'єднане князівство Лівонії й Естонії, Полоцьке, Смоленське, Мстиславське, Чернігівське або Новгород-Сіверське, Полтавське князівства, а також державу запорізьких козаків та кримських татар, якій присвятив у своїй оповіді особливу увагу, пропонуючи назвати її на честь

імператора «Наполеонідою»¹⁴. Загалом ідеї М.Сокольніцького були подібними до поглядів Л.-Н.Леклерка.

Згідно з вказівкою Наполеона, уривки з меморандумів М.Сокольніцького були використані співробітником міністерства закордонних справ Ш.-Л.Лезюром у процесі написання його відомої праці «Про розбудову російської великодержавності, від її початків до XIX століття»¹⁵, рукопис якої було вислано імператорові під час його перебування в Москві¹⁶. За основу цієї книги Ш.-Л.Лезюр узяв написану ним ще наприкінці 1806 р. брошуру «Про політику та розбудову російської великодержавності»¹⁷. У цьому політичному трактаті він змалював «горгонічний» (жахаючий) образ Росії, амбіції якої за часів Петра I та Катерини II «переступили за Дністер, Борисфен, Дунай і навіть широкий бар'єр Чорного моря», а на зламі XVIII–XIX ст. «протягнулися по Сербію, Морею й Адріатичне море», звідки ця імперія отримала можливість загрожувати існуванню Австрії та Туреччини. Водночас Ш.-Л.Лезюр побивався, що внаслідок російської експансії «було втрачено той значущий бар'єр, що його створювала Польща між Росією та цивілізованою Європою»¹⁸. Тож логічно, що у своїй праці 1812 р. він висловився за якнайшвидшу відбудову цього «бар'єру».

Утім, події війни 1812 р. показали, що між ідеями, які популяризували Наполеон і його публіцисти та реальним ставленням французького імператора до відбудови Польщі існувала справжня прірва. Ще в період підготовки до військової кампанії 1812 р. Наполеон таємно гарантував своєму тестеві – австрійському імператорові Францу I – непорушність його влади в Галичині. Взамін за збереження свого панування в цій провінції колишньої Польської корони австрійці оголосили війну Росії та надали Наполеонові 30-тисячний військовий корпус. Під час війни імператор французів ретельно уникав будь-яких відвертих заяв щодо відбудови Польщі, оскільки не лише побоювався роздратувати своїх союзників – австрійського імператора та прусського короля, але й волів зберегти «свободу рук» для порозуміння з Росією. Зайнявши Литву, Наполеон не поспішав оголошувати про її державне возз'єднання з Варшавським герцогством. Зважаючи на це, український дослідник І.Борщак зауважував, що «пильний дослідувач цієї доби польсько-французьких відносин, дослідувач наполеонівських мрій і планів узагалі, повинен констатувати, що Наполеон ставився до Польщі більш холодно й твердо, ніж його маршали й міністри, [...] тому не приєднав 1812 р. Литви до Польщі, і, усупереч очікуванню польських політиків, створив окремий литовський уряд». Відтак І.Борщак уважав, що військово-політичні плани Наполеона щодо південно-західної частини колишньої Речі Посполитої, яка охоплювала три історичні провінції – Волинь, Поділля й «польську Україну», «мали на увазі Україну саму по собі, незалежно від Польщі»¹⁹. Не поспішаючи заявляти про відновлення Польської держави в її кордонах до поділів Речі Посполитої, Наполеон призначив «імперського комісар-організатора у Волині, Поділлі й Україні». Уже сама інтитуляція цього високопосадовця вказувала на те, що він є намісником французького імператора, під чие безпосереднє покровительство мав перейти тутешній край. Згідно з положеннями «Інструкції», складеної для згаданого комісара, саме французький імператор мав стати прямим зверхником місцевого уряду. Подібно до того, як це було вже зроблено в Литві, «імперський комісар-організатор» мусив встановити в доручених його опіці провінціях «одноманітний і наближений за формою та метою до того, що [існував] у Литві, адміністративний устрій»²⁰. Правдоподібно, що після укладення миру з Росією, Наполеон розраховував створити з Литви та Південно-Західного краю дві окремі держави на чолі з відданими йому військовими діячами. Французький імператор аж ніяк не бажав створювати сильну та централізовану Польщу «від моря до моря», оскільки чудово розумів,

що гігантські розміри та ресурси зроблять цього «монстра» фактично незалежним від його волі.

Про те, що Наполеон міг обрати цей, найоптимальніший із погляду його інтересів варіант дій, свідчить наратив, який, не будучи плодом безпосереднього замовлення французького уряду, ґрунтувався на тонкому аналізі основоположних принципів його політики, а відтак зумів привідкрити завісу таємниці над намірами імператора щодо розчленування Росії та відбудови Польщі значно повнішою мірою, ніж це могли зробити публіцисти, які працювали коштом урядових субсидій. Його автором була особа, котра не мала безпосереднього відношення до французького владного Олімпу та й узагалі мешкала у глибинці, що, на перший погляд, мусило свідчити не на користь її доброї поінформованості стосовно політичного життя Європи та планів французького уряду. Утім, ця обставина мала й очевидні плюси, адже автор згаданого документу міг дивитися на міжнародну ситуацію свіжим, не спотвореним ідеологічними нашаруваннями поглядом. Він ніколи не бував у Польщі та Росії, але зумів на основі тих відносно інформаційно бідних першоджерел, які були в його розпорядженні, зробити достовірні висновки щодо геополітичних інтересів Французької імперії на сході континенту. Ця обставина свідчить про непересічний аналітичний хист цієї особи, якого були позбавлені більшість офіційних французьких публіцистів доби Наполеона. Про себе він волів повідомляти скромно: «Роландр, колишній чиновник мерії в Нансі», що в Лотарингії.

Своєму улюбленому заняттю (політичні студії) Роландр зміг повною мірою присвятитися після виходу у відставку. На початку 1812 р. він власним коштом опублікував невеличке дослідження «Європейська угода, або Проект усезагального примирення й одвічного миру», приховавши своє авторство під скромним псевдонімом «Один француз». Уважаючи метою завоювань Наполеона об'єднання всього континенту в уніфікований за звичаями, устроєм і законами цивілізаційний простір, який міг навіки забезпечити мир і добробут в європейському домі, Роландр схилився до властивого для роздумів усіх публіцистів Наполеона висновку стосовно того, що найбільшою загрозою для Європи є імперські амбіції Росії. Відтак він уважав, що «відокремлення шмату від гігантської території цієї великої держави видається необхідним для спокою Європи; і прийде час, коли цього можна буде сподіватися». Передусім Роландр пропонував «звузити» Росію до рубежів давньої Московії, відокремивши країни, що їх вона захопила на півдні. Він пропонував створити із цих країн «численні королівства», очолювані правителями з царського дому Романових, подібно до того, як італійська, іспанська, неаполітанська, голландська та вестфальська корони перебували в руках французької династії Бонапартів²¹.

Спостерігаючи за успіхами Наполеона в розбудові «Великої імперії» («le Grand Empire»), межі якої сягнули Португалії на заході та Росії на сході, Данії на півночі й островів Середземномор'я на півдні, Роландр емпіричним чином зумів збагнути справжню мету цього, видавалося б, спонтанного процесу, глибинна логіка якого відкрилася тільки найбільш поінформованим особам з оточення імператора. Одним із цих утаємничених осіб був архієпископ Домінік Прадт, котрого 1812 р. французький імператор призначив своїм послом у Варшавському герцогстві. Він писав, що «Європа є для імператора старим будинком, який перебуває в стані руйнування і в якому кожне знищення спричинює потребу нового знищення, щоб [у кінцевому результаті] досягнути єдності та симетричності в усьому»²².

Протягом першої половини 1812 р. Роландр працював над розширенням своєї попередньої праці у великий меморандум під назвою «Європейська угода, або Мир назавжди», в якому обґрунтував саме таку, геометричну концепцію побудови Європейської конфедерації. Увесь континент Роландр поділив на п'ять

приблизно рівних за територією та населенням регіонів (Центральний, Південний, Західний, Північний та Східний). За переконанням Роландра, ці регіони відзначалися певною спільністю географічних ознак і відносною культурною гомогенністю їхнього населення. У кожному з них мало б існувати по сім державних утворень, які, за задумом автора меморандуму, урівноважували б одне одного. На думку дослідника, «це число не є вигаданим нами, воно обумовлене значущими та реальними спонукками». Щоб підтримувати рівновагу у взаємовідносинах та не допускати вивищення якоїсь із-поміж цих держав, Роландр пропонував надати їм приблизно однакову протяжність. Кожна з цих держав повинна була отримати визначені самою природою кордони – течії великих рік, узбережжя морів та гірські пасма.

Незабаром після початку війни з Росією Роландр відіслав свої роздуми у ставку французького імператора, заадресувавши їх, як до того зобов'язував етикет, на ім'я «правої руки» Наполеона, державного секретаря й міністра закордонних справ Юґа Маре, герцоґа Бассано. Мабуть, особливо цінною частиною свого дослідження Роландр уважав пропозиції щодо устрою майбутньої Польщі, бо за декілька місяців, не маючи жодної відповіді стосовно долі свого меморандуму, він надіслав ту частину своїх роздумів, яка стосувалася реорганізації Східної Європи, голові уряду Варшавського герцоґства князеві Станіславові Замойському²³. Хоч ми не маємо жодної інформації стосовно того, «яку оцінку його світлості герцоґ Бассано дав цій праці й чи знайшов її гідною представити його величності імператорові», усе ж можна припустити, що оскільки згаданого меморандуму немає в архіві державного секретаря Французької імперії, що зберігся повністю в Національному архіві Франції (фонд AF IV), то правдоподібно, що Ю.Маре все ж вислав його з Вільни, де знаходилася його резиденція під час війни 1812 р., до ставки імператора.

Меморандум Роландра міг вразити Наполеона як геометричним проектом розбудови загальноєвропейського порядку, так і своєю симетричною відповідністю потаємним намірам французького монарха щодо способу відбудови Польщі. Запропоновані в цьому документі геополітичні зміни Роландр намагався обґрунтувати не лише піклуванням про добробут польської нації, але й міркуваннями географічної доцільності, указуючи на те, що сама природа немов розділила Польщу на три майже пропорційні частини – Західну, Північну та Південну, яким у політичному вимірі могли відповідати об'єднані в конфедерацію з центром у «вільному місті» Варшаві Познанське, Литовське та Волинське королівства. «Польща була найрозлогішою державою Європи, вона простягалася від Одери до Борисфену та від Двіни до Дністра, її територія була удвічі більшою, ніж територія Франції», – писав Роландр, відзначаючи попри це, що «наша система не передбачає такої протяжності для держави другого ранґу». На його погляд, «таку територію можна зберегти щонайбільше за державою, яка має статус імперії». Відтак він пропонував «поділити Польщу на дві й, можливо, на три частини, відповідно до обставин, які ще приховано за серпанком невідомого».

Більша частина паперів французького імператора згоріла під час відступу його армії з Росії. Утім, у захоплених російськими вояками 16 листопада 1812 р. документах французького генерального штабу генерал А.Ф.Ланжерон натрапив на карту, на якій Наполеон власноруч позначив межі майбутніх державних утворень, які планував створити із західних провінцій Росії. Та обставина, що назви та розташування цих держав разюче збігаються з тими, які було визначено на карті, долученій до меморандуму Роландра, наштовхує нас на думку, що це могла бути карта, накреслена рукою автора меморандуму, на якій французький імператор лише позначив, кому планував віддати вказані цим аналітиком королівства, а саме Литовське – маршалові Л.-Н.Даву, Волинське – Ю.Понятовському²⁴.

Меморандум Роландра викликає особливу цікавість тому, що дозволяє дослідити зміст і обсяг уявлень французів доби Наполеона щодо Східної Європи. Чи свідчило виокремлення Роландром Литовського та Волинського королівств про його поінформованість щодо етнічно-культурної специфіки цих територій? При всій спокусі відповісти ствердно на це питання, ми змушені визнати, що той рівень поінформованості, який був властивий цьому політичному письменникові, був недостатній, щоб уявляти тутешнє населення інакшим, ніж польське. Джерелами уявлень Роландра були якісь опубліковані твори, а також якась не надто докладна карта цього регіону. Дивлячись на згадану карту, цей дослідник зауважив, що єдине (крім фортеці Кам'янець-Подільський) указане на території колишніх південних провінцій Речі Посполитої місто називалося Полонне. Французькі написання та вимова цієї назви (Polonne) майже ідентичні французькому прикметникові «польський» (polonais). Відтак Роландр уявляв, що на Волині мешкає таке ж польське населення, як, скажімо, на Познанщині. На відміну від М.Сокольніцького, Роландр жодним словом не обмовився про козаків, хоч, подібно до цього польського публіциста, пропонував створити на узбережжі Дніпра буферне князівство, яке також волів об'єднати з Кримом, щоб закрити доступ Росії до Чорного моря. «Борисфен є природною межею Московії. Вона не повинна простягатися поза цю ріку», – уважав Роландр, в уявленнях якого Європа закінчувалася Дніпром, а «передпокою» Старого Світу повинна була стати конфедерація трьох, політично залежних та економічно зв'язаних із «Великою імперією» Наполеона польських королівств.

Текст меморандуму Роландра зберігся завдяки наївному з погляду політичного мистецтва бажанню його автора дізнатися думки представників польського політичному стосовно запропонованого ним проекту облаштування східноєвропейського регіону. Відтак авторська копія документу збереглася в особистих паперах С.Замойського, яка знаходиться у фонді князів Сапегів відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України. Ми здійснюємо публікацію уривку зі згаданого меморандуму мовою оригіналу з наступним його перекладом українською мовою.

1812 р., Верден, Франція. Уривок із меморандуму Роландра «Європейська угода, або Мир назавжди» міністрів закордонних справ і державному секретареві Французької імперії Югові Марє, герцогу Бассано

Venons maintenant à la Pologne, et supposons que les puissances qui la possèdent aujourd'hui, consentent à s'en dessaisir et à rendre aux Polonais leur indépendance. Que ferons-nous, en ce cas, de ce vaste pays? Pour se décider sur cette question, il convient de se former une idée juste de la Pologne, telle qu'elle était il y a environ un siècle avant les usurpations des Prussiens et des Russes.

A cette époque la Pologne était le plus vaste état de l'Europe. Elle s'étendait de l'Oder au Boristhène et de la Dwina au Dniester. Son territoire était plus que double de celui de la France.

Notre système n'admet pas une telle étendue pour un état du second rang. C'est, tant au plus, ce qu'on peut tolérer pour un état portant le titre d'empire. Nous nous proposons donc de diviser la Pologne en deux et peut-être en trois états, suivant que l'exigeront les circonstances qui sont encore sous le voile de l'avenir; c'est-à-dire selon le plus ou le moins de disposition que montrerait la Russie à se prêter au démembrement de son territoire. Ce serait déjà un grand service de sa part, que de renoncer de ses possessions polonaises. Il est bien douteux que cette puissance consente volontairement à la division de la Moscovie et de ses pays conquis vers le midi en plusieurs états, comme cela serait nécessaire dans notre système, pour former dans la région orientale le même nombre d'états que dans les autres.

L'une de bases de notre projet est d'établir sept états principaux dans chaque de cinq régions de l'Europe. Ce nombre n'est pas particulier; mais c'est commandé par des motifs réels et importants que nous déduisons ci après. Nous n'avons maintenant dans la région orientale

que trois états, l'Autriche, la Prusse et la Russie. En supposant le rétablissement de la Pologne et sa division en deux parties, nous n'avons encore que cinq états, y compris la Moscovie. Pour en trouver sept, il faudrait que la Prusse consente à diviser en trois parties les pays entre le Boristhène et la Volga; ce qui n'est pas de tout probable. Nous n'avons donc d'autre ressource que de diviser la Pologne en trois états. Nous inclinons d'autant plus vers ce parti que la nature elle-même indique ce mode de division que la politique le conseille pour le bonheur des Polonais, et que chacun de ces trois états auraient encore une étendue très considérable.

Si l'on jette la vue sur la carte de ce pays, on observe qu'un grand fleuve (la Vistule) parallèle à l'Oder et au Boristhène partage la Pologne du nord-ouest au sud-est en deux portions bien distinctes, mais fort inégales en grandeur; l'une occidentale, comprise entre les rives de l'Oder et de la Vistule, s'appuyant d'un bout sur le golfe de Dantzic et de l'autre sur la haute Vistule; l'autre orientale, comprise sur le Niémen, la Vistule et le Niéper, limitée, au nord, par le golf de Livonie et la Dwina, au midi par les monts Karpacs et le Dniester.

Nous formerons, de la première partie, un état dont la capitale serait la ville de Posen, autrement Posnan, sous le titre du royaume de Poznanie ou Pologne occidentale. Quant à la seconde partie qui est étendue à peu près triple de la première et au moins aussi vaste que l'Empire d'Autriche actuel, nous la subdiviserons en deux parties, l'une méridionale, comprise entre haute Vistule, le San, le Dniester d'une part et le bas Niéper d'autre; limitée vers le midi par la Bessarabie et le Dniester; et vers le nord par les rivières de Bug et de Przypiec qui se jettent, l'une dans la Vistule, l'autre dans le Niéper. On pourrait donner à cette partie le nom du royaume de Volhynie, ou Pologne méridionale. Il faudrait une capitale à ce royaume. Je ne vois pas de grande ville placée au centre de cet état, on trouve sur la carte une ville située dans la Volhynie et qui porte le nom de Polonne. Son nom et sa position presque centrale sembleraient l'indiquer pour servir de capitale, si du reste elle est située dans une belle et favorable. Ce qui reste de la Pologne, au nord de ces rivières, formerait un troisième état sous le nom de royaume de Lituanie, compris entre le haut Niéper jusqu'à Smolensko au levant, le Narew, le Niémen et le Bolderaw au couchant, et s'étendant au nord jusqu'au golf de Livonie et la Dwina qui formeraient sa limite septentrionale (voyez la petite carte à la fin de cet *Extrait*).

En formant trois états de la Pologne, notre intention n'est pas de les rendre étrangers l'un à l'autre. Nous entendons au contraire conserver entre eux des relations intimes qui constitueront toujours la Pologne en un seul corps politique composé de trois membres.

On peut remarquer, à la vue de la carte ci jointe, que ces trois états auraient ensemble un point de contact, par leurs angles, au confluent du Bug avec la Vistule non loin de la ville de Varsovie. Dans notre projet cette ville avec un territoire de quelques lieues au pourtour resterait en commun entre les trois Polognes sous le titre de la ville libre polonaise; dans laquelle se traiteraient les affaires communes de la nation sous l'autorité des trois rois polonais dont la réunion en un conseil souverain formerait le gouvernement général de la nation. Varsovie continuerait donc à être la capitale de la Pologne et le siège de la diète générale. Chacun des trois états aurait en outre sa diète particulière pour son administration intérieure.

Tels est notre plan. Nous croyons aussi que ce plan serait plus propre à faire la bonheur des Polonais que si la Pologne entière ne formait qu'un seul état. Nous nous persuadons qu'il serait agréable à la nation polonaise. Ce que nous allons ajouter, nous fait espérer aussi qu'il ne sera pas désavoué par la seigneurie politique.

Il est peu vraisemblable que la Russie accède à un Concordat européen dans le sens de celui que nous proposons qui suppose le démembrement de cet empire. Dans la supposition même ou elle y consentirait, aucun établissement fra main, même le plus parfait, n'est à l'abri des atteintes du temps; il serait possible qu'un jour la Russie dont les possessions s'étendent au loin dans l'Asie, et qui peut encore s'y étendre davantage, se détachât de la Confédération européenne et devint formidable à l'Europe. En ce cas, l'Europe occidentale aurait besoin d'établir une seconde ligne de défense contre les entreprises de l'Orient; et la Pologne qui présente une masse imposante, deviendrait le boulevard de l'Occident. Sous ce rapport, il convient de lui donner une force suffisante pour soutenir le premier choc. Et l'union des trois royaumes en une Confédération particulière produirait cet effet d'autant plus sûrement que l'énergie qui caractérise le peuple Polonais s'entretenait dans les assemblées générales de la nation.

La ligne de défense dont nous parlons devrait être entière et sans interruptions depuis la Baltique jusqu'au Pont-Euxin. À cet effet, nous proposons de prolonger la Pologne méridionale

dionale jusqu'à la mer Noire; entre les rives du Dniester et des Bog. Cette position entre les deux mers avec continuité de territoire donnerait aux Polonais de grandes facilités pour le commerce. Bientôt la nation deviendrait puissante; et il serait de l'intérêt de l'Europe qu'elle le but pour résister aux ennemis du dehors.

Le Boristhène est la limite naturelle de la Moscovie. Elle ne doit pas outrepasser ce fleuve. Cependant il lui reste encore l'espace compris entre le Bog et le Niéper, depuis l'embouchure de ce fleuve jusqu'à la limite de Czerin, là où se terminait l'ancien territoire polonais. C'est le pays connu ci-devant sous le nom de la Nouvelle Servie, que les Russes nomment aujourd'hui le gouvernement de Caterinoslaw. Il conviendrait que la Russie en fit la cession à la Confédération européenne pour en former un grand duché du même genre que nos grands duchés des médianes. Le port d'Oczakow qui dépendrait de ce duché, deviendrait un port commun européen. Ce serait aussi une station pour une flotte destinée à protéger le commerce de la mer Noire. On prétend que le port d'Oczakow ne peut recevoir que des galères. Si cela est, il ne conviendrait pas pour la station d'une flotte de guerre. La Crimée qui a de bons ports, serait beaucoup plus propre à cet usage. On pourrait à transformer cette presque île en duché européen. Oczakow servirait port de commerce. On pourrait laisser aux Tartares de cette contrée leur indépendance sous la surveillance et la protection de la Pologne. Oczakow recevrait garnison polonaise.

La ville et le port de Riga que nous réservons également au corps européen, à l'extrémité septentrionale de la Pologne, à l'embouchure de la Dwina, deviendrait aussi un port de commerce, un entrepôt du commerce général entre la région du Nord et celle de l'Orient. Nous consacrons par la même destination la ville et le port de Dantzick à l'embouchure de la Vistule, et pareillement d'un des ports les plus commodes situés à l'embouchure de l'Oder. Ces différents ports et autres qu'on réserverait sur les différentes mers de l'Europe, seraient comme les avenues de l'édifice européenne [...].

Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф.103 [князі Сапєги]. – Спр.140 П–д–1. – Арк.22 [Extrait d'un ouvrage manuscrit, inédit, faisant suite et servant de développement du Concordat européen ou Projet de paix perpétuelle. Par un Français] (авторська копія).

Переклад:

Переїдімо тепер до Польщі, і припустімо, що великі держави, які володіють нею нині, погодяться відмовитися від неї та повернути полякам їхню незалежність. Що ми робитимемо, у такому разі, з цієї розлогою країною? Щоб визначитися стосовно цього питання, буде доречним уявити собі образ Польщі в тому стані, в якому вона перебувала близько століття тому, до захоплення її Пруссією та Росією¹.

У цю епоху Польща була найрозлогішою державою Європи. Вона простягалася від Одери до Борисфену та від Двіни до Дністра. Її територія була удвічі більшою, ніж територія Франції.

Наша система не передбачає такої протяжності для держави другого рангу. Таку територію можна зберегти щонайбільше за державою, яка має статус імперії. Тож ми пропонуємо поділити Польщу на дві й, можливо, на три частини, відповідно щодо обставин, які ще приховано за серпанком невідомого; це питання більшою або меншою мірою залежатиме від того, яку позицію займе Росія щодо [ймовірності] розчленування своєї території. Це вже буде значно вагоміша послуга з її боку, ніж якщо б вона тільки відмовилася від своїх польських володінь. Звичайно, дуже сумнівно, що ця велика держава добровільно погодиться на поділ Московії та завойованих нею в багатьох державах південних земель, як того вимагає наша система, щоб створити в східному регіоні [Європи] таке саме число держав, як в інших [регіонах].

Однією з першооснов нашого проекту є розбудова в кожному з п'яти регіонів Європи семи головних держав. Це число не є вигаданим нами; воно обумовлене значущими та реальними спонуканими, що їх ми окреслимо дещо пізніше. Сьогодні ми маємо в східному регіоні лише три держави, – Австрію, Пруссію та Росію. Передбачаючи відновлення Польщі і її поділ на дві частини, ми маємо, включно з Московією, заледве п'ять держав. Щоб отримати їх сім, потрібно, щоб Пруссія² погодилася на поділ [своїх] земель між Борисфеном і Волгою на три частини; така можливість не видається очевидною. Тож у нас немає іншого виходу, ніж поділити Польщу на три частини. Ми схилиємося в бік та-

кого розв'язання, що його пропонує для щастя поляків політика, тим більше, що сама природа вказує цей спосіб поділу, після якого кожна з-поміж цих трьох держав матиме ще досить значну протяжність.

Кидаючи погляд на карту цієї країни, зауважуємо, що одна велика ріка (Вісла), яка розташована паралельно Одеру та Борисфену, ділить Польщу з північного-заходу на південний схід на дві чіткі, але досить нерівні за величиною частини; одну, західну, яка розташована між берегами Одера та Вісли та спирається одним краєм на Данцізьку затоку, а іншим – на верхню Віслу; іншу, східну, яка розташована між Німаном, Віслою та Дніпром, обмежена на півночі Лівонською затокою та Двіною, на півдні – Карпатськими горами та Дніпром.

Із першої частини ми створимо державу, столицею якої буде місто Позен, або Познань, і яка називатиметься Познанським королівством, або Західною Польщею. Що стосується другої частини, яка майже втричі більша за першу і є, щонайменше, такою ж розлогою, як і нинішня Австрійська імперія, ми розділимо її на дві частини, одну, південну, розташовану між верхньою Віслою, Сяном, Дністром, з одної сторони, та Дніпром – з іншої; на півночі межею цієї частини будуть річки [Західний Буг] і Прип'ять, які впадають: одна – у Віслу й друга – у Дніпро. Цю частину можна буде назвати Волинським королівством, або Південною Польщею. Це королівство потребуватиме столиці. Я не бачу великого міста, яке б було розташоване в центрі цієї держави, на карті знаходиться лише одне місто, яке розміщено у Волині, і називається воно Полонне. Його назва та майже центральне розташування спонукають указати саме його як осідок столиці, якщо його розміщено в гарній та сприятливій позиції з погляду решти вимог. Те, що залишається від Польщі, на півночі від цих річок, створить третю державу під назвою Литовське королівство, розташоване між верхнім Дніпром до Смоленська на сході, Німаном і Болдеравом на заході, яке обмежуватиметься на півночі Лівонською затокою та Двіною (дивіться малу карту наприкінці цього меморандуму)³.

Створюючи три польські держави, до наших намірів не належало зробити їх чужими одна одній. Навпаки, ми сподіваємося, що між ними встановляться близькі стосунки, які витворять політичне тіло, утворене з трьох членів.

Поглянувши на додану тут карту, можна зауважити, що ці три держави матимуть разом спільну точку взаємодії, розташовану на їхніх крилах, поблизу впадіння [Західного] Бугу до Вісли, неподалік міста Варшави. У нашому проекті це місто з навколишньою територією в декілька льє залишиться в спільному володінні трьох згаданих держав, називаючись польським вільним містом; у ньому обговорюватимуться спільні справи нації під зверхництвом трьох польських королів, об'єднання яких у суверенну раду створить загальний уряд нації. Тож Варшава продовжуватиме бути столицею Польщі й місцеребуванням загального сейму. Крім того, кожна з трьох держав матиме свій окремий сейм для [обговорення справ] внутрішнього управління.

Таким є наш план. Ми також вважаємо, що цей план буде більш відповідним для щастя поляків, ніж [у тому випадку], якщо б ціла Польща становила одну державу. Ми переконані, що він буде приємним польській нації. Ми можемо лише додати, що сподіваємося також на те, що його не буде відхилено політичними діями.

Навряд чи Росія долучиться до європейської угоди в тому її вигляді, який було нами запропоновано, і який передбачає розчленування цієї імперії. Навіть припустивши, що вона погодиться з цим, немає жодних гарантій, що, як кожна суверенна держава, вона не схоче змінити свій статус; імовірно, що одного дня Росія, володіння якої простягаються далеко в Азію, і яка може їх розширити ще більше, відокремитися від Європейської конфедерації та стане велетенською [силою] супроти Європи. У цьому разі Західна Європа потребуватиме встановлення другої лінії захисту щодо зазіхань із боку Азії; і Польща, яка становить значну масу, відіграватиме роль бульвару Заходу. Із цього погляду, щоб стримати перший удар [ворога], доречно надати цій лінії суттєвої сили. Такий ефект створить об'єднання трьох королівств в особливу конфедерацію, і його дія виявиться ще відчутнішою, коли енергія, притаманна польському народові, проявиться в загальних зборах нації.

Оборонна лінія, про яку ми говоримо, мусить бути суцільною та безперервною [на всій її протяжності] від Балтики до Понту Евксинського. Для цього ми пропонуємо продовжити Південну Польщу до Чорного моря; [приєднавши до неї територію] між берегами Дністра та [Південного] Бугу. Розташування між двома морями, у поєднанні з тяглістю території, ство-

рять для поляків великі зручності у веденні торгівлі. Тим швидше [ця] нація стане могутньою; і це відповідатиме інтересам Європи, яка має за мету чинити опір зовнішнім ворогам.

Борисфен є природною межею Московії. Вона не повинна простягатися поза цю річку. Між тим у неї ще залишається простір між [Південним] Бугом і Дніпром, від гирла цієї ріки до межі Чорноморського краю, де закінчувалася територія давньої Польщі. Це край, який нині росіяни називають Катеринославською губернією, був відомий перед тим під назвою Нова Сербія. Буде доречним, щоб Росія відмовилася від нього на користь Європейської конфедерації, щоб створити [тут] велике герцогство того роду, що й наші великі герцогства в Центральній Європі. Порт Очаків, який підпорядковуватиметься цьому герцогству, стане загальноєвропейським портом. Він також буде стоянкою для флоту, який захищатиме чорноморську торгівлю. Уважається, що порт Очаків може приймати лише галери. Якщо це відповідає дійсності, він не підходить для стоянки військового флоту. Для цього більш відповідними будуть зручні порти, які є в Криму. Цей майже острів можна буде перетворити на європейське герцогство. Очаків слугуватиме як торговий порт. Татарам цього краю можна буде залишити незалежне буття, [утім] під наглядом і покровительством поляків. В Очакові буде розміщено польський гарнізон.

Місто та порт Рига, що їх ми рівнозначно призначаємо для європейської спільноти, знаходиться на крайній півночі Польщі, у гирлі Двіни, також стане торговельним портом, пунктом товарообміну між Північним і Східним регіонами [Європи]. Ми присвячуємо тій самій меті місто та порт Данциг, який розташовано в гирлі Вісли, як і один із найзручніших портів, що їх розташовано в гирлі Одера. Ці різноманітні порти, укупі з іншими портами, які буде визначено в різноманітних морях Європи, стануть немов передпокоюми європейської будівлі [...].

Примітки:

¹ Роландр не випадково уникнув згадки про Австрію як третю державу, яка взяла участь у поділах Польщі, адже напередодні війни 1812 р. імператор французів гарантував своєму тестеві, австрійському імператорові Францові I, недоторканість його польських володінь (див. 5 та 6 таємні статті французько-австрійського союзного договору від 14 березня 1812 р.: *Recueil des traités et conventions conclu par l'Autriche avec les puissances étrangères, depuis 1763 jusqu'à nos jours* / Publication par L. Neumann. – Leipzig, 1856. – Т.2. – Doc. №207. – P.360).

² Тут, очевидно, описка автора, адже територія між Дніпром і Волгою входила до складу Росії, а не Пруссії.

³ Ми не публікуємо карту, намальовану рукою Роландра, оскільки плануємо присвятити їй окреме дослідження.

⁴ *Oginski M. Mémoires sur la Pologne et les Polonais*. – Т.2. – Paris, 1826. – P.229–230.

⁵ *Bourienne L. Mémoires sur Napoléon*. – Т.9. – Bruxelles, 1830. – P.87–88.

⁶ *Pradt D. Histoire de l'ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812*. – Paris, 1815. – P.23.

⁷ *Correspondance de Napoléon Ier*, publiée par ordre de Napoléon III. – Т.23. – Doc. №18855. – Paris, 1867. – P.618 [Proclamation de l'empereur et roi à l'armée, le 22 juin 1812].

⁸ *Campagne de Russie (1812)* / Publication par G. Fabry. – Т.3. – Paris, 1903. – P.282 [rapport du général Junillac, le 6 août 1812].

⁹ *Brandt H. Pamiętniki kapitana polskiego (1808–1812)*. – Т.3. – Warszawa, 1904. – S.42, 47; *Thiers A. Histoire du Consulat et de l'Empire faisant suite à l'Histoire de la Révolution Française*. – Т.14. – Paris, 1856. – P.170–174.

¹⁰ *Lesur Ch.-L. Histoire des Cosaques, précédée d'une Introduction ou Coup-d'œil sur les peuples qui ont habité le pays des Cosaques, avant l'invasion des Tartares*. – Т.1. – Paris, 1814. – P.VII.

¹¹ Montgaillard, comte de. *Seconde guerre de Pologne ou Considération sur la paix publique du continent et sur l'indépendance maritime de l'Europe*. – Paris, 1812. Стислий переказ змісту цієї праці див.: *Борщак І. Жан Монгайяр, пропагандист Наполеона, про «російське питання» (1805–1812)* // Україна. Українознавство та французьке культурне життя. – Зошит 8. – Париж, 1952. – С.644–650.

¹² Montgaillard, comte de. *Op. cit.* – P.139.

¹³ Archives du Ministère des affaires étrangères (далі – AMAE), série «Mémoires et documents divers» (далі – MDD), sous-série «Russie». – Vol.26. – F.1–15 [Mémoire sur les causes de l'ambition de la Russie et les moyens de la réprimer, par M. Le Clerc].

¹¹ Le seul moyen capable d'arrêter les progrès de la Russie est le rétablissement du Royaume de Pologne, avec une assez grande force ou puissance pour s'opposer à ses invasions, et couvrir l'Europe civilisée contre l'Europe barbare. Nous considérons ce nouveau Royaume comme un camp dont la droite serait appuyée à la mer Noire, et la gauche à la Baltique. Indépendamment des provinces qui composaient la Pologne à l'époque de ses trois démembrements, il est essentiel d'y réunir non seulement celles cédées à la Russie en 1686, mais encore la Bessarabie, la Tauride et les gouvernements qui bordent la mer d'Azov. La Pologne s'étendrait donc de la Baltique aux embouchures du Dniestr, du Dniepr, du Kouban et du Don [...] On enlèverait à la Russie les gouvernements de Revel, Riga, Smolensk, Novgorod-Severski, Tchernigov, Koursk, Kiow, Kharkov, Jekaterinoslav, pays des Kosaks de l'Euxins, Voznesensk et Tauride // *Ibid.* – F.14.

¹² *Sokolnicki M.* General Michał Sokolnicki 1760–1815. – Kraków; Warszawa, 1912. – S.207–209.

¹³ АМАЕ, МДД, sous-série «Pologne». – Vol.28. – F.211–220 [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble, ainsi que des frontières de la Pologne considérées uniquement sous les rapports militaires].

¹⁴ Оригінал згаданого меморандуму ми відшукали в архіві Історичної служби сухопутної армії Франції (Service historique de l'armée de la terre, Archives militaires, série «Mémoires et renseignements», sous-série «M 1», carton 1490, f. 65–68). Документ опубліковано мовою оригіналу та в українському перекладі: *Ададуров В.* Документ і його прочитання дослідником: історія «Наполеоніди» // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.39–40. – Л., 2006. – С.590–610.

¹⁵ [Lesur Ch.-L.] Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIXe siècle. – Paris, 1812. Гіпотезу про запозичення Ш.-Л.Лезюром ідей М.Сокільницького обґрунтував сучасний російський дослідник, порівнявши оповіді цих публіцистів стосовно історичної ролі царя Петра I в розбудові Російської імперії: *Мезин С.А.* Взгляд из Европы: французские авторы XVIII века о Петре I. – Саратов, 2003. – С.173.

¹⁶ АМАЕ, série «Correspondance politique. Suppléments», sous-série «Russie». – Vol.17. – F.351 [Note sur l'ouvrage de M. Lesur in lettre de M. le comte d'Hauterive à S. E. M. le duc de Bassano, le 19 septembre 1812].

¹⁷ [Lesur Ch.-L.] De la politique et des progrès de la puissance russe. – Paris, 1807.

¹⁸ *Ibid.* – P.92, 107, 106.

¹⁹ *Борщак І.* Польські плани супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій // Нова громада. – Відень, 1923. – Ч.3–4. – С.50.

²⁰ Archives Nationales, série «AF IV». – Carton 1650/1. – F.702 [Instruction pour M. le comte Thadé Morski, commissaire impérial organisateur pour les provinces de Podolie, Volhynie et Ukraine].

²¹ *Un Français [Rolandre].* Concordat europeen ou Projet de pacification générale et de paix perpétuelle. – Metz, 1812. – P.16.

²² *Pradt D.* *Op. cit.* – P.30.

²³ Je crois devoir observer à Votre Excellence que depuis le commencement de la guerre actuelle j'ai adressé un exemplaire du «Concordat européen» à Sa Excellence le duc de Bassano, ministre des relations extérieures. J'ignore quel jugement il en a porté et s'il l'a jugé digne d'être présenté à Sa Majesté l'Empereur // Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України. – Відділ рукописів. – Ф.103 [князі Сапєги]. – Спр.140 П д-1. – Арк.19 [lettre de M. de Rolandre à S.E.M. le prince Stanislas Zamoyski, le 18 octobre 1812].

²⁴ *Абалихин Б.С.* Отечественная война 1812 года на юго-западе России. – Волгоград, 1987. – С.8.

The memorandum of the «political writer», Rolandre, is published in its original language and in Ukrainian translation. At the beginning of the war, in 1812, this author suggested his government to reorganize Poland as a confederation of three kingdoms – Poznans'ke, Lithuanian, Volyns'ke. At first glance it would appear that this author was not well informed. However, comparing Rolandre's suggestion about the Polish issue to the declarations and actual French policy shows that he had a better understanding that the governmental publicists of the interests and principles of the French emperor's policy in Eastern Europe.

ОГЛЯДИ

О.А.Бачинська (Одеса), С.В.Кульчицький (Київ)

Видання, присвячені 140-річчю Одеського університету

Історія Одеського університету (1865–2000): Наукове видання / Головний редактор В.А.Сминтина. – Одеса: Астропринт, 2000. – 226 с., The history of Odesa I. Mechnikov national university (1865–2000). – Odesa: Astroprint, 2005. – 228 s.; Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова за роки незалежності України. 1991–2005 / Головний редактор В.А.Сминтина; заст. гол. ред. В.О.Іваниця; відп. секретарі М.О.Подрезова, В.Г.Полтавчук. – Одеса: Астропринт, 2005. – 552 с.; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. У 4 томах. – 2-е вид., доп. / Відповід. ред. В.А.Сминтина; заступ. відп. ред. М.О.Подрезова; упорядники та бібл. ред.: В.П.Пружина, В.В.Самодурова. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т.1: Ректори. – 128 с., 32 арк. кол. іл; Т.2: А–І. – 512 с.; Т.3: К–П. – 600 с.; Т.4: Р–Я. – 632 с.; Випускники Одеського (Новоросійського) національного університету ім. І.І.Мечникова: Енциклопедичний словник. Вип.1 / Відп. ред. В.А.Сминтина; заступ. відп. ред. М.О.Подрезова; Упорядники та бібліогр. ред.: М.О.Подрезова, В.П.Пружина, В.В.Самодурова. – Одеса: Астропринт, 2005. – 264 с.; Дарителі Научной библиотеки Одесского (Новоросійського) університету. 1865–1920: Матеріали к истории Одесского национального университета им. И.И.Мечникова / Составители: Э.В.Бережок, О.В.Полевицкова, Э.В.Савельева, В.В.Самодурова. – Одесса: Астропринт, 2005. – 424 с.

У свідомості одеситів Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова був і залишається навчальним закладом, який ототожнюється з класичними університетськими традиціями XIX ст. Ці традиції зберігає й передає своїм учням професорсько-викладацький склад університету. Його вихованці та працівники активно впливають на суспільне та культурне життя усієї України, визначають напрямки розвитку вітчизняної науки.

Університет визначає життєвий шлях своїх викладачів, науковців, працівників, студентів.

Центральне місце в серії рецензованих книг займають «Історія Одеського університету (1865–2000)» видання 2000 р. (переклад англійською мовою – 2005 р.) та велика колективна монографія «Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова за роки незалежності України. 1991–2005» видання 2005 р. Перша з них була опублікована до 135-річчя університету і продовжує серію книг з історії університету, опублікованих до 75-річчя, 100-річчя і 125-річчя з дня заснування.

На відміну від попередніх ювілейних видань, ця книга створювалася за іншим планом. Як і попередні, вона інформаційно насичена, але історичний матеріал відібраний за більш суворими критеріями. Головне ж, як підкреслює у передмові В.А.Сминтина, історія університету виступає в ньому як могутній спонукальний чинник розвитку науки, освіти й культури.

Справді, через історію університету можна прослідкувати особливості розвитку освіти й науки в усій Україні. Автори виділили в ній три основних етапи. Спочатку характеризуються закономірності й особливості становлення Новоросійського університету, формування в ньому наукових традицій і шкіл протягом 1865–1917 рр. У цей період у стінах університету працювали видатні вчені світової науки – біолог І.І.Мечников, фізіолог І.М.Сеченов, зоолог О.О.Ковалевський, ботанік Л.С.Ценковський, фізик М.О.Умов, археологи Н.П.Кондаков, Е.Р.Штерн.

Другий етап – це випробування, які пройшов університет, пошуки і досвід, здобути у 1917–1991 рр. Існування університетських традицій у рамках Інституту народної освіти, відновлення університету у 1933 р. під назвою Одеського, відкриття нових і відокремлення вже існуючих факультетів – усе це докладно продемонстровано у рецензованому виданні.

Проте існування університетських структур під час евакуації в Туркменію та окупації Одеси в період Великої Вітчизняної війни відображені надто побіжно. Функціонування одночасно двох принципово різних частин університету потребує більш детального дослідження. Шлях університету визначили не лише студенти і викладачі, які воювали

на різних фронтах, а й ті, хто залишався працювати в тилу. Евакуація університету тривала більше трьох років, за цей час колектив двічі змінив місце розташування (Майкоп, Байрам-Алі), пройшов по території семи союзних республік і тричі опинявся на лінії головного напрямку бойових дій. У неймовірно важких умовах не припинялась навчальна і наукова робота. Кожного року університет оголошував набір студентів і здійснював випуск спеціалістів на шести факультетах. Очолював університет протягом цих воєнних років професор М.О.Савчук, обов'язки проректора виконував професор В.Д.Богатський. Їм вдалося подолати безлад і паніку перших днів війни, розгубленість і непогодженість дій керівництва, щоб забезпечити навчальну та науково-дослідну роботу. Публікація спогадів М.О.Савчука, знайдених у його родинному архіві, значно розширила б наші уявлення про перебування колективу університету в евакуації. Більш складною уявляється робота підрозділів університету під час румунської окупації. Ролі і внесок колективу працівників у навчальний процес та наукові здобутки, на жаль, представлені у книзі побіжно.

Третій етап у цій книзі представлений досить неповно з урахуванням того, що вже тоді було задумане окреме дослідження, присвячене життю університету в умовах незалежної України. Отже, переходимо до розгляду книги «Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова за роки незалежності. 1991–2005».

Для майбутніх учених, які вивчатимуть розвиток української науки та освіти в перші десятиліття незалежності, історія Одеського університету надасть немало повчальної інформації. Авторський колектив цієї фундаментальної книги під керівництвом В.А.Сминтини та В.О.Іваниці не уникав тих труднощів, які переживав тоді багатотисячний колектив викладачів і студентів. Треба було відмовлятися від застарілих стереотипів у викладанні, вивчати й запозичувати світовий досвід організації університетської науки, формувати нові дослідницькі й навчальні підрозділи, реорганізовувати або розформовувати підрозділи, які не давали вагомого приросту знань. Не поспішаючи ламати все підряд, колектив університету, очолюваний І.П.Зелінським (1987–1995) і В.А.Сминтиною (із 1995 р.), удосконалював організаційну структуру закладу в напрямі більш тісного поєднання освіти та науки, навчався успішно діяти в умовах ринку, налагоджував зв'язки з університетами інших країн. У книзі постає робота усіх кафедр, факультетів, музеїв, астрономічної обсерваторії, лабораторій та інститутів, навчально-наукових центрів, центрів міжнародних зв'язків, Наукової бібліотеки, видавництва «Астропринт», газети «Одеський університет».

Наступні рецензовані видання присвячені професорсько-викладацькому складу університету. Це – чотири томний біографічний словник, який вийшов 2000 р. і перевидааний із доповненнями у 2005 р. Перший том словника присвячений ректорам університету, наступні три томи – професорам. Статті першого тому написані в жанрі науково-біографічних нарисів і дають уяву про життєвий та творчий шлях кожного ректора, його внесок в історію університету. Кожна стаття містить список основних праць ученого та список літератури про нього (бібліографічні покажчики та біографічні публікації). Розміщені статті у хронологічному порядку. Іменний покажчик у четвертому томі включає імена, що зустрічаються в усіх томах біографічного словника. Біографічні статті про професорів розміщені за абеткою прізвищ і складаються із двох частин: біографічного нарису та бібліографії. Біографічні статті написані на основі розробленої редколегією анкети, яка ґрунтується на теоретичних та науково-методичних рекомендаціях Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського («Українська біографістика»). Головним джерелом при складанні словника стали послужні списки викладачів університету, протоколи засідань ради, звіти, огляди викладання ІНУ; матеріали, розміщені у періодичних виданнях ІНУ (ОДУ) та його підрозділів; архівні матеріали, що зберігаються в Науковій бібліотеці університету, у Державному архіві Одеської області та Архіві університету. На сторінках довідника розміщено значну кількість нових фактів не лише з життя працівників університету, але й Одеси та всієї України. Це дає можливість побачити історію одного з провідних навчальних закладів України через біографії його видатних діячів. Не кожен, навіть і провідний, навчальний заклад України і Європи може репрезентувати саме так свою історію. Величезна розшукова дослідницька робота співробітників Наукової бібліотеки і факультетів викликає повагу, подяку і зацікавленість. Завдяки цій роботі ми дізнаємося, скільки талановитих учених працювали в стінах університету, скільки він підготував фахівців для вітчизняної і світової науки, скільки традицій, особистих у тому числі, передали вони своїм учням – студентам Уні-

верситету. Адже кожен вносив своє бачення в навчальний і науковий процес і, таким чином, вкладав свою частку в те, що ми називаємо тепер традиціями Одеського університету. Серед цих професорів – М.Д.Зелінський, Р.Ю.Віппер, Д.М.Абашев, Ф.Н.Шведов, Ф.І.Успенський, В.Н.Цесевич, О.І.Ляпунов, М.М.Ланге, М.Є.Слабченко, В.І.Григорович, Е.А.Кирилов, Л.В.Писаржевський, О.І.Юрженко, П.О.Каришковський, В.І.Липський та багато інших. Через біографії представлених у цих томах діячів ми уявляємо, як відбилися на історії університету яскраві 1870–90-ті, бурхливі 1920-ті, трагічні 1930–40-ві, застійні 1950–80-ті та радикально-формуючі 1990-ті. рр.

Значно доповнюють видання портрети ректорів і професорів, гравюри і фотографії з життя університету. Деякі з них є унікальними, переданими з особистих архівів працівників і родичів, вони опубліковані вперше. Ретельні пошуки не завжди закінчувались успіхами. Як зазначено у передмові, не вдалося знайти портрет ректора О.П.Доброклонського.

У комплекс ювілейних видань входять ще два: «Випускники Одеського (Новоросійського) національного університету ім. І.І.Мечникова: Енциклопедичний словник. Вип.1» та «Дарителі Научной библиотеки Одесского (Новоросійського) университета. 1865–1920: Материали к истории Одесского национального университета им. И.И.Мечникова. Перше з них – довідник, присвячений тим, задля кого створювався і працює університет, частина його «населення» – студенти і випускники. Серед випускників – політичні і державні діячі, діячі науки та культури, видатні науковці, поети, критики, журналісти, творчі працівники. У перший випуск увійшло понад 650 коротких біографічних статей про відомих людей, які в різні роки на різних факультетах та відділеннях університету отримали освіту, закінчивши університет протягом 1865–2005 рр. Це стосується і деяких вихованців університету, які з різних причин не змогли пройти повний курс навчання в університеті, але залишили помітний слід в історії, своєю творчістю прославили Alma mater. Біографічні статті містять відомості про трудову діяльність, основні етапи наукового або творчого життя випускників, дати навчання в університеті, їх відзнаки та нагороди. Вони дозволяють простежити внесок кожного з випускників у вітчизняну і світову науку, культуру, мистецтво, отримати уяву про напрямки наукової діяльності факультетів, кафедр та інших підрозділів Новоросійського університету, Інституту народної освіти, Одеського державного (згодом національного) університету. Серед випускників, які складають гордість вітчизняної та світової науки: президенти АН України мікробіолог Д.Г.Заболотний і патофізіолог О.О.Богомолець, хімік-органік, член Президії НАН України С.А.Андронаті, історик, віце-президент НАН України І.Ф.Курас, історик, академік АН СРСР, Г.М.Панкратова, океанограф та гідробіолог, академік АН СРСР Герой Радянського Союзу П.П.Ширшов, фізик, лауреат Державної премії СРСР Є.А.Кирилов, археолог, академік ВУАН М.Ф.Біляшівський, економіст, академік АН УРСР В.Ф.Левитський та багато інших. Життєвий шлях, творчі здобутки цих людей дають приклад для сьогоденних студентів та співпрацівників університету, майбутніх вихованців. Можна лише побажати, щоб енциклопедичний словник був продовжений.

«Дарителі Научной библиотеки Одесского (Новоросійського) университета. 1865–1920» – це довідкове видання з двох частин. Перша вміщує інформацію у біографічних довідках по персоналіях, які причетні до складання, формування поповнення фондів наукової бібліотеки, друга – репрезентує фактографічні довідки про організацій-дарувальниці.

Представлені видання Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова дозволяють повно й широко розкрити під різними кутами історію цього закладу в цілому, через життєвий шлях професорсько-викладацького складу. Перед нами проходить життя багатьох людей у стінах університету. Багато його випускників допомагали рідному університетові після його закінчення, працюючи в інших закладах і установах.

РЕЦЕНЗІЇ

С.В.Віднянський, А.Ю.Мартинів

Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К.: Генеза, 2006. – 240 с.

Організація Об'єднаних Націй посідає унікальне місце в історії й практиці міжнародних відносин. Створена зусиллями антигітлерівської коаліції на руїнах світової системи після закінчення Другої світової війни, ООН стала першою універсальною міждержавною організацією, яка поклала на себе завдання, справді, титанічної праці, що полягає в погодженні моралі міжнародного права з різноманітними інтересами суб'єктів глобальних процесів.

Тому актуальність та наукова, політична й практична значимість дослідження провідних вітчизняних учених-міжнародників С.В.Віднянського та А.Ю.Мартиніва, присвяченого 60-річчю ООН, не викликає сумнівів. Підготовлена ними до ювілею цієї міжнародної організації праця висвітлює основні етапи історії Об'єднаних Націй, вводить читача до перипетій дипломатичної боротьби заради миру і стабільності у світі та показує участь України в реалізації статутних завдань ООН. Загалом автори узагальнюють як досвід функціонування цієї універсальної міжнародної організації, так і об'єктивно оцінюють внесок УРСР у розв'язання актуальних проблем забезпечення миру та розвитку співробітництва народів світу на різних етапах повоєнної історії.

Увагу читача цієї книги насамперед привертає ґрунтовна джерельна база, яку використали автори. Вони критично проаналізували здобутки вітчизняної й зарубіжної історіографії з проблеми історії ООН. Також широко використано офіційні джерела, документи УРСР і незалежної України, звіти, резолюції та інші спогади вітчизняних й іноземних дипломатів, фактичний матеріал із засобів масової інформації. Побудована за проблемно-хронологічним принципом структура книги охоплює головні етапи шестидесятирічної історії Об'єднаних Націй.

Зокрема у першому розділі «Думбартон-Окс – Ялта – Сан-Франциско: Україна на шляху до ООН (1944–1945 рр.)» здійснено суттєві фактичні уточнення та доповнення щодо висвітлення передумов та особливостей виходу УРСР на світову арену як суб'єкта міжнародних відносин, з'ясування справжніх мотивів рішення сталінського керівництва щодо надання радянським республікам права на самостійні зовнішні стосунки в 1944 р. Звертається увага на неоднозначну реакцію на цей несподіваний крок Кремля світової громадськості та української діаспори.

Ситуація змінилася на Ялтинській конференції, коли «через сукупність вагомих об'єктивних факторів – воєнно-стратегічного, геополітичного, економічного, демографічного, історико-культурного, морально-етичного й духовного – Україна в ході війни стала настільки помітним членом антигітлерівської коаліції, що завдяки цьому отримала цілком законне право бути в числі країн-фундаторів майбутнього міжнародного органу безпеки – Організації Об'єднаних Націй» (с.39).

На думку авторів рецензованої монографії, попри тенденцію, яка домінує в історичній літературі, щодо перебільшення реального внеску української делегації в роботу установчої конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско, практична участь вітчизняної дипломатії в зазначеному представницькому форумі «...стала вдалою спробою зайняти гідне місце у світовому співтоваристві, нехай і в ущемленому, частковому міжнародно-правовому статусі, і мала велике морально-політичне значення й далекосяжні наслідки» (с.51).

Другий розділ монографії присвячено з'ясуванню ролі, яку радянська Україна відіграла в ООН за часів «холодної війни». СРСР і США у той період робили все, аби правда знаходилася на їхньому боці, але разом з тим вони не завжди були приборчаними інтересів інших народів. За цих обставин у перші повоєнні роки УРСР намагалася якнайактивніше проявити себе в ООН, завдяки чому вітчизняна дипломатія набувала важливого досвіду. Це засвідчує наведений у книзі матеріал про діяльність місії ЮНРРА в Україні, активну участь УРСР як члена-засновника ООН у Паризькій мирній конференції 1946 р., Белградській конференції з дунайської проблеми 1948 р., Женевській дипломатичній конференції 1949 р. та розв'язанні деяких інших міжнародних проблем (с.59–75).

В умовах особливо гострої конфронтації двох полюсів сили за часів «холодної війни», як слушно наголошується у книзі, «...жорстко контрольовані Кремлем зусилля ук-

раїнської дипломатії в ООН, якій постійно доводилося захищати інтереси метрополії, а не національні інтереси своєї держави, в цей період практично були зосереджені практично лише в двох напрямках, особливо важливих у ті роки для СРСР – на проблемі роззброєння та питаннях деколонізації» (с.76). Учасі Української РСР у розв'язанні цих складних проблем міжнародного життя цілком виправдано присвячено два окремих підрозділи книги. Важливе теоретичне й нове смислове навантаження містить і останній підрозділ другого розділу праці, присвячений переосмисленню ідеологічної конфронтації в процесі вирішення проблем міжнародної безпеки за часів нового політичного мислення в Радянському Союзі та розрядки міжнародної напруги.

Автори аргументовано доводять обмеженість тлумачення результатів роботи УРСР в Організації Об'єднаних Націй за суто формальними ознаками забезпечення лише додаткової пропагандистської підтримки зовнішньої політики СРСР. Адже навіть виконання цих вимушених функцій було «...свідченням причетності України до великої політики» (с.76). Втім, попри це, наприкінці 1980-х рр. «...Україна часто наражалась на звинувачення в дискримінації як провінція радянської імперії». Закінчення «холодної війни» внаслідок розпаду Радянського Союзу поставило ООН перед викликом адаптації до випробувань перехідної доби в історії сучасних міжнародних відносин.

Ролі незалежної України в Організації Об'єднаних Націй за умов формування нової системи цих останніх присвячено заключний розділ монографії. Автори комплексно і системно проаналізували процес реалізації національних інтересів нашої держави у процесі вирішення проблем міжнародної безпеки й роззброєння, розв'язання глобальних і регіональних економічних та гуманітарних проблем сучасності. Великий фактичний матеріал доводить ключову роль вітчизняних миротворців у формуванні позитивного іміджу України в ООН.

Також показано еволюцію її позиції щодо давно назрілого реформування структури й перегляду функцій Об'єднаних Націй. Конкретно-історичний та теоретичний матеріал зазначеного розділу так само, як і ґрунтовні висновки до всієї праці, разом із практичними міркуваннями й рекомендаціями щодо тенденцій та перспектив розвитку сучасних міжнародних відносин і визначення нової ролі ООН на нинішньому етапі глобалізації, на нашу думку, заслуговують на широку громадську увагу.

Адже поки що процес реформування структур Організації Об'єднаних Націй опинився в глибокій кризі. Ключовим питанням лишається реформування Ради Безпеки, без чого всі зміни виглядатимуть незбалансованими й незавершеними. Небезпека нинішньої ситуації полягає у відсутності прийнятного для всіх зацікавлених сторін алгоритму справжнього системного реформування.

Такий стан справ, насправді, не дивує. Адже коли античного реформатора Солоні запитували: «Який устрій ідеальний?», мудрий давній грек відповів: «Дивлячись для кого». Оскільки новий світовий порядок ще формується, однозначної відповіді на це запитання автори рецензованої книги також дати не могли.

Вони слушно зазначають, що ще однією загрозою для глобальної безпеки є фактичний крах системи виконання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. В разі реалізації загрози ліквідації режиму останнього світ ризикує опинитися у ситуації, яка буде ще більш небезпечною, ніж вона була в роки «холодної війни». Тоді СРСР і США, володіючи величезними запасами ядерної зброї, тримали світ у стані гарантованого знищення в разі конфлікту між наддержавами. Зараз, коли вона все частіше опиняється у руках країн, які гостро конфліктують між собою, «обмежені» регіональні ядерні війни з усіма негативними наслідками з хворобливих фантазій можуть перетворитися на небезпечну реальність. Знайти в ООН алгоритм вирішення цього питання також непросто.

Попри подібний скептицизм, альтернатива досить небезпечна: або Організація Об'єднаних Націй стане ефективною й адаптованою до нових викликів доби глобалізації та ризиків «зіткнення» цивілізацій, або на неї чекає сумна доля її попередниці міжвоєнного періоду – Ліги Націй (1919–1946 рр.). Отже, часу на прийняття рішень стає дедалі менше, а проблем, з якими стикається ООН, більше.

За цих умов від дипломатичної майстерності всіх членів Об'єднаних Націй значною мірою буде залежати створення сприятливого міжнародного клімату, аби слова преамбули Статуту ООН – «Ми, народи Об'єднаних Націй, повні рішучості позбавити наступні покоління бід війни, ствердити віру в основні права людини, поваги до міжнародних договорів, сприяти соціальному прогресу і покращенню умов життя за більшої свободи, проявляючи терпимість жити разом, як добрі сусіди, вирішили об'єднати наші зусилля

для вирішення цих завдань» – не перетворилися на політичний заповіт для «кращих часів». Втім, автори книги не на боці песимістів, які бачать складності для реалізації будь-яких змін. Вони є реалістичними оптимістами, які у складностях, на котрі немає дефіциту в ООН, вбачають можливості для пошуку ефективних механізмів їх розв'язання.

Слід зазначити, що своєрідний візуальний ряд, який розкриває основні етапи історії діяльності України в ООН, поданої у монографії, наочно представляють оригінальні архівні фотографії.

Загалом монографія С.В.Віднянського та А.Ю.Мартінова, безперечно, збагатила вітчизняну історичну науку на ще одну актуальну і цікаву працю, до якої звертатимуться всі, хто цікавиться історією та сучасним станом розвитку міжнародних відносин. Як відзначає у передмові до книги міністр закордонних справ України Борис Тарасюк, «на її сторінках висвітлюється багатогранна робота української дипломатії різних часів, яка навіть за несприятливих умов обмеженого суверенітету та ідеологізації міжнародних відносин була спроможна надавати вітчизняному курсу в ООН досить виразного українського змісту» (с.6). Разом з тим ця праця сприятиме формуванню позитивного іміджу України, а також слугуватиме студентам як оригінальний навчальний посібник з історії міжнародних відносин й її зовнішньої політики.

М.В.Кірсенко (Київ)

Ярошинський О.Б.

Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. – 460 с.

Нещодавно видана монографія молодого історика відразу привернула увагу як авторитетних учених, так і численних дослідників-краєзнавців. В обширному книжковому потоці ця праця вирізняється не лише солідним обсягом і гарним поліграфічним оформленням, але насамперед високим фаховим рівнем та застосуванням сучасних методів статистичної обробки й аналізу джерельної інформації.

Монографія складається із передмови, п'яти розділів, підсумків і приміток. Третину загального обсягу (понад 150 із 460 сторінок) становлять довідкові матеріали, таблиці, діаграми й карти.

Задум автора відтворити події визвольної епопеї на Волині у середині XVII ст. впливає із конкретних завдань сучасного етапу наукової розробки актуальної проблеми боротьби українців за державність у ранньомодерну добу. За роки незалежності українська історіографія зробила значний поступ у цьому напрямку, зокрема, досягнуто неабияких успіхів у пошуку нової концепції національної революції XVII ст., у визначенні її причин та завдань, хронологічних меж, змісту та особливостей. Однак активізація досліджень у всеукраїнському масштабі не супроводжувалася донедавна такими ж ґрунтовними студіями на регіональному рівні. Тому працю вченого можна розглядати як багато в чому новаторську й корисну.

Для комплексного вивчення динаміки розгортання національно-визвольної боротьби на Волині автор опрацював величезний масив джерел та літератури – понад 420 наукових праць і розвідок, 350 документальних актових матеріалів, а також листи, літописи, хроніки, мемуари, свідчення сучасників і т.п. Застосовуючи різноманітні методи наукового пізнання (хронологічний, діахронний, порівняльний, статистичний та ін.), дослідник систематизував і проаналізував значний за обсягом джерельний матеріал, в основному опублікований в археографічних виданнях XIX–XX ст. При цьому автор намагався враховувати тільки джерельно підтвержені дані й датовані документи. Статистична обробка однотипної інформації, поєднана з елементами моделювання реальної демографічної ситуації та перехресної перевірки, попри відносність якісних та кількісних показників, значно збагатила текст монографії та дозволила достатньо повно висвітлити всі аспекти досліджуваної проблеми.

Наведені в книзі дані всебічно аргументують сучасну концепцію соціальної й національно-визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. як «багатоформатного» й «феноменального явища» (с.72–73) та «однієї з перших національних революцій світової історії» (с.138). Виходячи з концептуального бачення визвольної боротьби на Во-

лині як частини загальнонаціонального революційного процесу, дослідник свідомо акцентував увагу на дискусійних питаннях і проблемах, які потребують першочергового наукового вирішення.

Одним із таких завдань є ґрунтовне вивчення причин і передумов революції в контексті «багатоманітності реалій і багатовекторності впливів» (с.72), що визначали становище та особливості розвитку українських земель у складі Речі Посполитої протягом 1569–1648 рр. Автор заперечує поширені в історіографії твердження про причини української революції внаслідок надзвичайного національного гноблення, або ж уявлення про т.зв. «золотий вік» польсько-литовської держави, яка насправді вступила в період глибокої кризи політичної, соціально-економічної й духовної систем. Її підточувала, за словами І.Франка, «внутрішня гнилизна», натомість українські воєводства переживали динаміку позитивних змін.

На жаль, говорячи про невинне зростання питомої ваги України в економіці, фінансовій та військово-політичній сферах Речі Посполитої протягом 1569–1648 рр. автор не наводить достатніх аргументів. Це зауваження стосується й категоричного твердження про те, що «власне польські воєводства залишалися набагато слабшою від України економічною ланкою» (с.41).

Серед причин повстання, яке спалахнуло 1648 р., О.Ярошинський називає як ті, що стосувалися всієї України, так і регіональні. Серед останніх автор, наприклад, називає нововведення щодо права представництва в сенаті не за походженням, а за посадами. Це підштовхнуло волинську аристократію до поетапного захоплення найвищих посад не тільки на Волині, а й на Київщині та Брацлавщині, що обрізало можливості київської й брацлавської шляхти, викликавши в її середовищі гостре незадоволення. Слушним є висновок про те, що «на Волині виразно окреслилася польська політика усунення українців від керма місцевого життя» (с.52).

Хронологічні межі Української національної революції О.Б.Ярошинський визначає добою 1648–1659 рр., тобто від початку виступу Б.Хмельницького до ратифікації сеймом Речі Посполитої Гадяцької угоди. У своєму розвитку революція пройшла два основних періоди: 1) початок 1648 р. – середина 1652 р.; 2) 1652–1659 рр. На переконання автора, саме для означення подій 2-го періоду найбільш відповідним є термін «визвольна (національно-визвольна) війна», оскільки боротьба проти Польщі тоді здійснювалася суто військово-політичними методами (с.202). Однак сформульована дослідником думка, що після поразки в 1652 р. масового селянсько-міщанського руху «боротьба з Річчю Посполитою набула ознак українсько-польської війни» (с.163) є суперечливою й дискусійною, так само, як і в цілому проблема визначення характеру, типу та хронологічних меж революційних подій середини XVII ст. Висловлені міркування автора щодо оцінки найважливіших аспектів революції у всеукраїнському масштабі, можливо, варто було подати в окремому розділі.

Загальнонаціональне розгортання масової антипольської, антикатолицької й антифеодальної боротьби представниками всіх соціальних груп українства у волинському регіоні ґрунтовно проаналізоване автором у третьому й четвертому розділах книги. Основна увага тут закономірно приділена революційним подіям та динаміці визвольної боротьби у 1648–1652 рр. У цьому періоді автор виокремлює вісім послідовних етапів, відмінних за розмахом, активністю та результативністю дій військових і повстанських загонів на Волині. Динаміка визвольної боротьби на кожному із цих етапів підтверджена відповідними актовими матеріалами й статистичними таблицями.

В актових матеріалах 1648–1652 рр. зафіксовано 137 виступів волинян, які охоплювали мешканців 272 населених пунктів. Дослідник характеризує Волинь як «потужну базу національного й соціального рухів середини XVII ст.», «один із найпотужніших центрів національної революції» (с.150). Визвольна боротьба волинян «забезпечувала відповідне підґрунтя для українських військових перемог» та «виступала першорядним чинником тодішніх українських національно-визвольних завоювань поряд із всеукраїнським військово-політичним чинником» (с.156).

Документи засвідчують найбільше піднесення революційного руху на Волині у 2-й половині 1648 р., коли на боротьбу підняли жителі майже 80% населених пунктів, у т.ч. понад 70% міст і містечок. Місцевий повстанський рух мав чітко виражене соціальне й національно-визвольне спрямування. У ході боротьби було сформовано Звягельський та Гоцанський полки, ліквідовано феодально-фільваркову систему господарювання та інші фактори польсько-католицької колоніальної системи. Розпочалося творення українських державних інституцій.

Відповідні розділи книги детально змальовують картину стрімкого поширення визвольного руху в усіх районах Волині, що дозволило автору порушити питання про співвідношення масштабів народного вибуху із суб'єктивним чинником революції – діяльністю українського уряду.

Як відомо, у період найвищого піднесення національно-визвольної боротьби на Волині уряд Б.Хмельницького, на жаль, ще не мав програми визволення усіх українських етнічних земель. Існують лише окремі свідчення з літа 1648 р. про наміри утворити українську державу з кордоном по р. Горинь. У діяльності уряду досить послідовно втілювалася програма козацтва, домагання якого відставали від практичного, національно-визвольного поступу, і це стало причиною помітних втрат, непорозумінь та розчарувань серед різних груп українства, насамперед селянства й міщанства. «Тоді, коли селянство, відчувши себе вільним, вдалося до найрішучіших форм боротьби, українська верхівка не сприяла розвитку соціального напрямку й закріпленню національно-визвольних здобутків на Волині» (с.159). Водночас твердження автора про те, що «українська нація, включаючи й волинян, виявилась більш підготовленою до політичних, соціально-економічних і духовних змін, ніж козацька верхівка» (с.157), видається не надто переконливим.

Козацтво справило радикальний вплив на розгортання визвольного руху на Волині. Козацький соціальний ідеал повсюдно призводив до заворушень і масового покозачення місцевого населення. Наводячи дані про «революційний механізм» формування Гоцанського, Звягельського, Любартівського, Остропільського й Миропільського полків, які комплектувалися з місцевих повстанців, автор дійшов висновку, що «розглядати козацтво як винятково прийшло силу на Волині з кінця 1648 р. некоректно» (с.179).

Залишається відкритим питання про кількість полкових утворень на Волині, яку, за словами дослідника, при невибагливому відборі джерельної інформації можна було б подвоїти. Історик заперечує застосування дефініції «полк» щодо луцького та острозького загонів.

Щодо мотивів західного походу та відступу української армії із Галичини і Волині восени 1648 р., то тут, на думку автора, треба говорити не лише про помилки уряду Б.Хмельницького, а про цілий комплекс «складних і маловивчених військово-політичних, програмно-світоглядних і зовнішніх проблем» (с.159).

Розглядаючи військові чинники, автор не міг оминати питання про роль та значення українсько-татарського військового союзу насамперед у подіях 1648–1649 рр. Від початку визвольної війни й до серпня 1649 р. татарське військо разом з армією Б.Хмельницького пройшло з боями на Волині понад 420 км. «Навіть малоприйнятна для українців позиція кримського хана в зборівських переговорах із королем Речі Посполитої та наступне спустошення Волині татарськими загонами не може знівелювати позитивну роль татарського військового чинника в розгортанні Української національної революції на її перших етапах» (с.146). Результативність українсько-татарського союзу та внесок татар у найбільші українські перемоги 1648 р. особливо помітні на тлі реальної віддачі залучених пізніше українським урядом московського, трансільванського й шведського військових чинників. Однак висновок, що українсько-татарський військовий союз був «найрезультативнішим для виконання стратегічних завдань Української національної революції» (с.146), потребує певного коректування.

Очевидно, що динаміка піднесення й занепаду визвольної боротьби на Волині в достатній мірі відображає загальні тенденції Української національної революції. До початку 1650 р. соціальний аспект залишався її найпомітнішою складовою, але соціальні виступи волинян були одночасно й національно-визвольними, спрямованими проти тих, хто уособлював у краї польський колоніальний режим. В основі тодішніх подій лежав передусім глибокий конфлікт української нації з її тодішніми польськими та литовськими поневолювачами (с.201).

Значний інтерес викликає картографування військових походів та рейдів бойових сил усіх учасників цієї масштабної епопеї. Так, загальна довжина українських військових і повстанських маршрутів у воеводстві протягом 1648–1659 рр. становила понад 5 тис. км, у т.ч. підрозділи Б.Хмельницького пройшли 1 тис. км; окремі козацькі загони – 3 тис. км; повстанські – понад 1 тис. км. Стимулюючий вплив козацьких полків армії Б.Хмельницького на піднесення визвольної боротьби у воеводстві простежується протягом першого й другого революційних періодів.

Результати картографування заперечують поширені в літературі версії про вузький локальний характер місцевих повстанських виступів. Довжина маршрутів окремих

повстанських загонів сягала 350–500 км, що перетворювало Волинь на один із найпотужніших центрів Української національної революції (с.149–150).

Недостатньо вивченим до недавнього часу залишалося й питання про участь у революції різних соціальних груп волинян. На основі аналізу актових матеріалів автор визначив типи повстанських виступів та підрахував питому вагу основних груп учасників визвольного руху. Найбільшу групу становили селянські виступи (51,8%), за ними йшли селянсько-міщанські (23,3%), міщанські (13,1%), селянсько-козацькі (8,8%), селянсько-міщансько-козацькі (2,2%) й міщансько-козацькі (0,75%). Більше половини виступів (близько 55%) були стихійними та нетривалими й обмежувалися територією одного (76%) або кількох (24%) населених пунктів. Очолювали виступи локальні лідери, які формувалися з усіх без винятку прошарків місцевого населення. Завдяки їм Волинь перетворилася на один із «революційних бастионів української нації» (с.166).

Домінуючою силою волинського революційного руху 1648–1652 рр. було селянство – 118 виступів (понад 86% усіх повстанських акцій). У селянських рухах брали участь інші соціальні групи населення: міщани (у кожному четвертому), козаки (у кожному десятому), духівництво (у кожному двадцятому). Шляхта приєдналася до 2,2% тодішніх селянських акцій у воєводстві.

Щодо волинської князівсько-панської верхівки, то вона, як і передбачалося, опинилася в контрреволюційному таборі, виразно засвідчивши тим самим «етнічну маргіальність» і «психологічну хворобливість» (с.172). Своїми діями в часи національної революції ця група довела надуманість міфологем про її творчу роль у відродженні України-Russia (с.173).

Так само волинська маєткова шляхта «в переважній більшості з'єдналася в антиукраїнському таборі з польською та литовською панівною верствою» (с.122). Однак частина патріотично налаштованої шляхти брала участь у більш як 5% народних виступів; чимало з них воювали в українському війську (наприклад, в козацькому реєстрі 1649 р. шляхтичів налічувалось більше 50). Дослідження О.Б.Ярошинського заперечує поширене в радянській історіографії твердження про тотальне національне самозречення шляхти та значно доповнює й уточнює дані В.Липинського й сучасних дослідників цієї проблеми.

Вивчення соціального складу учасників визвольного руху на Волині підтверджує його загальнонаціональний характер і багатовекторне спрямування – антифеодалне, антипольське, антикатолицьке та антиєврейське. При цьому наявні джерела не дозволяють говорити про величезні кількісні втрати польського та єврейського населення, насамперед через втечу більшості їх на захід ще на початку революції. «Тому якщо економічні втрати поляків і євреїв у краї були значними, то реальні демографічні – у стократ меншими від українських» (с.231).

Однозначно антипольські мотиви на Волині простежувалися лише трохи більше, як у кожному десятому виступі (13,1%), а побиття й убивства поляків зафіксовані в 11 акціях волинян, що становить 8% їхньої загальної кількості.

Лише понад 7% виступів на Волині супроводжувалися захопленням майна, побиттям і вбивствами євреїв, тому їх втрати могли коливатися в межах 1–2 тис. осіб (с.197). Із другої половини 1649 р. євреї повертаються до краю, а від початку 1660-х рр. вони відновлюють свої економічні позиції у волинських містах і містечках. Отже статистичні дані, опрацьовані автором книги, заперечують поширені версії про поголовне винищення й вигнання євреїв з Волині в досліджуваний період.

Безсумнівною заслугою автора є спроба в 5-му розділі книги комплексно дослідити політичні, соціально-економічні та демографічні наслідки національної революції на Волині в контексті занепаду й краху всієї колоніальної системи Речі Посполитою. Ці аспекти ще недостатньо опрацьовані в українській історіографії. Виняток становлять надзвичайно цінні праці М.Владимирського-Буданова, І.Каманіна, О.Барановича, Д.Похилевича, М.Крикуна та інших дослідників. Історик максимально повно використав інформаційний потенціал подимних реєстрів 1648–1662 рр., систематизованих М.Владимирським-Будановим ще наприкінці XIX ст., а також ґрунтовні студії вчених XX ст., що дозволило поновому оцінити підсумки національно-визвольної боротьби в середині XVII ст.

Джерела промовляють про надзвичайно високу ціну, яку заплатили українці в боротьбі за національне самовизначення та утвердження державності. Ставши ареною жорстокого й кровопролитного протистояння, одним із бастионів революції, Волинь зазнала величезних втрат і спустошення. До весни 1652 р. у воєводстві залишилося тільки

15–20% мешканців. У наступні роки людські втрати в краю сягнули 90% податного населення.

Статистичний аналіз податкової інформації та моделювання експертної групи населених пунктів дозволили автору обґрунтувати ознаки демографічної катастрофи на Волині наприкінці 1650-х рр. Для цього досліднику довелося з'ясувати ступінь спотворення даних у податковій документації, яка насамперед відображає фінансово-економічне становище господарств та тогочасні фіскальні тенденції.

Історик заперечує висловлені в історіографії сумніви щодо об'єктивності переписів 1650–1662 рр. На його переконання, наявна податкова інформація волинських реєстрів, доповнена моделюванням показників середньостатистичної експертної групи із 100 сіл, дозволяє відтворити реальні демографічні тенденції серед працездатного (передусім, чоловічого) населення регіону на різних етапах Української національної революції.

Найбільший спад зафіксованого в документах податного населення припадає на 1655–1658 рр. Тоді в реєстрах було зафіксовано лише 1,6% дореволюційних платників, або всього 4% їх кількості від кінця 1648 р. (на Кременеччині відповідно 0,4% й 2%).

Перепис 1662 р. зафіксував у воєводстві 10,5% дореволюційних «димів», або чверть від кінця 1648 р. У селах кількість податних одиниць скоротилася на 88%, у містах – на 93%. У 212 волинських селах (близько 10% усіх сіл) «димів» не значилося зовсім; тут також не згадувалося про існування 712 населених пунктів Волині, зафіксованих реєстрами 1629–1630 рр. (с.214).

Вражаючих спустошень зазнали магнатські й шляхетські землеволодіння – в окремих із них зменшення податкової бази сягнуло 99%. Волинська маєткова шляхта в регіоні «повністю втратила вплив» (с.222), а Волинь у цілому перетворилася на економічно відсталу провінцію Речі Посполитої. Найбільших втрат зазнало селянство, яке формувало – податкової бази й було майже стовідсотково українським.

Автор звернув увагу на те, що податкові показники демографічних втрат Волині приблизно вдвічі перевищують людські втрати козацької України, які, за припущенням В.Смолія та В.Степанкова, становили 35–40%. Причинами цього, імовірно, можуть бути як приховування в реєстрах реальної кількості платників податків, так і міграційні процеси. Звідси випливає необхідність детальнішого вивчення демографічних процесів в усіх регіонах України.

Монографія значно виграє від того, що в ній є іменний та географічний покажчики. Окремо слід відзначити якість виконання таблиць і карт, а також ґрунтовний історичний огляд.

Дана монографія, як і попередні праці О.Б.Ярошинського, на нашу думку, сприятиме активізації дослідницьких зусиль щодо вивчення регіональних особливостей визвольних змагань. Безперечно, рецензована праця є помітним явищем в українській історіографії, вирізняється високим фаховим рівнем і заслуговує на увагу науковців та краєзнавців.

В.М.Гром (Рівне), В.І.Цибульський (Рівне)

Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. Я.Федорук; наук. ред. І.Бутич, Я.Дашкевич, О.Купчинський. – К.; Л., 2005. – XXX, 252 с.

Академік Іван Крип'якевич належить до знакових постатей української історичної науки ХХ ст. як за своїм творчим доробком, так і за діапазоном організаційної та громадської діяльності. Невипадково його наукова спадщина є об'єктом найрізноманітніших дослідницьких зацікавлень. Утім, ще й до сьогодні зберігається великий пласт маловідомих документів і матеріалів, які зосереджені в приватному (домашньому) архіві видатного історика.

Попри обставини воєнного лихоліття та радянського тоталітаризму цей архів зберігся у родині завдяки зусиллям синів історика (Петра-Богдана й Романа) майже в первісному вигляді та повному обсязі. Якщо взяти до уваги розмаїття академічних інтересів І.Крип'якевича, його розгалужені зв'язки з багатьма вченими й інституціями, ретельний педантизм у документуванні робочих матеріалів, то можна дійти висновку, що в архіві відклалися унікальні комплекси джерел з історії української науки ХХ ст. і з багатьох питань нашої минувшини.

Першим кроком у систематичному опрацюванні приватного архіву І.Крип'якевича стало підготовлене Ярославом Федоруком видання інвентарного опису останнього, що дозволяє не тільки скласти загальне уявлення про нього, а й задовольняє нагальні евристичні потреби дослідників.

У вступі упорядник стисло висвітлює історію формування домашнього архіву І.Крип'якевича, розглядає питання, пов'язані з наданням різним історикам матеріалів із цього приватного зібрання та їхньою публікацією, окреслює його склад, виділяє і характеризує найважливіші комплекси джерел тощо.

Передусім варто згадати автобіографічні матеріали, щоденник та спогади вченого, частина з яких була опублікована в журналі «Український історик» і збірнику «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність». Зауважимо, що мемуари Крип'якевича присвячено як певним періодам його життя, так і окремим постатям (В.Гнатюк, І.Свенціцький), навчальним закладам (Львівський університет) та ін.

На спеціальну згадку заслуговує «Біографічний словник моїх знайомих» (літери А–П), укладений істориком. Ці матеріали дозволяють із достатньою репрезентативністю й достовірністю відтворити інтелектуальне середовище та соціокультурне оточення визначного вченого.

Крім того, у зібранні представлено чимало матеріалів про рід і сім'ю І.Крип'якевича (генеалогія, родинні листи, метричні свідоцтва, автобіографії, документи про освіту тощо).

Помітне місце в архіві посідають епістолярні матеріали науковця. З-поміж них є листи відомих українських учених та громадсько-політичних діячів (М.Андрусак, І.Борщак, М.Брайчевський, М.Возняк, М.Грушевський, А.Жук, М.Кордуба, І.Кревецький, В.Липинський, О.Назарук, І.Огієнко, Д.Оляничин, Є.Петрушевич, О.Пріцак, Н.Суровцева, С.Томашівський й ін.), а також багато сучасників академіка, шанувальників історії, краєзнавців, сільських учителів тощо.

В архіві відклалося й чимало документів з історії відомих науково-дослідних установ та інституцій, зокрема про боротьбу за Український університет у 1905–1907 рр., НТШ і його семінари, викладання І.Крип'якевича в Рогатинській гімназії, філії академічної гімназії в Львові, Українському таємному університеті, Богословській академії, Львівському державному університеті, співпрацю вченого з ВУАН, з Львівським філіалом Інституту історії України АН УРСР у 1939–1941 й 1944–1946 рр. та ін.

Збереглися і документи про діяльність українських науковців за доби німецької окупації 1941–1943 рр., а також про співпрацю київських та львівських істориків за радянських часів. Варто відзначити й значний пласт матеріалів про роботу І.Крип'якевича в радянських наукових установах, зокрема його участь у заходах із відзначення 300-ліття возз'єднання України з Росією.

Поряд із матеріалами про науково-організаційну працю академіка в архіві представлено численні документи про його громадську і культурно-просвітницьку діяльність. До них слід віднести матеріали про участь історика у наукових курсах Товариства прихильників української літератури, науки і штуки 1904 р., просвітньому гуртку Академічної громади 1908 р. та історичному гуртку філії академічної гімназії 1917 р., заснуванні школи ім. короля Данила (1912 р.) і відзначенні її 25-літнього ювілею 1937 р., а також документи про діяльність І.Крип'якевича як депутата обласної ради тощо.

У приватному зібранні академіка представлено й чимало біографічних матеріалів відомих істориків, зокрема М.Андрусак, М.Голубця, О.Домбровського, І.Карпинця, М.Кордуби, Т.Коструби, Л.Окіншевича, О.Пріцака, О.Терлецького та ін.

Виняткове значення мають документи і матеріали з дослідницького інструментарію вченого й організації його наукової роботи. Зокрема в архіві зберігаються зшитки з курсом лекцій І.Крип'якевича 1920–1930-х рр. про методiku історичного дослідження, а також матеріали з означеної проблематики.

Відзначимо, що у зібранні представлена не тільки велика кількість робочих нотаток, копій та фотокопій різних джерел, підготовчих рукописів дослідника, а й низка численних картотек різноманітного спрямування, складених і упорядкованих за певною системою.

Останні дають можливість не тільки реконструювати коло наукових зацікавлень та з'ясувати горизонти евристичного пошуку вченого, а й проаналізувати його техніку і методiku роботи, перспективні плани тощо.

Зауважимо, що вивчення великих картотек відомих науковців, особливо масштабу І.Крип'якевича, і донині перебуває на маргінесі сучасних досліджень та приховує величез-

ні потенційні перспективи для міждисциплінарних студій (історіографічних, біографічних, бібліографічних, культурологічних) на теренах української соціогуманітаристики.

В архіві зберігається чимало матеріалів із фахових зацікавлень ученого: минуле Галицько-Волинського князівства і Львова, козацтва XVI – першої половини XVII ст. й Хмельниччини, церковна історія, друкарство, книгознавство, малярство, культурні та мистецькі проблеми, архітектура, народні промисли, історія освіти, картографія, дипломатика, епіграфіка, палеографія й ін.

Слід згадати і про неопубліковані праці І.Крип'якевича, які є в цьому архіві. Це – монографія «Київська Русь» (1963 р.), машинопис та автографи різних статей, рецензії й відгуки на них історика тощо.

У зібранні є чимало фотографій із видами Львова середини XX ст., які збиралися академіком для видання альбому із зображенням картин, гравюр, архітектури і пам'яток міста. Крім того, в архіві зберігається багато світлин відомих українських істориків та різних громадсько-політичних діячів.

Науковий апарат інвентарного опису укладений на належному рівні й складається з покажчика імен, географічних і етнічних назв та передмови упорядника.

Видання, безперечно, зацікавить багатьох дослідників з різними науковими інтересами й стане у пригоді архівістам для майбутньої повної інвентаризації рукописів та інших матеріалів з приватного архіву І.Крип'якевича. Однак малий наклад інвентарного опису (60 примірників) суттєво звужує можливості вчених із різних регіонів України користуватися цим корисним і необхідним виданням.

Утім, сподіваємося, що публікація інвентарного опису архіву академіка спричинить як до невідкладних заходів щодо його збереження й забезпечення доступності для всіх дослідників, так і для активізації наукових студій, присвячених творчому спадку цього видатного вченого.

О.В.Ясь (Київ)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

О.А.Удод (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА С.В.КУЛЬЧИЦЬКОГО

10 січня 2007 р. виповнилося 70 років Станіславу Владиславовичу Кульчицькому. Про те, що він є без перебільшення (яке досить часто буває при відзначенні ювілеїв видатних вчених) істориком світового масштабу цілком заслужено й обґрунтовано лунало в численних вітаннях, публікаціях, здравицях на честь ювіляра. Адже С.В.Кульчицький – давно визнаний в Україні й за кордоном дослідник національної історії (причому – найскладніших, найсуперечливіших і таких же небезпечних для самого вченого періодів нашого минулого). Його ім'я прозвучало ще в 1988 р. у доповіді Комісії з дослідження голодомору в Україні 1932–1933 рр. Конгресові США як радянського історика, що навіть в умовах компартійного контролю за історичною наукою зумів зробити величезний внесок в осмислення трагічного минулого української нації. Не випадково, що саме С.В.Кульчицький, як гідний репрезентант української історичної науки, представляє її в численних міжнародних проєктах – українсько-польській «підручничовій комісії», українсько-російській комісії академічних істориків, міжнародних школах молодих істориків, семінарах і симпозіумах Ради Європи, асоціації викладачів історії «Єврокліо» та багатьох інших.

З нагоди 70-річного ювілею С.В.Кульчицького та 50-річчя його наукової діяльності 11 січня 2007 р. в Інституті історії України НАН України відбулося урочисте засідання вченої ради з участю широкої науково-історичної громадськості. Напередодні урочистостей надійшла вітальна телеграма від Президента України В.А.Ющенка, в якій відзначено, зокрема, що ґрунтовні дослідження історії нашого народу, здійснені доктором історичних наук С.В.Кульчицьким, здобули широке визнання в Україні та далеко за її межами, сприяли піднесенню національної свідомості українців. «Впевнений, – заявив Президент України, звертаючись до ювіляра, – що Ваш життєвий досвід, професіоналізм та прекрасні людські якості ще довго слугуватимуть добрим справам на благо України. Бажаю міцного здоров'я, щастя, добробуту та успіхів у всіх починаннях».

Відкрив засідання вченої ради директор Інституту історії України академік НАН України *В.А.Смолій*, який розповів про життєвий і творчий шлях Станіслава Владиславовича Кульчицького,

грунтовно охарактеризував його внесок у творення сучасної концепції історії українського народу, започаткування ним нових напрямів у національній історичній науці. «Ми справді пишаємося тим, що впродовж останніх трьох десятиліть, – сказав В.А.Смолій, – Ви не лише працюєте, а й постійно творчо зростаєте в колективі нашого інституту, де майже двадцять років із честю виконуєте надзвичайно складні й багатогранні обов'язки заступника директора з наукової роботи, завідувача відділом історії України 20–30-х років ХХ ст.» В Інституті історії тоді ще молодий учений був призначений на посаду старшого наукового співробітника в березні 1972 р. За плечима вже було навчання в Одеському державному університеті ім. І.І.Мечникова (1954–1959 рр.) та робота в Одеському обласному державному архіві (1958–1960 рр.). Три роки (1960–1963 рр.) С.В.Кульчицький навчався в аспірантурі відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН УРСР. В грудні 1963 р. успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата економічних наук (вчений ступінь присуджено радою Відділення суспільних наук АН УРСР). Тема дисертації – «Розвиток залізничного транспорту на Україні в дореволюційний період» (науковий керівник доктор економічних наук *Д.Вірник*). До захисту вже було опубліковано 21 наукову роботу як з історії залізничного транспорту України, так і з різноманітних проблем вітчизняної історії, краєзнавства та світової історії. В 1963–1972 рр. працював в Інституті економіки АН УРСР молодшим, згодом старшим науковим співробітником. Через 4 роки роботи вже в Інституті історії АН УРСР підготував і захистив у квітні 1976 р. дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук «Мобілізація фінансових ресурсів для соціалістичної індустріалізації СРСР (1926–1937 рр.)». В Інституті історії С.В.Кульчицький в 1972–1977 рр. працював старшим науковим співробітником, а з 1977 р. і по цей час (30 років!) завідує відділом історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Заступником директора працював у 1977–1979 рр. та з 1990 р. і по цей час. Про всі деталі наукової кар'єри професора С.В.Кульчицького повідали документи із його особової справи, яка за ці роки набула досить об'ємних розмірів і продовжує поповнюватися новими свідченнями творчого шляху історика. Академік В.А.Смолій акцентував увагу на широкому колі наукових зацікавлень С.В.Кульчицького, що обіймає практично усе ХХ століття історії України – від доби Українських визвольних змагань 1917–1921 рр., з особливим акцентом на «рідних» 20–30-х роках, і практично до сьогоднішнього – подій Помаранчевої революції 2004 р. Саме професор С.В.Кульчицький першим в Україні ще у вересні 2005 р. видав науково-історичну монографію про Помаранчеву революцію. Не байдужий він і до історії міжнародних зв'язків України, проблем вітчизняної археології та джерелознавства, сходознавства, історії ОУН і УПА. А на початку 1990-х рр. його піонерські дослідження з проблеми трьох радянських голодоморів ХХ ст. в Україні (1921–1922, 1932–1933 та 1946–1947 рр.) стали справжнім «проривом» у вітчизняній історіографії. С.В.Кульчицький був керівником авторських колективів та найактивнішим і діяльним виконавцем таких масштабних синтетичних проєктів останніх років, виданих під егідою Інституту історії України, як «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» (2002 р.), «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (2003 р.), «Історія українського селянства: В 2 т.» (2006 р.) та ін. Неоціненна його роль у підготовці 8-томної «Енциклопедії історії України».

Від імені Національної академії наук України ювіляра привітав її віце-президент, академік НАНУ, професор *В.М.Литвин* та академік-секретар Відділення історії, філософії та права НАНУ, академік НАН України *О.С.Онищенко*. Було відзначено значний творчий доробок ученого: С.В.Кульчицький є автором понад 1700 наукових та науково-популярних праць, у тому числі 45 монографій та підручників для вищої й середньої школи, ним підготовлено цілу когорту вчених – 17 докторів та 28 кандидатів історичних наук. Тривалий час – 1983–1988 рр. та з 1998 р. і по цей час С.В.Кульчицький працює заступником академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України, а в 1990–1993 рр. був членом бюро Відділення.

У день урочистостей на ім'я ювіляра надійшло вітання від Інституту загальної історії Російської академії наук. Директор інституту (він є також співголовою українсько-російської комісії істориків) академік РАН *О.О.Чубар'ян*, звертаючись до С.В.Кульчицького, відзначив: «Для нас, Ваших російських колег, Ваше ім'я нерозривно пов'язане з іміджем і бездоганною репутацією інституту, в якому Ви відбулися як відомий вчений, в якому пройшли і проходять кращі роки Вашої творчої біографії і ровесником якого Ви є. І це глибоко символічно, так як Ви уособлюєте все краще, чим може пишатися українська історична наука: талант, вищий ступінь об'єктивності, вірність історичній правді, серйозне, вдумливе ставлення до джерел, розуміння громадянської відповідальності історика перед нинішніми і майбутніми поколіннями».

На засіданні вченої ради пролунали також вітання від в.о. голови СБУ *В.Наливайченка*, голови ВАК України професора *В.Ф.Мачуліна*. Було відзначено вагомий внесок С.В.Кульчицького у справу атестації наукових кадрів вищої кваліфікації як голови експертної ради ВАК з історичних наук впродовж 2000–2004 рр.

У привітанні голови Ради з питань етнополітики при Президентові України, народного депутата України *Геннадія Удовенка* особливо відзначена роль професора С.В.Кульчицького у дослідженні голодомору 1932–1933 рр. в Україні. У прийнятому Верховною Радою Законом України «Про визнання Голодомору геноцидом українського народу» є вагома частина невтомної діяльності ювіляра.

«Першою професією» С.В.Кульчицького, як відомо, була архівна діяльність. Любов до архівів, першоджерел він зберіг на все життя. Більше того, в 1991–2000 рр. вчений очолював Спільку архі-

вістів України. Від імені архівістів у день ювілею С.В.Кульчицького привітали *Г.Боряк, К.Новохатський, Ю.Кулініч* і директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства професор *Грина Матяш*.

Глибоку шану за багаторічну самовіддану працю, вагомий внесок у становлення та розвиток історичної науки незалежної України висловили ювілярові керівник гуманітарного управління Секретаріату Президента України *І.Лиховий* та заступник керівника головної служби політичного аналізу *О.Гончарук*.

Найбільше виступів на засіданні вченої ради та привітань надійшло від колег С.В.Кульчицького – істориків, науково-педагогічних працівників, краєзнавців, видавців.

Декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка професор *В.Ф.Колесник* наголосив на невгамовному ентузіазмі ювіляра у вивченні минулого нашого народу, що вже став легендою серед науковців. Від імені колективу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України виступив заступник директора *О.О.Маврін*. У вітальному адресі колективу цього інституту відзначено «широке, панорамне сприйняття вітчизняної історії» у творчості вченого, спрямування зусиль на найдраматичніші, найболючіші проблеми. Праці С.В.Кульчицького є незаперечним свідченням особистої небайдужості до долі поколінь українців, яким судилося пережити лихоліття репресій і голодомору.

У привітанні колективу Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича (ректор *С.В.Мельничук*) наголошено на діяльності С.В.Кульчицького як науковця і організатора, «який зважено й професійно допомагає нашій освіті і науці поступово й впевнено прямувати в загальноєвропейський простір».

Від колективу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України виступив заступник директора, професор *О.М.Майборода*, який відзначив, що праці С.В.Кульчицького «заповнили безліч прогалин у вивченні складних і суперечливих суспільних процесів в Україні у 20–30-х рр. ХХ століття», а на його шкільних та вузівських підручниках виховане не одне покоління української молоді.

Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького делегував на урочисте засідання вченої ради декана історико-юридично-філософського факультету *В.М.Мусієнка*, професора *А.Г.Морозова*, які передали вітання від колективу черкаських колег. Земляки ювіляра – історики з Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова наголошували на тому, що «монографії та сотні статей професора Станіслава Кульчицького сьогодні складають золотий фонд вітчизняної і світової історіографії».

Колектив Волинського державного університету імені Лесі України (в.о. ректора професор *С.В.Гаврилюк*) акцентував на науковому доробку вченого, що є «цінним джерелом для утвердження української національної ідеї, є міцним підґрунтям консолідації державницьких сил».

Привітав ювіляра професор Івано-Франківського університету *Я.І.Мандрик*, а також давній колега, ровесник професор *В.О.Романцов* та ін.

На адресу ювіляра надійшло понад півтори сотні поздоровлень, телеграм, листів від науково-педагогічних колективів. Від історичного факультету Донецького національного університету привітання надіслав декан професор *П.Добров*. Академік НАН України *Ярослав Ісаєвич* заявив, що «наукова спільнота істориків особливо цінує те, що С.В.Кульчицький ніколи не зраджує засад наукової принциповості та об'єктивності – навіть тоді, коли це суперечить суспільній кон'юктурі».

Щирі вітання з нагоди дня народження С.В.Кульчицького надійшли від ректора Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди професора *В.П.Коцура*. Від імені істориків Дніпропетровського національного університету привітання надіслали професори *В.В.Іваненко* та *С.І.Світленко*. Історики Львівського національного університету ім. І.Франка – декан *Р.Шуст*, професори *Л.Зашкільняк, С.Макарчук, Ю.Кондратюк* «та ще 50 викладачів» привітали С.В.Кульчицького як знаного і шанованого дослідника минулого.

Вітальні телеграми надійшли також від декана історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка *О.Коваленка*, колективу Запорізького краєзнавчого музею (*Г.Шаповалов*), історичного факультету Дрогобицького педуніверситету, кафедри історії та археології Чернігівського педуніверситету (*Т.Демченко*), професора *М.Литвина* (Львів), директора Чернігівського центру перепідготовки кадрів органів державної влади *В.М.Бойка*.

Плідною є співпраця професора С.В.Кульчицького із видавцями. Теплі вітання надійшли ювілярові від редакційного колективу видавництва «Генеза» (генеральний директор *О.П.Дубас*, головний редактор *О.А.Удод*, завідувач історичною редакцією *О.А.Радзивілл*, редактор історичної редакції *І.В.Гирич*) та видавництва «Освіта» (генеральний директор *І.М.Подолук*, головний редактор *О.В.Іванова*).

22 грудня 2006 р. згідно з Указом Президента України з нагоди 70-річчя С.В.Кульчицького та 70-річчя Інституту історії України НАН України ювіляр удостоєний ордена «За заслуги» II ступеня.

В.В.Пришляк (Луцьк)

III МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ КОНГРЕС УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ
«УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА НА ШЛЯХУ ТВОРЧОГО ПОСТУПУ»

Міжнародні історичні конгреси, започатковані в Україні з ініціативи Українського історично-товариства (УІТ), які відбулися в 2000 р. в Чернівцях та в 2003 р. в Кам'янці-Подільському, відіграли важливу роль у постановці й дослідженні актуальних наукових проблем, певною мірою сприяли налагодженню добрих контактів між колегами-істориками. Ці форуми й сьогодні потребують всебічної підтримки та тісної співпраці з боку НАНУ, університетів та інших науково-дослідних інституцій в Україні й діаспорі.

III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» відбувся на історичному факультеті Волинського державного університету імені Лесі Українки у Луцьку 17–19 травня 2006 р. в рік 140-літнього ювілею Михайла Грушевського, 40-ліття заснування грушевськознавства, 150-ліття Івана Франка і ювілеїв інших визначних діячів української культури і науки.

Ініціаторами та організаторами форуму виступили: Волинський державний університет імені Лесі Українки, Українське історичне товариство (США, Україна, Канада, Європа), Міністерство освіти і науки України, Наукова рада при Світовому конгресі українців, Українська вільна академія наук у США (Історична секція), Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАНУ, Інститут історії України НАНУ.

У роботі форуму – пленарному засіданні, секціях та підсекціях – взяли участь понад 300 вчених з України, США, Канади, Білорусі, Польщі, Франції, Німеччини. Історичну україністику на конгресі представляли науковці з Кента, Нью-Йорка, Веллслея (США), Торонто, Віндзора (Канада), Парижа (Франція), Мюнхена (Німеччина), Варшави, Торуні, Кельце, Ольштина, Хелма, Любліна (Польща), Мінська (Білорусь), Києва, Львова, Тернополя, Дрогобича, Одеси, Харкова, Донецька, Ужгорода, Івано-Франківська, Чернівців, Кам'янця-Подільського, Дніпропетровська, Кіровограда, Миколаєва, Херсона, Рівного, Луцька й інших міст України.

Вступним словом у конференц-залі історичного факультету форум відкрила голова оргкомітету, проректор Волинського державного університету імені Лесі Українки, голова осередку УІТ, д-р іст. наук, проф. *С.Гаврилюк*. Із привітаннями до учасників конгресу звернулися голова Волинської обласної державної адміністрації *В.Бондар*, ректор Волинського державного університету імені Лесі Українки, д-р біолог. наук, проф. *І.Коцан*, президент Українського історичного товариства, голова Наукової ради Світового конгресу українців, редактор часопису «Український історик», голова Історичної секції УВАН у США д-р габіліт., проф. *Л.Винар*, академік НАНУ, директор Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ (Львів), голова Українського національного комітету істориків, член Президії УІТ, д-р іст. наук, проф. *Я.Ісаєвич*, д-р іст. наук, проф. Національного університету «Києво-Могилянська академія» *В.Щербак* (Київ), міський голова Луцька *Б.Шуба*.

На пленарному засіданні 17 травня 2006 р. були заслухані доповіді, з якими виступили: *Л.Винар* (Кент, США) – «Українське історичне товариство в контексті розвитку української історіографії»; *Я.Ісаєвич* – «Україна на міжнародних конгресах істориків»; професор Сорбонни, д-р філософії *В.Косик* (Нуасі ле Гранд, Франція) – «Чи Русь – це Росія?»; заступник директора Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, проф. *С.Кульчицький* (Київ) – «Держава і суспільство в незалежній Україні: здобутки і провали у подоланні тоталітарної спадщини»; директор Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р іст. наук, проф. *В.Сергійчук* – Роль сучасної історичної науки в державницькому усвідомленні українського суспільства»; директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, д-р іст. наук *Г.Матяш* (Київ) – «Українська архівна наука на сучасному етапі: архівознавство в колі спеціальних історичних дисциплін»; провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, проф. *О.Удод* (Київ) – «Проблема переписування історії: реалії науки чи політико-ідеологічний стереотип?».

Упродовж наступних днів (18–19 травня 2006 р.) форум працював за такими напрямками у тринадцяти секціях і шести підсекціях: теорія та методологія історії (керівники – *О.Сминтина*, Одеса; *Л.Шаповал*, Полтава); українська історіографія: минуле і сучасні проблеми (*Л.Запшкільняк*, Львів; *А.Атаманенко*, Острог; *Т.Гончарук*, Одеса); джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни (*В.Атаманенко*, Острог; *О.Каліщук*, Луцьк); грушевськознавство (*Л.Винар*; *І.Гирич*, Київ; *В.Пришляк*, Луцьк); українська історія від найдавніших часів до наших днів (з шістьма підсекціями: середньовічна Україна-Русь (*М.Кучинко*, Луцьк; *А.Федорук*, Чернівці; *В.Петровиц*, Луцьк); ранньомодерна Україна (*В.Горобець*, Київ; *Л.Тимошенко*, Дрогобич; *І.Ворончук*, Київ); українське «довге» XIX століття (*О.Добржанський*, Чернівці; *О.Карліна*, *А.Ткачук*, Луцьк); українська революція 1917–1921 рр. (*В.Верстюк*, *В.Скальський*, Київ); українські землі у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) (*В.Чумак*, Одеса; *М.Кучерепа*, *Ю.Крамар*, Луцьк); новітня Україна (XX–XXI ст.) (*В.Баран*, Луцьк; *А.Русначенко*, Київ)); рух Опору в Україні періоду Другої світової війни (*В.Косик*, *С.Кульчицький*); етнічні українські землі поза межами сучасної України (*Б.Заброварний*, Луцьк); історія української діаспори (*О.Вішка*, Торунь, Польща; *Г.Щегельська*, Чернівці); християнська церква в історичній долі українства (*А.Киридон*, Полтава; *Л.Посохова*, Харків; *Е.Бистрицька*, Тернопіль); Україна в сучасній світовій та європейській геополітиці (*С.Пронь*, Миколаїв; *В.Трофимович*, Острог; *Є.Юрійчук*, Чернівці); проблеми збереження національних культур в умовах глобалізації

(*О.Васюта*, Чернівці; *Н.Медведчук*, Луцьк); історія України у дослідженнях зарубіжних учених (*Н.Темірова*, Донецьк; *І.Стебельський*, Віндзор, Канада); всесвітня історія у дослідженнях українських учених: модерні підходи та інтерпретації (*В.Колесник*, *Г.Хлібовська*, Луцьк).

III Міжнародний конгрес обговорив важливі проблеми сучасної історичної науки і засвідчив значний поступ у ній за останні роки. З'явилися й розвиваються нові напрями досліджень, поглиблюється вивчення проблем історії України в європейському та світовому контекстах. Опубліковано документальні матеріали, що відкривають маловідомі сторінки минувшини.

Форум відзначив позитивну роль Українського історичного товариства і журналу «Український історик» у розвитку національної історіографії й суттєвому поглибленні співпраці між ученими Батьківщини та діаспори, що свідчить про розвиток єдиної вітчизняної науки.

Під час відкритого звітного засідання керівників секцій, підсумкової наради й закриття конгресу, на яких головував *Л.Винар*, знову постало злободенне питання про скорочення годин на вивчення історії України. Жваве обговорення викликав виступ канд. іст. наук, доц. *М.Лазаровича* (Тернопіль), який обнародував та прокоментував текст відповіді Міністерства освіти і науки України на «Відкритий лист викладачів вищих навчальних закладів м. Тернополя до Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України, міністра освіти і науки України з приводу становища курсу «Історія України» у вузах України», в якому, на жаль, не міститься конкретних роз'яснень та фактично не вирішено подальшої перспективи викладання історії держави як дисципліни у вищих навчальних закладах.

На завершення роботи в зацікавленій розмові, процесі конструктивного обговорення й дискусії, активними учасниками яких та авторами цікавих і слухних пропозицій виступили д-ри іст. наук, професори: *В.Романцов* (Київ), *А.Зінченко* (Київ), *С.Кульчицький*, *В.Верстюк*, *А.Русначенко*, *Н.Темірова*, *Л.Зашкільняк*, *М.Литвин* (Львів), *В.Баран*, канд. іст. наук, доц. *А.Атаманенко* й ін., було ухвалено резолюцію, в якій зокрема зазначено найважливіші умови, на котрих учасники конгресу вважають за необхідне наголосити заради успішного розвитку української історичної науки на сучасному етапі, а саме: 1. Звернутися до Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України, Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України щодо системної державної підтримки української історичної науки й освіти, які є визначальними чинниками формування національної свідомості нації. Збільшити фінансування дослідницької та видавничої діяльності університетів і науково-дослідних установ. 2. Здійснювати гуманітаризацію освіти, посилювати національну спрямованість освітньої й виховної діяльності. 3. Враховуючи, що історія України є чи не єдиною дисципліною у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю, яка формує у студентів почуття патріотизму, виховує у них інтерес та повагу до рідної країни, свого народу, допомагає їм зайняти чіткі державницькі позиції, конгрес висловлює стурбованість із приводу намагань вилучення цієї дисципліни з навчальних програм вузів і пропонує не допустити скорочення аудиторних годин курсів з історії й культури України у вищих школах держави, зокрема на факультетах негуманітарного профілю, з огляду на тенденцію останніх років. 4. Сприяти запровадженню сучасної методології в історичних дослідженнях, звернути особливу увагу на наукове рецензування. 5. Конгрес наголошує на низькому рівні реалізації Державної програми розвитку української мови, яка є одним із невід'ємних компонентів розвитку національної науки та освіти. 6. Учасники конгресу занепокоєні незадовільним станом збереження національного архівного фонду, що призвело до втрати матеріалів у Кам'янці-Подільському, розкрадання документів Центрального державного історичного архіву України у Львові. 7. Забезпечити державну підтримку актуальних для української історичної науки творчих напрямів, серед них зокрема грушевськознавства, регіональної історії, дослідження діаспори й ін. Із цією метою продовжувати видання серій «Епістолярні джерела грушевськознавства», «Грушевськяна», творів Михайла Грушевського у 50-ти томах, його щоденників, споминок, а також публіцистичних, літературознавчих та інших праць ученого, підготовку яких здійснює Українське історичне товариство, наукові установи в Україні й за її межами; підтримувати розвиток історико-меморіальних музеїв Михайла Грушевського в Києві та Львові, відзначити на державному і міжнародному рівні 140-літній ювілей історика. Враховуючи значення регіональних студій у сучасній історичній науці сприяти розбудові у Волинському державному університеті імені Лесі Українки науково-дослідних установ – інституту Лесі Українки та інституту історії Волині. Розглядаючи українську діаспору як інтегральну частину нації, розвивати вивчення різних аспектів її діяльності у вищих навчальних закладах та наукових установах України. Із цією метою запровадити навчальні курси, зокрема на спеціальній кафедрі в інституті дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія». 8. Підтримати ініціативу створення Інституту національної пам'яті. 9. Всіляко сприяти поширенню у світі об'єктивної інформації про Україну, популяризації української історії в зарубіжних університетах, підготовці українознавчих енциклопедичних видань, у тому числі англійських. 10. Поглиблювати співпрацю дослідників у журналі «Український історик» і в Українському історичному товаристві.

Під час форуму відбулася також презентація нових видань Українського історичного товариства й наукової літератури.

В Українському історичному товаристві вирішено та колегіально погоджено продовжити проведення таких представницьких творчих зібрань раз на три роки. Наступний, IV Міжнародний науковий конгрес українських істориків, заплановано провести в 2009 р.

А.В.Блануца (Київ), Д.П.Ващук (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛИТОВСЬКА МЕТРИКА Й ЛИТОВСЬКИЙ СТАТУТ ЯК ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА БАЗА ДЛЯ СЛАВІСТИКИ Й БАЛТИСТИКИ»

23–25 листопада 2006 р. «Будинок Юргіса Балтрушайтиса» (Москва) – культурний центр Посольства Литовської Республіки в Російській Федерації – гостинно приймав учасників (із Росії, України, Білорусі, Литви, Польщі та Австрії) Міжнародної наукової конференції «Литовська метрика й Литовський статут як джерелознавча база для славістики й балтистики». Дана конференція стала добрим зразком продовження традиції з організації й проведення наукових форумів при Посольстві Литовської Республіки у Російській Федерації*. Шоста із серії міждисциплінарних історико-філологічних конференцій, вона традиційно проходила на високому фаховому та організаційному рівні завдяки її незмінним ініціаторам та організаторам – аташе з культури Литовського посольства *Ю.Будрайтісу*, *Є.Назаровій* (Інститут загальної історії РАН) та *М.Зав'яловій* (Інститут слов'янознавства РАН). Слов'яно-балтійські доповіді цього разу були присвячені пам'яті члена-кореспондента НАН України, кавалера ордена Великого князя Гедиміна III ступеня Анатолія Павловича Непокупного – відомого балтиста, спеціаліста з діалектології, етимології, історії балтійських мов і балтослов'янських відносин, одного з найбільш активних учасників та організаторів попередніх наукових форумів.

Протягом трьох робочих днів конференції було виголошено 24 доповіді. Поділу на секції не було, тож усі учасники мали нагоду взяти участь в обговореннях і дискусіях по кожній темі виступу, що сприяло конструктивній роботі під час усіх засідань.

Кожна з доповідей викликала чималий інтерес у дослідників, фахівців з історії ВКЛ, Литовської метрики, литовських статутів і їхньої мовної специфіки. Перші доповіді було присвячено загальнотеоретичним проблемам вивчення унікального історичного джерела – Метрики ВКЛ. Зокрема *А.Дубоніс* (Вільнюс) у своєму виступі «Дослідження та видання Литовської метрики – науковий виклик епохи литовським історикам чи науковий тягар?» торкнувся проблеми дослідницької й видавничої діяльності вітчизняних учених. Так, у 2001 р. вченою радою Інституту історії Литви було затверджено новий етап програми «Литовська метрика» до 2010 р., реалізація якої узгоджується з групою по вивченню литовських статутів і Литовської метрики Вільнюського університету на чолі з проф. Іреною Валіконіте. Дана програма також пов'язана діловим співробітництвом із центром по виданню та вивченню Литовської метрики в Інституті історії НАН Білорусі (*А.Дзярнович* і *О.Груша*). Проте існує і чимало проблем по реалізації планів литовських учених – велике наукове навантаження, недостатнє фінансування, брак фахівців із лінгвістики та медієвістики.

І.Валіконіте (Вільнюс) у своїй доповіді «Проблеми публікацій Першого Литовського статуту в другій половині XIX – на початку XXI ст.» висвітлила історіографію й історію публікацій ПЛС протягом майже 200 років. Ця тема привертала увагу вчених із Польщі, Литви, Білорусі, США, України, де і були здійснені його видання на різному фаховому рівні. Нині сучасні дослідники Першого Литовського статуту можуть користуватися 12 публікаціями різних списків цього важливого джерела з історії ВКЛ, деякі з яких супроводжуються перекладами на сучасні мови. Однак усе ще залишається нерезалізованою важливе та актуальне завдання – написати ґрунтовні наукові коментарі до статей ПЛС, а також підготувати термінологічний словник до нього.

Виступ *Г.Голенченка* (Мінськ) – «Амплітуда Метрики» було присвячено з'ясуванню теоретичних проблем її дослідження: 1) як джерела; 2) як «безвозвратного» політичного трофею Російської імперії; 3) можливості її видати за життя одного покоління. За аргументацією вченого здійснити видання Метрики ВКЛ можна протягом 25–30 років за допомогою нових інформаційних технологій.

У доповіді *А.Дзярновича* (Мінськ) «Метрика Великого князівства Литовського в контексті традицій канцелярського діловодства Центральної і Східної Європи: феномен чи закономірність?» було здійснено порівняльний аналіз діловодства канцелярії ВКЛ із подібними інституціями Пруссії, Лівонії й Польщі. Зокрема відмінність канцелярії та Метрики Великого князівства Литовського від аналогічних установ в останній проявилася у стійкій традиції створення картулярій (зібрань грамот), в мовній специфіці, а також у тому, що вона була у ВКЛ значною мірою атрибутом державності. Відповіді на те, чи були ці специфічні риси закономірністю, автор пропонує шукати у самій політичній природі Великого князівства Литовського як поліетнічної й поліконфесійної держави.

У виступі *Г.Виноградова* (Дніпропетровськ) «Еволюція середньовічних соціально-політичних постулатів у процесі історичних трансформацій у Великому князівстві Литовському першої полови-

Протягом 1998–2004 рр. за сприяння Посольства Литовської Республіки у Російській Федерації було проведено 5 міжнародних міждисциплінарних історико-філологічних форумів: конференція, присвячена ювілею виходу першої литовської друкованої книги «Мартинас Мажвідас і духовна культура Великого князівства Литовського XVI ст.» (1998 р.); форуми «Балти в давнину й середньовіччя: мови, історія, культура (пам'яті литовського дослідника Егідіуса Ваньоніса)» (2000 р.); «Етнокультурні та етномовні контакти на території Великого князівства Литовського» (2002 р.); конференція, присвячена 750-річчю коронації Міндаугаса «Литва епохи Міндаугаса та її сусіди: історичні й культурні зв'язки та паралелі» (2003 р.); конференція, присвячена 100-річчю скасування заборони литовського друку «Історичний шлях литовської писемності» (2004 р.).

ни XVI ст. (за текстами литовських статутів)», побудованому за допомогою нетрадиційних методів історичних досліджень, було наголошено на тому, що Литва була зацікавлена в штучній «консервації» деяких з цих постулатів, оскільки вони давали у багатьох випадках більше політичних, культурних, соціальних та інших перспектив.

В.Атаманенко (Острого) присвятив свою доповідь статистичному методу в дослідженні Метрики ВКЛ («Литовська метрика як джерело вивчення генезису та еволюції статистичної документації»). Автор вважає, що відсутність для більшості земель, що входили у XV – першій половині XVI ст. до складу ВКЛ, інших документальних джерел, крім Литовської метрики, змушує на прикладі останньої досліджувати генезис і еволюцію різних її видів.

Документи з книг Метрики ВКЛ на предмет їх придатності для вивчення деяких литовських літописів розглянула *К.Кириченко* (Київ) («Книги Литовської метрики як джерело для дослідження легендарної частини літописів ВКЛ»).

О.Груша (Мінськ) своєю доповіддю продовжив дискусію істориків та лінгвістів про статус «руської» мови у ВКЛ, що розгорнулася на сторінках білоруського часопису «Метрикіана» («Про приналежність і статус мови Метрики Великого князівства Литовського в XVI ст.: погляд історика (продовжуючи дискусію)»). Автор проаналізував зв'язок мови й письма останньої стосовно до різних сфер їх вживання, а також розглянув питання, пов'язані з персональним складом канцелярії ВКЛ.

Виступ *А.Блануци* (Київ) «Соціально-економічне становище волинської шляхти за матеріалами перепису війська ВКЛ 1528 р.» стосувався відповідних сюжетів з історії українських земель у складі Великого князівства Литовського. Автор, проаналізувавши «Перепис війська ВКЛ 1528 р.» (волинський фрагмент), встановив, що найвагоміші економічні позиції на Волині у першій третині XVI ст. посідали князі, за ними йшли пани, нижчу ж сходинку в соціальній структурі регіону займали представники нетитулованої шляхти – зем'яни.

Д.Ващук (Київ) у своїй доповіді «Правове регулювання економічних відносин на Волині в другій половині XV – першій третині XVI ст. (за матеріалами Литовської метрики)» аргументовано довів, що воно у період до видання ПЛС здійснювалося в першу чергу за нормами уставних земських грамот чи обласних привілеїв. Автор наголосив на їх важливості у внутріполітичному житті Волинської землі в другій половині XV – першій третині XVI ст.

Л.Жеребцова (Дніпропетровськ) розповіла про особливості митної системи на українських землях у складі ВКЛ («Відображення функціонування митної системи Великого князівства Литовського в документах Литовської метрики»). Дослідниця підкреслила, що до Люблінської унії 1569 р. вона у ВКЛ залишалася неупорядкованою, архаїчною. Мита не виступали самостійним об'єктом юридичних відносин, а право їх збору великі князі литовські жалували чи підтверджували локаційними привілеями та листами в контексті інших прав і вольностей.

І.Лаєрне (Вільнюс) у своєму виступі «Фрагмент архіву Ризького архієпископства в Литовській метриці: дослідження однієї книги (публічних справ № 525)» розглянула й проаналізувала відповідні документи, що потрапили в неї. Як виявилось, вона була безпосередньо пов'язана з політичними відносинами ВКЛ і Лівонії у середині XVI ст.

Доповідь *В.Менжинського* (Мінськ) «Метрика Великого князівства Литовського як джерело з історичної географії (на прикладі книги метрики № 30)» була присвячена аналізу документів її записів на предмет виявлення в них інформації історико-географічного й топонімичного характеру. Автор здійснив ідентифікацію та локалізацію географічних пунктів, а також провів деякі розрахунки. Зокрема з 841 об'єкта локалізовано 759, з яких 688 відносяться до території ВКЛ, 47 – королівства Польського і 24 – до інших держав. З них, на думку автора, 215 мають відношення до сучасної території України, 15 з яких В.Менжинському вдалося ідентифікувати з нині існуючими.

Змістовним виявився виступ дослідниці *Р.Шмигельскіте-Стукене* (Вільнюс) «Литовська метрика: перевезення та впорядкування архівів у другій половині XVIII ст.» Вона, спираючись на матеріали Архіву головного актів давніх у Варшаві, встановила умови, в яких зберігалися архіви після перевезення у дане місто, хід їх упорядкування, а також те, що влітку 1794 р. їх було поділено на декілька частин між Варшавою, Вільнюсом та Гродно.

Г.Хорошкевич (Москва) присвятила свою доповідь судовій практиці ВКЛ у період дії Першого Литовського статуту («Зміна практики судочинства у ВКЛ (звичаєве право і Статут 1529 р.)»). Об'єктом дослідження стала судова книга № 228 вітебського воеводи, великокнязівського маршалка, державці волковийського й оболецького, пана М.В.Клочка 30–40-х рр. XVI ст. Історик виявила, що під час розгляду судових справ поряд із нормами Статуту одночасно використовувалися традиції звичаєвого права («поставеньє шапки» та «поле»). Також в її спільній доповіді з *В.Шахбазовою* (Москва) «Третій статут Великого князівства Литовського в юридичній практиці XVIII ст.» висвітлювалася судова справа, яка виникла 7 квітня 1785 р. за позовом чернігівського повітового стряпчого Василя Левицького Рогалі й стосувалася села Шумани Любельської сотні Чернігівського полку. Під час судового засідання відповідачі неодноразово апелювали до різних статей Статуту.

В.Полицук (Київ) зосередив увагу на діяльності інституту офіційних свідків у 1529–1566 рр. – «Віжівство на Волині та Східному Поділлі: регіональні відмінності функціонування інституту офіційних свідків у період дії Першого Литовського статуту». Він визначив, що виживство було одним із найважливіших механізмів, який регулював правовідносини в станомому суспільстві. Водночас на вказаних територіях дія законодавчих норм, на думку автора, обмежувалася, що пов'язувалося з їх прикордонним розташуванням поблизу Дикого поля.

Лінгвістичному аналізу чотирьох списків пам'ятки права (Фірлейський, Замоїський, Дзялинський, Слуцький) присвятила свій виступ *Т.Власова* (Вільнюс) «Про найважливіші особливості списків Першого Литовського статуту (1529 р.)».

Логічним його продовженням була доповідь *М.Мозера* (Відень) «Норми «руської» мови Литовського статуту». Він показав процес її нормалізації в XVI ст. на прикладі порівняльного аналізу литовських статутів трьох редакцій (1529, 1566 й 1588 рр.).

В.Свежинський (Мінськ) доповів про особливості мови у діловодстві ВКЛ («Статут і трибунал у мовній ситуації Великого князівства Литовського»). Автор зазначив, що прогресивні процеси того часу, які відбувалися в мовному діловодстві, були пов'язані із складними графічними засобами стародавньої кирилиці, що не відповідали тодішнім вимогам й ускладнювало роботу канцелярії ВКЛ.

Регулювання права висвітлила *Л.Степановичене* (Вільнюс) у виступі на тему «Кодифікування норм заставного права у Другому Литовському статуті». Основну увагу було приділено, по-перше, виявленню спільного і відмінного між Статутами 1529 та 1566 рр., а, по-друге, новим статтям заставного права.

А.Радоман (Мінськ) у доповіді «Статутова комісія, створена на Гродненському сеймі 1568 р., в контексті розробки концепції третьої кодифікації права ВКЛ» уперше повністю встановив персональний склад комісії по виробленню Третього статуту, до якої, крім радних панів, увійшли 6 представників повітової шляхти.

Функціонуванню положень Статуту 1588 р. було присвячено виступ *А.Закшевського* (Варшава) «Третій Литовський статут – принципи і практика застосування». Вчений встановив, що не всі його норми діяли на практиці, а деякі взагалі перестали вживатися в судочинстві.

У спільній доповіді *Ю.Лабинцева* й *Л.Щавинської* (Москва) «Третій Литовський статут у житті Адама Міцкевича» було з'ясовано вплив цієї правової пам'ятки на формування творчості польського поета, зокрема на написання твору «Пан Тадеуш».

Завершував форум виступ *К.Єрусалимського* (Москва) «Російські емігранти в Речі Посполитій і Литовська метрика». Він розповів про представників московської знаті (Курбського й Заболоцького), які втекли до ВКЛ і Речі Посполитої в період Лівонської війни та їх діяльність. Історик встановив два періоди, коли вказані емігранти отримували найбільшу кількість маєтностей на означеній території: Курбський у 1567–1569 рр., а Заболоцький у 1576–1579 рр.

В програмі конференції було також заявлено доповіді *М.Вакуліч* (Київ) «Східно-Балтійська антропонімія «Словника давньоукраїнської мови XIV–XV ст.» в онімичному контексті Литовської метрики» й *А.Мацука* (Мінськ) «Ідея Четвертого статуту ВКЛ під час правління Августа III». Проте автори з поважних причин не змогли представити свої наукові розробки на форумі.

Таким чином, всі завдання, поставлені перед конференцією, були повністю реалізовані. Цікаві доповіді та виступи, конструктивні дискусії після них – яскраве цьому підтвердження. Сподіваємося, що традиція «Будинку Юргіса Балтрушайгіса» на цьому не припиниться, а буде продовжуватися і надалі.

С.І.Світленко (Дніпропетровськ), О.Б.Шляхов (Дніпропетровськ)

**НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА А.М.ЧЕРНЕНКА,
«АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ XIX–XX ст.»**

28 квітня 2006 р. на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету відбулися наукові читання з проблем політичної історії України та Росії, присвячені пам'яті відомого українського вченого й педагога, доктора історичних наук, професора, декана історичного факультету А.М.Черненка (1926–2000 рр.), який залишив помітний слід у вітчизняній науці. Читання проведені з ініціативи й під науковим патронажем кафедри української історії та етнополітики, яку в період з 1980 по 1990 рр. очолював учений.

Основний напрям фахових інтересів А.М.Черненка стосувався проблем революційної еміграції, діяльності закордонних соціал-демократичних організацій. Найбільш вагомими висновками вченого, що збагатили вітчизняну історичну науку, слід вважати висвітлення ролі й значення цієї еміграції у розгортанні національно-визвольного руху в Російській імперії, у теоретичній розробці основних проблем революції 1905–1907 рр., становленні багатопартійної системи та питань взаємовідносин між політичними силами різного спрямування.

Окремо слід виділити дослідження А.М.Черненком української ідеї, її значення для формування й утвердження національної свідомості, становлення незалежної держави. Всього перу талановитого вченого належить понад 300 наукових праць, передусім два монографічні дослідження – «В.І.Ленін і закордонні більшовицькі організації» (1969 р.) та «Российская революционная эмиграция в Америке (конец XIX – 1917 г.)» (1989 р.), які стали вагомим доробком у вивченні питань політичної історії країни.

Особливо слід зазначити, що А.М.Черненко одним із перших вітчизняних учених приступив на зорі становлення сучасної держави до наукової розробки проблеми «Українська національна ідея», що віддзеркалилося в однойменній монографії 1994 р.

Свою наукову роботу він органічно поєднував із великою організаторською, громадською й педагогічною діяльністю, вихованням нової генерації вчених. Саме за часів керівництва історичним факультетом декан А.М.Черненко спрямовував великі зусилля на формування і становлення нових напрямів досліджень, на проведення престижних тоді Всесоюзних творчих конференцій. Чимало викладачів Дніпропетровського національного університету пройшли школу педагогічної майстерності Анатолія Михайловича. Багатьом із них саме професор А.М. Черненко відкрив двері у велику науку. Його зусиллями було створено власну наукову школу з вивчення більшовицької політичної еміграції. Протягом 80–90-х рр. ХХ ст. під керівництвом Анатолія Михайловича було захищено більше 20 кандидатських та три докторські дисертації з цієї проблематики.

Природно, що наукові читання зацікавили багатьох українських дослідників. Окрім великої групи істориків із різних вищих навчальних закладів Дніпропетровська, в читаннях взяла участь науковці із Запоріжжя, Дніпродзержинська, Миколаєва. Така географія представництва є наочним свідченням високого авторитету дніпропетровської наукової школи, створеної А.М.Черненком. Поряд із відомими істориками у читаннях також взяла участь молодь дослідники – аспіранти й студенти. Це свідчить, що закладені Анатолієм Михайловичем наукові традиції живуть і збагачуються.

На наукових читаннях було представлено 18 доповідей. Із вступним словом виступив проректор ДНУ, доктор історичних наук, проф. *В.В.Іваненко*, який наголосив на актуальності та своєчасності проведення подібного заходу, поділився спогадами про А.М.Черненка, наголосивши на його внескові у розвиток української науки, плідній педагогічній діяльності. Ця теза була розвинута у виступах доктора історичних наук, проф. *А.Г.Болебуха*, кандидата історичних наук, проф. *С.І.Полякова*, кандидатів історичних наук *І.А.Кривоного* і *Є.І.Бородіна*. Інтерес присутніх викликали доповіді та повідомлення декана історичного факультету, доктора історичних наук, проф. *С.І.Світленка*, доктора історичних наук *О.Б.Шляхова*, кандидатів історичних наук *В.Я.Яценка*, *О.С.Козирева*, *Т.С.Геращенко*, *О.В. Михайлюка*, а також студента *Є.А.Врадія*, що стосувалися складних процесів і подій суспільно-політичного життя Наддніпрянської України й Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., революції 1905–1907 рр. та громадянської війни в Україні, виникнення і функціонування політичних партій.

Питання діяльності української й російської політичної еміграції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., її окремих представників розглянули кандидати історичних наук *Ю.І.Коломоєць*, *В.М.Мороко*, *В.С.Павловський*, *В.І.Мороз*.

Із повідомленнями, які охоплювали проблеми розвитку української національної ідеї, її значення для піднесення визвольного руху, консолідації громадян України, виступили кандидат історичних наук *Г.М.Виноградов* та студент *А.В.Іванців*.

Проведене обговорення виявило нові підходи і сюжетні лінії у висвітленні окремих аспектів політичної історії України й Росії. У своїх виступах учасники читань на підставі широкої джерельної бази намагалися дати нестандартні оцінки та висновки, доповнити або конкретизувати малодосліджені й дискусійні проблеми політичної історії ХІХ – ХХ ст., відмовитися від тісних ідеологічних рамок і одновимірного чорно-білого сприйняття суспільного процесу. Разом із тим це не означало відмови від надбань учених минулого, їх ретельного вивчення та переосмислення, що є запорукою збереження традицій історичних досліджень.

Читання ще раз переконливо довели, що проблема політичного минулого України та Росії продовжують активно розроблятися на історичному факультеті ДНУ, в інших вузах нашої держави, залишаючись одним із пріоритетних напрямків сучасної вітчизняної науки. Учасники читань підтримали пропозицію проф. В.В.Іваненка зробити їх регулярними. Матеріали проголошених доповідей і повідомлень вийшли влітку 2006 р., започаткувавши новий збірник наукових праць «Проблеми політичної історії України».

В.С.Прокопчук (Кам'янець-Подільський)

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «ПЕТРО ІВАНОВИЧ ХОЛОДНИЙ (1876–1930 рр.): ЖИТТЯ В ІМ'Я УКРАЇНИ»

14–15 грудня 2006 р. в Кам'янець-Подільському державному університеті проходив всеукраїнський круглий стіл, присвячений 130-річчю від дня народження Петра Івановича Холодного – українського державного і громадського діяча, організатора національної освіти доби УНР, ученого, художника.

У роботі форуму взяли участь представники місцевих органів влади, провідних вузів області, низки наукових і культурно-освітніх установ. Безпосередніми ініціаторами та організаторами круглого столу виступили ректор Кам'янець-Подільського держуніверситету *О.М.Завальнюк*; член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, проф., завідувач відділу Інституту історії України НАНУ *В.М.Даниленко*; докторант Кам'янець-Подільського держуніверситету, канд. іст. наук, доцент *Ю.В.Телячий*.

На пленарному засіданні прозвучали доповіді про роль і місце П.І.Холодного в історії України. Про діяльність Петра Івановича як державного, освітнього діяча періоду Української революції 1917–1920 рр., незмінного заступника усіх міністрів народної освіти за Центральної Ради, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії УНР, талановитого художника, організатора мистецького руху

в Галичині у 20-х рр. ХХ ст. розповів *В.М.Даниленко*. «Роль П.І.Холодного в становленні і розвитку української університетської освіти в 1919–1920 рр.» – тема доповіді проф., академіка АНВШ України *О.М.Завальнюка*. Канд. іст. наук, доцент *Ю.В.Телячий* виступив із доповіддю «Проблеми дослідження життєвого і творчого шляху П.І.Холодного». Грунтовні повідомлення підготували доктор мистецтвознавства, проф. *Л.О.Кияновська*, кандидати мистецтвознавства *О.Ф.Сидор* та *І.С.Гах*, мистецтвознавець *Т.Р.Стефанишин* – усі зі Львова. Їхня інформація пролила світло на малярську творчість П.І.Холодного в Галичині у 1920-і рр.

Генеральний директор Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові *І.В.Кожан* та директор Вінницького обласного художнього музею *І.В.Безбах* представили мистецьку спадщину П.І.Холодного, що зберігається у фондах названих музеїв. Директор Державного архіву Хмельницької області, канд. іст. наук *П.Я.Слободянюк* висвітлив еміграційні сторінки біографії П.І.Холодного, аспірант Кам'янець-Подільського державного університету *В.М.Островий* розповів про сенсаційну знахідку картин художника в Росії, помічник ректора Кам'янець-Подільського державного університету, канд. іст. наук *О.Б.Комарницький* – про стан дослідження культурно-освітньої діяльності П.І.Холодного на Поділлі в 1919–1920 рр.

Від імені родини спогадами про П.І.Холодного та різними міркуваннями поділилася його правнучка *Н.О.Холодна*, яка проживає у Харкові.

У процесі роботи Всеукраїнського круглого столу обмінялися думками, висловили пропозиції д-р іст. наук, проф., директор Центру дослідження історії Поділля НАН України при Кам'янець-Подільському держуніверситеті *Л.В.Баженов*; д-р філол. наук, проф., проректор із наукової роботи університету *О.В.Кеба*; канд. іст. наук, проф., директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського держуніверситету *В.С.Прокопчук*; докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, канд. іст. наук *П.П.Гай-Нижник*; мистецтвознавець, ст. наук. співроб. Вінницького обласного художнього музею *Т.І.Гаврилова*; *А.Г.Роздобудько* та *Б.С.Крищук*, краєзнавці Хмельницького, Кам'янець-Подільського, викладачі, студенти.

Програма заходу включала також презентацію книги «В ім'я України. Петро Іванович Холодний (1876–1930 рр.)», авторами якої є *В.М.Даниленко*, *О.М.Завальнюк*, *Г.О.Куриленко*, *Ю.В.Телячий* (Хмельницький, 2006, 206 с.). Її рецензентами виступили д-р іст. наук, проф., декан факультету історії і політології Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича *О.В.Добрянський*; д-р мистецтвознавства, проф. Української академії мистецтв і архітектури, академік Академії мистецтв України *О.К.Федорук*. Монографія складається із трьох частин: фундаментальної вступної статті, хроніки життя і діяльності П.І.Холодного, а також спогадів про нього. У сучасній вітчизняній історіографії – це перша наукова розвідка про П.І.Холодного в означеному контексті. Книга займе гідне місце в українській біографістиці.

Значний інтерес викликала виставка картин П.І.Холодного та репродукцій, організована *Ю.В.Телячим*, *І.В.Безбахом* й облаштована за участю відомого українського художника і професора *Б.М.Негоди*. На виставці було представлено 63 високоякісні фотокопії та 29 оригінальних мистецьких творів Петра Холодного, віднайдені у музейних установах і приватних колекціях.

Учасники форуму ознайомилися з копіями архівних документів про життя П.І.Холодного, з його науковим доробком, епістолярною спадщиною, фотографіями з родинного архіву та іншими цінковими матеріалами, котрі вперше виставлялися перед широкою аудиторією.

Цікавою була і культурна програма. Крім оглядової екскурсії по древньому Кам'янцю-Подільському, учасники круглого столу відвідали місця перебування П.І.Холодного в Кам'янці (1919–1920 рр.). А цих місць – немало. Насамперед це Кам'янець-Подільський державний університет, на урочище відкриття якого П.І.Холодний прибув 22 жовтня 1918 р. у складі офіційної делегації як представник Міністерства народної освіти і мистецтв Української держави, виступав із привітанням, зустрічався з членами місцевої університетської комісії. Гості побачили будинок Затонських, в якому квартирував заступник міністра освіти і мистецтв, будинок Директорії УНР, інші місця, пов'язані з перебуванням П.І.Холодного. Саме тут проходив заключний етап шкільної реформи в УНР, підготовки «Проекту...» і «Статуту єдиної школи в УНР». На Поділлі, зокрема у Кам'янці-Подільському та його околицях, художник П.І.Холодний створив галерею подільських етюдів. Їх представив учасникам круглого столу директор Вінницького обласного художнього музею *І.В.Безбах*.

Учасники форуму внесли низку пропозицій. Професор *О.М.Завальнюк* наголосив на потребі координації наукових сил Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Вінниці та інших міст України в дослідженні спадщини, створенні узагальнюючої біографії П.І.Холодного. Докторант *Ю.В.Телячий* висловив думку про необхідність популяризації вкладу П.І.Холодного у створення системи національної освіти. «Адже тільки за створення «Проекту...» і «Статуту єдиної школи в УНР», – наголосив доповідач, – ім'я Петра Івановича Холодного має бути навечно вписане золотими літерами в історію вітчизняної педагогіки». Директор Національного музею імені Андрея Шептицького у Львові *І.В.Кожан* закликав до регулярного проведення наукових форумів на честь П.І.Холодного і пропонував наступний захід провести у Львові.

На пропозицію голови Хмельницької обласної організації Конгресу української інтелігенції *П.Я.Слободянюка*, директора Музею давньої української книги *Л.І.Спаської* та інших представників творчої інтелігенції найближчим часом виставка репродукцій картин П.І.Холодного буде продемонстрована у Хмельницькому та Львові.

Т.В.Пастушенко (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНА В ДОБУ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.»

4–5 жовтня 2006 р. у Кривому Розі відбулася міжнародна наукова конференція «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.». Ініціаторами й організаторами її виступили Інститут історії України НАНУ, Криворізький технічний університет (КТУ) і Криворізький економічний інститут Київського національного економічного університету (КНЕУ) ім.Вадима Гетьмана. Недостатня дослідженість тематики про нацистську та румунську окупацію у вітчизняній науці, а також гострота її звучання в суспільстві зібрала на форум дослідників з усіх регіонів України, істориків Молдови й Румунії. Всього було заявлено понад 50 тем для доповідей і виступів. Організована у рамках проекту до 85-ї річниці Криворізького технічного університету наукова конференція стала помітною культурною подією в Кривому Розі. Її учасники взяли участь у громадській акції – посадили калинову алею в пам'ять голодомору 1932–1933 рр.

Виголошені на форумі промови та виступи відобразили загальний рівень наукових досліджень в Україні з проблематики про нацистську окупацію. Основна дискусія, яка розгорнулася між прихильниками й опонентами офіційного радянського дискурсу, точилася навколо оцінки тих чи інших явищ окупації та майже не торкалася питань методики роботи з джерелами, нових підходів до їх інтерпретації. Постановка більшості дослідницьких проблем продовжує здійснюватися у руслі політичної історії, хоча обмеженість і фрагментарність джерельного матеріалу окупаційних органів влади (в першу чергу у вітчизняних архівах) не дає можливості повноцінно розкрити ці проблеми без залучення архівів Німеччини й Росії. Наявний в Україні документальний матеріал потребує нових підходів та поширених сьогодні у світі методик соціальної, економічної, усної мікроісторії, історії повсякденності тощо. Про важливість дослідження життя різних верств місцевого населення, а не тільки дій окупаційної влади зазначив у своїй доповіді «Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми» *О.Лисенко* – д-р іст. наук, проф., зав. відділу Інституту історії України НАНУ.

До уваги учасників конференції було запропоновано доповіді провідних істориків, дослідників різних аспектів нацистської окупації УРСР. Теоретико-методологічним проблемам руху Опору в Україні у добу окупації було присвячено виступ *А.Чайковського* – д-ра іст. наук, проф., проректора Національної академії внутрішніх справ України. Про сучасний стан досліджень, наукову й громадську дискусію навколо проблеми українсько-польських стосунків у 1941–1944 рр. доповів д-р іст. наук *І.Льошин* – проф. Київського славістичного університету. Про актуальність дослідження трагічної долі радянських військовополонених в УРСР повідомив на форумі д-р іст. наук, проф. *В.Король*, який акцентував увагу на потребі широкого громадського обговорення цієї болючої теми.

Більшість виступів у перший день конференції стосувалися питань саме німецького окупаційного режиму, які можна об'єднати в такі загальні тематичні блоки, як колабораціонізм, етнонаціональні стосунки, нацистська пропаганда, рух Опору і національно-визвольний рух, становище окремих соціальних груп населення, політика окупаційної влади в різних галузях економіки. Найбільше дискусійних питань викликали виступи, які торкалися проблеми співробітництва населення України з різними окупаційними структурами. Доволі широку сферу застосування поняття «колаборація» запропонувала в своєму виступі д-р іст. наук *В.Шайкан* – доцент Криворізького державного педагогічного університету, яка розуміє його як «співпрацю громадян УРСР з військовими та цивільними окупаційними органами у всіх сферах життєдіяльності». Виступ в основному торкався злочинного співробітництва громадян республіки у сфері судочинства райхскомісаріату «Україна» і воєнної зони окупації. Проте нерозмежування дослідницею того, що в перекладі буквально означає слово *collaboration* (співпраця), та традиційного розуміння цього терміна як співробітництва злочинного робить колаборантами майже все доросле населення окупованої УРСР. Своєрідною відповіддю на поширення в російській історіографії тези про «масову колаборацію» українців у роки війни стала доповідь канд. іст. наук *В.Дзьобака*. Дослідник виділив для аналізу лише співпрацю у військовій сфері та на основі вже опублікованих матеріалів методом простого математичного підрахунку російських та українських військових частин, які служили у вермахті, показав, що кількість останніх колаборантів до перших становить співвідношення як один до трьох. Дослідження канд. іст. наук *І.Дерейка* – мол. наук. співроб. Інституту історії України – поліцейської системи в райхскомісаріаті «Україна», участі місцевого населення в її підрозділах, аналіз кількісного та якісного складу цих формувань, завдань, які вони виконували, показали неоднозначність подій і явищ періоду окупації та важливість їх методичного вивчення.

Ідеологічне протистоюння на території окупованої УРСР і діяльність пропагандистських інституцій стало темою виступів кількох науковців, які представили різні підходи до її висвітлення. Канд. іст. наук *Д.Титаренко* – ст. викладач Донецького юридичного інституту МВС – коротко проаналізував структуру, види й результати діяльності в Україні рот та відділу пропаганди «U» тилового району групи німецьких армій «Південь». Канд. іст. наук *О.Салата* – доцент Київського славістичного університету – спробувала показати ідеологічну боротьбу ворогуючих сторін в окупованій УРСР, як процес «створення інформаційного простору». За відсутності у тоталітарних державах можливості вільного поширення інформації й обміну нею, нерозвиненості у той час транснаціональних відповідних систем (супутникове телебачення, радіо), що зрештою і стало передумовою появи терміна «інформаційний простір», вживання дослідницею сучасного терміна для пояснення подій

воєнного часу виглядало досить незвично, тому й викликало зацікавленість учасників форуму. Про використання закладів освіти різними політичними силами в окупованій Україні для власної ідеологічної пропаганди розповів у своєму виступі канд. іст. наук *Валерій Шайкан* – доц. Криворізького економічного інституту КНЕУ ім. В.Гетьмана. Організації системи пропаганди ОУН на території Трансністрії було присвячено доповідь канд. іст. наук *Т.Вінцовського* – доц. Одеського національного університету ім. І.Мечникова. Пропаганду Російської імперії під час Першої світової війни стосовно етнічних німців України порівняв з антинімецькою пропагандою радянської влади в період Другої світової війни *О.Кадол* – викладач кафедри історії Криворізького технічного університету.

Діяльності Української греко-католицької церкви у роки Другої світової війни було присвячено виступ *І.Поїздник* – аспірантки Інституту історії України НАНУ. Дослідниця звернулася до висвітлення складного та суперечливого питання – позиції церкви щодо антипольських акцій у роки війни.

Вже традиційно на подібних наукових зібраннях гостро дискутуються проблеми національно-визвольного руху і діяльності радянських партизанів в УРСР. Про становлення і функціонування повстанського підпілля на Волині в умовах окупації доповіла канд. іст. наук *Г.Стародубець*. Маловідомі факти діяльності радянського підпілля під час окупації повідомила *О.Дьякова* – викладач Харківського національного педагогічного університету ім. Г.Сковороди.

Дослідженням різних сфер життя українського села у роки нацистської окупації займається канд. іст. наук *О.Перехрест* – доц. Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, який у своєму виступі зосередив увагу на методологічних та історіографічних питаннях цієї теми. Окремий аспект – функціонування закладів охорони здоров'я – зі свого дослідження буденного життя мешканців окупованого Києва оприлюднила *Т.Заболотна* – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Порівняльний аналіз окупаційних режимів – радянського і нацистського в Галичині – запропонував канд. іст. наук *І.Гаврилів* – доц. Національного університету «Львівська політехніка», виступ якого викликав серед учасників жваву дискусію. Таку ж паралель між нацистським окупаційним режимом та подіями голодомору 1932–1933 рр. проводять у своїх оповідях про війну сучасні сільські мешканці України, фрагменти інтерв'ю з якими навела у своєму виступі «Нацистська окупація в спогадах колишніх «остарбайтерів» *Т.Пастушенко* – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Особливістю конференції у Кривому Розі стало виокремлення в самостійний блок теми про румунську зону окупації України, якій було присвячено другий день засідань. Тривалий час дана проблематика майже не досліджувалася. В загальних працях з історії України періоду Другої світової війни специфіка румунського управління не виділялася, а подавалася в руслі нацистської ідеології та політики. Виступи на форумі засвідчили існування групи істориків з Одеси й Івано-Франківська, які послідовно розробляють дану тематику. Учасники наукового зібрання заслухали історіографічний аналіз сучасних румунсько-молдавських наукових праць д-ра іст. наук *В.Стецькевича* – проф., зав. кафедрою історії КТУ. У порівнянні з концепцією останніх, які взагалі не пов'язують перебування румунських військ в Україні та створення адміністративного утворення «Трансністрія» з терміном «окупаційний режим», теза радянських істориків про «злочинність окупаційної політики» Румунії поки ще не підтверджена ґрунтовними науковими дослідженнями вітчизняних дослідників, хоча 70 відсотків джерельного матеріалу з цієї теми знаходяться в українських архівах. Особливості юридичного статусу Трансністрії в політичній системі Румунії окреслив у своєму виступі *О.Новосолов* – викладач Західноукраїнського економіко-правничого університету (Івано-Франківськ), що розглядалася ним як румунська територія, адміністративна особливість котрої була зумовлена реаліями війни. В огляді архівних матеріалів румунської адміністрації у Трансністрії (саме так сформулював тему свого виступу *І.Нікульчі* – викладач університету ім. М.Хаждеу, м. Кагул, Румунія) дослідник звернув увагу науковців на декілька традиційних стереотипів, які існують стосовно трактування політики його країни на українських землях. Зокрема не робиться різниці між німецьким і румунським окупаційними режимами, а також не розрізняються особливості політики Румунії у Буковині, Бессарабії та в Трансністрії. Соціальним аспектам окупаційної політики в останній було присвячено виступ канд. іст. наук *В.Щетнікова* – проф. кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.Мечникова. Результати дослідження релігійного життя у Трансністрії представив учасникам конференції канд. іст. наук *М.Михайлуца* – доц. Одеського національного морського інституту.

Під час форуму було репрезентовано нові монографії: *В.О.Шайкан* «Колабораціонізм на території райкомсаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни» та *М.Михайлуца* «Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930-х – 1944 рр.)».

Проблематика доповідей, виступів та дискусій на конференції засвідчила позитивні зрушення у дослідженнях різних подій і явищ в Україні періоду нацистської окупації 1941–1944 рр. Цей поступ стосується як розширення тематичного поля досліджень українських істориків, появи наукових розробок раніше табуованих та «заборонених» тем, так і поглиблення окремих сюжетів соціального й антропологічного аспектів життя населення в умовах окупації. Готується видання матеріалів даної конференції.

М.В.Михайлюк (Київ)

XI МІЖНАРОДНА МОЛОДІЖНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ЮДАЇКИ

Актуальність наукових досліджень з юдаїки вкотре підтвердили учасники XI Міжнародної молодіжної конференції, що відбулася у Москві 11–13 липня 2006 р. Організував цей форум центр наукових співробітників та викладачів юдаїки у вузах «Сефер» за фінансової підтримки благодійного фонду «Аві Хай», фонду Стенлі Чейза й Американського єврейського об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт». До участі в роботі конференції були запрошені студенти, аспіранти, молоді науковці з країн СНД і Балтії – загалом понад 120 осіб.

Відкриття форуму та його пленарне засідання відбулися в актовому залі московської єврейської національної загальноосвітньої школи №1311 («Школа Ліпмана»). Першою зі зверненням до учасників конференції виступила директор центру «Сефер» *В.Кончелова*. Вона підкреслила важливість таких зустрічей для формування і розвитку нових концепцій у дослідженні історії й культури єврейського народу, висловила побажання молодим науковцям наполегливіше вивчати проблеми юдаїки та брати активну участь у різноманітних програмах центру «Сефер». Директор центру юдаїки і єврейської цивілізації Інституту країн Азії й Африки МДУ ім.М.Ломоносова, д-р іст. наук, проф. *А.В.Ковельман* у своїй промові наголосив, що метою гуманітарних наук є пошук правди. Голова академічної ради центру «Сефер», президент Європейської асоціації юдаїки, наук. співроб. Інституту загальної історії РАН, канд. іст. наук *Р.М.Капранов* підкреслив, що молодіжна юдаїка живе та процвітає, а рівень доповідачів вселяє оптимізм щодо фаховості майбутніх студій з єврейської історії, культури й мистецтва. Представниця «Джойнт» в Єрусалимі *Т.Манусова* привітала учасників форуму з черговим зібранням і побажала успіхів у розвитку наукових досліджень із відповідної проблематики.

Наступним етапом роботи конференції стали секції, на яких було представлено широкий спектр проблем, пов'язаних із вивченням місця та ролі юдаїки у всесвітній історії, культурі й мистецтві, методологічними засадами дослідження минулого єврейського народу, історіософських позицій і поглядів окремих видатних особистостей тощо. Секції працювали паралельно. У кожній із 14 виступили від 5 до 12 доповідачів.

Секцію «Єврейська самоідентифікація. Соціологія» було представлено учасниками з Росії та України. Студент Вищої школи економіки Москви *В.Курське* (Тула) проаналізував позиції М.Вебера і В.Зомбарта щодо впливу протестантизму і юдаїзму на становлення капіталістичних відносин. Аспірант Європейського університету Санкт-Петербурга *Д.Нечипорук* розглянув образ російського єврея на шпальтах американського журналу «Free Russia». Його колега із СПбДУ *О.Шайдук* дослідила єврейську ідентичність на прикладі громади Петербурга. Аспірантка педагогічного університету Єкатеринбурга *С.Василіук* проаналізувала соціальні та етнічні стереотипи представників єврейської нації у сучасному російському суспільстві. Аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ *О.Мучник* виступила з дослідженням про плюралізм і міжрелігійний діалог в юдаїзмі.

Секцію «Антисемітизм та голокост» представляли дослідники з України й Російської Федерації. Канд. іст. наук, доц. *О.Сучкова* (Донецьк) порушила питання про форми прояву антисемітизму в Донбасі в міжвоєнний період. Аспірант Чернівецького державного університету *О.Суровцев* доповів про перебування депортованих євреїв із Північної Буковини і Хотинщини у таборах та гетто Трансїстрії в 1941–1944 рр. Його колега зі Ставропольського державного університету *В.Бельтран* і канд. іст. наук, ст. викладач однойменного державного педагогічного університету *О.Войтенко* виступили з дослідженням про голокост на Ставропольщині, зокрема про методи ліквідації й порятунку єврейських дітей. Аспірантка Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова *М.Михайлюк* (Київ) акцентувала увагу на ефективності антисемітської наочної нацистської пропаганди засобами образотворчого мистецтва за допомогою демонстрації різноманітних виставок, що проходили в Україні під час окупації. Канд. психол. наук, викладач Одеського національного університету ім. І.Мечникова *С.Чачко* проаналізувала особливості психічного здоров'я євреїв, які пережили голокост, зокрема тих, хто перебував у таборах і гетто. Канд. іст. наук, ст. викладач Запорізького інституту післядипломної педагогічної освіти *С.Гузенков* розповів про антисемітську риторику в деяких сучасних періодичних виданнях України.

Секція «Євреї у Російській імперії» була представлена учасниками з Росії та України. Виступ *А.Воробйова* (Москва) присвячено внеску родини Цедербаумів в історію і культуру Російської імперії. Аспірант Інституту сходознавства НАНУ *Я.Герштейн* (Київ) розповів про історію караїмів у Росії до XX ст. Його колега з Європейського університету *О.Мінкіна* (Санкт-Петербург) зупинилася на політичній культурі євреїв Російської імперії у першій чверті XIX ст. Аспірантка СПбДУ *Є.Певзнер* доповіла про діяльність Товариства охорони здоров'я єврейського населення. Їх пітерський колега з Інституту юдаїки *П.Фарберов* торкнувся питання служби євреїв на російському військово-морському флоті в 1827–1856 рр. Канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту монголознавства, буддології й тибетології *С.Курас* (Іркутськ) дослідила життя єврейських родин, яких було вислано в Східний Сибір наприкінці XIX ст. Студенти факультету культурології Уральського державного університету *С.Рабинович* та *В.Ніколаєва* (Єкатеринбург) представили доповідь про етапи формування єврейської

громади на Уралі до Першої світової війни, а також діяльність її представників, зокрема на Ірбітському ярмарку. Студентка Московської державної класичної академії ім. Маймоніда *Д.Носонова* розповіла про діяльність купецької родини Магідсонів із м. Рославля у XIX–XX ст. Дослідник з Ульяновська *І.Сивоппяс* ознайомив слухачів з єврейською взаємодопомогою у повітових містечках Сибірської губернії в період Першої світової війни. *О.Занемонець* (Москва) розглянув питання: чи існував у XVIII–XIX ст. взаємовплив між хасидським подвір'ям і православними монастирями Російської імперії? Канд. іст. наук *І.Зибачинський* (Чернівці) розповів про діяльність Хотинського єврейського благочинного товариства на початку XX ст. Канд. іст. наук *І.Дружкова* (Одеса) дослідила питання про єврейські погроми в Росії у 1905 р., використовуючи публікації місцевих газет.

Секцію «Держава Ізраїль: історія становлення й сучасні проблеми» представляли учасники з Російської Федерації, України та Білорусі. Відкрив секцію виступ *С.Жука* (Луховиці) «Релігійно-політичні основи створення держави Ізраїль». *Р.Сулейманов* (Казань) зіставив риси лідерів єврейського і татарського народів *Д.Бен-Гуріона* й *М.Шаймієва*. *Д.* та *М.Шевельови* (Мінськ) проаналізували історіографію угоди Мак-Маг'она – Хусейна і палестино-ізраїльський переговорний процес із використанням спогадів учасників подій. Дослідники *П.Кушнір* (Донецьк) й *А.Подрядчиков* (Єлець) свої доповіді присвятили палестинській проблемі періоду 1980-х рр. та пошуку шляхів вирішення арабського питання. *А.Локша* (Мінськ) розкрила позиції політичних партій Ізраїлю щодо проблеми врегулювання конфлікту з палестинцями на сучасному етапі. Її колега з Одеси *А.Захарченко* розглянула політику Російської Федерації щодо арабо-ізраїльського мирного врегулювання. *І.Бауліна* (Москва) зупинилася на проблемах розвитку партійної системи Ізраїлю, зокрема на результатах виборів у кнесет XVII скликання.

Секцію «Євреї Східної Європи: джерела, історіографія і дослідження» теж представляли учасники з Російської Федерації, України й Білорусі. Роботу її розпочала доповідь студента Російського державного гуманітарного університету *Ю.Парсамова* про єврейські хроніки епохи Б.Хмельницького, зокрема масштаби «різанини» 1648–1649 рр. *І.Рутман* (Ярославль) розглянув процес виявлення та використання архівних джерел з історії єврейського народу. Аспірантка Гельсінського університету *Д.Михайлова* зупинилася на «хозарській теорії» походження караїмів, що була популярною серед російських дослідників у XIX ст. Викладач із Гродна *Ю.Жуковська* ознайомила слухачів зі світоглядом відомого історика М.О.Гершензона. Про праці С.Я.Борового, що зберігаються в рукописному фонді ОДНБ, розповіла *Т.Поджупко* (Одеса). Дослідниці з Бреста *І.Сленська* й *А.Вовк* розглянули документи ДАРФ про єврейські погроми у Білорусі в 1918–1922 рр., а також джерела з історії євреїв Східної Європи на прикладі родини Берковичів. *С.Чарний* (Москва) зупинився на історіографії офіційної юдаїки у постсталінському СРСР.

Секцію «Історія євреїв у давнину і раннє середньовіччя» представляли в основному учасники з Російської Федерації. *М.Каранаєв* (Нижньокамськ) та *М.Куртсеїтова* (Казань) показали трансформацію структури іудейської армії від Маккавейського повстання до становлення держави Хасмонейів та її придворне суспільство. *Х.Ланченко* (Бахчисарай) і *С.Бабкіна* (Москва) дослідили календар та законодавчі акти Кумрану. *Р.Абрамян* (Москва) познайомив із позицією вірменської історіографії щодо юдейського походження Багратидів.

Секцію «Євреї в СРСР» відкрила доповідь віденського дослідника *Б.Куцмані* «Радянська реформа правопису ідиш у 1920 р.» *В.Клюєва* (Тюмень) представила систему світської єврейської освіти в Західному Сибіру у 1920-х рр. на прикладі шкіл м. Тобольська. *Д.Толочко* (Гомель) розповів про долю польських євреїв-біженців на території Білорусії в умовах репресивної радянської політики (вересень 1939 – червень 1941 рр.). Львівські дослідники *В.Гулай* і *Х.Крупка* порушили питання етнічної самоідентифікації євреїв Західної України у 1944–1946 рр., а також деякі аспекти етнорелігійної ідентичності їх у Львові (1940–1960 рр.).

Секцію «Етнологія. Нумізматика» представляли учасники з Росії й України. *А.Страхова* (Харків) дослідила витоки єврейської етнографії, зокрема початковий етап діяльності Російського географічного товариства другої половини XIX ст. *С.Амосова* і *С.Ніколаєва* (Санкт-Петербург) розповіли про традиційний єврейський пологовий обряд на Поділлі, згідно з польовими дослідженнями 2004–2005 рр. *Л.Ланда* (Санкт-Петербург) акцентував увагу на становищі деяких єврейських родин пострадянського Кавказу. Питання функціонування монетного двору в місті Кирк-Єра порушив *М.Чорєф* (Бахчисарай).

Секцію «Історія євреїв Східної Європи» представляли учасники з країн СНД та Балтії. Литовська дослідниця *М.Якуліте-Васіл* (Вільнюс) ознайомила слухачів з історією єврейської громади Тракаю. *В.Любченко* (Київ) проаналізував дані різних джерел про демографічні втрати єврейського населення в роки Хмельниччини. *Ю.Данів* (Львів) розповіла про єврейський погром у Львові 1664 р. Студентка Брестського державного університету *А.Гванюк* розглянула правовий аспект розвитку єврейських шкіл у Польщі в 1921–1939 рр. Аспірант Білоруського державного університету *В.Серпухов* (Мінськ) дослідив діяльність єврейських студентських організацій Віленського університету Стефана Баторія протягом 1921–1939 рр.

Найкращі доповіді заплановано опублікувати в збірнику наукових статей центру «Сефер» – «Праці з юдаїки».

НОВІ КНИГИ

- Араджионі М.А.**
Греки Криму: історія і сучасне становище (етнокультурна ситуація та проблеми етнополітичного розвитку). – Сімферополь: СФ НІСД, 2005. – 92 с.
- Аржевітін С.**
Шугаї: Історія верховинського села Колочава. – Чернівці: Букрек, 2006. – 548 с.
- Бакалець О.А.**
Талер в грошовому обігу України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. – Бар, 2004. – 33 с., іл.
- Безмертя подвигу:** Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). – К.: Київський нац. ун-т внутрішніх справ, 2006. – 311 с.
- Биструхін Г.С., Веденєєв Д.В.**
Війна у кам'яних джунглях: Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності (1945–2005 рр.). – К.: Генеза, 2006. – 512 с.
- Білокін С.**
Нові студії з історії більшовизму I–III. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 312 с.
- Бушин М.І.**
Ілля Шульга – історик України. Нарис життя та діяльності. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. – 252 с.
- Бушин М.І.**
Черкаси: 1954-2004 / М.І.Бушин, В.М.Лазуренко, І.Ю.Мащенко, Є.М.Стрижак. – Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 448 с.
- Бушин М.І.**
Черкаський край в особах 1941–2001: Монастирищина. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2005. – Кн.12. – 544 с.
- Бушин М. І., Єрмілов Є.П.**
Черкаський край в особах 1941–2001: Місто Черкаси. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2005. – Кн.10. – 392 с.
- Василенко М.П.**
Вибрані твори у трьох томах. – Т.1: Історичні праці. – К.: Юридична думка, 2006. – 608 с.
- Веденєєв Д., Будков Д.**
Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 р.: Монографія – К.: К.І.С., 2006. – 312 с.
- Вклади і вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври.** XV – поч. XX ст. (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог. – К.: КВІЦ, 2005. – 137 с.
- Гантінгтон С.П.**
Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Л.: Кальварія, 2006. – 474 с.
- Головко О.Б.**
Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: СтилоС, 2006. – 574 с.
- Горбатенко В.**
Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
- Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920:** Док. і матеріали / Відп. ред. В.Верстюк. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – Т.2. – 744 с.
- Донцов Д.**
Де шукати наших історичних традицій: Дух нашої давнини. – К.: МАУП, 2005. – 568 с.
- Дорошенко-Товмацький Б.**
Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К.: Просвіта, 2005. – 608 с.
- Дослідження світової політики:** Зб. наук. пр. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. – Вип. 34. – 221 с.
- Еліти і цивілізаційні процеси формування націй.** – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2006. – Т. 2. – 580 с.
- Енциклопедія історії України:** В 5 т. – Т.3: Е-Й / Голова редколегії В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2005. – 672 с., іл.

- Етнічна історія народів Європи:** Зб. наук. пр. – К.: УНІСЕРВ, 2006. – Вип. 21. – 176 с.
- Історія України:** Навч. посіб. / О.Бажан, О.Білоусько, В.Власов, Ю.Мицик. – К.: Дельта, 2006. – 640 с.
- Кагамлик С.**
Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.): Монографія – К.: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2005. – 552 с.
- Кені П.**
Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року. – К.: Критика, 2006. – 472 с.
- Кіндратенко А.**
Коментар до дискусії між Д.Іловайським та В.Васильєвським з питання етнічної належності гунів IV-V століть. – Х.: Просвіта, 2004. – 32 с.
- Ключко В.І.**
Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.
- Козацька спадщина.** Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – 140 с.
- Куций І.**
Українська науково-історична думка Галичини (1830-1894 рр.): Рецепція національної історії. – Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с.
- Легітимована Правобережна шляхта** (кінець XVIII – середина XIX ст.): Список легітимованої шляхти Київської губернії / Уклад.: С.Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. – Т. II. – 224 с.
- Легітимована Правобережна шляхта** (кінець XVIII – середина XIX ст.): Список легітимованої шляхти Волинської губернії / Уклад.: С.Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. – Т. III. – 240 с.
- Легітимована Правобережна шляхта** (кінець XVIII – середина XIX ст.): Список легітимованої шляхти Волинської губернії / Уклад.: С.Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. – Т. IV. – 224 с.
- Легітимована Правобережна шляхта** (кінець XVIII – середина XIX ст.): Список легітимованої шляхти Волинської губернії / Уклад.: С.Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. – Т. V. – 240 с.
- Литвин В.**
Історія України: Підручник. – К.: Наук. думка, 2006. – 728 с.
- Литвин В.**
Україні бути. – К.: Лі-Терра, 2006. – 480 с.
- Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври:** Каталог. – К.: КВІЦ, 2005. – 252 с.
- Напрестольні Євангелії XVI–XVIII століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника:** Каталог. – К.: КВІЦ, 2005. – 245 с.
- Наукові записки:** Історичні науки. – К: Києво-Могилянська академія, 2006. – Т. 52. – 78 с.
- Огуй О.Д.**
Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині. Австрійський період (1774–1918). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 576 с.
- Палієнко М.**
«Киевская старина» (1882–1906): Систематичний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 608 с.
- Палієнко М.**
«Киевская старина» (1882–1906): У громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
- Палієнко М.**
«Киевская старина» (1882–1906): Хронологічний покажчик змісту журналу. – К.: Темпора, 2005. – 480 с.
- Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.** / Ред. І.Б.Усенко. – К.: Наук. думка, 2006. – 280 с.

Ruthenica: Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи / Наук. ред. В.М.Ричка, О.П.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – Т. V. – 314 с.

Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX–XI ст.: Матеріали міжнар. польового археологіч. семінару (Чернігів – Шестовиця, 20-23 липня 2006 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2006. – 240 с.

Сергійчук В.

Симон Петлюра і єврейство. – Вид. 2-ге, доповнене. – К.: ІІІ Сергійчук, 2006. – 152 с.

Сергійчук В.

Український здвиг: Волинь 1939–1955. – К.: Укр. вид. спілка, 2005. – 840 с.

Сергійчук В.

Український здвиг: Наддніпрянщина 1941–1955. – К.: Укр. вид. спілка, 2005. – 836 с.

Сергійчук В.

Український здвиг: Поділля 1939–1955. – К.: Укр. вид. спілка, 2005. – 840 с.

Сергійчук В.

Український здвиг: Прикарпаття 1939–1955. – К.: Укр. вид. спілка, 2005. – 840 с.

Соловей Е.

Невпізнаний гість: Доля і спадщина Володимира Свідзінського. – К.: Наук. думка, 2006. – 224 с.

Соловійова В.В.

Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.: Монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.

Столиця відчаю.

Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення. коментарі / Упоряд. Т.Поліщук. – Х.; Нью-Йорк; Л.: М.П.Коць, 2006. – 416 с.

Сучасники про Д.І.Яворницького.

– К.: Ярославів Вал, 2006. – 234 с.

Толочко П.П.

...И прошлое не проклиная. – К.: АртЭк, 2006. – 232 с.

Трохименко В.

Бо ти на землі: Нариси. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 592 с.

Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950): Біограф. довідник. – Л.: Світ, 2006. – Вип.2. – 192 с.

Черкас Б.

Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – 244 с.

Яковенко Н.

Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге, перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська